

ODA VISSZA

A KULTURÁLIS TRANSZFER FOLYAMATAI
HOLLANDIA, FLANDRIA ÉS MAGYARORSZÁG KÖZÖTT

SZERKESZTETTE:

GERA JUDIT – VESZTERGOM JANINA

ODA-VISSZA

*A kulturális transzfer folyamatai
Hollandia, Flandria és Magyarország között*

Szerkesztette:
GERA JUDIT – VESZTERGOM JANINA

ODA-VISSZA

*A kulturális transzfer folyamatai
Hollandia, Flandria és Magyarország között*

BUDAPEST • 2018

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ PROJEKT

A 111 786-os számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a *Kis irodalmak találkozása. A holland nyelvű irodalom fogadtatása Magyarországon, a magyar nyelvű irodalom fogadtatása Hollandiában és Flandriában* című pályázati program (2014–2018) finanszírozásában valósult meg.

A borítón A. S. C. Wallis Páparól a haarlemi F. Bohn kiadónak küldött levelezőlapja látható. A levelezőlap fotója a Leideni Egyetemi Könyvtár engedélyével készült.

© Szerzők, 2018

© Szerkesztők, 2018

ISBN 978-963-284-962-1

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Projektvezető: Sándor Júlia
Kiadói szerkesztő: Kiss Ernő Csongor
Tipográfia: Heliox Media Kiadó Kft.
Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.

TARTALOM

Bevezetés

7

BOZZAY RÉKA

A holland egyetemek hatása a magyar teológusok
és orvosok képzésére a kora újkorban

19

P. SZABÓ BÉLA

Jogtanuló peregrinusaink az észak-németalföldi tartományokban
a tizenhetedik–tizennyolcadik században

43

JUHÁSZ ILDIKÓ

Egy flamand történet két élete.

Hendrik Conscience *De loteling* című novellájának két magyar fordítása

83

TON VAN KALMTHOUT

Adèle és a „messzi országból jött komoly fiatalember”.

Antal Géza és felesége, Adèle Opzoomer magyar–holland kapcsolatai

99

GERA JUDIT

A. S. C. Wallis életének és munkásságának összefüggései.
A kulturális transzfer interdiszciplináris megközelítésben

115

RÉTHELYI ORSOLYA

A kereskedő, az apáca és a kulturális transzfer.
Max Reinhardt és a középholland irodalom recepciója Magyarországon

153

TÓTH ZSUZSA

„A modern holland irodalom reprezentatív írója”.
Jo van Ammers-Küller holland író
magyarországi recepciója a huszadik század első felében

177

PUSZTAI GÁBOR

Az irodalmi mező bozótos szélé.
Madelon Székely-Lulofs és Székely László szerepe
a holland–magyar kulturális transzferben

205

VESZTERGOM JANINA

Hány élete van egy macskának?
Annie M. G. Schmidt *Macskák társasága* című
regényének magyarországi fogadtatása

233

VARGA ORSOLYA

Magyar irodalom Hollandiában
a második világháborútól a kétezres évek elejéig.
Henry Kammer műfordítói munkássága

259

A kötet szerzői

283

Névmutató

287

BEVEZETÉS

Ez a kötet a 2014-ben megkezdődött OTKA 111786-os számú *Kis irodalmak találkozása. A magyar irodalom fogadtatása Hollandiában és Flandriában, a holland nyelvű irodalom fogadtatása Magyarországon* című pályázat keretében készült. A munka jelentős részében annak járunk utána, kik, mikor, milyen okból és milyen módon közvetítették a magyar kultúrát holland nyelvterületre és a holland nyelvű kultúrát Magyarországra. Annál is inkább, mert a kultúraközvetítők, akik között egyetemi hallgatókat és tanárokat, írókat, tudósokat, irodalmárokat, műfordítókat, kiadói és lapszerkesztőket, újságírókat, lelkészeket, történészeket, illusztrátorokat egyaránt találunk, gyakran kihullanak egy-egy nemzet kulturális emlékezetéből, így az irodalomtörténetekben is csak nagy ritkán esik szó róluk és tevékenységükről.

MIÉRT VAN SZÜKSÉG ERRE A KÖNYVRE?

Ha valaki a modern filológia valamelyik olyan ágával foglalkozik, amely nem tartozik az ismertebb nyelvek irodalmához, akkor él benne a vágy, hogy azt a területet, amelyet kutat – esetünkben a kora újkori Németalföld, később Hollandia és Belgium holland nyelvű irodalmát, annak értékeit, szépségét, jelentőségét –, megoszthassa anyanyelvi kultúrájának tudományos és tágabb olvasóközönségével. Ennek a megosztásnak egyik legnagyobb akadálya, hogy a kevésbé ismert nyelvekből általában kevesebb művet fordítanak, tehát az ilyen nyelveken írott irodalom javarészt már eleve ismeretlen a befogadó kultúrában. Miután ismeretlen marad az irodalom, a kritikát hivatásként űző szakemberek figyelmét is elkerüli, de ha nem kerüli is el, csak húzódozva szánják rá magukat egy kevésbé ismert nyelven írt irodalmi mű recenziálására, mondván csak kevés ismerettel rendelkeznek az adott irodalom történetéről, konvencióiról, a szerzőről, a kulturális kontextusról. Több mint harminc év egyetemi oktatói, kutatói és műfordítói tapasztalatával is

azt mondhatom: a holland nyelvű irodalom sem a magyar tudományosságban, sem a tágabb olvasóközönség soraiban nem ért el különösebb ismertséget, pedig sem kitűnő néderlandista kutatókból, sem a holland nyelvű irodalom kiváló műfordítóiból nincs hiány. Ennek a kötetnek is vannak előzményei, elég, ha csak Sivirsky Antal *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében* címmel 1973-ban és Bernáth István *Hollandból magyarra. Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények* címmel 1986-ban az Akadémiai Kiadónál napvilágot látott munkáira utalunk. Ezen művek folytatásának tekinthető a 2017-es *Németalföld emlékei Magyarországon – magyar–holland kapcsolatok* című tanulmánykötet a Debreceni Egyetemi Kiadó gondozásában. Az ilyen jellegű kiadványok felsorolása természetesen nem teljes, és e helyt nincs is mód a teljességre. Annyi bizonyos, hogy Magyarország a közép-európai régióban a nemzetközi néderlandisztikai kutatások és a holland nyelvű irodalom fordítása szempontjából kiemelkedő teljesítményeket nyújt. A Holland Irodalmi Alap (Nederlands Letterenfonds) és a Flamand Irodalmi Alap (Vlaams Fonds voor de Letteren) elnevezésű holland, illetve belgiumi flamand irodalmi alapítványok anyagi támogatást is nyújtanak a kiadóknak irodalmuk megjelentetéséhez. A hollandból fordított szépirodalmi és non-fiction művek száma Magyarországon ennek következtében és a magas színvonalú fordítógárdának hála, tekintélyes. Három egyetemen is – a Debreceni Egyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen is lehet néderlandisztikai tanulmányokat folytatni, ez utóbbi intézményben néderlandisztikai irodalomtudományi doktori program is létezik. Jelentek meg szép számmal holland és flamand irodalmi tematikus folyóiratszámok is, többek között a szép emlékü *Lettre Internationale*-ban. 2012 óta szervezi az ELTE Néderlandisztika Tanszéke az Akárki/Elckerlijc esteket az Írók Boltjában, amelyeken magyarra fordított holland és flamand irodalmi és non-fiction műveket mutatnak be. Mégis, ha ismerőseim, barátaim vagy más tanszékeken dolgozó kollégáim körében szóba kerül a holland nyelvű irodalom, szemlesütve vallják meg tájékozatlanságukat, tisztelet persze a mindenkori kivételnek. A német származású, de hollandul író Anne Frank (1929–1945) és a híres történész, Johan Huizinga (1872–1945) az ismeretlenségből kiemelkedő, üdítő kivételek. Van olyan vélemény is, mely szerint a holland nyelvű irodalom nyilvánvalóan nem rendelkezik akkora értékekkel, melyek méltóvá tennék a széles körű ismertségre. Ez persze ugyanúgy nem igaz, mint ahogy a magyar nyelvű irodalomról is képzelenség lenne ilyesmit állítani. A *Világirodalom* című akadémiai kézikönyvből (2008) mégis fájóan hiányzik a holland nyelvű irodalom. Futólag, alig egy-egy mondat erejéig szerepel ugyan Baruch de Spinoza filozófus (1632–1677), Gerardus

Vossius (1577–1649) protestáns teológus, nyelvész, történelemtudós és humanista – ráadásul a barokk kori holland drámaköltészet prominenseként talán Joost van den Vondellel (1587–1679) összetévesztve – és Johan Huizinga, de ők nem voltak szépírók. Rajtuk kívül azonban egyszerűen nincsen szó sem Németalföld, sem Hollandia, sem pedig Belgium holland nyelvű irodalmáról. Hogyan fordulhatott ez elő?

Részben ebből a fájdalmas értetlenségből, ugyanakkor az elődök és a legújabb néderlandista tudósgeneráció munkájának eredményeként született ez a könyv. Módszertanul azért választottuk a kulturális kapcsolatok tanulmányozását, mert ezzel is bizonyítani szeretnénk volna, hogy mindig is volt és van is kapcsolat Magyarország, Németalföld, majd később Hollandia és Belgium kultúrája, irodalma és tudományos élete között. Volt és van ide-oda áramlás, jelen voltunk és vagyunk egymás világában, észrevettük egymást, nyomot hagytunk és hagyunk egymás kultúráján. Ideje, hogy az erről a tényről való hallgatás megszakadjon, hogy többet beszéljünk kultúránk értékeiről, melyek oda-vissza gazdagítottak és gazdagítanak minket.

ELŐZMÉNYEK: A KULTURÁLIS TRANSZFERKUTATÁSOK A NEMZETKÖZI ÉS HAZAI NÉDERLANDISZTIKÁBAN

A nemzetközi és a hollandiai, valamint belgiumi néderlandisztikában egyre gyakoribbak az összehasonlító és recepciós irodalomtudományi vizsgálódások. Ez a folyamat furcsa módon nem olyan magától értetődő, és nem datálódik túl régről. Talán a Holland Tudományos Akadémia 1999-ben induló és 2001-ben záruló akadémiai projektje, a *Holland kultúra európai kontextusban* (*Nederlandse cultuur in Europese context*) című ötkötetes sorozat tekinthető első állomásának. A holland nyelvű irodalmat és kultúrát mindaddig néhány kivételtől eltekintve inkább önmagában, a világirodalmi folyamatoktól izoláltan vizsgálták. Az európai kontextus új hangsúlyokra, hasonlóságokra vagy különbségekre mutat rá. Úgy tűnik azonban, mintha a Holland Nyelvunió (Taalunie) által támogatott, 2006-tól 2015-ig megjelenő, kilenckötetes *A holland irodalom története* (*Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur*) részei visszatértek volna a saját kultúra rajzolta keretek közé. Ez természetesen nem egyformán jellemzi a köteteket, de nagy

vonalakban ez a tendencia látszik kirajzolódni. A nemzetközi néderlandisztika köreiben érelődő elégedetlenség a hollandiai és a belgiumi flamand néderlandisztika bezárkózásával szemben valójában abból az igényből táplálkozott, hogy a holland nyelvű irodalmat kiemelje az izoláltságból. A nem holland anyanyelvű néderlandisták egyre inkább tudatára ébredtek annak, hogy van valami, amivel különleges módon hozzájárulhatnak a néderlandisztikához, és gazdagíthatják azt. Ez pedig éppen a transznacionális kontextus, azaz a kultúrák dinamikája, amelyben a holland nyelvű kultúra és a különféle nemzeti kultúrák örökösen változó kapcsolatban állnak egymással. Ezek a kapcsolatok nem statikusak, hanem állandó mozgásban vannak, folyamatjellegűek. Nincsen hierarchia a befogadó és a befogadott kultúrák között, a határok elmosódnak, nemcsak földrajzi, hanem szellemi értelemben is.

Ez a szemlélet vezetett el többek között a Holland Nyelvunió és még egyéb intézmények által támogatott projektsorozathoz is: először a 2009-től 2012-ig futó *Beatrijs Internationaal* [Nemzetközi *Beatrijs* projekt] címűhöz. A *Beatrijs* című középholland Mária-legenda a németalföldi irodalom klasszikusa. A projekt ezt a szöveget állította vizsgálódásai középpontjába, s azt tanulmányozta, hogyan fogadták, fordították, adaptálták a világ különböző kultúráiban ezt a művet. Kiderült, hogy a mű recepciója a Holland-Antilláktól Európán át egészen Dél-Afrikáig terjed. Magyarul 2012-ben jelent meg Rakovszky Zsuzsa fordításában egy Daróczi Anikó és Réthelyi Orsolya által vezetett fordítói projekt eredményeképpen. A kutatásokat a legújabb fordítás- és recepcióelméleti módszerekkel végezték, s ennek kapcsán számos nemzetközi együttműködés született meg. A projekt eredményeként jelent meg a projekt szervezői, Ton van Kalmthout, Réthelyi Orsolya (ők jelen kötetünkben szerzőként is szerepelnek) és Remco Sleiderink által szerkesztett kötet, a *Beatrijs de wereld in. Vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal* [*Beatrijs a nagyvilágban. A közép-németalföldi történet fordításai és feldolgozásai*; 2013]. A munka folytatásaként indult a *Circulation of Dutch Literature* [CODL; A holland nyelvű irodalom cirkulációja] című projekt 2013-ban a Holland Tudományos Akadémia támogatásával. A 2015-ben lezárult kutatás már nem egy, hanem tizennégy, a holland és flamand irodalomban kanonizált mű nemzetközi recepcióját vizsgálta. Számtalan workshopot és konferenciát szerveztek a projekt vezetői Európa-szerte. A legjelentősebb eredményt az Elke Brems, Réthelyi Orsolya és Ton van Kalmthout szerkesztette *Doing Double Dutch. The International Circulation of Literature from the Low Countries* [hozzávetőleges fordításban: Keringő a holland nyelv körül. A németalföldi irodalom nemzetközi cirkulációja] című tanulmánykötet megjelenése

jelentette (2017). A részkutatások egyike pedig az *Internationale Neerlandistiek* [Nemzetközi néderlandisztika] című folyóirat Gera Judit szerkesztette tematikus számában jelent meg 2016-ban. Ebben a tizenkilencedik századi flamand író, Hendrik Conscience *Flandria oroszlánja* (1840) című regényének ifjúsági átdolgozásait vizsgálták a kutatók német, magyar, olasz, cseh és holland nyelvterületen. A néderlandisztikai komparatizistikának tehát egyik izgalmas aspektusa az összehasonlító recepciókutatás, melynek során nem egy, hanem több kultúra recepciós mechanizmusait vizsgálják és vetik össze. 2016 és 2020 között a Holland és Flamand Tudományos Akadémia által támogatott, *An International Network Studying the Circulation of Dutch Literature: Eastbound* [A holland nyelvű irodalom nemzetközi cirkulációját tanulmányozó nemzetközi network: Kelet felé] című projekt keretében pedig többek között Réthelyi Orsolya részvételével a holland nyelvű irodalom német és közép-európai fogadtatása áll a középpontban.

A magyarországi néderlandisztikában hasonló tendenciák jelennek meg. A Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékén Pusztai Gábor vezetésével már hosszú évek óta kutatják a holland–magyar kapcsolatokat, 2007 óta itt működik a holland–magyar kapcsolatok kutatócsoport. Számos konferenciát szerveztek, és kiadványt jelentettek meg e témában, például a *Michiel de Ruyter és Magyarország* (2008), *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata* (2014) című kötet vagy a legutóbbi *Németalföld emlékei Magyarországon – magyar–holland kapcsolatok* (2017) című tanulmánykötet.

A Károli Gáspár Református Egyetemen Balogh Tamás többek között Hui-zinga magyarországi recepcióját kutatja, számos publikációt és fordítást mondhat a magáénak, míg Daróczi Anikó Hadewijch, a valószínűleg a tizenharmadik században élt németalföldi misztikus írónő műveinek avatott kutatója és fordítója, továbbá a kortárs magyar irodalom számos jelentős műve az ő és munkatársa, Ellen Hennink (1933–2013) közös tolmácsolásában látott napvilágot Hollandiában és Belgiumban.

Az ELTE Néderlandisztika Tanszékén 2015. október 1-jén nyílt meg a *Néderlandisztikai Kultúraközvetítő Központ*, mely helyt ad a németalföldi és magyar kulturális kapcsolatokat reprezentáló köteteknek, folyóiratoknak, dokumentumoknak, és mint speciális könyvtár, segíteni kívánja az e témakörben folyó kutatásokat, önálló honlappal is rendelkezik (<http://www.nedcult.hu>). Ezen a tanszéken elsősorban Réthelyi Orsolya végez recepciókutatásokat a fent említett hollandiai projektek keretében szoros együttműködésben a hollandiai és belgiumi kutatókkal. Varga Orsolya műfordításelmélettel foglalkozik, és többek között a holland ifjúsági és gyerekirodalom legjelentősebb képviselőjének, Annie

M. G. Schmidtnek (1911–1995) az életművét fordítja. Az utóbbi években magam is foglalkoztam a holland nyelvű és a magyar irodalom kölcsönös recepciójával, ennek egyik eredménye ez a kötet, s remélhetőleg az a magyar nyelvű holland irodalomtörténet, melyet a három tanszék munkatársai közösen írnak a Holland Nyelvunió támogatásával.

MILYEN KÖNYVET TART A KEZÉBEN AZ OLVASÓ?

Ez a könyv túlnyomórészt a holland nyelvű irodalom magyarországi és a magyar irodalom hollandiai, illetve flandriai recepcióját vizsgálja a tizenkilencedik századtól napjainkig. Ugyanakkor két tanulmány erejéig kitekintést ad a németalföldi, azaz a kora újkori tudományos kapcsolatok kezdeteire is, amikor magyar diákok nagy számban utazhattak németalföldi egyetemekre, hogy ott jogi, teológiai és orvosi tanulmányokat folytassanak.

A kötet tanulmányai azt mutatják meg, miképpen működik az irodalom és a tudomány recepciója két kevéssé ismert nyelv esetében. A holland és a magyar nyelv olyan országokhoz kötődnek, melyek Európán belül meglehetősen távol állnak egymástól mind történelmüket, mind pedig kultúrájukat tekintve. Ez a távolság inkább szimbolikus tehát, mintsem földrajzi. A skandináv országok és nyelvei földrajzilag még messzebb helyezkednek el Magyarországtól, mégsem mondhatjuk, hogy a skandináv irodalom annyira ismeretlen lenne nálunk, mint a holland és a flamand. A kötet szerzői annak eredtek nyomába, hogy ennek ellenére mégis volt-e, s ha igen, hogyan működött e területek között a kulturális transzfer. A kulturális transzfer részben a már említett kultúraközvetítők munkájának köszönhető. A kultúraközvetítő olyan speciális „olvasó”, aki egyszerre tekinthető a recepcióelmélet „ideális olvasójának”, s aki alapos ismeretekkel rendelkezik a forrásnyelvről és annak kultúrájáról. Ugyanakkor „reális olvasónak” is tekinthető, aki a maga elváráshorizontjával – Hans-Robert Jauss német irodalomtudós recepcióelméletének kulcsfogalmáról van szó – olvassa a forrásnyelvi „szöveget”. Az „olvasó” és a „szöveg” szavakat azért tettem idézőjelbe, mert mindkettőt tág értelemben használom: a szöveg nemcsak írott szöveget, hanem bármilyen kulturális terméket jelent, tehát színházi előadást, filmet, képzőművészeti alkotást, zenét stb., az olvasás alatt pedig az ezeknek a Maaike Meijer terminusával élve „kultúrszöveg”-eknek a befogadását, értelmezését értem.

A kultúráközvetítők természetesen nem légüres térben végezték értékes, de gyakran elfeledett munkájukat, hanem intézményrendszerek bonyolult hálójában: a tudományos élet fórumain, egyetemeken, könyvkiadók, folyóiratok és napilapok szerkesztőségeiben, színházi műhelyekben. A tanulmányokban a kultúráközvetítés intézményeinek hálózata, melyet az izraeli kultúrakutató, Itamar Even-Zohar *poliszisztéma*nak nevezett, szintén fontos szerepet játszik. Mind az elváráshorizont, mind a poliszisztéma vizsgálata felveti ugyanis a forrásnyelvi munkák értelmezési változásait a célnyelvi kultúrában, s ezzel együtt azt is, hogy a forrásnyelvben kanonizáltak vagy éppen nem kanonizáltak tekintett művekkel mi történik a befogadó kultúrában.

A recepciókutatás egyik nagyszerű eredménye, hogy a kultúráközvetítők reflektorfénybe kerülnek, ezáltal megmutatva, hogy a kulturális és tudományos teljesítmények csúcspontjait a kultúrának és a tudománynak sokszor láthatatlan munkásai teszik lehetővé, az ő hozzájárulásuk nélkül csúcspontok sem lehetségesek.

A KÖTET TANULMÁNYAI

Bozzay Réka tanulmányában a kultúra tag értelmezésének megfelelően két nagyobb tudományterület magyarországi kora újkori közvetítőit mutatja be: a teológiáét és az orvostudományét. A tudományos kultúrtranszfer a teológia esetében három irányzat, az arminianizmus, a puritanizmus és a coccejanizmus formájában jelent meg Magyarországon és Erdélyben holland hatásra. A teológiára vonatkozó részben azoknak a magyar peregrinusoknak a munkásságát vázolja, akik hazatértük után egy-egy teológiai irányzat képviselőjeként léptek fel. Az orvostudományban a vérkeringés tana, a karteziánus élet- és kórtan, valamint a jatrokémiai, jatrofizikai és a klinikai szemlélet jutott el részben vagy egészen holland közvetítéssel a magyarországi és erdélyi orvoslásba. A szerző ismerteti azokat a munkákat, amelyeket e tudományterületeken magyarországi és erdélyi szerzők írtak hollandiai tanulmányaik hatására. Kitér azokra a tizennyolcadik századi magyar protestáns irodalmi művekre is, melyekben az európai hírnevű holland Herman Boerhaave (1668–1738) orvos, botanikus, vegyész és humanista mint a bölcsesség forrása jelenik meg.

P. Szabó Béla írásában azt vizsgálja, hogy a tizenhetedik–tizennyolcadik század különböző szakaszaiban mely neves jogászprofesszorokkal kerülhettek

kapcsolatba a kora újkori Magyarországról és Erdélyből induló ismert peregrinusok, melyek voltak a legfontosabb módszertani és jogdogmatikai súlypontok az oktatásban, és milyen ismeretekkel térhettek haza. A tanulmányaikról és későbbi életpályájukról rendelkezésre álló adatok áttekintése alapján tudásuk hazai hasznosulási lehetőségei állnak a vizsgálatok középpontjában, a szakirodalomban ugyanis mindmáig nem ismertek olyan hazai jogi munkák, melyekben a közvetlen holland hatás kimutatható lehetne. Éppen ezért kiemelt figyelmet kapnak azok a jogi és politica-disputatiók, melyek magyarországi peregrinusok részvételével kerültek megvédésre a tizenhetedik és a tizennyolcadik században. A holland szerzőkre való hivatkozások ezekben a munkákban információt adhatnak a praeses-professorokkal végzett közös munka intenzitásáról és a szerzhető ismeretek recepciójáról.

Juhász Ildikó tanulmányában megállapítja, hogy Hendrik Conscience (1812–1883), a belgiumi flamand romantika egyik legjelentősebb írója tizenegy lefordított munkájával egyike a legtöbbet magyarra fordított holland nyelvű irodalmi alkotóknak. A fordítások 1855 és 1924 között jelentek meg változatos kiadásban. A szerző ezek közül a *De loteling* (1850) című regényére fókuszál, mert ezt a művet furcsa módon kétszer is lefordították magyarra: 1855-ben a *Budapesti Hirlapban* *A besorozott* címmel jelent meg részletekben, 1886-ban pedig a Kolozsvári Közlöny hasábjain *Az ujoncz* címmel közölték. A tanulmány két szemszögből vizsgálja meg ezeket a fordításokat: egyrészt bemutatja a létrejöttüket lehetővé tevő kultúraközvetítőket és az általuk betöltött szerepet a fordítások megjelenítése során. Ismerteti, hogy mit tudunk a fordítókról, a fordításokat megjelentető napilapokról, és azt is megvizsgálja, vajon a fordítók a holland nyelvű eredeti művet vették-e alapul, vagy esetleg közvetítőnyelv segítségével hozták-e létre a magyar fordításokat. Másrészt azt vizsgálja, hogy a tárgyalt magyar fordítások milyen szerepet tölthettek be a korabeli magyar kulturális és irodalmi mezőben, milyen indíttatásból készülhettek el, és miért született két különböző fordítás. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy *A besorozott*/*Az ujoncz* esetében sikeresnek tekinthető-e a kultúraközvetítés.

Ton van Kalmthout arra hívja fel a figyelmet, hogy a kultúraközvetítők tanulmányozásának elmaradhatatlan aspektusa az őket körülvevő intézményrendszer vizsgálata. Ezt teszi ő maga is, amikor a holland író és műfordító Adèle Opzoomernek (1856–1925) és férjének, a magyar teológus és fordító Antal Géznak (1866–1935) a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján végzett kultúraközvetítői munkásságát a tekintélyes Holland Irodalmi Társaság (Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde) kontextusába helyezve elemzi. A cikk továbbá

kiemeli, hogy a kultúráközvetítők tanulmányozása során nemcsak az irodalmi mező, hanem az ahhoz kapcsolódó más diszciplínák bevonása is szükséges.

Az interdiszciplinaritás érvényesítésére törekedett Gera Judit tanulmánya is, aki a fent említett Adèle Opzoomer, írói álnevéen A. S. C. Wallis életpályájára és tevékenységére fókuszálva társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai, gender- és imagológiai elemzések tükrében árnyalja a holland író, esszéista és műfordító kultúráközvetítői munkásságát és a kultúráközvetítés folyamatait.

Réthelyi Orsolya cikke a holland nyelvű középkori irodalom magyarországi recepciójáról szól. Az 1911-es év decemberében két fontos színháztörténeti eseményre került sor, az ez időben már széles körben elismert Max Reinhardtnak, a huszadik század egyik legmeghatározóbb színházi emberének és rendezőjének két új rendezését mutatták be. December elsején került sor Hugo von Hofmannsthal *Jedermann: Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes* című művének premierjére a berlini Zirkus Schumann mintegy 5000 nézőt befogadó épületében. Három héttel később mutatták be Karl Gustav Vollmoeller *The Miracle (Das Mirakel)* című pantomimjátékát Londonban, szintén Reinhardt rendezésében. A tanulmány egyrészről feltérképezi, miképp jött létre a két bemutató, és milyen kapcsolatban állnak a németalföldi irodalmi kánon két alapvető középkori szövegével, az *Elckerlijc* című, 1500 körül írt morálitással és a kora tizennegyedik században keletkezett Mária-legendával, a *Beatrijsszel*. A másik oldalról a két darab magyarországi recepciótörténetét vizsgálja a szerző. Az említett esetek mögött húzódó átfogó problémafelvetés az irodalom terjedésének folyamatát, az irodalmi transfert elemzi, ennek változó dinamikájának és mintáinak, illetve legfontosabb szereplőinek ered nyomába.

Tóth Zsuzsa tanulmánya Jo van Ammers-Küller (1884–1966) holland író, magyarországi fogadtatását elemzi. Az író neve ma már nagy valószínűséggel kevesek számára ismerős Magyarországon, noha a huszadik század első felében, különösen a huszadik század harmincas éveiben kilenc magyar nyelven megjelent művével az egyik legtöbbet fordított holland szerzőnek számított. Az olvasókörzség körében mind Hollandiában, mind pedig Magyarországon nagy sikert aratott, viszont a holland hivatalos kritika inkább elutasító volt vele szemben. Minek köszönhető mégis, hogy Van Ammers-Küller regényeinek híre egyáltalán eljutott Magyarországra? A tanulmány az író két világháború közötti hollandiai és magyarországi fogadtatásának összehasonlításán keresztül világít rá a két ország irodalmi mezőjének eltérő működésére. A vizsgálat korpuszát elsősorban újságcikkek és könyvismertetések képezik, amelyek Jo van Ammers-Küllerrel kapcsolatban a magyar sajtóban a huszadik század első felében jelentek meg.

Pusztai Gábor írásában az író, műfordító házaspár Madelon Székely-Lulofs (1899–1958) és Székely László (1892–1946) 1930 és 1945 közötti tevékenységét elemzi. Madelon Lulofs hazájában az 1930-as években a legsikeresebb írók közé tartozott. Tizenegy nyelvre lefordított regényei közül többet magyarul is olvashatunk. Férje, Székely László szintén publikált ebben az időben. Az ő regényeit is több nyelvre fordították le. A házaspár műfordítói tevékenységének köszönhető, hogy a holland olvasók még a második világháború előtt olvashatták Molnár Ferenc, Kassák Lajos, Márai Sándor, Harsányi Zsolt, Zilahy Lajos, Vaszary Gábor, Földes Jolán és Földi Mihály műveit is. A holland szerzők közül, szintén a Székely házaspárnak köszönhetően, Piet Bakker, Jan de Hartog, Ary den Hertog, Hans Martin, Klaas Norel és Anton Coolen műveivel ismerkedhettek meg a magyar olvasók. A szerző először azt vizsgálja, hogy milyen szerteágazó szerepe volt a házaspárnak kultúráközvetítőként az irodalmi mezőben, illetve milyen módon vett részt a kulturális transzferben. Ezt követően annak jár utána, hogy milyen kulturális tőkével rendelkeztek, illetve, hogy miért nem kaptak helyet a magyar irodalmi kánonban.

Vesztergom Janina tanulmányának elsődleges célja, hogy bemutassa, milyen – szorosan a regény szövegéhez köthető – tényezők befolyásolhatták a holland Annie M. G. Schmidt (1911–1995) ifjúsági regényének, a *Macskák társaságának* (1970) kedvező fogadtatását Magyarországon. A kutatás elsősorban kvalitatív jellegű: két magyar kulturális termék elemzésével foglalkozik, amelyeket a „produktív recepció” megtestesüléseiként vizsgál. E két termék Schmidt regényének Damokos Kata által készített magyar fordítása, amely 2001-ben jelent meg az Animus kiadó gondozásában, valamint a Novák János rendezésében készült zenés mesejáték, amelyet 2006-ban mutattak be a budapesti Kolibri Gyermek- és Ifjúsági Színházban.

Varga Orsolya tanulmányának első része a magyar irodalom hollandiai megjelenésének legfontosabb állomásait mutatja be a második világháborútól kezdve a kétezres évek elejéig. Az extenzív jellegű írás összefoglalást nyújt arról, mely magyar szépirodalmi művek, milyen körülmények között jelentek meg Hollandiában, vagyis milyen volt a különböző korszakok fordításpolitikája. Megvizsgálja azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszanak egy műfordítás publikálásában és a befogadó kultúra recepciójában, vagyis a művek megjelenését a holland és magyar társadalmi, gazdasági és kulturális kontextusba ágyazza. A cikk továbbá figyelmet szentel a művekről és szerzőikről írt fontosabb kritikáknak, recenzióknak. A tanulmány második része egy kiemelkedő holland kultúráközvetítő,

Henry Kammer (1943) műfordítói pályáját mutatja be, valamint ismerteti fordítási elveit, fordítási stratégiáit az általa átültetett művekből idézett példák alapján.

E helyt szeretnék köszönetet mondani az NKFIH-nek a téma anyagi támogatásáért. A kötet szerzőinek, hogy tanulmányaikkal hozzájárultak a magyar–holland–flamand kulturális kapcsolatok jobb megismertetéséhez. Tálasi Zsófiának Ton van Kalmthout és Vesztergom Janina eredetileg hollandul megjelent cikkeinek értő fordításáért. Anton van der Lemnek, a Leideni Egyetemi Könyvtár kéziratai konzervátorának, aki rendelkezésre bocsátotta a címlapon szereplő levelezőlapot, melyet a kötetünkben többször is tárgyalt Adèle Opzoomer, alias A. S. C. Wallis, holland író és műfordító küldött Pápáról a haarlemi F. Bohn örökösei elnevezésű kiadónak. Végül pedig Vesztergom Janina kolléganőmnek áldozatos és alapos szerkesztői munkájáért.

A tanulmányokban található idézetek fordítása, ahol másképp nem jeleztük, az adott tanulmány szerzőjétől való. Az idézetekben előforduló kiemelések, ha másképp nem jeleztük, a szöveg eredeti formáját képviselik.

Budapest, 2018 májusában

Gera Judit

BOZZAY RÉKA

A HOLLAND EGYETEMEK HATÁSA A MAGYAR TEOLÓGUSOK ÉS ORVOSOK KÉPZÉSÉRE A KORA ÚJKORBAN

A Hollandia és Magyarország közötti kultúráközvetítést a kora újkorban a holland egyetemeken megforduló magyar peregrinusok végezték, akik tanulmányaik során új szellemi irányzatokkal, tudományos újításokkal ismerkedtek meg, hazatérve pedig ezeket terjesztették környezetükben, iskoláikban. Tanulmányomban a kultúra tág értelmezésének megfelelően két nagyobb tudományterület magyarországi közvetítőit mutatom be: a teológiáét és az orvostudományét.

TEOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Hollandiában a tizenhetedik században a protestáns teológián belül három olyan irányzat volt jelen, melyek a peregrinus diákok közvetítésével eljutottak magyar földre. Ebből az *arminianizmus* a holland kálvini egyházon belül szakadáshoz is vezetett. Teológiai tételeivel az erdélyi unitáriusok körében váltott ki komoly visszhangot, illetve a „tisza” kálvini irányvonalat követő magyar református ortodoxia fogadta nem kevés ellenérzéssel. A másik, nem kizárólag holland eredetű irány, mely angol gyökerekből táplálkozott, de Hollandiában is megtalálta a maga táptalaját, sőt sajátos színezetet is kapott, a *puritanizmus* volt. Ez a kálvini egyházon belüli teológiai vonulat rendkívül sok követőre talált a magyar diákok körében, számos egyházi reformot köszönhetünk neki. Végezetül meg kell említenünk a *coccejanizmust*, mely szellemi alapja részben Descartes filozófiáján alapult, s melynek elterjedése majdnem egyházszakadáshoz vezetett a magyar református egyházon belül.

Vizsgálatunkat az arminianizmus tárgyalásával kezdjük. Anélkül, hogy hosszas teológiai magyarázatba bonyolódnánk – mely egyébként sem célja ennek a tanulmánynak –, nagyon röviden össze kell foglalnunk az arminianizmus hátterét. Németalföldön 1590 körül a szigorú kálvini alapon álló németalföldi hitvallásban (Németalföld régi latin neve után *confessio belgica*) és a heidelbergi kátéban (*catechesis palatina*) leírt elvekkel szemben fogalmaztak meg új tételeket, elsősorban a föltétlen predestináció tanát vetették el.¹ Ennek a mozgalomnak lett vezetője az amszterdami lelkész, Jacobus Arminius (1560–1609), akit 1603-ban a Leideni Egyetem teológiaprofesszorává neveztek ki. Itt fejtette ki hitbéli felfogását, amely szerint az isteni elővégtet az emberek hitén alapszik, és csak a Krisztusban hívők számíthatnak az üdvösségre. Tanítását a hollandok többsége ellenezte, mivel ők Kálvinnal együtt az üdvösséget kizárólag az isteni kegyelemnek tulajdonították, nem az emberek hitének.² Elsősorban Arminius egyik tanártársa, Franciscus Gomarus (1563–1641), aki a predestinációt a legmerevebb alakjában tanította, indított heves harcot az arminiánus tanok ellen.³ Jacobus Arminius követőit az 1618–1619-ben tartott dordrechti zsinat eretneknek nyilvánította, és a közhivataloktól megfosztotta.⁴

Mi volt az a pont, ami a kálvini egyházból kiszakadó arminiánusokat az erdélyi unitáriusokkal összekötötte? A dordrechti zsinat nemcsak a predestináció kérdésével foglalkozott. Hogyan nyerhetjük el az üdvösséget, ez volt a kérdés. Gomarus és követői szerint kizárólag az isteni kegyelem által, de anélkül, hogy arra a bűnben született embernek a legkisebb befolyása is lehetne. Az arminiánusok szerint is az isteni kegyelem biztosítja az üdvösséget, de ezt a kegyelmet az ember a Krisztusban való hit által nyeri el. Ez utóbbi magyarázat pedig megegyezik azzal, ahogy a szociniánusok (lengyel antitrinitáriusok vagy szentháromságtagadók) az üdvözülést definiálták. Az arminiánusok további hitelvei közül több is érintkezik az antitrinitárius elvekkel: a hitvallások mellőzésével a Bibliát, különösen az Újszövetséget teszi a vallás alapjává, a több Isten tiszteletét elveti (mely burkolt antitrinitárizmus), és végül a pusztá hit helyett Krisztushoz *alkalmazott* életet kíván, amely már magában foglalja az emberi szabad akarat feltételezését.⁵

¹ VÁRI Albert, „Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között”, *Keresztény Magvető* 64, 3. sz. (1932): 109–120, 112.

² VÁRI, „Kapcsolatok az erdélyi...”, 113.

³ VÁRI, „Kapcsolatok az erdélyi...”, 113.

⁴ W. van 't SPIJKER, red. *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten: Den Hertog, 1987), 115.

⁵ VÁRI, „Kapcsolatok az erdélyi...”, 115–116.

Kik találkozhattak először Arminius tanaival? Az első személyes ismeretségekötésre még a tizenhatodik század végén kerülhetett sor, amikor Szilvásújfalvi Anderkó Imre egy hónapot töltött Észak-Németalföldön, meglátogatta a Leideni Egyetemet, és találkozott, valószínűleg többször is, Arminiusszal és elvbarátaival, ahogy Keszérű Bálint nevezi, a „liberális humanista tábor”-ral.⁶ Szilvásújfalvi peregrinációs emlékkönyvébe magától Arminiustól 1595. június 7-én kelt egy bejegyzés, aki ekkor még nem állt ugyan „a közéleti és ideológiai küzdelmek középpontjában, [...] de már a művelt értelmiség vezetője”⁷. Arminius hatása Szilvásújfalvi esetében nem a teológiai kérdések újszerű megközelítésében, hanem az iskolai reformokban mutatkozik meg. Arminius feladata volt Amszterdam *triviális iskolájának*⁸ megreformálása, az új iskolai szabályzat elkészítése. Szilvásújfalvi 1591–95 közötti peregrinációja előtt, majd hazatérése után maga is iskolai reformok kidolgozásával foglalkozott legalább fél évtizeden át, és ebben feltehetőleg komoly szerepe lehetett Arminius hatásának is.⁹

Arminius tevékenysége Szilvásújfalvi peregrinációját követően az ő, Szilvásújfalvi munkáin keresztül jutott el a magyar peregrinusokhoz, rajtuk keresztül pedig Magyarországra, illetve Erdélybe. Ebben különösen fontos szerepe volt az unitárius diákoknak. Hollandiában az 1650-es évektől kezdve valószínűleg az amszterdami remonstráns¹⁰ szemináriumban is megfordulhattak, mivel azonban ennek az iskolának nem maradtak fenn beiratkozási jegyzékei, ezért ennek bizonyítása még várat magára.¹¹ Az unitárius diákok hollandiai egyetemi tanulmányaik során többnyire valamilyen világi tudományt, elsősorban filozófiát, illetve keleti nyelveket tanultak – bár voltak közöttük teológusok is –, és jelentős számban éppen Arminius egykori egyetemén, Leidenben fordultak meg, mely inkább protestáns, mintsem ortodox kálvinista szellemiségű volt. Itt tanult

⁶ KESERŰ Bálint, „Újfalvi Imre és az európai »későhumanista« ellenzék”, *Acta Historiae. Literaturae Hungaricarum* 9 (1969): 3–46, 23.

⁷ KESERŰ, „Újfalvi Imre...”, 25.

⁸ A triviális iskola a középiskola egy régi formája, ahol az úgynevezett triviumot (retorika, grammatika, logika) tanították. „Triviaal”, *Instituut voor de Nederlandse Taal*, hozzáférés: 2017.05.15, http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article_content&wdb=WNT&id=Mo70537.

⁹ KESERŰ, „Újfalvi Imre...”, 27.

¹⁰ Remonstráns az arminianusok másik elnevezése, a latin *remonstrare* (visszautasítani) igéből származik, a remonstránsok ugyanis visszautasították a szigorú predestináció tanát.

¹¹ KESERŰ Bálint, „Peregrinatio academica dissidentium der Siebenbürger Unitarier”, in *Universitas Budensis: 1395–1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda*, eds. László SZÖGI and Júlia VARGA, 189–207 (Budapest: ELTE Egyetemi Levéltár, 1997), 195.

többek között Makai-Nyíró István, későbbi unitárius lelkész¹² 1616 novemberétől filozófiát;¹³ Adam Francke unitárius lelkész fia 1660-tól teológiát,¹⁴ aki tanulmányai végeztével nem tért haza, hanem Hollandiában telepedett le, de továbbra is levelezett a kolozsvári unitáriusokkal.¹⁵ Szintén itt hallgatott az unitárius egyházban később püspökké választott Szentiványi Márkus Dániel 1660-ban teológiát,¹⁶ és Pálfi Zsigmond 1698-ban filozófiát, majd teológiát.¹⁷

Arminius eszméi a magyarországi és erdélyi, Hollandiában tanult református hallgatók körében is számos követőre találtak. Ezt bizonyítja, hogy a remonstrantizmus kérdésével a nyírbátori zsinat is foglalkozott 1631-ben, mely azt a határozatot hozta, hogy „[e]zentúl csak olyanok ajánlatnak a patrónusoknak, akik [...] a helvét hitvallással ellenkező mindenféle szektáktól, véleményektől pl. arminianismustól óvakodnak”¹⁸. Ezért a következő években a Debreceni Kollégium diákjaitól, akik Leidenben kívántak tanulni, *reverzális* (írásban tett ígéret) aláírását követelték meg. 1624 és 1656 között harminchét diák írt alá ilyen dokumentumot.¹⁹ Maguk a hollandiai egyetemek is megkövetelték a dordrechti zsinat után, egészen 1815-ig azoktól a diákoktól, akik teológiai doktori fokozatot kívántak tenni – akárcsak egyébként a teológus professzoroktól is – az úgynevezett egységformula, „Formulieren van Eenigheid” aláírását. A leideni magyar aláírók között találjuk Székelyhidi Tofeus Mihályt, Köpeczi Bálintot, Rimaszombati Mihályt, Lévai Pétert, Szentgyörgyi Beke Györgyöt és Kaposi Juhász Sámuel.²⁰

¹² KESERŰ, „Peregrinatio academica...”, 196.

¹³ William N. Du RIEU, red. *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae. MDLXXV–MDCCCCLXXV accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* (’s-Gravenhagen: Martinus Nijhoff, 1875), 128; Universiteit Leiden, Archief van Senaat en Faculteiten (ASF). *Volumina inscriptionum*, vol. 7 (1575–1818), 345.

¹⁴ RIEU, 482; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 10, 585.

¹⁵ Kis Attila, „Een brief van Adam Francke uit 1667”, *Doopsgezinde bijdragen* 25 (1999): 196–227, 196.

¹⁶ RIEU, 482; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 10, 585.

¹⁷ RIEU, 750; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 13, 18.

¹⁸ Tóth Sámuel, *Adalékok a Tiszántúli Református Egyházkerület történetéhez*, 1. köt. (Debrecen: Városi Könyvnyomda, 1894), 41.

¹⁹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL). I. Tiszántúli Református Egyházkerület iratai 1. Püspöki Hivatal iratai j. *Külföldi akadémiákon tanult diákokra vonatkozó iratok*, D.1.

²⁰ HERMÁN M. János, „De ondertekening van de »Formulieren van Eenigheid« door de Hongararse theologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de zeventiende eeuw”, in *Een boek heeft een rug: Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, biblioфіlie en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*, red. Margriet GOSKER, 131–137 (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1995), 131–135.

Érdekes módon az arminianizmus vádja a tizennyolcadik században éppen Hollandiában bukkant fel újra a magyarországi és erdélyi diákokkal kapcsolatban. A Groningeni Egyetemen Anthonius Driessen (1684–1748) professzor a remonstrantizmus vádjával illette Hermanus Venema (1697–1787) franekeri professzort. Kettejük vitáját a holland szakirodalom nemcsak két professzor teológiai vitájaként értelmezte, hanem a hibát Driessen – elsősorban vallási kérdésekben megmutató – merev személyiségében látta, aki minden, a sajátjától eltérő vagy attól bármiben is különböző álláspontot elfogadhatatlannak tekintett.²¹ 1734-ben Driessen egy olyan írást jelentetett meg Venema ellen, amiben elsősorban a kiválasztottság kérdését tárgyalta, Venemát pedig remonstránsnak, szociniánusnak nevezte. Ezt a kijelentését Alexander Comrie-nak Venema professzor előadásán készült jegyzetére alapozta. Venema ugyanis a kiválasztottságot elődeinek, idősebb és ifjabb Vitringának a nyomán kettősnek – általános és különös kegyelem – nevezte. A későbbi holland egyháztörténeti szakirodalom ezt a szétválasztást inkább filozófiai, mint teológiai kérdésnek tekintette, ezért nem tartotta teológiai vitára érdemesnek. További hibájául rótta fel Driessen Venemának, hogy Ádám bűnét annak utódaira is kiterjesztette.²² Driessen nagyon komoly nyugtalanságot okozott állításaival a holland református egyházon belül. Állításainak igazolására még azt is be akarta bizonyítani, hogy Venema tanai a franekeri egyetem külföldi diákjai körében is követőkre találtak, és a remonstráns tanok magyarországi és erdélyi terjesztésében Venema magyarországi és erdélyi diákjainak nagy szerepük volt. Az 1734. december 15-én tartott meghallgatáson Szombati Gergelynek és Réti Istvánnak az erdélyi és magyarországi remonstrantizmussal kapcsolatos kérdésekre kellett válaszolniuk, melyek elsősorban az irányzat elterjedésére és Venemának a terjesztésben betöltött szerepére vonatkoztak. A diákok azt állították, hogy nem tudnak Venemának a remonstráns gondolatok erdélyi elterjesztésében játszott szerepéről, továbbá biztosították a Groningeni Egyetemet, hogy a magyarországi és erdélyi egyház fellép az ortodoxiától elhajlókkal szemben. A remonstráns nézetekkel szemben *reverzálist* kellett adniuk a diákoknak, de ezeket nem „specifikusan” Venema nézetei ellen írták.²³

Az erdélyi vonatkozású ügy nem maradt a Groningeni Egyetem falai között, hanem eljutott egészen Kolozsvárig is, ahogyan az Kolumbán Vilmos József

²¹ Annaeus YPEIJ en Isaak Johannes DERMOUT, *Geschiedenis van de Nederlandsche hervormde kerk*, vol. 3 (Breda: W. Van Bergen, 1824), 223–224.

²² YPEIJ en DERMOUT, *Geschiedenis van de...*, 225–226.

²³ Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (továbbiakban RGCGA) Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18. *Acta senatus academici*, *klad-resoluties van de senaat*, 1718 sep 5–1763 sep 3.

legújabb kutatásaiból kiderül. Venema egykori franekeri tanítványait, Makfalvi Józsefet, Verestói Györgyöt, a későbbi püspököt, illetve a kolozsvári nyelvész- és történelemtanárt, Csepregi Turkovics Ferencet már jóval hazatértük után *heterodoxia* (máshitűség, az ortodoxtól, vagyis az igaztól eltérő hitvallás) vádjával illették. Csepregi még a magyarok groningeni kihallgatása előtt, 1733-ban levelet írt Venemának, amelyben biztosította tanárát, hogy egykori magyar diákjai nem tértek el a „tisztá tantól”. Az ügy erdélyi tisztázásához végül 1735-ben Csepregi és Verestói „a püspök jelenlétében, a kolozsvári kollégium tanárai és gondnoka előtt nyilvánították ki, hogy az ortodox eklézsia hívei”²⁴. Verestói két év múlva Venema aforizmáit kívánta kiadni, amit a Főkonzisztórium nehezményezett, és Szigethi Gyula István püspököt kérték fel a fordítások ellenőrzésére.²⁵

Meg kell jegyeznünk, hogy a groningeni vizsgálat után a listát átadták a szenátusnak, és a Venema elleni heterodoxiával kapcsolatos pontokat visszavonták.²⁶ Erdélyben viszont tovább folytak a vizsgálatok, és Makfalvi, valamint még két másik volt peregrinus, Nádudvari Sámuel és Huszti András esetében kiderült, hogy valóban részt vettek az univerzalista²⁷ teológia erdélyi terjesztésében. Mindhármukat perbe fogták az 1740-es években, és végül elmarasztalták őket.²⁸

A másik, részben Hollandián keresztül Magyarországra eljutott teológiai irányzatot, a puritanizmust szélesebb értelemben vett pietista irányként definiálhatjuk, melynek legfontosabb eleme maga a kegyesség gyakorlása (*praxis pietatis*). Ez a vallásos élet megtisztulását szorgalmazta mind az individuum, mind a társadalom szintjén. Vallási irányként a tizenhatodik század vége felé jelent meg. Szemben az ortodox dogmatikus rendszerrel, mely mereven ragaszkodott a református doktrínák helyes megfogalmazásához, a pietisták a megtapasztalható vallásosság szükségességét hangsúlyozták. Ehhez mindenféle reformprogramot dolgoztak ki, a keresztyén életet alávetették egy sor szigorú szabálynak, meghatározták az erkölcsös viselkedés normáit. Ezzel inkább a keresztyén élet etikai, mintsem doktrínákhoz ragaszkodó aspektusát hangsúlyozták. A puritanizmus Angliából és Skóciából eredeztethető, innen hódította meg a kontinenst, többek között Hollandiát is. A holland puritanizmus a hollandiai és külföldi tradíciók keveréke,

²⁴ KOLUMBÁN Vilmos József, „Makfalvi József hitvallása”, *Református Szemle* 109, 1. sz. (2016): 55–67, 56.

²⁵ KOLUMBÁN Vilmos József, „Holland irányzatok és erdélyi követők”, *Református Szemle* 105, 4. sz. (2012): 404–422, 418.

²⁶ RGCGA, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18. *‘Acta senatus academici’, klad-resoluties van de senaat, 1718 sep 5–1763 sep 3.*

²⁷ Az univerzalista teológia szerint végül mindenki üdvözülni, mert mindenki Isten gyermeke.

²⁸ KOLUMBÁN, „Holland irányzatok...”, 416–421.

melynek gyökerei Angliában, Franciaországban és Németországban találhatók. Ennek a *Nadere Reformatie*-ként ismert iránynak első képviselője Jacobus Koelman (1632–1695) volt, aki az angol kegyességi irodalmat ültette át hollandra. A holland kegyesség mind az egyházi élet gyakorlatában, mind a politikai és társadalmi tendenciákban megfigyelhető volt. Hangsúlyozták, hogy az erkölcsök reformjának először a családban, majd az egész társadalomban kell megjelennie, ezért képviselőik az egész nemzetet, sőt a politikai vezetőket is megszólították.²⁹

Az angol puritánok egyik Németalföldre szakadt képviselője a franekeri professzor, William Amesius (1576–1633) volt, neki is köszönhető, hogy számos magyar diák ismerkedett meg a puritanizmus tanával.³⁰ A puritánok eszméinek befogadása és egy demokratikusabb egyházszervezet kiépítése a korábban Arminiusszal való kapcsolata miatt emlegetett váradi prédikátor és bihari senior, Szilvásújfalvi Anderkó Imre nevéhez köthető. Szilvásújfalvi tiltakozott az eltérő teológiai álláspontot képviselő papok bebörtönzése, testi fenyítése, illetve a *reversális*ban kötelezett *Confessio Helvetica posterior* szigorú betartása ellen, mely a kálvini egyházban való mindenféle megújítást lehetetlenné tett volna. Szilvásújfalvit ezek után először életfogytiglani börtönbüntetésre, majd száműzésre ítélték. Reformgondolatait viszont azok a teológus hallgatók vitték tovább, akik, miután a harmincéves háborúban katolikus kézre került Heidelberg egyetemét (1622) kénytelenek voltak elhagyni, többek között Franekerben tanultak Amesius tanítványaként.³¹

Magyarországra a puritanizmus nemcsak holland közvetítéssel, hanem közvetlenül Angliából is érkezett, noha az Angliában járt diákok majdnem mind megfordultak hollandiai egyetemeken is. Legjelentősebb képviselői Medgyesi Pál, Lewis Bayle (1575–1631) *Praxis Pietatis*-ának fordítója (Debrecen, 1632),³² illetve Tolnai Dali János, a londoni liga (1638. február 9.) szellemi atyja. A liga tizenkét

²⁹ Ernestine van der WALL, „Dutch Puritanism and Cocceianism in the Early Modern Period”, in *In search of the republic of letters: Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500–1800*, ed. Anoud VISSER, 37–41 (Wassenaar: NIAS, 1999).

³⁰ BARCZA József, „A puritanizmus kutatásának újabb eredményei”, *Teológiai Szemle* 19, 11–12. sz. (1976): 333–335.

³¹ FATA Márta, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700* (Münster: Aschendorff, 2000), 236–237.

³² NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, 1. köt. (Máriabesnyő–Gödöllő: Atraktor, 2008), 152.

magyar diák szövetsége volt, akik hazatérve a puritán eszmék képviselői lettek, és itthon hozzákezdtek három egyházkerület reformációjához.³³

Hogyan képzeltek el ezeket a reformokat? A hollandiai mintához hasonlóan két szinten mutatkoztak meg a reformgondolatok: az egyházi életben, valamint az egyházi életből kiinduló, de a fennálló társadalmi renddel szemben megfogalmazott változásokban.

A vallásos élet gyakorlatában kívánt változások megkövetelték az egyházközség tagjaitól az erkölcsi fegyelmet, nagyobb személyes kegyességet a közösség laikus tagjaitól is, a liturgiai reformokat és az oktatás minél szélesebb körű hozzáférhetőségét.³⁴ Ezeknek az elképzeléseknek jelentős része az 1640-es évek zsinati határozataiban meg is valósult: életbe lépett a hétköznapi istentiszteleteken a bibliaolvasás (1642), a zsoltárok éneklése (1643) és a magyar nyelvű iskoláztatás (1646).³⁵

Az Angliából és Hollandiából hazatért puritán diákok egyik legfontosabb egyházszervezeti követelése a presbitériumok felállítása volt. Ez az újítás a nyugat-magyarországi megyékben gyorsan pozitív visszhangra talált, mivel itt kevés volt a református lelkészek száma, így az egyházi életben egyébként is szükség volt laikusok közreműködésére. Erdélyben és a Partiumban a reformokban gondolkodó lelkészek minden egyházközségben be akarták vezetni a presbitériumokat, vagy legalábbis ki akarták vele egészíteni a püspökök, illetve esperesek rendszerét.³⁶ Az újítások egyik legnagyobb ellenfele Geleji Katona István püspök volt. A református ortodoxia megerősítésének igénye I. Rákóczi György idején a dési *complanatió*ban (1638. július 1–7.) fogalmazódott meg először, amiben az ortodoxia hívei igyekeztek a református egyházon belül az Angliából részben hollandiai közvetítéssel eljutott puritán tanok ellen is fellépni. Ebben a fejedelem segítségére voltak a felső-Tisza-vidéki prédikátorok (a Franekerben és Leidenben tanult Simándi János és Verécsi Ferenc, valamint a Leidenben tanult Ványai János). Ők először Tolnai Dali Jánost lehetetlenítették el, majd hasonlóan próbálták Medgyesi Pál ellen is fellépni, akit Lorántffy Zsuzsánna úgy mentett meg, hogy udvari papjává tette.³⁷ Az 1646-os erdélyi zsinat végül úgy határozott, hogy

³³ NAGY, *A református egyház...*, 154–155.

³⁴ GREAME MURDOCK, *Calvinism on the Frontier, 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania* (Oxford: Clarendon Press, 2000), 44.

³⁵ NAGY, *A református egyház...*, 153.

³⁶ MURDOCK, *Calvinism on the...*, 42–43.

³⁷ TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat, 1978), 63–65.

a presbitérium rendszere fokozatosan bevezetésre kerülhet, melynek határozatát a szatmári zsinat megerősítette. Lorántffy Zsuzsánna Sárospatakon, a Felső-Tisza vidékén, illetve Fogarason különösen támogatta a presbitériumok létrejöttét. Az 1653-ban életbe lépő erdélyi törvények, az *Approbaták* viszont megtiltották az egyházi kormányzásban történő bármilyen változtatást, sőt a reformereket börtönnel fenyegették meg.³⁸

A puritánus eszmék az oktatáson keresztül is eljutottak a magyar diákokhoz. A hollandiai egyetemeken képzett új generáció egyik legjelentősebb képviselője volt Apáczai Csere János (1625–1659). Egyházi kérdésekben a puritán tanok követője, a tudományosságban viszont inkább a karteziánus természetfilozófia felé hajlott. Franekeri, leideni, utrechti tanulmányai és harderwijki doktori címének megszerzése után tért haza holland feleségével Erdélybe, ahol a gyulafehérvári akadémián kapott állást, és képviselte a puritán tanokat. Két évig dolgozott itt, mikor egykori tanára és pártfogója, Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) meghalt, helyére pedig a puritán tanok nagy ellenfele, Isaac Basire (1607–1676) került. Apáczainak mennie kellett, végül a kolozsvári iskolában talált menedéket.³⁹

A leghevesebb összetűzésre iskolai szinten Sárospatakon került sor, ahol a Hollandiában és Angliában tanult Tolnai Dali János, a puritánok egyik vezéralakja Amesius tanait tanította, az oktatásban reformokat vezetett be, a skolasztikus képzés formalizmusát analitikus módszerrel váltotta föl, és matematikai és természettudományos alapokkal ismertette meg a diákokat. Az egyházi ortodoxia azonban győzedelmeskedett, és Tolnait 1646-ban elbocsátották.⁴⁰ Ezek után Várad lett a puritán oktatás központja, legjelentősebb puritán tanárai Kismarjai Veszelin Pál és Kecskeméti Miklós voltak. Komáromi Szvertán István tanította Amesius teológiáját, sőt először fordította magyarra *Mikoron imádkoztok* címmel 1651-ben, majd előkészítette Amesius latin tankönyveinek várad kiadását. A várad puritán közösség az angol király, I. Károly 1649-es lefejezése után került igazi veszélybe, amikor is II. Rákóczi György, megijedve az angliai eseményektől, Váradot is meg akarta tisztítani a puritánoktól. Célja érdekében Kovásznai Pétert és Nagyari Benedeket bebörtönöztette, de lengyelországi hadjárata előtt, hogy biztosítsa az angol puritánok jóindulatát – elsősorban természetesen Cromwellét –, szabadon bocsátotta őket. A Várad török kézre kerülése (1660) előtti kor legnagyobb formátumú tanára a Hollandiában teológiai doktorátust szerzett Martonfalvi

³⁸ MURDOCK, *Calvinism on the...*, 43.

³⁹ TARNÓC, *Erdély művelődése...*, 149–162.

⁴⁰ FATA, *Ungarn, das Reich...*, 238–241.

Tóth György volt. A váradi iskola Debrecenbe való beolvadása után végül ő lett Debrecenben a puritánok vezetője.⁴¹

Debrecenben már Martonfalvi érkezése előtt több puritán tanár működött. Medgyesi Pál, majd Amesius tanítványai, Nádudvari K. András, Tarczali Bogdány Péter, Kisfalvi Tamás, Nagyar Benedek töltöttek be itt *rectori* (tanítói) tisztséget. 1660 után Martonfalvi Amesius nyomán Pierre Ramus (1515–1572) filozófiájának a puritán teológiával való szerves összeépítését fejtegette, majd Ramus dialektikáját Debrecenben ki is adta. Az egyházi beszéd elméletét az *Ars concionandi Amesianae* (1666), teológiáját pedig *Exegis Medullae Amesianae* (1670–1675) című tankönyvében fejtette ki.⁴²

A református egyházban a tizenhetedik században megjelent harmadik jelentős irányzat a coccejanizmus volt. A fogalom Johannes Coccejus (1603–1669) franekeri, majd leideni professzor tanairól kapta a nevét. Coccejus és tanítványai egy olyan teológiai irányznak voltak a képviselői, mely a tizenhetedik század második felében virágzott: az úgynevezett prófétai teológiáé,⁴³ amely vissza akart térni a reformátori örökséghez (a reformátorok, elsősorban Kálvin tanaihoz), hangsúlyozta, hogy a teológia egyetlen forrása a Szentírás, a hívők mélyedjenek el tanulmányozásában, vegyék észre azt a kapcsolatot, amiben a Szentírás különböző részei állnak egymással. Erre a tipikus-allegorikus magyarázatra a legalkalmasabbak Dániel és Ezékiel könyve, a Zsidókhoz írott levél és általában az Ótestamentum. Azt fejtegette, hogy az Újszövetség csak a két testamentum között fennálló kapcsolat mélyebb ismeretében kaphatja meg értelmét, így Jézushoz is mindenki csak Mózes és a próféták ismerete által juthat el. Csakhogy elhagyva a szöveg világos értelmét, a szavak grammatikai jelentését, a történeti kapcsolatoknak, összefüggéseknek a biztos bázisát, a bibliamagyarázatnak, ahogy erre a szakirodalom is rámutat, korlátlan interpretációs lehetősége válik elérhetővé. Az interpretációs lehetőségek eme sokféleségétől a későbbiekben Coccejus tanítványai sem menekülhettek meg.

Coccejus a szociniánusok és a római katolikusok ellen is fellépett. Tanai nem tartalmaztak semmiféle új nézetet, módszertanában különböztek a korábbiaktól.⁴⁴

⁴¹ MAKKAJ László, „Debrecen iskolájából ország iskolája”, in *Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József és mtsai, 43–65 (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 49–50.

⁴² MAKKAJ, „Debrecen iskolájából...”, 57–58.

⁴³ WALL, „Dutch Puritanism...”, 43.

⁴⁴ LADÁNYI Sándor, „Die ersten ungarischen Studenten von Coccejus”, in *Een boek heeft...*, 152–154, 152.

A teológiát gyakorlati és nem spekulatív tudományként magyarázta, szövetségi teológiája, mely Isten és ember szövetségét a Biblia alapján magyarázta, illetve a sabbat tartásáról szóló kijelentései nagy hatással voltak a magyar diákokra, akárcsak a fentebb már említett allegorikus bibliamagyarázatai.⁴⁵

Coccejus tanainak nemcsak Hollandiában, hanem itthon is akadtak szép számmal ellenfelei. A legnagyobb visszhangot a coccejánus és karteziánus tételek megvitatása miatt összehívott erdélyi radnóti zsinat váltotta ki. Dézsi Márton, aki leideni tanulmányai alatt magánál Coccejusnál is lakott, Nagyenyeden lett a teológia professzora. Kinevezésétől fogva tanította Coccejus *Summa doctrinae de foedere dei* című művét. Az iskolát felügyelő gondnokok ezt viszont nem nézték jó szemmel, és elbocsátását követelték. A gyulafehérvári kollégium tanárai végül I. Apafi Mihály fejedelmet arra kényszerítették, hogy 1673-ban zsinatot hívjon össze, ahol a coccejánus Dézsi Márton, Pataki István, Hunyadi Pál, illetve a karteziánus Csernátoni Pál ügyét tárgyalták. Noha elmarasztaló ítélet született, ezt végül mégsem hajtották végre, ugyanis az elítéltek patrónusai között voltak az erdélyi főnemesség jeles képviselői is.⁴⁶ Az elkövetkező években is számos követőre talált a coccejanizmus, noha ellenfelei, mint Székelyhidi Tofeus Mihály püspök vagy a gyulafehérvári professzor, Pósaázi István, igyekeztek ezt mindenféle eszközzel megakadályozni.

Coccejus egyik fontos tételét, a biblikus szövegek interpretációs lehetőségeit kritizálta például a puritán debreceni professzor, Martonfalvi Tóth György⁴⁷ is 1673-ban megjelent munkájában. Szintén Debrecenben folyt „boszorkányüldözés” a coccejánus Szilágyi Tönkö Márton ellen. Végül a tizenhetedik század végén ez is lecsengett, sőt 1699-ben Szilágyi Tönköt püspökké választották.⁴⁸

⁴⁵ LADÁNYI Sándor, „Peregrination ungarischer reformierter Studenten”, in *Universitas Budensis: 1395–1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda*, eds. László SZÖGI and Júlia VARGA (Budapest: ELTE Egyetemi Levéltár, 1997), 206.

⁴⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanizmus története: Tanulmány a protestáns theologia multjából* (Budapest: Hornyánszky, 1890–1980), 129–134.

⁴⁷ WALL, „Dutch Puritanism...”, 44. *Orthodoxa diatribe de hodierna famosa peccatorum pasesi et aphesi, seu piorum V. T. plenissima peccatorum remissione.*

⁴⁸ NAGY, *A református egyház...*, 79.

ORVOSTUDOMÁNY

Spielmann József orvostörténész három nagy területet határozott meg, melyek részben vagy egészben holland közvetítéssel jutottak el a tizenhetedik században a magyarországi és erdélyi orvoslásba: a vérkeringés tanát, a karteziánus élet- és kórtant, valamint a jatrokémiai és jatrofizikai szemléletet.⁴⁹ A jatrokémiai – az első orvosi kémiai – irány megalapítója Paracelsus volt, aki a bajok forrását a nedvekben (*humores*) kereste, mégpedig kémiai alapon. Az orvos feladata szerint, hogy az ember egészségét helyreállítsa, amihez az orvosi kémia segítségével gyógyszereket állít elő.⁵⁰

A vérkeringés tana nem holland eredetű, de holland professzorok közvetítésével jutott el a magyar diákokhoz. A vérkeringés 1628-ban született leírásához (*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*) az angol William Harvey (1578–1657) matematikai méréseket és kísérleteket használt, amelyekkel sikeresen megcáfolta Galenus (i. sz. 131–201) görög származású római orvos minden nézetét.⁵¹

Észak-Németalföld egyik kiváló orvos- és botanikaprofesszora a tizenhetedik században az Utrechtben oktató Henricus Regius (1598–1679) volt.⁵² Regius a karteziánus filozófia elkötelezett híveként egyike volt azoknak, akik Hollandiában elsőként kezdték oktatni William Harvey vérkeringésről írt nézeteit.

A Leideni Egyetem a magyar peregrinusok orvosi képzésében igen fontos szerepet töltött be. Itt oktatott Franciscus de le Boë Sylvius (1614–1672), aki 1639-től⁵³ tanította Harvey vérkeringésről megfogalmazott tézisét, bár el is tért attól, mivel azon a téves nézeten volt, hogy a vér kiáramlása a szívből a vér ritmikus összehúzódásának majd kitágulásának köszönhető, és ezt a vér felmelegedése és lehűlése okozza. A vérkeringés tanáról Apáczai 1653-ban Utrechtben megjelent

⁴⁹ SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában: Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok* (Bukarest: Kriterion, 1977), 99.

⁵⁰ A jatrokémiáról és a jatrofizikáról bővebben ld. KOVÁCH Imre, *Az orvostudomány története Magyarországon 1467–1867* (Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2013), 58–60; SZABADVÁRY Ferenc és SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, *A kémia története Magyarországon* (Budapest: Akadémiai, 1972), 61.

⁵¹ SZABADVÁRY és SZŐKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 98.

⁵² Regiusról ld. Martinus Johannes Antoine de VRIJER, *Henricus Regius* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1917).

⁵³ ERIC WEIL, „The Echo of Harvey's De Motu Cordis (1628) 1628 to 1657”, *History of Medicine And Allied Sciences* 12 (1957): 167–174, 169.

Magyar Encyclopaediája is értekezik, melyben Regius nyomán kivonatolta Harvey eredeti elméletét, bár kissé szűkszavúan, és néhány anatómiai jelenségre (például a vena arteriosa és az arteria venosa) még nem talált pontos megkülönböztető neveket.⁵⁴ Apáczai heroikus küzdelmet folytatott a magyar orvosi, anatómiai szakterminológia létrehozásáért, s noha törekvéseit váltakozó siker kísérte, érdemei vitathatatlanok. Harvey elméletéről 1654-ben Adrianus Heereboord (1614–1661) leideni professzor elnöklétével disputált az erdélyi Bartholomaeus Bausner *Disputatio philosophica de Cordis Humani Actionibus* címmel.⁵⁵ Enyedi Sámuel hollandiai peregrinációja (Utrechtben orvostudományi fokozatot szerzett)⁵⁶ után Nagyenyeden dolgozott, itt készítette kéziratban maradt művét *Physica seu philosophia naturalis* címmel, amelyben szintén megmutatkozik Regius hatása, de a vérkeringés leírásában már Harvey eredeti elméletét követi.⁵⁷ Később a hajszálerek pontos leírása majd Huszti Szabó Istvánnál jelenik meg, akit 1693-ban szintén Leidenben találunk.⁵⁸

Kolozsvári Dimjén Pál 1689-ben Leidenben *Disputatio de generatione, augmentatione et decretionem microcosmi* címmel készített disszertációjában a kísérletes módszer híve, nagyra értékeli kora mikroszkopikus vizsgálatait. Fejlődéstani kérdések is érdekelték, melyek a kor holland orvosi közvéleményét foglalkoztatták. Antoni van Leeuwenhoekkal szemben például, aki a hímivar-sejtek szerepét hangsúlyozta a magzat fejlődésében, Dimjén inkább Jan Swammerdam (1637–1680) holland biológussal értett egyet, aki a petesejt szerepét tekintette különösen fontosnak. Dimjén foglalkozott még a magzati vérkeringés problematikájával is. A galenusi tanokkal való szembehelyezkedése miatt Erdélyben a maga korában istentagadás gyanújába is keveredett.⁵⁹

A második nagy terület Descartes élettani megfigyelése, miszerint az emberi és állati életműködés reflexes lefolyású. Descartes szerint az állatoknak nincs lelkük, így minden tevékenységük reflexes. Az emberekénél, akárcsak az állatoknál,

⁵⁴ BÁN Imre, *Apáczai Csere János* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 241.

⁵⁵ Arnold HUTTMANN, *Medizin im alten Siebenbürgen* (Hermannstadt; Sibiu: Hora, 2000), 102; SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve* (Budapest: OSZK, 1896–1898) (továbbiakban RMK III), nr. 1887.

⁵⁶ RMK III, nr. 1851. *Disputatio Medica Inauguralis, De Ictero*.

⁵⁷ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 128, 130.

⁵⁸ HUTTMANN, *Medizin im alten...*, 220.

⁵⁹ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 87.

bizonyos tevékenységek ugyancsak automatikusan mennek végbe.⁶⁰ Apáczai sokat emlegetett *Encyclopaediája* orvosi fejezeteiben Regius *Fundamenta medicinae* című munkáját követte, tulajdonképpen kivonatolta. Az emberi fiziológiában viszont Apáczai eltér Regiustól, és a descartes-i dualizmust fejt ki: az emberi lénynek két attribútuma van: test és lélek, az attribútumok pedig nem változhatnak. Így az elmét nem lehet a test modusának (változójának) tekinteni, mivel akkor az a test halálával maga is elpusztulna, ez pedig ellentétes a keresztény felfogással.⁶¹

A harmadik terület a svájci Paracelsus (Theophrastus Philippus Aureolus Bombastus von Hohenheim, 1493–1541) alapította jatrokémia, mely Descartes-tal szemben az emberi és állati életműködést nem mechanikus folyamatoknak tartotta, hanem olyanoknak, amelyeket a kémiai erjedés irányít. Ennek az irányzatnak a hollandiai atyja Johan Baptista van Helmont (1580–1644) volt, az ő elképzeléseit fejlesztette tovább a leideni Franciscus de le Boë Sylvius. Ez utóbbi orvos a gyomor működésében nem mechanikus tevékenységet látott, hanem erjedést, vagyis emésztést, minek hatására a táplálék vérré válik.⁶² Ezek az elgondolások az utrechti tudós orvos Henricus Regiusnál is visszaköszönnek.⁶³

Csanaki Mant Máté Leidenben tanult,⁶⁴ majd megfordult Angliában, Svájcban és Padovában is. Hazatérte után Sárospatakon dolgozott, majd Rákóczi György háziorvosa lett, sőt, egy ideig a kolozsvári református kollégium rektora volt. Kolozsváron 1634-ben megjelent munkájában a pestisről írt (*A döghalálról való rövid elmélkedés*), az ebben a munkában kifejtett nézeteivel tulajdonképpen a tudományos gondolkodás felé nyit utat. A pestist még isteni büntetésnek tartotta, ugyanakkor azt is leírta, hogy a pestis gyógyszerekkel gyógyítható, ezzel a gondolattal pedig a jatrokémiai irányt követte.⁶⁵ Munkájának előszava szerint személyesen gyógyította a beteg kolozsvári diákokat. Szintén a jatrokémia követője volt Köpeczi János, de le Boë Sylvius tanítványa, aki 1668-ban készült⁶⁶ doktori dolgozatában dicséri a kémiai szereket mint gyógyhatású készítményeket.

⁶⁰ John COTTINGHAM, Robert STOOTHOFF and Dugald MURDOCH, eds., *The Philosophical Writings of Descartes*, vol. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 325–404.

⁶¹ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 109, 113.

⁶² Willem OTTERSPEER, *Groepsportret met dame I: Het bolwerk van de vrijheid de Leidse universiteit 1575–1672* (Amsterdam: Bert Bakker, 2000), 354.

⁶³ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 103.

⁶⁴ RIEU, 172; ASF *Volumina inscriptionum*, vol. 8, 135.

⁶⁵ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 105.

⁶⁶ *Disputatio medica inauguralis continens positiones varias per universam medicinam ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis*, nr. 414, 122; RMK III, nr. 2433.

Szerinte a kémia az a tudomány, ami az orvosságok helyes mennyiségét képes megtanítani.⁶⁷

A tizenhetedik századdal ellentétben sokkal több olyan orvosi munka maradt fenn a tizennyolcadik századból, amit a peregrinusok hazatértük után jelentettek meg. Itt egyrészt fordításokra, másrészt orvosok saját munkáira is gondolhatunk, melyeket orvostudományi és annak segédtudományai témakörében készítettek.

Domby Sámuel fordította le Nils Rosen van Rosenstein (1706–1773) gyermekorvosi munkáját magyarra. Rosen egyébként a holland orvosprofesszor, Herman Boerhaave tanítványa volt. Domby nemcsak fordítást készített, hanem saját tapasztalataival is kiegészítette azt.⁶⁸ Még 1740-ben kiadott két rövid munkát Perliczy János Dániel egykori utrechti diák: az egyik a szegények házi orvoslásáról szólt, a másik az otthoni és útközbéli orvosi ellátásról.⁶⁹ Mílesz József egykori franekeri diák⁷⁰ 1778-ban készített fordítást Anton Störck táborig és falusi sebészeknek írt könyvéről.⁷¹ Bányai F. István 1741-ben fordította le és adta ki Franekerben Friedrich Adolf Lampe (1683–1727) művét *Gileadi balsamom* címmel a fríz rendek költségén.⁷² Ebben a műben teológiai gondolatok mellett gyógynövények felhasználásával előállított gyógyszerek receptjei is előfordulnak.⁷³

Magyarországra való hazatérése után Wessprémi István 1760-ban *A kisedd gyermekek nevelésekről való rövid oktatás* címmel írt könyvet.⁷⁴ Mátyus István Utrechtben jelentette meg doktori disszertációját 1756-ban,⁷⁵ amit a magyarországi élettan egyik úttörő munkájának tekintenek. Mátyus könyvet írt az egészséges életmódról is (*Diaetetica, az az: a jó egészség megtartásának módját fundamentomosan eléadó könyv*, Kolozsvár, 1762–1766). Orvosi szemszögből mutatta

⁶⁷ SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 118.

⁶⁸ KAPRONCZAY Katalin, *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007), 186–187.

⁶⁹ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 162.

⁷⁰ Andreae Sybrandus J. FOCKEMA et Theodorus J. MEIJER, *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844)* (Franeker: T. Wever, [1968]), 379.

⁷¹ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 199.

⁷² POSTMA Ferenc és BOZZAY Réka, „Die Eintragungen aus den Niederlanden (1740–1743) im Stammbuch (Album Amicorum) von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711–1767)”, *Sárospataki Füzetek* 13, 3. sz. (2009): 122–144, 125.

⁷³ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 206.

⁷⁴ KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 604.

⁷⁵ *Positiones de irritabilitate et aliis quidam medicinae capitibus.*

be azokat a növény- és állatfajokat, amelyek táplálkozásunkban kiemelkedően fontos szerepet játszanak.⁷⁶

Rossz higiénés viszonyok, járványok nehezítették meg az emberek életét a kora újkorban. Ezért orvosi ismeretek közzétételével és megfelelő intézkedésekkel próbálták az orvosok elejét venni a járványok terjedésének. A Hollandiában tanult ifj. Köleséri Sámuel magyar nyelvű könyvet közölt arról, hogyan lehet a legjobban védekezni a pestis ellen: akár annak árán is meg kell védenünk életünket, hogy távol tartjuk magunkat a fertőzött helyektől. Ha szükséges, akár még a törvény erejével is fel kell lépni.⁷⁷ Buzinkai György egykori leideni (1730), franekeri (1732), amszterdami (1733–1736), groningeni (1736) diák⁷⁸ debreceni városi orvosként másfajta intézkedéseket hozott: azokat az állatokat, melyek tisztázatlan körülmények között pusztultak el, el kellett égetni; hangsúlyozta továbbá a higiéné jelentőségét a házakban és azok körül.⁷⁹

Wesprémi István Bécsben, Zürichben, Utrechtben és Angliában tanult. Angliai tartózkodása idején írt művében a pestis elleni lehetséges oltásról számolt be. Utrechtbe való visszatérését követően doktori értekezését olyan patológiai megfigyelésekről írta, amelyeket még Zürichben és Angliában tett.⁸⁰ A himlő ellen oltást használt Johannes Rayman egykori leideni diák, későbbi eperjesi orvos és Sáros megye főorvosa.⁸¹ Gyermekei orrát a himlő váladékával kente be, ezt az eljárást azonban Magyarországon nem alkalmazták.⁸² 1781-ben Benkő Sámuel, Borsod megye orvosa sebészkönyvet írt a himlőről,⁸³ egy másikat a skarlátról (1784) és egy következőt a maláriáról, amelyért a dijoni Tudományos Társaság második díját nyerte el.⁸⁴

⁷⁶ KÁDÁR Zoltán és PRISZTER Szaniszló, *Az élővilág megismerésének kezdetei hazánkban: A magyar biológia rövid kultúrtörténete a kezdetektől a Reformkorig (–1829)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 50.

⁷⁷ Köleséri Sámuel tanácsadása, *Mellyet az 1719. Esztendőben Kolosvárott megújult pestisnek alkalmazásával deákul közönségessé tett. Azután pedig magyarul is kinyomtatott.* (Kolozsvar: Páldi, 1719); KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 204.

⁷⁸ BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15 (Budapest: ELTE Levéltára, 2007), 271, 102, 212, 197.

⁷⁹ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 204.

⁸⁰ Uo. 209.

⁸¹ RIEU, 828; ASF *Volumina inscriptionum* vol. 13, 303.

⁸² KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 214.

⁸³ *Problema chirurgicum*, 1783. KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 215.

⁸⁴ KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 605–606.

Az orvosok foglalkoztak orvosi kémiai kutatással is. Domby Sámuel utrechti disszertációja 1758-ban a tokaji borral foglalkozott.⁸⁵ Magyarország mindig is gazdag volt ásvány- és gyógyvizekben. Ezen vizek minőségét először a külföldön képzett orvosaink vizsgálták meg. Mátyus István *Diaetetica* című művében erdélyi ásványvizet vizsgált, és rájött arra, hogy a vízben található buborékokban más anyag van, mint a közönséges levegő. Ezzel tulajdonképpen a szén-dioxidra utalt.⁸⁶ Domby Sámuel jelentése a borsodi ásványvizekről Bécsben jelent meg.⁸⁷ Zágoni Gábor marosvásárhelyi orvos Herkulesfürdő és Zovány termálvizét elemezte 1772-ben.⁸⁸ Benkő Sámuel a ránci savanyúvíz elemzésének eredményeit tette közzé 1778-ban latin nyelvű munkájában.⁸⁹ Hatvani István debreceni professzor a nagyvárad termálvíz kémiai elemzését közölte Bécsben 1777-ben, valamint hosszabb tanulmányt írt a Debrecen környéki sókról.⁹⁰ Az első egyike volt, aki tanóráin kémiát kezdett oktatni Debrecenben.⁹¹

A holland tudósok munkái nemcsak a protestáns diákokon keresztül jutottak el Magyarországra. A nagyszombati egyetemen tanított Reviczky Antal jezsuita páter, aki természetfilozófiai munkájában többek között a holland Antoni van Leeuwenhoek nyomán írt az állatok szaporodásáról.⁹²

BOERHAAVE HATÁSA MAGYARORSZÁGON

A tizennyolcadik században kezdett meggyökeresedni a holland egyetemek orvosi oktatásában a klinikai szemlélet, amelynek előzményei a tizenhetedik századig nyúlnak vissza. A klinikai oktatást az angol Thomas Sydenham (1624–1689) és a holland Hermann Boerhaave (1668–1738) nevével kapcsolhatjuk össze.

⁸⁵ *Dissertatio inauguralis physico-chemico-medica de vino Tokajensi*. KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 186.

⁸⁶ SZABADVÁRY és SZÖKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 141.

⁸⁷ *Relatio de mineralibus i. Comitatus Borsodiensis aquis*, 1766. KOSÁRY, *Művelődés a XVIII...*, 616.

⁸⁸ Uo. 617.

⁸⁹ *Tentamen aquae acidulis Rankensis*. Uo. 617.

⁹⁰ *Thermae Varadiensis examini physico et medico subjectae*. SZABADVÁRY és SZÖKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 120, 139.

⁹¹ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 93.

⁹² *Elementa philosophiae naturalia* (Tyrnaviae, 1757–1758). KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 50.

Már Regius is hangsúlyozta a klinikai esetek pontos leírásának jelentőségét a *Medicina et praxis medica* című művében, amely 1657-ben jelent meg Utrechtben. A könyvbe jelentősebb módosítások nélkül kerültek bele a tanítványainak disputái is:⁹³ Sikó János 1651-es⁹⁴ munkája, ami a körmörméreg tüneteiről, kórelőzményeiről szól; Enyedi Sámuel 1651-es⁹⁵ disputája az értágulás és üszkösödés kezelését tárgyalja; Némethi István⁹⁶ munkája egy szívbetegséget és egy meghűlést mutat be; a szász Johann Gunesch 1658-as⁹⁷ disputációja egy heveny ízületi gyulladást ír le. Szintén klinikai megfigyelések alapján készített tünettani leírásokat a Hollandiában tanult Köleséri Sámuel is, 1707-ben – már Nagyszebenbe hazatérve – például a földközi-tengeri skorbutról írt.⁹⁸

1701-ben Boerhaavét nevezték ki Leidenben professzornak, aki a következő évtizedekben oly módon újította meg a holland orvosi képzést, hogy az oktatásba a természettudományos tárgyakat, a fizikát és a matematikát is beépítette.⁹⁹ Boerhaave a tizennyolcadik század egyik legbefolyásosabb orvosa volt, nemcsak elméleti szakemberként, hanem gyakorló orvosként is. A betegek ágya mellett tanította hallgatóit, fontosnak tekintette az anamnézis felvételét, a beteg hőmérsékletének mérését. A betegségek patológiáját elemezte, a terápiában szívesen használt gyógyszerként növényeket. Magyar diákok is látogatták óráit. A magyar orvosi szakirodalom egyedül Johannes Adam Raymannt nevezi meg Boerhaave magyar tanítványaként,¹⁰⁰ de Boerhaavénak bizonyíthatóan sokkal több magyar tanítványa volt. Id. Pápai Páriz Ferenc saját fiát és Ajtai Andrást azzal a szándékkal küldte Leidenbe, hogy Boerhaavénál tanuljanak.¹⁰¹ Sőt, a Leideni Egyetem orvosi fakultásának irataiból kiderül, hogy számos további erdélyi hallgató is Boerhaave tanítványa volt: 1717 és 1718 között Birthelius István Szebenből, 1722-ben Pataki Sámuel Kolozsvárról, aki egyébként naplójában írja, hogy Boerhaave *Institutióját*,

⁹³ KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 122–123.

⁹⁴ *Medicatio duorum aegrorum, paronychia, et combustione pedis laborantium* RMK III, nr. 1789.

⁹⁵ *Medicatio duorum aegrorum, aneurismate et gangraena laborantium*, RMK III, nr. 1783.

⁹⁶ *Medicatio duorum aegrorum, palpitazione cordis, et febris ephemera laborantium*, RMK III, nr. 1816.

⁹⁷ *Medicatio Viri Arthritide Vaga, de Varen Belgice dicta, laborantis*, RMK III, nr. 2019.

⁹⁸ *De scorbuto Meditteraneo...*, SPIELMANN, *A közjó szolgálatában...*, 157.

⁹⁹ Frank HUISMAN, „Medicine and Health Care in the Netherlands”, in *A History of Science in the Netherlands: Survey, Themes and Reference*, eds. Klaas van BERKEL, Albert van HELDEN, Lodewijk PALM (Leiden: Martinus Nijhoff; Brill, 1999), 260.

¹⁰⁰ KOSÁRY, *Művelődés a XVIII. ...*, 142; ANTALL József, „Magyar–holland orvostörténeti kapcsolatok (Gondolatok, teendők, kutatási irányok)”, in *Hollandból magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*, szerk. BERNÁT István (Budapest: MTA, 1986), 145.

¹⁰¹ HUTTMANN, *Medizin im alten...*, 222.

orvosi aforizmákat, a professzor kémiai és botanikai magyarázatait hallgatta.¹⁰² Meg kell még említenünk a brassói Johannes Fridericus Myliust, aki 1724. augusztus 9-én doktori vizsgát tett, majd augusztus 24-én doktorált.¹⁰³ Enyedi István egyik levele szerint ő is hallgatta Boerhaave előadásait.¹⁰⁴ Nem feledkezhetünk meg Köleséri Sámuelről sem, akinek könyvtárában tizenhat Boerhaave kötet is szerepel.¹⁰⁵

Boerhaave annyira ismert volt Erdélyben is, hogy Teleki Sándor Hollandiában tanuló pártfogoltjain keresztül levelezett is vele. Egyik levelében felesége betegségét írta le. Boerhaave tüdővészre gyanakodott, ezért kecsketejet, könnyű ételeket és friss levegőt írt elő számára. Továbbá gyógyszereket is adott a grófnőnek, bár férjét figyelmeztette, hogy a betegség halálos kimenetelű is lehet. Bethlen Júlia grófnő hamarosan meg is halt.¹⁰⁶

Boerhaave munkásságát elsősorban Bécsben és Edinburgh-ben folytatták tovább tanítványai.¹⁰⁷ Egyik diákja volt Gerard van Swieten (1700–1772). A katolikus holland ifjú Boerhaave tudományos köréhez tartozott Leidenben, amelynek többek között a svéd botanikus, Karl von Linné is tagja volt. Van Swieten Boerhaavét helyettesíthette a professzor előadásain, sőt Boerhaave lakásán magánórákat is adhatott. Boerhaave halála után azonban nem kapta meg egykori professzora egyetemi katedráját, és ezzel véget is ért hollandiai karrierje. Dél-Németalföldre ment, mely ekkor az osztrák Habsburgok fennhatósága alá tartozott, innen jutott el híre a bécsi udvarba, ahova 1745-ben kapott meghívást. Itt is maradt haláláig.¹⁰⁸

Van Swieten újította meg a bécsi egyetem orvosi fakultásának tantervét, hangsúlyozta a gyakorlati képzés fontosságát, de újjászervezte az elméleti tárgyak oktatását is: többek között Boerhaave alapművét (*Institutiones medicae*, Leiden, 1708) is felvette a tananyagba. Van Swietent segítette bécsi munkája során Anton de Haën (1704–1776), aki egykor maga is Boerhaave tanítványa volt. Van Swieten

¹⁰² PATAKI Jenő, „Pataki Sámuel (Primus) naplója”, in *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, szerk. IZSÁK Sámuel és GAZDA István (Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004), 189.

¹⁰³ *Dissertatio medica inauguralis morbos eorumque affinitatem ex incompletis motibus haemorrhagicis ortos, sistens*, Universiteit Leiden, ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis, Nr. 415, 261.

¹⁰⁴ HOFFMANN Gizella, szerk., *Peregrinuslevelek. 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak* (Szeged: JATE BTK, 1980), 172.

¹⁰⁵ BERTÓK Lajos, „Ifjabb Köleséri Sámuel könyvgyűjteménye”, *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve* 2 (1955): 90, 93, 96, 98, 100, 101, 104, 106, 107, 110, 116, 132.

¹⁰⁶ PATAKI Jenő, „Boerhaavéről két levél kapcsán: Tanácsai gróf Teleki Sándorné Bethlen Júlia számára”, in *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, szerk. IZSÁK Sámuel és GAZDA István, 165–169 (Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004), 167–169.

¹⁰⁷ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 15.

¹⁰⁸ Uo. 42.

meghívására érkezett Bécsbe 1752-ben a holland Nicolaus Joseph Jacquin (1727–1817).¹⁰⁹ Boerhaave életművével a magyar diákok, többségükben katolikusok, bécsi orvosi tanulmányaik során ismerkedtek meg a tizennyolcadik században.¹¹⁰

Boerhaave hatása egyéb, közvetett módon is érezhető volt a tizennyolcadik századi Magyarországon. Utrechtben folytatta tanulmányait a már korábban is említett Perliczy János Dániel, aki Nógrád megye főorvosaként 1751-ben kérvényezte a bécsi udvarnál egy orvosi fakultás és egy tudományos akadémia alapítását, de kérésére még válasz sem érkezett. 1763-ban Eger katolikus püspöke, Eszterházy Károly (1725–1799) a bécsi udvarhoz fordult azzal a kéréssel, hogy Egerben egyetemet alapíthassanak. Miután Perliczy tudomást szerzett a püspök tervéről, levélben fordult a püspökhöz, amiben megismételte 1751-es javaslatát. A levéllel az egykori bolognai diák, Markhot Ferenc foglalkozott, aki ekkoriban Eger városi orvosaként dolgozott. Perliczy javaslatára támaszkodva Markhot 1767-ben olyan tervet dolgozott ki, amely az orvosi képzést a filozófiai fakultás végzőseinek tette volna lehetővé. 1769-ben az irgalmasok kórházában orvosi iskolát hoztak létre, melyet Markhot és Perliczy közösen vezettek.¹¹¹ A püspök azt is engedélyezte, hogy az oktatás Boerhaave *Institutiones Medicae*-je alapján történjen, melyet kiegészítenek a legújabb tudományos eredményekkel, többek között Gerard van Swieten és Albrecht Haller (1708–1777) polihisztor, anatómus eredményeivel. Eszterházy püspök nemcsak jól ismerte kora legjelentősebb orvosi munkáit, hanem (Bitskey István megállapítása szerint) vallásilag is toleráns volt, hiszen engedélyezte egy protestáns professzor munkájának használatát.¹¹² A tanítás egy tanárral és tíz diákkal el is indult, de az oktatást viszonylag hamar, 1774-ben vagy 1775-ben a bécsi udvar támogatása hiányában beszüntették.¹¹³ Eszterházy viszont 1784-ig nem adta fel Egerben egyetemalapítási tervét, így orvosi könyveket is gyűjtött könyvtára számára. Ma is több mint 300 orvosi könyv található az egri

¹⁰⁹ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 43.

¹¹⁰ Bécsi egyetemen tanult diákokról ld. bővebben: Robert OFFNER és Hansgeorg VON KILLYEN, *A bécsi orvos-sebészeti József Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei és diákjai 1775–1874* (Budapest: ELTE Levéltára, 2012).

¹¹¹ KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 53; SZABADVÁRY és SZÓKEFALVI-NAGY, *A kémia története...*, 100.

¹¹² BITSKEY István, „Egyetemszervezési terv a 18. századi Egerben”, in *Religió, stúdium, literatura: Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*, szerk. BITSKEY István (Budapest: Universitas, 2013), 130.

¹¹³ GÁL Tibor, „Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei”, in *De libris et bibliothecis*, szerk. CZEGLÉDI László és MONOK István (Eger: Liceum, 2011), 14.

Főegyházmegyei Könyvtár állományában, többek között németalföldi szerzők munkái.¹¹⁴

Magyarországon egyetemi szinten az 1770–1771-es tanévben kezdődött orvosi oktatás a nagyszombati egyetemen. Gerard van Swieten terve az volt, hogy ott is a bécsi minta szerint állítsák össze a tantervet, vagyis Boerhaave tananyaga alapján. Valójában azonban csak Boerhaave *Institutióját* oktatták kötelezően az órákon, minden mást a tanárok maguk választhattak ki.¹¹⁵ Élettani tankönyvét (*Commentaria in Boerhaave aphorismos*) azonban tanították az orvostanhallgatók élettanóráin.¹¹⁶ Az orvosi fakultást végül 1777-ben Nagyszombatból Budára, majd hét évvel később Pestre költöztették.¹¹⁷

Boerhaave alakja, úgy tűnik, ismert volt a tizennyolcadik századi magyar (protestáns) irodalom számára is.¹¹⁸ Debrecenből két költeményről, Sárospatakról egy iskoladramáról tudunk, melyekben Boerhaave neve is előfordul. Csokonai Vitéz Mihály 1792-ben írta *A' Hír* című költeményét, melynek egy szakaszában előfordul a holland professzor neve:

A' betegség mindent hatalma alá vét,
Végre megszégyenít akármely Burhávét.

Ebben a versrészletben Boerhaave magának az orvostudománynak a megszemélyesítője. Csokonai valószínűleg a debreceni sebész apjától hallott először Boerhaavéről.¹¹⁹ Csokonai egy másik költeményében is dicséri Boerhaavét. A híres magyar orvos, Rácz Sámuel könyvének kiadására írt alkalmi költeményt Csokonai, mely két formában és két címmel is ismert: *Rácz Sámuelhez* és *A' híres Rácz Sámuel Úrhoz*. A költeményben előfordul Boerhaave neve:¹²⁰

Míg magyar leszsz, és a' Magyar míg Búrhávot szereti:
Meg-marad az Úrnak Neve, meg-marad dítséreti.

¹¹⁴ Andreas Veaslius, Frederik Ruysch, Herman Boerhaave, Gerard van Swieten, Albrecht Haller és Albert Haen munkái. GÁL, „Az Egri...”, 27–28, 31–32, 37–38.

¹¹⁵ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 72–81.

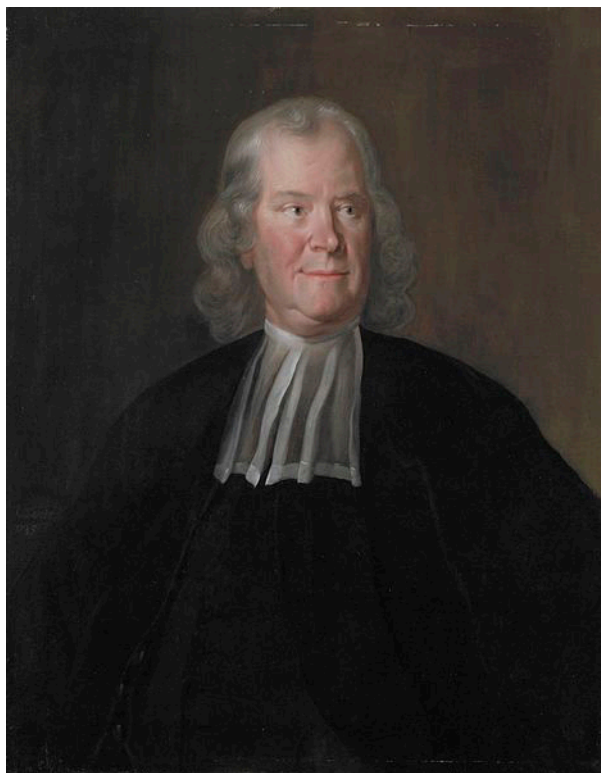
¹¹⁶ KÁDÁR és PRISZTER, *Az élővilág...*, 55.

¹¹⁷ KAPRONCZAY, *Orvosi művelődés...*, 72–81.

¹¹⁸ Köszönöm Bitskey István professzor úrnak, hogy felhívta a figyelmemet ezekre az irodalmi munkákra.

¹¹⁹ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 3. 1794–1796*, szerk. SZILÁGYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 47, 400, 402.

¹²⁰ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 2. 1791–1793*, szerk. SZILÁGYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 66, 496, 500–501.

1. kép. Herman Boerhaave holland botanikus, orvos,
humanista (Cornelis Troost festménye, 1735.
Museum Boerhaave)

Ebben a versben Boerhaave nagyságát dicséri, akinek neve más híres európai orvosok mellett, úgymint Aesculapius, Hippokratész (i. e. 460?–377?), Galenus, Avicenna (980–1037), Friedrich Hofmann (1660–1742), fordul elő.

A Szülék Gyermekéhez 's a gyermekek szülékhez szoros egymáshoz tartozó kötelességekről és a 'már az Indulatok eredéseinek második grádusát, az értelem helybehagyását Pártýára hajtott 's már vadabb zabolátlansággal ragado, sött már a' Testről az Elmére költsönös felváltással rohano és így Dühösséggé vált Indulatok igazgatásoknak modjáról Honjainkban esett történettel intő Szomorú Játék Őt Fel Vonásokban című iskoladrámában is felbukkan Boerhaave alakja. A dráma szerzője ismeretlen, Pintér Márta Zsuzsanna Barczafalvi Szabó Dávidot sejtí

Csokonai Vitéz Mihály

2. kép. Csokonai Vitéz Mihály
(Morelli Gusztáv fametszete, 1890 körül. Megjelent
Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen (1887–1901)
című kiadványban.)

mögötte, aki 1792 és 1805 között Sárospatakon a fizika és matematika tanára volt.¹²¹ A dráma megpróbálja a szerelmi bánatot olyan jelenséggént bemutatni, mely együtt jár fiziológiai, testi tünetekkel, így kívánja mind a gyerekeket, mind a szüleiket figyelmeztetni. A dráma főszereplője a Leány, aki szerelmes apja ügyvédbojtárjába (a Patvaristába). Az ötödik felvonásban tűnik fel Boerhaave, amikor a Leány halálos betegen fekszik ágyában. A szülei két orvost is elhívnak, hogy

¹²¹ KONCZ Sándor, „A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között”, in *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége (Budapest: Magyar Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981), 146.

vizsgálják meg, de csak a harmadikként érkező Boerhaave tud helyes diagnózist felállítani, amikor is megállapítja, hogy a betegség gyógyíthatatlan. Boerhaave alakjával a szerző valószínűleg saját természettudományos és természetfilozófiai meggyőződését kívánta bemutatni.¹²²

ÖSSZEGZÉS

A magyar diákok hollandiai peregrinációjuk során szerzett teológiai és orvostudományi tudásukat igyekeztek itthon kamatoztatni. A befogadó közeg nem volt azonban mindig elég nyitott a változásokra. Ahogy láthattuk, a hollandiai szellemi élet újdonságai sokszor komoly nézeteltérésekhez, vitákhoz, akár tudományos karrierek kettétöréséhez is vezethettek. Ez különösen igaz a teológiai vitákra. Érdekes azonban megfigyelni azt is, hogy a kezdetben külföldön haladónak tekintett irányzatok néhány év vagy évtized múlva dogmatikussá merevedhettek, és ugyanez – még ha valamelyest megkésve is – megmutatkozott a magyar és erdélyi teológiai szellemi életben is.

A holland orvostudomány hatását a tizenhetedik században inkább a magyar diákok Hollandiában szerzett munkáin, semmint itthoni írásaikon keresztül lehet megfigyelni, éppen a források rendkívül szűkös volta miatt. A tizennyolcadik századból szerencsére több, már itthon készült munka maradt meg az utókor számára, melyek tanúskodnak a holland medikusképzés hatásáról. Azt is hozzá kell azonban tennünk, hogy a diákok jelentős része nem egy egyetemen, sőt gyakran nem csak egy országban fordult meg, így az őket ért különféle szellemi hatások nem különíthetők el világosan egy-egy tanár, egyetem vagy ország hatásaként.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk Boerhaave vizsgálatával. Bár számos magyar tanítványa volt, valódi hatását nem személyén, hanem munkásságán, illetve tanítványai tevékenységén keresztül mérhetjük le Magyarországon. Sőt, Boerhaave szinte mitikus figurává vált a tizennyolcadik századi magyar protestáns irodalomban, alakja azonosult a bölcsességgel. És talán ez a legnagyobb elismerés, amit holland professzorként egy távoli országtól kaphatott.

¹²² PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatura* (Budapest: Universitas, 2014), 160–161.

P. SZABÓ BÉLA

JOGTANULÓ PEREGRINUSAINK AZ ÉSZAK-NÉMETALFÖLDI TARTOMÁNYOKBAN A TIZENHETEDIK–TIZENNYOLCADIK SZÁZADBAN

CAPTATIO BENEVOLENTIAE

Mint azt már korábban is megállapíthattuk,¹ a németalföldi tartományok és hazánk kora újkori szellemi kapcsolatainak kutatásában² az egyik sötét foltot a jogtudomány területén jelentkező hatások feltáratlansága jelenti. Tisztelet a kivételnek,³ de a tizenhatodik–tizennyolcadik századi németalföldi egyetemjárással foglalkozó hazai érdekltségű monografikus munkák és tanulmányok csak érintőlegesen, röviden és sokszor adataikban, valamint terminológiájukban is pontatlanul foglalkoznak a holland jogtudomány és jogoktatás jellemzőivel.

Mint köztudott, a teológushallgatók nagy áramlatában a holland egyetemeken is megjelentek csekély számban olyan peregrinusok,⁴ akik a jogi karokra

¹ P. SZABÓ Béla, „Három neves németalföldi jogász és Nadányi János kapcsolatának nyomai”, in *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, 188–245 (Debrecen: Printart-Press Kft., 2014).

² Ehhez többek között vö. KECSKEMÉTI Gábor, „The Effect of the Universities of the Low Countries on the Intellectual History of Hungary in the Early Modern Times” *Hungarian Studies* 26, 2. sz. (2012): 189–204; KECSKEMÉTI Gábor, „A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmétörténetben”, in *Történetek a mélyföldről*, 246–266.

³ BOZZAY Réka, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universitat Leiden (1595–1796)*, PhD értekezés (Debrecen, 2008), 170–171; G. Henk VAN DE GRAAF, *A németalföldi akadémiai és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795* (h. n.: Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979), 103–108.

⁴ A teológiai tanulmányok túlsúlyára utal a szintén hollandiai peregrinus Bethlen Miklós is önéletrírásában: „Ami szegény deákok akademiákba mentek vagy promoveáltak, mind csak teológiára, prédikátorságra készítették magokat, jus, medicina, philosophia s kivált mathesis és a valóságos

iratkoztak be, vagy ha ezt nem is tették meg, más adatokból tudhatjuk, hogy több-kevesebb intenzitással elmélyültek a jogi ismeretekben is. Számbavételük és az esetleges őket ért hatáslehetőségek felmérése nemes és sürgető feladat lehet. Mai ismereteink szerint több mint ötven olyan peregrinus nevét ismerjük, akik bizonyíthatóan Észak-Németalföld egyik egyetemén hallgattak jogot. Névsorukat kiegészíti feltúcatnyi olyan név, akik holland egyetemen jártuk előtt vagy után tanultak jogot valamelyik európai főiskolán.⁵

A feladat érdekes, de egyúttal nehéz is, mivel megállapítható, hogy a kora újkori európai jogtudomány hazai hatásának vizsgálatából általában hiányoznak az alapkutatások, ezért összefoglaló jellegű megállapításokat a kutatás jelenlegi állása szerint nem tehetünk észak-németalföldi vonatkozásban sem.

Mint látható lesz az alábbiakban – mai tudásunk szerint –, nem utalhatunk nagyobb lélegzetű jogi művekre és írásokra, amelyekben visszatükröződhetnének a Hollandiában elsajátított ismeretek. Az adott jogi karon potenciálisan hallgatott professzorok tudományos és tanári irányultságának számbavétele, a *disputatiók* által bizonyítottan megszerzett ismeretek maradandóságának vélelmezése, illetve a személyes sorsokra alapított feltételezések rajzolhatnak ki bizonyos képet arról, milyen hatások érhatték a joghallgatókat, és mit őrizhettek meg azokból hazai tevékenységük során.

literatura, ethica, politica, historia újság s csuda volt a magyar academicusoknál.” Ld. V. WINDISCH Éva, szerk., *Bethlen Miklós önéletrajza* (Budapest: Szépirodalmi, 1980), 542.

⁵ A kora újkori Magyarországról és Erdélyből induló ismert peregrinusok több tízezres tömegében – az ismert módszertani nehézségek miatt – mindösszesen mintegy ezer diákról volt mindeztől kezdve beazonosítható, hogy valamelyik nyugat-európai egyetemen jogot hallgatott. A szakirodalomban általánosan elismert nézet, hogy bár tudósnemzedékek szenteltek figyelmet a németalföldi peregrinációban résztvevők adatainak feltárásának, a vándordiákokról készített adatbázisok sohasem lehetnek teljesek, hiszen nagy azoknak az aránya, akik anélkül fordultak meg egy-egy akadémián, és vettek részt hosszabb-rövidebb ideig az ott kínált nyilvános és magánfoglalkozásokon, hogy beiratkoztak volna hivatalosan is az intézmény anyakönyvébe. Tiszteletben tartva az elmúlt több mint száz év eredményeit legyen itt elég utalni a legújabb adatbázisra: BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15 (Budapest: ELTE Levéltára, 2007). Az ezen adatbázisban szereplő peregrinusoknak csak mintegy felénél sikerült megállapítani, hogy melyik karra iratkoztak be. A beiratkozások elmaradását, a „feltételezett hallgatók” kérdését az említett adattár (17–18.) mellett több tanulmány is említi. Vö. V. ECSEDY Judit, „Magyar diákok Hollandiában a 17–18. században [Életmódjuk-publikációk]”, in *Hollandból magyarra: Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények*, 59–87 (Budapest: n. k., 1986), 63. Fentiektől értelmében a szaktudomány-történészek „kettős látenciával” küzdenek: a be nem iratkozottak és a be nem azonosítható szakra iratkozottak fantomjaival.

Mivel tulajdonképpen az alapoktól kell elindulnunk, szükségesnek tűnhet először egy vázlatos képet kapnunk arról, milyen helyet is foglalt el az észak-németalföldi jogtudomány a kora újkori európai jogfejlődésben, melyek voltak azok a megközelítések és irányzatok, amelyek – mintegy egy évszázadra – megkerülhetetlenné tették a holland professzorok és gyakorló jogászok munkásságát az európai jogtudomány képviselői számára. A tanulási lehetőségek felmérése érdekében rövid bepillantást adunk a holland jogi karok oktató munkájába is. Ezután – követve a hollandiai egyetemjárás vizsgálatában alkalmazott egyik korszakolást – kísérletet teszünk azon peregrinusok sorsának és teljesítményének a felmérésére, akik kisebb-nagyobb mértékben merítettek az öt holland egyetem által kínált jogi tudásból. Mind az egyes korszakok között, mind az egyes említett vándordiakok életútjának feldolgozásában megfigyelhetők lesznek bizonyos egyenetlenségek, amelyeket egyrészt a forráshiány, másrészt jelen kutatás és összefoglalás hiányosságai okozhatnak.

Az alább felvillantott adattöredékek, amelyek elsősorban a nyomtatott forrásokon és az eddigi kutatástöredékeken alapulnak, tulajdonképpen csak a kutatás további irányaihoz adhatnak esetleg ötleteket. Ezeket a kutatásokat remélhetően levéltári források alapján lehet – legalább részben – továbbvinni és -gondolni, s ezzel a csekély szelettel kiegészíteni tudásunkat arról, mit is jelentettek a hazai művelődéstörténetben az észak-németalföldi egyetemek a kora újkorban.

A HOLLAND JOGTUDOMÁNY A KORA ÚJKORBAN

Bizonyos korszakolást megkísérelve – s ebben kapcsolódva a holland egyetemek magyarországi látogatottsági tendenciáira támaszkodó negyven-ötven éves szakaszokhoz⁶ – előbb rövid vázlatát kívánjuk adni a holland jogtudomány különböző irányzatainak és ezek jogoktatásban mutakozó következményeinek. Természetesen a jogtudomány és jogoktatás ezen időszakokban is szervesen kapcsolódott egymáshoz, annak ellenére, hogy jellemzően a gyakorlati jogászok is jelentős szerepet játszottak az észak-németalföldi *jurisprudentia* alakításában. Ezért azt sohasem lehetett tisztán „professzorjognak” tekinteni, hiszen jelentős mértékben

⁶ Vö. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, 18.

áthattották a joggyakorlatban kikristályosodó, tudományosan képzett jogászok által alakított elvek is.⁷

Ha a tizennyolcadik század utolsó évtizedeiig terjedő vizsgálódásunk során hasznosítani akarjuk Bozzay Rékának és Ladányi Sándornak a hollandiai peregrináció időbeli lefutásában kialakított korszakbeosztását, akkor – az alábbiakban kifejtetteket figyelembe véve – a tizenhetedik század utolsó harmadáig terjedő időszakot az észak-németalföldi egyetemek jogi karain a „felkészülés” időszakának tekinthetjük. Ekkor jelentek meg azok a csírák, amelyek – mintegy második korszakként – lehetővé tették a század második felétől a sajátos „holland-római jog” egyedülálló tudományának felvirágzását.⁸ A harmadik szakaszban – a tizennyolcadik század második évtizedétől az addigi fejlődésre építve – a természetjog megtermékenyítő eszmerendszerével kiegészülve valóban jogtudományi „nagyhatalmakká” váltak az északi jogi karok (különösen Leiden és Utrecht), amely szerepüket a század utolsó harmadáig meg is őrizték. Ilyen értelemben talán óvatos párhuzamba állíthatók a holland jogtudomány és a magyarországi vándordiákok ottani beazonosítható teljesítményei.

Mindezen pragmatikus korszakolási kísérletet abban a vonatkozásban kell elfogadnunk, hogy a jogtörténészek a tizenhetedik–tizennyolcadik század holland jogtudományának⁹ három fő irányzatát különböztetik meg. Ezek a megközelítések – korábban az európai jogtudományban és a jogoktatásban uralkodó római joghoz való viszonyukban is sajátosságokat felmutatva – természetesen a jogoktatásban is szerepet kaptak, hiszen képviselőik jórészt az öt holland egyetem valamely tanszékén tevékenykedtek. Természetesen a határok az egyes irányzatok között nem teljesen szilárdak, több jogtudós esetében nehéz az egyik vagy másik csoportba való besorolás.

Az egyes irányzatokat időben is nagyon nehéz elhatárolni egymástól, hiszen az egyes szellemi folyamatok párhozamosan zajlottak. Mégis az alábbi sorrend akarva-akaratlan bizonyos óvatos időrendi egymásutániségot és egymásra épülést is mutat, természetesen a pontos korszakhatárok megvonásának bármiféle igénye és lehetősége nélkül.

⁷ Reinhard ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches Recht – ein Überblick”, in *Das römisch-holländisches Recht: Fortschritte des Zivilrechts im 17. und 18. Jahrhundert*, Hg. Robert FEENSTRA und Reinhard ZIMMERMANN, 9–58 (Berlin: Duncker & Humblot, 1992), 51.

⁸ A holland jogtudomány fénykorával részletesen foglalkozik: Govaert C. J. J. VAN DEN BERGH, *Die holländische Elegante Schule: Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500–1800* (Frankfurt am Main: Klostermann, 2002).

⁹ Összefoglalóan vö. T. J. VEEN en P. C. KOP, red., *Zestig Juristen: Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle: Tjeen Willink, 1987), 9–19.

1. A tizenhatodik század végétől számíthatjuk azt az időszakot, mikor a francia jogászi humanista iskola Észak-Németalföldre menekülő hugenotta képviselői először kezdték közvetíteni a római jognak a saját szellemiségükkel átítatott tudományát a tevékenységüket megkezdő ottani egyetemek felé.¹⁰ A tizenhatodik század humanista jogtudományának mindkét – igazából csak az utókor által megragadott és csak nehezen elkülöníthető – ága, a filológiai-antikvárius irányultságú „elegáns jogtudomány”¹¹ és a dogmatikai-rendszertani törekvéseket megvalósító irányzat¹² is utat talált magának az északi kálvinista egyetemekre. A kibontakozó és a francia minta pozitív vívmányait kihasználni tudó új hollandiai jogtudomány¹³ központjává szinte magától értetődően a leideni *universitas* vált.

A tizenhetedik század első felében kibontakozó „holland elegáns iskola” képviselői tehát a romanista tudományok francia hagyományait követték: szövegkritikai törekvések, az ókori történelem, nyelvek és államelmélet iránti érdeklődés

¹⁰ Franz Wieacker híres metaforája szerint a „nagy” jogtudomány Itáliában meggyújtott fáklája francia kezektől jutott Németalföldre, hogy aztán holland közvetítéssel jusson el a tizennelcadik században Németországba. Vö. Franz WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996), 169.

¹¹ A jogi humanizmus ókortörténeti, filológiai-antikvárius „irányzatának” célja az volt, hogy szövegkritika útján minél jobb szövegkiadásokat tegyen lehetővé. A humanisták, szakítva a középkori jogtudósok tekintélyelvűségével, részletes nyelvtani és filológia kutatás tárgyává tették a *Corpus Juris Civilis*. A justiniánuszi könyveket nem tekintették többé mindenben fölül álló autoritásnak, tekintélynek és élő, megfellebbezhetetlen jogszabálynak, hanem történetiségében vizsgálták, fel akarták fedezni anyagában az „ókori” tartalmat is. Vö. Roderich STINTZING, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, vol. 1–2 (München; Leipzig: Oldenbourg, 1880), 209–240; Hans Erich TROJE, „Die Literatur des gemeinen Rechts unter dem Einfluß des Humanismus”, in *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte: Neuere Zeit (1500–1800): Das Zeitalter des gemeinen Rechts, II/1. Wissenschaft*, Hg. Helmut COING (München: C. H. Beck, 1977), 640–689; WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte...*, 165–167.

¹² Ez az irány a joganyag ideális rendszerezésének megteremtését tűzte ki célul maga elé, ami együtt járt bizonyos alapelvek kidolgozásával is. A rendszerezési kísérletekkel szorosan összefüggött az a tendencia, melynek következtében az oktatás és a tudományos kutatás is elszakadt attól a tradíciótól, mely szerint a vizsgálódások az egyes szöveghelyek külön-külön értelmezésére irányultak. Vö. WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte...*, 164–165; TROJE, „Die Literatur...”, 741–755; Hans Erich TROJE, „Wissenschaftlichkeit und System in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts”, in *Philosophie und Rechtswissenschaft: Zum Problem ihrer Beziehung im 19. Jahrhundert*, Hg. Jürgen BLÜHDORN und Joachim RITTER (Frankfurt am Main: Klostermann, 1969), 63–88; BERGH, *Die holländische...*, 71–80.

¹³ Paul KOSCHAKER, *Europa und das römische Recht* (München: C.H. Beck, 1966), 117–118; WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte...*, 168–169; Julius G. LAUTNER, *Zur Bedeutung des römischen Rechts für die europäische Rechtskultur und zu seiner Stellung im Rechtsunterricht* (Zürich: Juris Verlag, 1976), 37–38.

jellemezte őket. Fő céljuk a *Corpus Juris Civilis* mind teljesebb megismerése volt az antik irodalom segítségével.¹⁴

Az észak-németalföldi humanista beállítottságú jogászokat a francia humanisták „epigonjainak” tekinthetjük, hiszen kutatásaikkal az ő nyomukban jártak. Vizsgálataik – Reinhard Zimmermann szerint – mégis önálló jelentőséget nyertek abban a tekintetben, hogy általuk élesen elválhatott egymástól az ókori és a korabeli szokásokról és jogról alkotott kép. A különbségek tudatosítása hozzájárult a korabeli állapotoknak a római jog segítségével történő megragadásához és harmonizálásához. A történelmi perspektívák helyes feltárása révén a korabeli jogi problémák racionális megközelítéséhez alkalmazhatóvá vált a római jog által nyújtott, az ésszerű és szakszerű jogi megoldásokat elősegítő „kincsestár”. A kor „elegáns” holland jogászai szerint csak a történeti-antikvárius kutatások mutathatták meg, melyek azok az ősi szabályok, amelyek a korabeli „modern” jogélet (*mores hodierni*) követelményeinek nem felelhetnek meg.¹⁵

Fontos megjegyezni, hogy a „holland iskola” képviselői mind a tizenhetedik század közepén, mind a nemzedékekkel későbbi virágkor idején el tudták kerülni a jogi humanizmus extremitásait, túlkapásait, amelyek máshol – mint például a bécsi egyetemen – a humanista megközelítés ellaposodásához vezettek.

Az irányzat legjelentősebb képviselői Gerard Noodt (1647–1725/F, U, L),¹⁶ Antonius Schulting (1659–1734/H, F, L), Johann G. C. Rücker (1691–1778/G, U, L) és Johann Cannegieter (1731–1804/G) voltak.¹⁷ A képviselők életrajzi adataiból kitűnik, hogy mind a tizenhetedik, mind a tizennyolcadik században jelentős szerepet kaptak, mintegy fölényben voltak az irányzat képviselői Észak-Németalföld öt jogi karán. A „stílus” virágkorát 1670 és 1750 közé tehetjük.

2. A holland jogtudósok másik csoportja inkább a gyakorlati jogélet igényei alapján fordult a jog és ezzel az áthagyományozódott római jog (az európai *jus commune*) felé. Az ezen irányzat képviselői közé sorolt jogászokat – nem csak professzorokat – a jogi humanizmusra oly jellemző, a római jog iránti történeti érdeklődésük nem vonta el saját koruk jogának, elsősorban hazai joguknak

¹⁴ C. J. H. JANSEN, *Natuurrecht of Romeins Recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719–1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd* (Leiden: Brill, 1987), 357.

¹⁵ ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches...”, 53–54.

¹⁶ A betűjelek azt mutatják, hogy az adott professzor mely egyetemeken tevékenykedett tanári pályafutása során. L: Leiden, U: Utrecht, F: Franeker, H: Harderwijk, G: Groningen.

¹⁷ JANSEN, *Natuurrecht...*, 357.

(*oud-vaderlands recht*) a tanulmányozásától. Hugo Grotius *Inleidinge*¹⁸ jelentette azt az áttörést, ami saját partikuláris joguk (*mores hodierni, consuetudines nostrae*) történetének tanulmányozását is a jogtudók érdeklődési körébe vonta, és megelőlegezte azon munkák sorát, amelyek a hazai jog intézményeit a római jog segítségével tanulmányozták és alakították a tizenhetedik század közepétől kezdve. Ekkortól számíthatjuk, hogy néhány észak-németalföldi egyetem egyes jogász-professzorai és néhány tehetségesebb gyakorló jogász megkezdte azt a munkát, amely révén megteremtették helyi jogaik tudományos feldolgozásának és fejlesztésének alapjait, s több tudósnemzedék munkájának eredményeként kialakították a *Rooms-Hollands Regt*¹⁹ kodifikálatlan, de tudományosan cizellált rendszerét.

Összeurópai összefüggésben ezen jogászokat – a tizenhatodik század végétől kibontakozó, eredendően német jogtudományi irányzatként ismert – ún. *usus modernus Pandectarum* képviselőinek tekinthetjük. Az ide sorolható jogtudósok koruk mindennapi szükségleteinek figyelembevételével értelmezték a *Corpus Jurist*. A juszteniánuszi kodifikációban²⁰ áthagyományozott források szövegének tényleges alkalmazására helyezték a hangsúlyt hirdetve, hogy a gyakorlatnak szüksége van a „tudós jogokra”, de a történelmi összefüggések már kevésbé érdekelték őket. A római jog áthagyományozott anyagát továbbra is *jurisprudencia forensisként*, vagyis a gyakorlatban érvényesíthető és érvényesülő jogként fogták fel, s ezt alátámasztotta, hogy a legjelentősebb jogtudósok pályafutásuk egy részét maguk is a praxisban töltötték. Legfontosabb törekvésük a kor aktuálisan hatályos joganyagának rendszerezése volt.

Kiemelkedő képviselői közül Ulrich Huber (1636–1694/F), Johann Voet (1647–1713/L), Dionysius Godefridus van der Keessel (1738–1816/G, L) és Elias Wigeri (1730–1791/F) neve emelhető ki.²¹ Tevékenységük hozzájárult ahhoz, hogy

¹⁸ *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheid*, Beschreven by Hugo de GROOT. (In 'sGraven-Haghe: byde Weduwe ende Erfgenamen van wijlen Hillebrand Jacobssz van Wouw, 1631). Több másik kiadás is megjelent még ugyanebben az évben, címvariációkkal.

¹⁹ A legújabb kutatásokra vö. FEENSTRA und ZIMMERMANN, *Das römisch-holländisches...* Ebből különösen a jogtudományra vö. ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches...”.

²⁰ I. Justinianus bizánci császár uralkodás alatt (527–565) írták össze a római jog korábbi félévezredes történetének forrásait. A *Codex* és a (később összeállított) *Novellae* a császári rendeletek gyűjteménye, a *Digesta* a jogtudósok szakvéleményeiből összeállított gyűjtemény, míg az *Institutiones* egy kezdő joghallgatók számára összeállított tankönyv volt. A tizenhatodik század végétől ezen könyveket összefoglalóan *Corpus Juris Civilis*nek nevezték a kontinensen.

²¹ JANSEN, *Natuurrecht...*, 358.

a római-holland jog tudománya túlmutatott az egyetemi katedrákon, s gyakorlati alkalmazása is biztosítva volt.²²

A két ellentétes irányzat között előfordultak „közvetítési kísérletek”, vagyis voltak olyan jogtudósok is, akik mindkét előző iskola eredményeit hasznosítani törekedtek. Ezen jelentős csoport képviselői alkalmazták az elegáns módszereket az oktatásban és a tudományban, azonban elfogadták a római jog gyakorlati jelentőségét is, és ennek megfelelően az oktatásban sem kizárólag az antikvárius módszerek és ismeretek átadását tartották fontosnak. Ezt a közvetítő feladatot látta el többek között Cornelis van Bynkershoek (1673–1743), Abraham Wieling (1693–1746/F, U), Cornelis van Eck (1662–1732/F, U) és Johann Ortwig Westenberg (1667–1737/H, F, L).²³

Az említett – egymással interakcióban álló – két irányzat észak-németalföldi képviselői mind a magánjog területén, mind azon túl terjeszkedve a nemzetközi jog, az alkotmánytan és a jogelmélet területén is olyan eredményeket értek el, amelyeket méltán tekinthetünk a következő nagy jogtudományi korszak, az észjog (természetjog) kora előhírnökeinek.²⁴

3. A későbbi nagy, európai léptékű jelentőségre szert tevő természetjogi eszme-rendszer kialakításában is jelentős szerepet játszottak a holland jogászok, s ezzel tulajdonképpen egy harmadik irányzat alapjait fektették le saját jogtudományukban és jogoktatásukban. Hugo Grotius korszakalkotó művében (*De iure belli ac pacis*, 1625) a jog létét már nem az isteni *lex aeternára*, hanem az emberi értelemre tartotta visszavezetendőnek. Ez a gondolat áthatotta a holland-római joggal kapcsolatos gondolatait is.

A természetjogi gondolat révén az északi tartományok jogásza, a holland-római jog szerzői bizonyos szellemi kapcsolódási pontot találtak a tizenhatodik-tizenhetedik századi spanyol későskolasztika gondolataihoz is. A spanyol iskola képviselői (Francisco de Vitoria, Domingo de Soto és mások) a recipiált római jog szabályait az Aquinói Tamás segítségével kereszténnyé tett arisztotelészi filozófia segítségével egy egységes és önmagában konzisztens rendszerré alakították át. Ezen rendszer átvevői, mint Grotius, szekularizálták és elterjesztették az ilyen módon szintézisbe öntött jogrendszer legfőbb gondolatait. Ehhez nagy

²² ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches...”, 51.

²³ JANSEN, *Natuurrecht...*, 357.

²⁴ WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte...*, 168; BERGH, *Die holländische...*, 53–63.

segítségükre volt a déli tartományoknak az elsősorban a leuveni egyetem jogászaí révén feldolgozott jogélete, amely jelentős spanyol befolyást is felmutathatott.²⁵

A legjelentősebb Észak-Németalföldön természetjogot oktató (részben német származású) professzorok közé sorolhatók Peter Wesseling (1692–1764/U), Andreas Weiss (1737–1792/L), Herman Cannegieter (1723–1804/F) és Friedrich Adolf van der Marck (1719–1800/G).²⁶

Megjegyzendő azonban, hogy míg a tizenhetedik században a feltörekvő természetjogi tanok, valamint a tradicionális jogtudományi megközelítések között bizonyos harmonikus együttélés volt megfigyelhető, addig a tizennyolcadik század első felében az irodalomban és a jogoktatásban is a konfrontáció került előtérbe a holland-római jog és a természetjogi irány képviselői között.

Ez azzal magyarázható, hogy a *Corpus Juris* szabályai, amelyeket a középkor óta vitathatatlanul helyesnek elfogadott *ratio scripta*nak, a jogi ésszerűség megtestesítőjének tartottak – és az azok recepciójára legalább részben épülő jogok –, a tizennyolcadik század első felétől egyre inkább ki lettek téve a felvilágosult, karteziánus gondolkodás heves kritikájának, így sokat veszítettek tekintélyükből. Ez az érvényesülő, pozitív joggal szembeni bírálóat ugyanakkor az európai közös jog alapját képező joganyag tekintélyvesztését is jelentette Európa-szerte, s mind a jogtudomány, mind a joggyakorlat átalakulását igényelte Észak-Németalföldön is.²⁷

Mindenesetre a holland egyetemek és a szellemi élet tizenhetedik–tizennyolcadik századi nyitottsága, amelyet a városiasodás és a – feltételekhez kötött – vallásszabadság eszméje hatott át, jelentős mértékben hozzájárult a jogtudomány, a jogélet és jogoktatás európai jelentőségűvé válásához. Ezt mutatja, hogy a holland jogi katedrák mindig is nyitva voltak a külföldi professzorok, az egyetemek kapui pedig a külföldi diákok, joghallgatók előtt.

²⁵ ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches...”, 54.

²⁶ C. J. H. JANSEN, „Over de 18e eeuwse docenten natuurrecht aan nederlandse Universiteiten en de door hen gebruikte leerboeken”, *Tijdschrift voor Rechtsgechiedenis* 55, 1. sz. (1987): 103–115.

²⁷ Vö. Helmut COING, *Europäisches Privatrecht 1500 bis 1800: Band I: Älteres Gemeines Recht* (München: C.H. Beck, 1985), 69–75. A természetjog és a jogtudomány különböző területeinek kapcsolatára vonatkozó irodalomból ld. többek között WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte...*, 249–347; Klaus LUIG, „Zur Verbreitung des Naturrechts in Europa”, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 40, 2. sz. (1972): 539–557; Hans Thieme, „Das Naturrecht und die europäische Privatrechtsgeschichte”, in *Ideengeschichte und Rechtsgeschichte: Gesammelte Schriften*, vol. 2 (Köln & Wien: Böhlau, 1986), 822–870; Hans von VOLTELLINI, „Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts”, *Historische Zeitschrift* 105, 1. sz. (1910): 65–104; Eckart KLEIN, „Samuel Pufendorf und die Anfänge der Naturrechtslehre”, in *Semper Apertus I*, Hg. W. DOERR et al. (Berlin; Heidelberg; New York; Tokio: Springer, 1985), 414–439; Sven Erik WUNNER, *Christian Wolf und die Epoche des Naturrechts* (Hamburg: Kriminalistik-Verlag, 1968).

AZ ÉSZAK-NÉMETALFÖLDI JOGOKTATÁS

A tananyag fejlődése

Az itáliai és a német *universitas*okhoz hasonlóan az észak-németalföldi jogi karok tizenhatodik század végi, tizenhetedik század eleji tanterveiben is elsősorban még a római jog volt az uralkodó, az előadások mindenekelőtt a juszteniánuszi *Institutiókat* és *Digestát*, ritkábban a *Codexet* dolgozták fel. Kánonjogot nem, *jus feudale*t is csak rövid ideig tanítottak.

A római jog egyetemi uralmának első meggyengülését a hazai (helyi) jog oktatásának bevezetése jelentette. A tizenhetedik század második felétől egyre több holland *universitas*on jelentek meg a *jus hodiernum* előadásával megbízott professzorok. Sokszor a római jog egyes tanszékeinek képviselői kaptak ilyen megbízatást. Különösen a tizennyolcadik század elejétől vált az így nevezett szak a hazai jog oktatásának színterévé. Ennek jó eszköze volt a római és hazai jog különbségeinek, az úgynevezett *Differentiae*-nek az előadása.²⁸ Természetesen a hazai jog oktatását megelőzte egy széleskörű forrásfeltáró munka. A tizennyolcadik század második felében az új szaknak már tankönyvei is voltak.²⁹

A római jog – bár nem a magánjog – pozícióit védte az egyetemeken a közjog oktatásának bevezetése is. Leidenben a tizenhetedik század közepétől oktattak közjogot.³⁰ A tizennyolcadik század elejéig főként német származású professzorok képviselték a holland jogi karokon is ezt a jogágot, azután hazai tanárok kezébe került a tárgy. A tizennyolcadik század elejétől biztos helye volt a *jus publicum*nak a karok tanterveiben. A közjogi oktatás természetesen erősen történelmi irányultságú volt.³¹ Érdekes, hogy a holland jogi karok tantervében a *jus publicum universale* és *Belgium* mellett – mely jelen esetben a saját, tehát az északi tartományok közjogát jelentette – sokáig fontos helyet foglalt el a *jus publicum Romano-Germanicum* oktatása is. Ez összefüggött a német tanárok gyakori alkalmazásával és azzal a törekvéssel is, hogy minél több külföldi, elsősorban birodalmi

²⁸ A műfajra magyarul ld. P. SZABÓ Béla, „Differentiae és collatio: 17. századi munkák a római jog és a magyarországi jog(ok) összehasonlításáról”, in *Igazság, ideál és valóság: Tanulmányok Kardos Sándor 65. születésnapja tiszteletére*, szerk. ELEK Balázs, HÁGER Tamás és TÓTH Andrea Noémi, 278–289 (Debrecen: Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntető Eljárásjogi Tanszéke, 2014), 281–283.

²⁹ JANSEN, *Natuurrecht...*, 359.

³⁰ Helmut COING, „Die juristische Fakultät und Ihr Lehrprogramm”, in *Handbuch*, 39–128, 59.

³¹ JANSEN, *Natuurrecht...*, 361.

hallgatót nyerjenek meg a németalföldi tanulásnak.³² Sokáig az a paradox helyzet állt fenn, hogy míg a németalföldi államjog oktatásának nyoma sem volt, addig a birodalmi államjogot nagy hatással adták elő Leidenben és Utrechtben. Ez tudatos egyetempolitikai döntés eredménye volt. A városok és az állam egyetemeket felügyelő szervei a német hallgatóság megnyerésére törekedtek.³³

A természetjog (*jus naturale*) csak a tizennyolcadik század közepén vált a holland jogi karok oktatásának elengedhetetlen alkotóelemévé, annak ellenére, hogy az első természetjogi és nemzetközi jogi tanszéket Groningenben már 1667-ben létrehozták.³⁴

A tizennyolcadik század elejének holland tudósai (Schulting, van Eck) még a római jogot tekintették a szabályokba öntött ésszerűség (*ratio scripta*), a méltányosság megtestesítőjének. A század második felében azonban a római jognak már az oktatásban is el kellett tűrnie a természetjog, az ésszerűség kritikáját. Az ekkor kialakult felfogás szerint már a természetjogi elvek szolgáltatták azokat az előfeltételeket, melyek vizsgálata eldönthette, hogy az adott jog – esetükben a holland-római jog – rászolgálhatott-e arra, hogy hatályos jognak tekinthessék. Ez a felfogás természetesen a római jog oktatásbeli szerepét is erősen befolyásolta a holland egyetemeken, de az mégis megőrizte alapvető jelentőségét mind az oktatásban, mind a joggyakorlatban.

A természetjog fontos helyet foglalt el tehát a holland jogi karok kötelező tárgyai között a tizennyolcadik század második felében. Oktatásában erős volt a német behatás. Christian Wolf tanainak rendkívül sok híve volt az észak-németalföldi professzorok között, míg Samuel Pufendorf és tanítványa, Christian Thomasius eszméi elsősorban a tizennyolcadik század elejétől találtak sok követőre. A legtöbbet használt „tankönyv” természetesen Grotius *De iure belli ac pacis*a volt, amelyet sokszor kiadtak Észak-Németalföldön, de sohasem fordítottak le hollandra.³⁵

³² ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches...”, 55–56.

³³ 1682 óta elsősorban a leideni P. R. VITRIARIUS államjogi előadásai vonzották a hallgatókat a Birodalom minden részéből. Heinz SCHEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert* (Münster; Westfalen: Aschendorf, 1960), 101.

³⁴ COING, *Die juristische...*, 58.

³⁵ JANSEN, *Natuurrecht...*, 360–361.

Foglalkozások és módszerek

A tizenhetedik század első felében az oktatási módszerekben és – mint láttuk – a tananyagban is még inkább a középkorból áthagyományozódott oktatási tradíciók voltak jellemzőek. Ezen hagyományos szemlélet szerint a jogoktatás célja elsősorban az volt, hogy az ókori szövegek alapján megtanítsa a joghallgatókat a jogszabályok értelmezésére és alkalmazására, a „jogászi gondolkodásmódra”. Nem egy adott állam vagy földrajzi terület jogának teljességét kellett továbbadniuk a tanároknak, hanem a cél inkább az volt Európa-szerte, hogy egységes módszerek és szövegek alapján készítsék fel a hallgatókat a jogászi hivatásra.³⁶ Nem a joggyakorlatot oktatták, hanem a jog tudományát, ami a korabeli más diszciplínákhoz hasonlóan szövegtudomány volt.

Az ismeretek közvetítésének hagyományos formája a nyilvános előadás (*lectiones, praelectiones*) volt, amelyeket a félévénként előre meghirdetett tanrendben tettek közzé. A tizenhetedik század túlnyomó részében az előadások általában a jusztiinianuszi forrásokból kiválasztott részletkérdésekről szóltak, és elsősorban a szövegértelmezés metodikájának elsajátíttatására irányultak. Az előadások megértéséhez bizonyos előzetes felkészülésre volt szüksége a hallgatóknak, a foglalkozáson nem vagy csak alig volt helye kérdéseknek, illetve vitának.

A tizenhatodik század végétől a jogoktatásban is Európa-szerte kikristályosodó magánfoglalkozások – egyrészt az egyetem falai között megtartott magánelőadások (*privatissima*), másrészt a professzor házában sorra kerülő magánkollégiumok (*collegia domestica*) – a hallgatók jóval szűkebb körének nyújtottak célzottabb felkészülési lehetőséget. Itt a feldolgozandó témák megválasztása is jóval szabadabb volt, igazodhatott a hallgatók didaktikai igényeihez, későbbi szakmai kilátásaihoz és a professzor hajlandóságához. Ezek a foglalkozások – közel állva a mai tutorális és szemináriumi oktatási formákhoz – jóval intenzívebb közelítést engedtek a római jog, majd más jogi tudásterületek egyes részeinek *in complexu* megismeréséhez. A magánoktatás jóval vonzóbb volt, mint a nyilvános előadások.³⁷

A korabeli (jog)oktatás fontos részét képezték Európa-szerte a szakmai kérdések felett tartott vitatkozások, a *disputatiók*. A tizenhetedik és tizennyolcadik században az észak-németalföldi jogi karokon is szabályként minden héten tartottak

³⁶ G. C. J. J. VAN DEN BERGH, „Inleiding”, in *Rechtsgeleerd Utrecht: Levensschetsen van elf hoogleraren uit driehonderdvijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht*, red. G. C. J. J. VAN DEN BERGH, J. E. SPRUIT en M. VAN DE VRUGT (Zutphen: Stichtse Historische Reeks, 1986), 12; BERGH, *Die holländische...*, 59–60.

³⁷ BERGH, „Inleiding”, 16.

*disputatio*kat, s minden hallgatónak legalább néhányszor részt kellett vennie ilyen vitákban a tanulmányai befejezése előtt. A vitatkozások között különbséget kell tennünk gyakorló-vitatkozások és a *pro gradu disputationes* között. A gyakorló téziseket, amiről a hallgató vitatkozott, szabály szerint – de nem kivétel nélkül – mind Utrechtben, mind Leidenben a professzor fogalmazta meg. A *pro gradu* vitatkozásokat is gyakran a professzorok írták, de a jobb hallgatók esetén itt már önálló munkákkal is számolhatunk.³⁸

Az összeurópai gyakorlathoz képest bizonyos módszertani megújulás először a vitatkozások terén jelentkezett a tizenhetedik század első felében, s ez jelentős hatást gyakorolt az észak-németalföldi (és német) egyetemek jogi oktatására is: a Leidenben oktató Everard Bronchorst (1554–1627) ekkoriban vezette be az úgynevezett cirkulár-*disputatio*ók szokását,³⁹ amely ezen oktatási forma – azaz a tudós vitatkozások – jelentős megújítását tette lehetővé más európai jogi karokon is.⁴⁰ Egy ilyen *disputatio*-sorozat követhette a *Digesta* könyveinek sorrendjét, vagy egy meghatározott témát is körbejárhatott. Jó néhány jogi monográfia a tizenhetedik században egy-egy gyakorló *disputatio*-sorozatból állt össze mind a Birodalomban, mind Hollandiában.

Ezen túl a tizenhetedik század közepén az egész jogi oktatást érintő, jelentős módszertani törekvések jelentek meg az észak-németalföldi egyetemeken, melynek összefoglalóan a *methodus compendiaris* elnevezést adhatjuk.⁴¹ Ennek lényege az volt, hogy egyes professzorok a tizenhetedik század második felében felismerték, hogy a hallgatók felkészültsége sem azt nem teszi lehetővé, hogy a régi tradicionális oktatás (a jusztiinianuszi források töredékének exegetikus elemzése) révén, sem azt, hogy a humanista jogtudósok filologizáló (alapos latin-, görög- és történeti ismereteket előfeltételező) módszerét követve ésszerű időn belül elsajátítsanak meghatározott mennyiségű joganyagot. Ezért elkezdtek *compendium*okat, tömör

³⁸ P. SZABÓ Béla, „Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI–XVIII. században készített disputatioinak (dissertatioinak) elemzéséhez”, *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica* 8, 5. sz. (1993): 79–154.

³⁹ Ehhez részletesen vö. Marghareta Johanna Adriana Maria ASHMANN, *Collegia en colleges: Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575–1630 in het bijzonder het disputeren* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990); Marghareta J. A. M. ASHMANN, *Collegium und Kolleg: Der juristische Unterricht an der Universität Leiden 1575–1630 unter besonderer Berücksichtigung der Disputationen* (Frankfurt am Main: Klostermann, 2000).

⁴⁰ Magyarul újabban vö. P. SZABÓ Béla, „Erhard Artner jogi tanulmányai Tübingenben a 17. század elején”, *Soproni Szemle* 65, 4. sz. (2011): 361–380, 367–368.

⁴¹ M. L. HEWETT, *Ulrich Huber (1636–1694): „De ratione juris docendi & discendi diatribe per modum dialogi: nonnullis aucta parelipomenois”: with a translation and commentary* (Nijmegen: Gerard Noodt Instituut, 2010), 75–78.

és rendszeres tankönyveket és más segédanyagokat kiadni,⁴² melyek átláthatóbbá tették az elsajátítandó anyagot, ugyanakkor bizonyos értelemben el is sekélyesítették a jogoktatást nemcsak a holland egyetemeken, hanem a birodalmi jogi karokon is.

Végül a tizenharmadik század első felétől – hasonlóan a német reformegyetemek (Halle, Göttingen) gyakorlatához – a természetjogi gondolatok térnyerése nyomán – elsősorban a rendes előadások megerősödése miatt – a szisztematikus módszer teljes mértékben győzedelmeskedett a tradicionális oktatási módszerek felett. Az egyes *materiák*ból végleg önállósodtak az olyan különböző tantárgyak, mint a magánjog, eljárásjog, büntetőjog és közjog. A szisztematikus-deduktív módszer teljesen kiszorította a kazuisztikát.

Az utat törő felvilágosult szellemnek megfelelően az észak-németalföldi egyetemeken is egyre inkább az állami szükségleteknek rendelték alá a jogoktatást. Az igazgatási szolgálatra vagy a joggyakorlatra való mind racionálisabb előkészítés igénye kezdett megjeleni a tantervekben. Előtérbe került a tanulmányi idő racionalizálása, s az egyetemi jogtanulás itt is egyre inkább a különböző jogi pályákra képesítő diploma megszerzését célozta meg.⁴³

A holland egyetemek és jogi karok a tizenhetedik–tizenharmadik század európai hírnű intézményei voltak. A professzorok gyakori kétoldalú cseréje rendkívül szoros tudományos kapcsolatot eredményezett a birodalmi egyetemekkel. Külföldi hallgatók tömegei keresték fel az egyetemeket, s jelentős részük éppen a jogi tárgyak kedvéért.⁴⁴ Egészen a tizenharmadik század második feléig a holland egyetemek látogatása szinte kötelező penzum volt a birodalmi és Európa más tájairól érkező ifjak peregrinációjában.⁴⁵

⁴² A legjelentősebb ilyen *compendium*ok J. F. BÖCKELMAN *Compendium Institutionum*ja (1679), J. VOET *Compendium Pandectarum*ja (1682), C. VAN ECK *Principia juris civilis secundum ordinem Digestorum*ja (1689) voltak a tizenhetedik század második feléből.

⁴³ Helmut COING, „L’insaggiamento della giurisprudenza nell’epoca dell’Illuminismo”, in *L’Educazione giuridica. II.: Profili storici*, a cura di Alessandros GIULIANI e Nicola PICARDI (Perugia: Libreria Editrice Universitaria, 1979), 104–128.

⁴⁴ ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches...”, 56–57.

⁴⁵ SCHEPPEN, *Niederländische...*, 64–65; ZIMMERMANN, „Römisch-holländisches...”, 57.

KÁRPÁT-MEDENCEI JOGHALLGATÓK

A hollandiai jogtanulás szempontjából számbavehető hatvan peregrinus első megközelítésben két csoportra osztható. A nagyobb csoportba azok a hallgatók tartoznak, akik valamelyik északi tartománybeli intézménybe joghallgatóként beiratkoztak, vagy ott legalább tanulmányaik egy részében bizonyíthatóan jogot hallgattak. A második, kisebb csoportba azok sorolhatók, akik megfordultak holland egyetemen, de jogi tanulmányokat bizonyíthatóan nem észak-németalföldi egyetemen folytattak, s csak esetleges, hogy ott kapcsolatba kerültek jogtanárokkal.

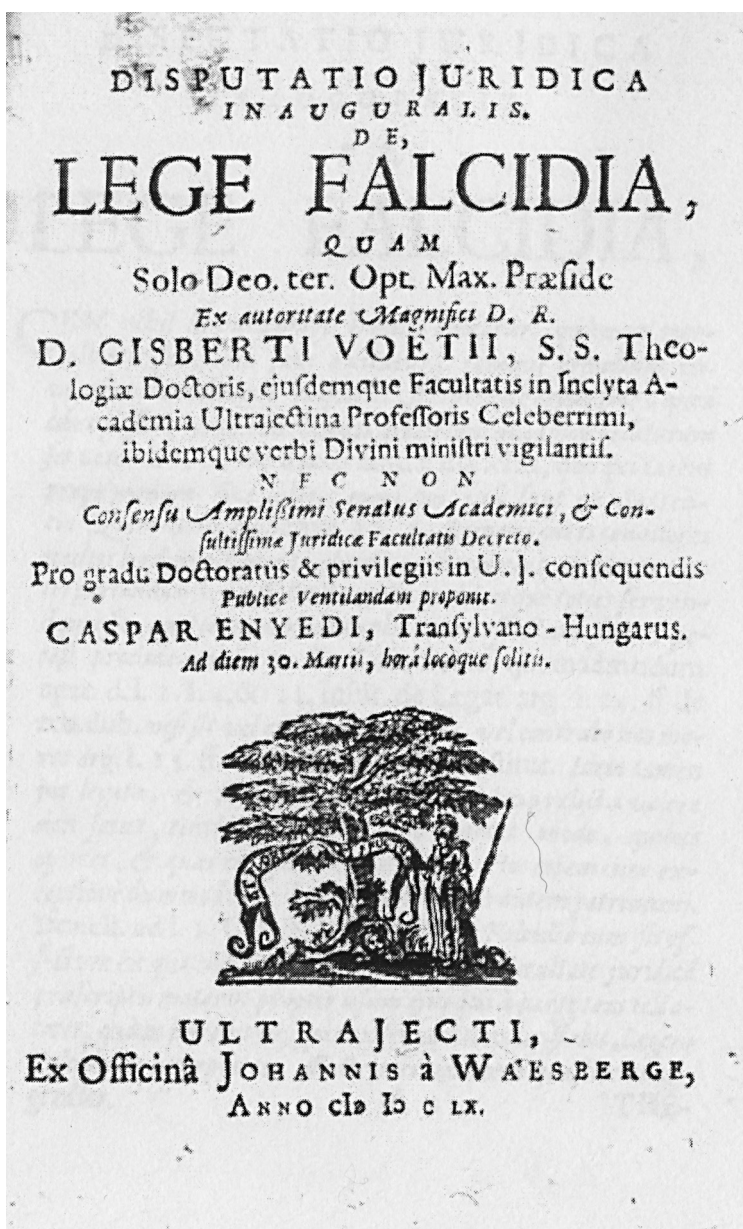
A vizsgált peregrinusok kétharmada több egyetemet is látogatott akár Hollandián belül, akár ottani tartózkodása előtt vagy után. Viszonylag kevesükről bizonyítható, hogy Angliába is eljutottak, holott ismert tény, hogy peregrinusaink egyébként nagy számban éltek a szigetekre való átkelés lehetőségével.

1. táblázat: A hatvan peregrinus holland egyetemeken való „feltűnése” joghallgatóként (jog), illetve szak megjelölése nélkül vagy más szak megjelölése (egyéb) mellett.

	–1622		1623–1671		1672–1711		1712–1758		1759–		összesen	
	jog	egyéb	jog	egyéb	jog	egyéb	jog	egyéb	jog	egyéb	jog	egyéb
Leiden		2	13	1	13		14	2	2	1	42	6
Utrecht			3	3			2	3	1	2	6	8
Franeker			7		2	1		1			9	2
Harderwijk				1				1	1		1	2
Groningen				1		1						2
összesen		2	23	6	15	2	16	7	4	3	58	20
természetes személy	2		16		15		21		6		60	

A vizsgált halmazba tartozó diákok mintegy háromnegyede több egyetemen is megfordult. Közülük 36-an hollandiai tanulmányaik előtt vagy után német, svájci, itáliai egyetemen tanultak, míg Angliába általában mélyföldi tanulmányaik közben vagy az után „ruccantak át”.

Mindösszesen öt peregrinusról (köztük Nadányi János és Enyedi Gáspár) volt megállapítható, hogy több észak-németalföldi egyetemen is jogot hallgatott, tehát következetesen ragaszkodott választott tudományszakjához egyetemváltása

1. kép. Enyedi R. Gáspár Utrechtben praeses nélkül megvédett *disputatio inauguralis* 1660-ból (Helsinki Egyetemi Könyvtár)

alkalmával is. További hat vándordíák fordult meg még más holland egyetemen, ahol azonban választott szakjuk nem volt beazonosítható.

A joghallgatóként beazonosítható magyarországiak után 10 jogi *disputatio/dissertatio*, valamint egy politikai vitatkozás maradt ránk,⁴⁶ melyek öt peregrinus nevéhez köthetők: Nadányi János négy, illetve Enyedi R. Gáspár három jogi, míg Püspöki Sylvanus János egy jogi és egy politikai vitatkozás részese volt. Ezek a munkák 1655 és 1660 között születtek. Enyedi egyik munkája doktori *dissertatio* volt, csakúgy, mint a tizennyolcadik század második felében született két mű, Szalontai Sándor (1762) és Komjáti Ábrahám (1782) harderwijki, illetve utrecht munkája (1. kép). Egy doktori *dissertatio* szövege, mellyel a szakirodalmi közmegegyezés alapján Uri János az 1750-es évek közepén Leidenben jogi doktorátust is szerzett a meglévő filozófiai és teológiai doktorátusa mellé, nem ismert, a nyomtatványt – ha létezett is – eddig nem sikerült fellelni. A doktori *dissertationok* a holland jogi karokon egyébként *praeses* nélkül kerültek megvédésre.

A hatvan peregrinus csaknem felének (27) többé-kevésbé ismert a pályafutása a hazatérte után. A nemesi származásúak elsősorban a tizennyolcadik században érdeklődtek a leideni jogi kar iránt.⁴⁷ A főnemesi családokból származóak (a Bánffy, Bethlen, Pálffy és Teleki famíliák egy-két tagja) szinte kivétel nélkül országos vagy megyei közigazgatási, illetve igazságszolgáltatási pályát futottak be,

⁴⁶ Megjegyzendő, hogy az elsősorban német egyetemeken népszerű *politica* tárgy hallgatása a tizenhetedik század közepéig szorosan kapcsolódhatott a joghallgatók tanulmányaihoz, s ezért sok magyarországi származású joghallgató vett részt ilyen jellegű vitatkozásokon. A tizenhetedik századtól kezdődően a *politica* egyre inkább a filozófiai fakultások képzési kínálatába tolódott át, és egyre több később teológiai tanulmányokat folytató és később lelkészként tevékenykedő vándordíák jelentkezett a politikatudományhoz tartozó vitatkozással. Ez a tendencia a kevés holland egyetemen megvédett *politica-disputatio*ra is igaz, hiszen egyetlen joghallgató (Püspöki János) volt *respondense* ilyen vitának, míg a többi öt dolgozat későbbi lelkészek és tanárok nevéhez köthető, igaz valamennyien a tizenhetedik század közepén voltak *respondensek*. (Három dolgozat Utrechtben, Daniel Berckringer vezetésével született, míg Georg Hornius Harderwijkben és Leidenben is elnökölt magyarországi hallgató vitatkozásán.) Vö. RMK III. nr. 1725. (Szatmári Baka Péter); RMK III. nr. 1835. (Geleji Katona István); RMK III. nr. 1906. (Alistáli Farkas Jakab); RMK III. nr. 1908; RMK III. nr. 2017. (Debreceni P. János). Vö. P. SZABÓ Béla, „Magyarországiak politica-disputatioi nyugat-európai egyetemeken a 17. században”, in *A szabadság felelőssége: Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. PÉNZES Ferenc, RÁCZ Sándor és TÓTH-MATOLCSI László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 276–308.

⁴⁷ A nemesek Leiden iránti érdeklődését igazolja Kamarási Pál 1720. december 6-án Leidenből Teleki Sándorhoz írt levelének egy mondata is: „Az itt való Academia igen florens a Medicina es kivált a Jus iránt akarhol sem lévén mind jobb emberek a Tanításra mind több nagj emberek Gyermekei a Tanulásra.” Vö. *Peregrinuslevelek 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella (Szeged: JATE BTK, 1980), 296.

a köznemeseknél a megyei karrier lehetett a főszabály. A polgárfjak jelentős része szülővárosa igazgatásában csinált karriert. Elsősorban a nem nemesi származásúak közül lettek többen tanárok vagy lelkészek.

A hallgatók legalább egyötöde evangélikus vallású nyugat-magyarországi vagy felvidéki német, illetve erdélyi szász volt, de még egy-két katolikus hallgató is (például Leopold Draskovich) felbukkant közöttük.

LEHETŐSÉGEK A HATÁSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK SZÁMÁRA

Az alábbiakban – a fenti táblázatban is alkalmazott – négy-öt *decennium*ot felölelő korszakokban tekintjük át a peregrinusokról fellelhető adatokat, kiemelt figyelmet szánva az általuk megvédett *disputatió*knak, illetve *dissertatió*knak.

1. A tizenhetedik század közepét felölelő korszak 16 peregrinusa közül egyértelműen azok emelkednek ki, akik vitatkozásaik révén is bizonyították a jogtanuláshoz fűződő szoros kapcsolatukat: Püspöki Sylvanus (Szilágyi) János, Nadányi János és Enyedi R. Gáspár. Szinte egy időben, az 1650-es évek második felében tanultak Leidenben, Utrechtben és Franekerben.

Közülük talán a legkevésbé ismert személy Püspöki,⁴⁸ aki nagyváradi tanulása után iratkozott be bölcsésznek Leidenben, majd látogatta a másik két említett egyetemet is, s Franekerben joghallgatóként iratkozott be.⁴⁹ Leidenben egy üdvözlő verssel és egy történeti-politikai vitatkozással⁵⁰ tette le névjegyét. A neves

⁴⁸ HEREPEI János, „Püspöki (Szilágyi) János (1659–1660?)”, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II: Apáczai és kortársai, Herepei János cikkei*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit (Budapest & Szeged: n. k., 1966), 110–113; P. VÁSÁRHELYI Judit, szerk., *Régi Magyarországi Nyomtatványok IV. 1656–1670* (Budapest: Akadémiai, 2012), nr. 2813.

⁴⁹ Leiden: 1654. 08. 19; Utrecht: 1655. 02; Franeker: 1656. 06. 10. Vö. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2753, nr. 1332, nr. 350.

⁵⁰ *Disputatio Historico Politica, De Origine, Incrementis & variis Rerum Publicarum Mutationibus*. Quam Favente Unico & Supremo Rerum Monarcha Deo. Opt. Max. Sub Praesidio Clarissimi Viri Georgii Hornii, In Alma Academ. Lugduno Batava Historiarum Professoris Ordinarii. Publico Examini disquirendam subjicit Joannes Sylv. Puspokius, Ungarus. Ad diem 20. Martii, horis locoque solitis (Lugduni Batavorum: Ex Officinâ Petri Leffen, Anno 1655).

történészprofesszor, Georg Hornius⁵¹ elnöklelte mellett – valamivel több mint fél-éves leideni tanulás után – megvédett gyakorló célzatú dolgozatában 14 tézisben, 20 oldalon a *politica* fogalmának, tárgyának a korabeli szokásos irodalmi hivatkozások és történelmi példák révén történő vizsgálatától a különböző államformák lényegének felvázolásán át a politikai közösség megőrzésének és gyarapításának eszközeihez jut el. Utóbbi tekintetben nagyon fontosnak tartja a polgárok, az uralmat gyakorlók és az alávetettek természetét, műveltségét és tapasztaltságát (*natura, educatione et experientia*). A nyomtatványhoz nyolc pontból álló vitakérdés-sorozat kapcsolódik, amelyekben magyar vonatkozások is előtérbe kerülnek. Annak ellenére, hogy a vita *praesese* történészprofesszor volt, már ebből a szövegből is kiolvasható Püspökinék a jogi kérdések iránti fogékonysága. Püspöki a dolgozatot 1655 márciusában védte meg, bár már februártól utrechti tanulásának is nyoma van.

Franekeri jogi vitatkozásának pontos dátumát jelenleg nem ismerjük, mivel a dolgozat eredeti, füzetformájú változata nem áll rendelkezésünkre.⁵² A Püspöki vitatkozásának alapjául szolgáló szöveget valószínűleg a neves franekeri jogászprofesszor, Johann Jacob Wissenbach⁵³ bocsátotta tanítványa rendelkezésére annak a vitaközössorozatnak egyik szövegeként, amelyet éveken keresztül – több tucatnyi hallgató *disputatio*ján elnökölve – a jusztiinianuszi *Codex* kommentárját összeállítandó rendezett meg magánfoglalkozásként. Püspöki az első két könyvet feldolgozó diákok között kapott helyet valamikor 1656 végén vagy a következő év

⁵¹ Georg Horn (1620–1670) teológus végzettségű német történész, aki előbb Harderwijkben, majd 1653-tól Leidenben oktatott. Történeti munkáiban és oktatási tevékenységében is jelentős szerepet kaptak az alkotmányjogi fejtegetések. Vö. Isenades von SCHMITZ-AURBACH, „Georg Horn”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 13 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1881), 137–138. Püspöki lehetett Horn magyarul megjelent munkájának fordítója is: *Szent genealógia. Georgius Horniustól magyarra fordította P.I.* (Várad: Szenci Kertész, 1658). Vö. *Régi Magyarországi Nyomtatványok IV*, nr. 2813.

⁵² Az RMK leírásából feltételezhetően már a kötetbe rendezett, de külön címlappal még rendelkező tézisfüzet van meg talán Kolozsváron. RMK. III. nr. 1983.

⁵³ Johann Jacob Wissenbach (1607–1665) német származású franekeri professzor, aki teljes tevékenységét Frízföldön fejtette ki. 1639-től haláláig oktatta a római jogot. A humanista irányzat egyik elfogadott, de nem túl eredeti képviselője volt. Vö. J. van KUYK, „Wissenbach (Johannes Jacobus)”, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, vol. 3, red. Petrus Johannes BLOK en Philipp Christiaan MOLHUYSEN (Leiden: A.W. Sijthoff, 1914), coll. 1440–1441; Robert FEENSTRA, „Wissenbach, Johannes Jacobus (1607–1665)”, in *Juristen: Ein biografisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, Hg. Michael STOLLEIS (München: C.H. Beck, 2001), 673–674; Robert FEENSTRA, „Les Juristes de l’ancienne Université de Franeker et leurs recueils de disputationes (période de 1635 à 1735)”, *Studi Senesi* 37, 2. sz. (1988): 604–629, 613–621.

első felében,⁵⁴ s két egymást követő alkalommal, 37. és 38. sorszámmal védhette meg a téziseket. A rendelkezésünkre álló szöveg a későbbi felhasználásnak megfelelően nem tézisekbe rendezi az állításokat, hanem a *Codex* hét egymást követő fejezetében található egyes *constitutiók* sorrendjében értelmezi az ókori forrás szövegét jól kimért irodalmi bázison, amely munkák között a korábbi századok római jogi munkái, de a holland helyi jogot feldolgozó művek is helyet kapnak. Püspöki azt a feladatot kapta, hogy egy sajátos perjogi intézmény, az eredeti állapot helyreállítása (*in integrum restitutio*) egyes részkérdéseivel foglalkozzék a feldolgozott forrás szöveghelyeinek sorrendjében. Az elemzés során leginkább a hatáskör, a képviselő és a betartandó határidők kérdése kerül részletesebb kidolgozásra. A szöveg maga nem túl eredeti, de Püspöki a vitatkozás révén belekóstolhatott a jogtudományi érvelés módszertanába, valamint megtapasztalhatta, hogyan csiszolódhatnak egymáshoz a római jogi megoldások és a helyi *jus hodiernum* szabályai. A különböző jogi irányzatokba való belekóstolását jelzi, hogy a munkát Wissenbach mellett a holland joggyakorlatnak az elsők között figyelmet szentelő leideni professzornak, Daniel Coloniusnak⁵⁵ és az utrechti (alább említendő) Paulus Voetnak is ajánlotta.

Nem ismert, hogy Püspöki meddig tartózkodott Hollandiában, és későbbi sorsával kapcsolatban is csak feltételezésekre hagyatkozhat a szakirodalom. Nagy valószínűség szerint 1657 és 1659 között Nagyecsedben, majd Nagybányán volt rektor, majd rövid ideig – a város 1660-as feldúlásáig – Nagyváradon, a református kollégiumban volt tanár, esetleg lelkész. Későbbi sorsa bizonytalan, de talán ő volt az a Püspöki János, akit a Szatmár megyei rendek az 1679-es és az 1683-as kassai országgyűlésre követül küldtek. Ha ez igaz, jogi tanulmányainak ilyen tekintetben országos vonatkozása is lehetett.⁵⁶

⁵⁴ *Disputationes Juridicae XXXVII. & XXXVIII. Desumptae Ex Titulis XLVII. XLVIII. XLIX. L. LI. LII. LIII. Ubi & apud quem cognitio in integrum restitutione agitanda sit: de Reputationibus: Etiam per procuratorem causam in integrum restitutionis agi posse, &c. Lib. II. Cod. Justin. Quas Deo Propitiò, Sub Praesidio D. Johanni Jacobi Wissenbach, J.U.D. ejudem Facultatis in Celebrissima Frisiorum Academia Professoris Primarii, Fautoris & Praeceptoris sui aetatem venerandi, Publicè ventilandum proponit Joannes Puspekus Hunno Ungarus. (Franecker: Ex Officina Idzardi Alberti, Anno M DC LVIII). RMK III. nr. 1983.*

⁵⁵ Daniel Colonis (1608–1672) 1648-tól haláláig a leideni jogi kar professzora („studia in humanioribus et in theoria juris”). Vö. [Philipp Christiaan] MOLHUYSSEN, „Colonius, Daniel (2)”, in *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, vol. 4, red. Petrus Johannes BLOK en Philipp Christiaan MOLHUYSSEN (Leiden: A.W. Sijthoff, 1918), coll. 446.

⁵⁶ HEREPEI, „Püspöki...”, 113.

Wissenbach említett *Codex*-kommentárjának fejlesztésében néhány évvel később egy erdélyi peregrinus is szerepet kapott: Enyedi R. Gáspár, az egyik peregrinus, aki jogi doktori címet szerzett Hollandiában. Enyedi mint Nadányi János kísérője, *famulusa* jutott el a holland akadémiákra,⁵⁷ így vándorlásuk alatt sorsuk többé-kevésbé egybeforrott.⁵⁸ A két ifjú, a 15 éves Nadányi és nevelője 1656 második felében érkezhetett Utrechtbe, ahol – beiratkozás nélkül⁵⁹ – filozófiai tanulmányaik mellett/után hamarosan jogi előadásokat is hallgatni kezdhettek, mivel 1658 februárjában mindkettejüket a filozófia és a jog éles eszű hallgatóinak nevezik.⁶⁰ Enyedi esetében ez mindenképpen jogos, hiszen már 1657 márciusában jogi vitatkozáson vett részt *respondensként* Paulus Voet professzor elnöksége alatt.⁶¹ Igaz, ebben egy év múlva Nadányi is követte két vitatkozással.

⁵⁷ Nadányi jogi tanulmányaira vö. P. SZABÓ Béla, „Három”. Mivel ezen tanulmány részletesen tárgyalta Nadányi jogi tanulmányait, az alábbiakban figyelmünket elsősorban Enyedi teljesítményére fordítjuk.

⁵⁸ Nadányi és Enyedi életére vö. HEREPEI János, „Az öreg Comenius néhány magyar híve: Magyar diákok Amszterdamban”, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III: Művelődési törekvések a század második felében, Herepei János cikkei* (Budapest & Szeged: n. k, 1981), 394–418, 394–400.

⁵⁹ Segesváry abból indul ki, hogy a magyarországiak már a tizenhetedik század közepén tandíj fizetése nélkül lehetőséget kaptak arra Utrechtben, hogy szabadon választott professzor irányítása alatt, vagyis beiratkozási kötelezettség nélkül, egészen addig látogathassák az előadásokat, míg tanulmányaik azt igénylik. Az általa felvezetett adatok valóban igazolni látszanak, hogy sok magyar éveken keresztül beiratkozás nélkül tartózkodott Utrechtben, látogatta az előadásokat, disputált és vett részt doktori értekezések védésén. SEGESVÁRY Lajos, *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836* (Debrecen: n. k, 1935), 10–12. Nadányi és Enyedi neve sem található meg az egyetem matrikulájában. Enyedi még a fokozatszerzés előtt sem jelent meg a matrikulában, igaz az *album promotorum*ban már igen. F. KETNER, red., *Album Promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI^o usque ad annum MDCCCXV^u in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt* (Traiecti ad Rhenum: Broeckhofft, 1936), 16.

⁶⁰ Debreceni P. János politikai *disputatióját* ajánlja többek között nekik: „...illis philosophiae ac Sacrae Themidos Alumni sagicissimis”, RMK III. nr. 2017.

⁶¹ *Disputatio Juridica, De Justitia et Jure Septima*, Qvam F. D. O. M. Sub Praesidio Viri Clarissimi, D. Pauli Voet, Juris in Illustri Academia Ultrajectinâ Professoris ordinarii. Publice ventilandum proponit Caspar Enyedi, Panno-Dacius, Ad diem 20. Martii, horis locoque solitis. (Ultrajecti: Ex Officinâ Johannis a Waesberge, Anno MDCLVII). Vö. RMK III. 1994. Bozzay és Ladányi jegyzéke szerint a március 20-i dátumot (tévesen) beiratkozási adatként is értelmezhetnénk, de ezt inkább Enyedi első utrechti említésének időpontjaként kell elfogadnunk. BOZZAY és LADÁNYI, nr. 1350. Ezen a helyen nem kerül szóba az említett *disputatio*, viszont egy 1659-es Franekerben lezajlott jogi *disputatiója* igen. Kicsit zavaró, hogy franekeri adatai között viszont mindkét utrechti *disputatióját*, az 1657-es és 1660-as is szerepel. Vö. BOZZAY és LADÁNYI, nr. 364.

Paulus Voet⁶² akkoriban az *Institutiones* professzora volt, s jelentős jogi munkákat írt, de viszonylag kevés nyomtatott vitatkozás maradt utána. Néhány egyedi vitairat mellett pusztán egy vitatkozássorozatot köthetünk a nevéhez, amely (szerény) kilenc *disputatió*ból állt, és amelyben saját tantárgyának alapjait dolgozta fel, ugyanis a jusztniánuszi tankönyv (*Institutiones*) első két fejezetének szövegét vette görcső alá tanítványai közreműködésével. A sorozat az első fejezet címéről kapta a nevét: *De justitia et jure*. Sajátossága még ennek a tematikus vitaláncnak, hogy a kilenc vitatkozás feltűnően hosszú időszakra nyúlt el (1654. június–1658. december), tehát bizonyos, hogy nem egy *collegium disputatorium* állt mögötte, hanem Voet vissza-visszatért az *Institutiók* első könyvéhez, ha kezdő vitatkozóknak kívánt témát adni.

Ezen kezdő vitatkozók közé tartozott előbb Enyedi, majd Nadányi is, akik az utolsó három alkalommal szerepeltek *respondens*ként. Ezek a *disputatiók* egyébként jellegükben mások, mint az előzőek. Enyedi és Nadányi is – utóbbi csak az első esetben – hosszabb ajánló szöveget írt vitatkozása élére, amelyben vázolták törekvéseiket. Ezek a munkák jóval terjedelmesebbek is, mint a korábbiak. Enyedi munkája⁶³ a maga közel 20 oldalával kitűnik Nadányi munkáival szemben is. Módszertani hasonlóságként a magyarok dolgozatainál is megfigyelhető, hogy a téziseket ugyanúgy egy-egy kérdésre adott, alaposan megindokolt válaszok adják, mint a korábbi dolgozatok esetében.

Enyedi – 1657. március 20-án megvitattott – dolgozata elején néhány jogi és társadalmi jelenséggel kapcsolatban (például tulajdon, királyság, háború, hadifogság, szerződés, kötelelem) arról foglal állást, hogy azok a népek joga szerint értelmezhetők-e, a *jus gentium* hatókörébe tartozhatnak-e. Ezután a *jus civile* (a rómaiak saját joga) alá tartozás tekintetében hasonló kérdésfeltevés tárgyai lesznek egyes jogintézmények. Majd a római jog egyes jogforrástípusai (*lex, plebiscitum, senatusconsultum, consuetudo, responsa jurisconsultorum, edicta magistratuum*) kerülnek azon szempontból számbavételre, hogy írottak vagy íratlanok, szankcióval fenyegetők vagy szankció nélküliek. A vitairat felveti a bírói ítéletek és a jogtudósi vélemények jogforrásjellegének jogelméletileg izgalmas kérdését is. A dolgozat

⁶² Paulus Voet (1619–1667) a híres teológus Gisbertus Voet fia, jogtudósként a holland-római jogtudomány tipikus képviselőjének tekinthető, akit kiemelten foglalkoztatott a római jog modern alkalmazásának kérdése Észak-Németalföldön, s gyakorló jogászként is nevet szerzett magának. J. van KUYK, „Voet (Paulus)”, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, vol. 3, 329–330; Margreet AHSMANN, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Utrechtse Universiteit tot 1811*, *Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap*, vol. 7, 2. köt. (Amsterdam; Oxford; New York; Tokio: New Holland, 1993), 142–148.

⁶³ *Disputatio Juridica, De Justitia et Jure Septima*.

záró része a törvények szerepéről és megalkotásának részletkérdéseiről értekezik a kérdés-felelet formát megtartva. Az Enyedi-féle vitatkozást külön is érdekessé teszi, hogy a dolgozathoz fűzött kiegészítő vitakérdések (*corollaria*) közül több is magyar jogi kérdésekkel foglalkozik.⁶⁴

Nadányinak a sorozatba tartozó két vitairata, amelyek megvitatására 1658. június 26-án és december 8-án, *De Lege Regia*,⁶⁵ illetve *De principum constitutionibus*⁶⁶ alcímekkel került sor, egymáshoz kapcsolódó tematikájúak. Az elsőben Nadányi az uralkodó hatalmáról és a néppel való kapcsolatáról értekezik, s a korabeli egyeduralkodó rendszerekkel kapcsolatos legfontosabb jogi és politikai kérdéseket feszegeti történeti példákra hivatkozva. A másodikban pedig azon jogforrástípusokat veszi számba, melyeket az uralkodó – bírva a néptől ráruházott állami teljhatalmat – a jogalkotás egyedüli letéteményeseként megalkothat.⁶⁷

A három vitatkozás szövegének megfogalmazásában az oroszlánrész valószínűleg Voet professzoré volt, annak ellenére, hogy mind Enyedi, mind Nadányi – első vitatkozása esetén – az általuk írt ajánlásokban saját zsengeiknek nevezik a szövegeket.

Nadányi az említett két vitatkozás között egy harmadik erőpróban is részt vett *respondens*ként, midőn 1658. június végén a kor egyik leggyakrabban tárgyalt közjogi és politikai témájáról, a háború jogáról vitatkozott (*De jure belli*).⁶⁸

⁶⁴ Ez a magyarországiak által külföldön védett jogi *disputatiók* között kivételes jelenség. Enyedinek a magyar bírák képzésével, a szokásjog hazai értékelésével és a kiskorúak perképesésével kapcsolatos kérdésekre kellett válaszolnia. A legérdekesebb *corollaria* a római jog tanulásának fontosságát emeli ki: „*Ideo ad accuratam cognitionem juris Regni HVNGRIAE originaliter ex Canonici, Caesareique juris fontibus progressum habentis, vel saltem mediocris Romani Iuris notitia maximè necessaria. Werböczius Tripartiti sui par. 2. titulo 6. in Principio.*”

⁶⁵ *Disputatio juridica de justitia et jure octava, Et quidem De Lege Regia* quam F.D.O.M. sub praesidio Viri Clarissimi D. Pauli Voet, Juris in Illustri Academiâ Ultrajectinâ Professoris ordinarii publice ventilandum proponit Johannes Nadanyi Ungarus, Ad diem 26. Junii, horis locoque solitis (Ultrajecti: Ex Officinâ Johannis a Waesberge, Anno MDCLVIII). (Nemrégiben felfedezett hungarikum.)

⁶⁶ *Disputatio juridica de justitia et jure nona. Quae est de Principum Constitutionibus* quam favente Deo Opt. Max. sub praesidio Viri Clarissimi Pauli Voet, Juris in Illustri Academiâ Ultrajectinâ Professoris ordinarii. Publice ventilandum proponit Johannes Nadanyi Ungarus, Ad diem 8. Decembris, horis locoque solitis (Ultrajecti: Ex Officinâ Johannis a Waesberge, Anno MDCLVIII). RMK III. nr. 2024.

⁶⁷ A *disputatiók* részletesebb tartalmi bemutatására vö. P. SZABÓ, „Három...”, 209–219.

⁶⁸ *Disputatio Juridica De Jure Belli*. Quam cum annexis Favente Deo Ter Opt. Max. Sub. Praesidio Clarissimi Consultissimique Viri, D. Pauli Voet, J. U. D. ejusdem in Illustri Academiâ Rheno-Trajectensi Professoris Ordinarii. Publice eruditorum disquisitioni subjicit Johannes Nadanyi, Hungarus. Ad diem 30. Junii, horâ locoque solitis (Trajecti ad Rhenum, Typis Gisberti a Zijll, & Theodori ab Ackersdick, MDCLVIII). RMK III. nr. 2023.

A harmincéves háború megpróbáltatásait átélte Európa jogászainak és politikai gondolkodóinak az egyik legnagyobb fejtörést okozta a háború és béke kérdése. A kérdéskör alpműve Grotiusnak a már említett, a háború és a béke jogáról írott munkája volt, s amely munkára támaszkodva az egyre szélesebb politikai és jogi irodalom egy új tudományágat (nemzetközi jog) hívott életre. Az egyetemeken az új gondolatok elsősorban a *disputatiók* révén nyerhettek teret. Ezen munkák hosszú sorába illeszkedik Nadányi két kísérlete is, amelyek közül az egyik Utrechtben Voet professzor felügyelete, míg a másik néhány év múlva (1660 januárjában) Leidenben, Albert Rusius professzor védőszárnyai alatt született.⁶⁹

A *disputatiók* keletkezési helyeiből is látható, hogy Nadányi és Enyedi valószínűleg támaszpontul használták Utrecht városát, ahonnan időközönként hosszabb-rövidebb időre más észak-németalföldi városokba tették át székhelyüket, de – legalábbis itteni tartózkodásuk első három-négy évében – vissza-visszatértek Utrechtbe.

Így Enyediről tudjuk, hogy 1658. április 8-án beiratkozott Franekerben, ott disputált is, majd visszatért Utrechtbe.⁷⁰ Ezen kitérőn – bár a franekeri matrikulában nem találjuk a nevét beírva – minden bizonnyal követte Nadányi is, aki azonban a nyár folyamán visszatérhetett Utrechtbe, hogy *respondens* lehessen a két említett vitatkozáson. Mindebből arra következtethetünk, hogy Enyedi korábban áttette székhelyét Frízföldre, míg Nadányi a nyár végén követhette, de télen már ismét Utrechtben voltak. 1659 folyamán azonban újra Franekerben lehettek, mert Nadányi üdvözlő verseket írt itteni vitatkozásokhoz.⁷¹

Nadányi 1659 augusztusáig élhetett tartósan Utrechtben, ahonnan Leidenbe távozott, ahol augusztus 29-én iratkozott be joghallgatónak.⁷² Később azonban akár többször is visszatért (Enyedivel együtt) Utrechtbe, hisz utóbbi 1660-ban itt doktorált. Közben többször megfordulhattak Amszterdamban is.

Enyedi franekeri tartózkodását 1659 folyamán arra is felhasználta, hogy – Püsökihez hasonlóan – részt vegyen a Wissenbach professzor *Codex*-kommentárját

⁶⁹ *Disputatio Juridica De Jure Pacis*, Quam Favente Deo Opt. Max. Sub Praesidio Clarissimi Consultissimique Viri D. Alberti Rusii, J. V. D. Ejusdemque Facultatis in Illustri Academia Lugduno-Batava Professoris Ordinarii. Publicae eruditorum disquisitioni subicit Johannes Nadanyi, Panonius. Die 17. Januarij, horis locoque solitis (Lygdvni Batavorvm: Ex Officina Petri Leffen, Anno 1660). RMK III. 2114.

⁷⁰ BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2762.

⁷¹ RMK III. nr. 2055. és nr. 2057. Természetesen az Utrecht és Franeker közötti viszonylag nagy távolság miatt az is elképzelhető, hogy levélben is küldhettek üdvözlő verseket egymásnak a diákok.

⁷² BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2763.

előkészítő vitatkozássorozaton.⁷³ Az eredetileg több részletben kiadott, a már megjelent köteteket folyamatosan az újonnan elkészült részekkel bővítő vállalkozás keretében Enyedi lehetőséget kapott arra, hogy a *Codex* IV. könyvének hét fejezetében található rendelkezések (*leges*) magyarázatát tartalmazó szövegen gyakorolhassa a jogi érvelést, elleshesse a jogtudósok módszertanát feldolgozva a Wissenbach által megfogalmazott szöveget. A *Codex* adott része elsősorban az adásvétel néhány részletkérdésével, közjogi szempontból is érdekes szabályával foglalkozik, így egyes elidegenítési és kiviteli tilalmakkal, az adásvételi szerződés megtámadásával, valamint – mai szemmel nézve távoli kapcsolatként – az apa gyermekeladási jogával és az eunuchokkal. A szöveg a tradicionális korabeli forrásmagyarázatok kissé iskolás változatát adja szolid irodalmi alapon, de utal a holland tartományok és a német bíróságok gyakorlatára is, illetve említ például – a spanyolok elleni háború kapcsán – „modern” kiviteli tilalmakat is.

Enyedi, aki *famulus*ként viselte gondját az ifjú Nadányinak, mindvégig jól kihasználta az adódó tanulási és vitatkozási lehetőségeket. Két gyakorlónak tekinthető vitatkozás után 1660. március 30-án doktori téziseit (*pro gradu doctoratus et privilegiis in. U. J. consequendis*) védhette meg az utrechti jogi kar engedélyével. Mint említettük, a korabeli észak-németalföldi szokások szerint a jelölteknek *sine praeside* kellett megvédeniük téziseiket. Ilyen esetben a téziszfüzet címlapján a mindenkori rektor – jelen esetben Enyedi korábbi leideni tanárának apja, Gisbert Voet – neve szerepelt.⁷⁴ Enyedi doktori eljárásának egyes eseményeit nem ismerjük, nem ismert, hogy milyen vizsgákat tett le a nyilvános vitatkozás előtt. Sajat nyilatkozatából annyit tudunk, hogy a kar négy témát ajánlott fel neki

⁷³ *Disputationum Juridicarum XCV. & XCVI. Desumptae Ex Titulis XXXIX. XL. XLI. XLII. XLIII. XLIV. De hereditate vel actione vendita: Quae res vendi non possunt: Quae res exportari non debeant: de Eunuchis: de Patribus qui fil. distrax. de rescidendis vend. Lib. IV. Cod. Justin. Quas Sub Praesidio D. Johannis Jacobi Wissenbach, J. U. D. ejusdemque Facultatis in Celeberrima Frisiorum Academia Professoris Primarii, Fautoris & Praeceptoris sui aetatem venerandi, Publice ventilandum proponit Caspar Enyedi, Transylvano-Ungarus (Franekerae: Ex Officina Johannis Wellens, MDCLIX). RMK III. nr. 2055.*

⁷⁴ *Disputatio Juridica Inauguralis. De Lege Falcidia, Quam Solo Deo ter Opt. Max. Praeside Ex autoritate Magnifici D. R. D. Gisberti Voetii, S. S. Theologiae Doctoris, ejusdemque Facultatis in Incluta Academia Ultrajectina Professoris Celeberrimi, ibidemque verbi Divini ministri vigilantis. Nec non Consensu Amplissimi Senatus Academici, & Consultissimae Juridicae Facultatis Decreto. Pro gradu Doctoratus & privilegiis in U. J. consequendis Publice ventilandum proponit Caspar Enyedi, Transylvano-Hungarus. Ad diem 30. Martii, horâ locoque solitis (Ultrajecti: Ex Officinâ Johannis a Waesberge, Anno MDCLX). RMK III. nr. 2119.*

kidolgozásra, és ő ezek közül egy öröklési jogi kérdéskört választott:⁷⁵ a *lex Falcidia*, az örökhagyó – az örökösök személyén kívülieknek tett – egyedi juttatásait (*legata*) korlátozó római törvény feldolgozását vállalta.

Enyedi 14 oldalon, 15 tézisben először a hagyományrendelési kedvet visszaszorítani akaró törvény előképeivel, eredetével és névadójával foglalkozik, majd a tartalmát ismerteti a fennmaradt források és az irodalom alapján.⁷⁶ Ezután a felmerülő jogi problémák és értelmezési kérdések részletes elemzése következik: ki léphet fel a törvény alapján, ki ellen, milyen kivételek képzelhetők el ezen körökben. Hogyan kell kiszámítani a mentesülő örökrészt, felhívható-e a törvény a formátlan egyedi juttatásokkal (*fideicommissa*) szemben is? Milyen szabályok vonatkoznak az örökös visszatartási, illetve visszakövetelési lehetőségeire? Kitér arra is, mikor nem lehet hivatkozniuk az örökösöknek a törvény rendelkezéseire. Enyedi nem kerül el a vitatott, nehéz kérdések megválaszolását sem, s gyakran kreál gyakorlati példákat megoldásai megvilágítására. Mind az irodalom kezelésében, mind gondolatmentében olyan érett jogászként jelenik meg az olvasó előtt, aki átlátja az adott jogi probléma minden vonatkozását. Doktori dolgozata nem marad el a korabeli hasonló munkák kidolgozottsága és színvonala mögött.⁷⁷

A Hollandiában négy, illetve három jogi vitatkozással maguk után nyomot hagyó Nadányi János és Enyedi R. Gáspár sorsa sokáig párhuzamosan futott. Nadányi egészen 1664 végéig peregrinált.⁷⁸ Időközben talán többször is megfordult Enyedivel együtt Angliában: Cambridge-ben és Oxfordban is vannak nyomai ottlétüknek.⁷⁹ Talán éppen Angliában maradt el mellőle Enyedi, akinek későbbi sorsáról csak feltételezések állnak rendelkezésünkre. Az 1660-as évek elején több

⁷⁵ „... ex quatuor mihi ab Amlissima facultate juridica praescriptis materiis ... Lege falcidiam interpretari illustriores moturus quaestione aggredior.” Vö. *De Lege Falcidia* A₂.

⁷⁶ A rómaiak nagy előszeretettel rendelkeztek haláluk esetére külön-külön egyes vagyontárgyaikról, amelyeket – mintegy kivéve a hagyatékból – egyedi juttatásként tetszőleges személyeknek juttathattak. A rómaiak hagyományozási kedve sokszor oda vezetett, hogy az örökösök csak töredékét kapták meg az örökhagyó vagyonának, mivel az juttatásaival szinte kiüresítette a hagyatékot, s ez azt eredményezhette, hogy az örökösök nem fogadták el az örökséget, s így a végrendelet esetleg megdőlt. Több évszázados kísérletezés után fogadták el a Kr. e. I. században azt a törvényt (*lex Falcidia*), ami hosszabb távon is rendezte a problémát, előírva, hogy az örökösöknek legalább a tiszta hagyaték egynegyed részét hagyományoktól mentesen kell megkapniuk.

⁷⁷ A munka végén négy további vitakérdés (*corollaria*) található, amelyek a tézisek megvitatása után további diszkusszióra adtak lehetőséget a nyilvános védés alkalmával.

⁷⁸ P. SZABÓ, „Három...”, 194.

⁷⁹ GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789* (Budapest: ELTE Levéltár, 2005), nr. 34, nr. 132.

adat is igazolja hosszabb angliai tartózkodását,⁸⁰ 1663 októberében arról ír, hogy a latin nyelv oktatásából tartja fenn magát.⁸¹ 1664 után azonban már nem maradt fenn róla adat.

Az egyetlen olyan magyarországi (erdélyi) jogi doktor tudása, aki a tizenhetedik századi Hollandiában fokozatot szerzett, valószínűleg – a sors akaratából – elveszett a magyar jogi kultúra számára. Nadányi személyes sorsa sem igazolta vissza azt a megszerzett szakmai tudást, amelyről peregrinációja során számot adott, hiszen bár 1666-tól tanára lehetett a nagyenyedi kollégiumnak, de ottani tevékenységét nem kísérte siker és elismerés, s 1678-ban a nagykállói lelkészségbe üldözték onnan.⁸²

Mégis Enyedi és Nadányi törekvései is mutatják, hogy a teológián kívül más tudományokban is meg lehetett merítkezni a holland akadémiákon, és már a tizenhetedik század közepét körülölelő évtizedekben is alternatívát jelenthetett a szokásjog uralta magyar vidékekről származók számára is a mélyebb, tudós jogi ismeretek és tudományos módszerek elsajátítása.

Ezt igazolják további egyéni sorsok is. A hasonló nevű nagyszebeni királybíró fia, Colomann Gotzmeister itáliai (Padova, Bologna) jogi tanulmányait zárta le 1634-es leideni beiratkozásával,⁸³ majd szebeni tisztségviselő lett, bár inkább meglehetősen botrányos életével vált hírhedtté, ami még lázongáshoz is vezetett Nagyszébenben.⁸⁴

Alig valamivel később a nemes rendű kolozsvári Igaz Kálmán, mielőtt további három holland egyetemre is beiratkozott volna, franekeri teológiai tanulmányait jogiakkal párosította, és egy jogászprofesszornak írt köszöntő verset.⁸⁵ Hazatérése után Kolozsváron *rector primarius* lett, de puritanizmusa miatt elüldözték,

⁸⁰ GÖMÖRI György, „Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79, 2. sz. (1985): 194–202, 199.

⁸¹ F. BALOGH, „Egy magyar bujdosó a XVII. századból Jászberényi Pál, londoni tanár (1659–1670)”, *Vasárnapi Újság* (1866. szeptember 30.): 467–468, 467.

⁸² KOLTAY-KASTNER Jenő, „Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 58, 3. sz. (1954): 284–296, 285; P. SZATHMÁRI Károly, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története* (Nagyenyed: n. k, 1868), 148–152.

⁸³ Jogászként beiratkozik: 1634. 10. 30. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2584.

⁸⁴ SZILÁGYI Sándor, szerk., *Erdélyi Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel*, 11 köt. (Budapest: Akadémiai, 1886), 85–86, 444–445; SZABÓ Miklós és TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* (Szeged: n. k, 1992), nr. 356.

⁸⁵ Franeker: 1646. 06. 30. jogászként; Utrecht: 1647; Harderwijk: 1648. 10. 26. teológusként; Groningen: 1649. 09. 06. teológusként. Vö. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 235, 1254, 2399, 2151; MÓZES Huba, „Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből”, *Magyar Könyvszemle* 116, 4. (2000): 492–493, 492.

s ezután több helyen volt lelkipásztor 1667-ben vagy 1668-ban bekövetkezett haláláig.⁸⁶

A brassói Valentinus Forgatz, miután 1650-ben jogi *disputatiót* védett Wittenbergben, ahol három évet töltött, és utána még Königsbergben is járt, 1651-ben iratkozott jogásznak Franekerben.⁸⁷

De nem csak erdélyi városok lakói érdeklődtek a holland jogi karok iránt. A bécsi születésű evangélikus soproni jegyző, Johannes Andreas Preining hasonló nevű fia Straßburg után és Jéna előtt látogatta valószínűleg több évig a leideni jogászprofesszorok előadásait az 1650-es évek elején,⁸⁸ s több hivatalt is viselve lett aztán élete delén Sopron városbírája.⁸⁹

Ugyanebben az időben a későbbi selmecbányai főbíró, Michael Reuter szintén leideni joghallgató volt.⁹⁰ Itteni beiratkozása előtt röviddel védett meg Danckában (Gdansk) egy *politica-disputatiót*. Utóbb Groningenben is járt.

A hazai kultúrtörténetben talán a legismertebb ezen korszak Hollandiában járt joghallgatói közül Samuel Brewer neve, aki már Wittenbergben is jogot hallgatott, mielőtt 1668-ban Leidenben jogra iratkozott volna.⁹¹ Samuel még peregrinációja előtt, 1664-ben átvette apja, Lorenz nevezetes löcsei nyomdáját, de utazásai alatt annak kezelését sógorára bízta. Leidenben hozzávetőleg egy évet töltött. 1669-ben már hazatért, és *I. U. Candidatus*-ként átvette a nyomda vezetését, valamint építeni kezdte politikai karrierjét, amely a képviselőtestületi tagságtól a tanácsosságon és eseti követi – adott esetben országgyűlési követi (1681 és 1683) – megbízásokon keresztül a bírói tisztség többszöri betöltéséig ívelt.⁹²

Mindenképpen megállapítható, hogy az ebben a néhány évtizedben a holland jogi karokon megfordult magyarországiak többségénél bizonyosan hasznosultak azok a szakmai ismeretek, melyeket az ottani professzorok kínáltak.

⁸⁶ SZABÓ és TONK, *Erdélyiek*, nr. 357; HEREPEI János, „Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár (1620–1667)”, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II*, 344–357.

⁸⁷ BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 294.

⁸⁸ Jogra iratkozott. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2724.

⁸⁹ HÁZI Jenő, *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*, I. köt. (Budapest: Akadémiai, 1982), nr. 1630.

⁹⁰ 1650. 08. 22-i beiratkozással joghallgatóként jegyzi: FR. TEUTSCH, „Die Studierenden aus Siebenbürgen an der Universität Leyden 1575–1875”, *Archiv für Siebenbürgische Landeskunde* 16, 2. (1881), 204–226, 212. BOZZAY és LADÁNYI, nr. 2725. teológusként tartja számon. Groningeni beiratkozása: BOZZAY és LADÁNYI, nr. 2165.

⁹¹ 1667-ban mint „LL. Stud.” írt üdvözlő verset Wittenbergben. Leideni beiratkozása: BOZZAY és LADÁNYI, nr. 2802.

⁹² PAVERCSIK Ilona, „A löcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. I. rész”, in *Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 353–408 (1979), 381–385.

2. A gyászévtizedtől számítható és a Rákóczi-szabadságharc végéig tartó következő korszakban bár ugyanannyi joghallgató adatait ismerjük, de mivel jogi *disputatio* nem maradt fenn ebből az időszakból, az eddiginél is kevesebbet tudunk az ekkor Észak-Németalföldön peregrináltak tanulmányairól és későbbi sorsáról is.

A leginkább dokumentált Teleki Pál „kavalier-utazása” az 1690-es évek második feléből. Az utazással kapcsolatos dokumentumokból kitűnik, hogy a Teleki neveltetéséért felelős személyek négyéves utazása folyamán a tudományok széles mezejét kínálták fel neki, amelyek között a jogtudomány is szerepelt.⁹³ Odera-Frankfurtban, majd három holland akadémián iratkozott be, s valószínűleg már itt is részt vett jogi foglalkozásokon. Marburgban jogot és történelmet hallgatott. Később Rákóczi tábornoka, Kolozs megye főispánja, illetve a kolozsvári református kollégium főgondnoka lett. Művelt főúrként valószínűleg nem elsősorban jogi ismeretei voltak meghatározóak pályafutásában.

Szintén az erdélyi főnemesség sorából került ki Bethlen Mihály, aki világlátó útja során nyolchónapos franekeri tartózkodása alatt jogot is tanult.⁹⁴ Előtte szintén jogot hallgatott Odera-Frankfurtban. Franeker után szinte egész Európát beutazta, Angliába is eljutott. Négyéves *kavalierstourja* befejezése után csak néhány évet élt a Rákóczi-szabadságharc nehéz viszonyai között (1706-ban halt meg). Beteges lévén nem foglalhatta el az apja által számára biztosított máramarosi főispáni széket.

⁹³ Enyedi István, a nagyenyedi kollégium teológiai professzora, Teleki korábbi tanára így ajánlja figyelmébe a holland egyetemeket és (egyebek mellett) a jogtanulás szükségességét 1696 júniusában: „Kglmednek magát, Vrfi, gyakorolni kell a’ Literatúrában, Iusban, in disciplinis Mathematicis, kivált Architectura militari, de már Belgiumban a’ Theologicum studiumhozis hozzá kell jobban nyúltni. [...] A’ mint értem a’ Lejdai Academiát, kglmetek ott a’ Mathesishez nagyobb kölcséggel jut, mint másutt, de a’ Jus és Literatura, et concursus omnium undique nationum ad literarum studia nagyobb divatban vagon. Ultrajectumbannis ugy értem, mind Iusban, mind Literatúrában, mind penig Mathesisban jeles emberek vadnak [...] mennyen Groningára, ott az Academiát meg látván /:mellynek épülete igen czudar modon van ugyan, de arra nem kellene hajtani, csak Professorok volnának:/s a’ Professorokkal ismerkedven, [megy] mennyen Groningából Franekérában, s ott a’ Mathesist, lust s Theológiát tanullya Kglmetek.” Vö. FONT Zsuzsa, szerk., *Teleki Pál külföldi tanulmányútja: levelek, számadások, iratok 1695–1700* (Szeged: Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1999), 105.

⁹⁴ Apja, Miklós, a későbbi erdélyi kancellár is eljutott Hollandiába, Leidenben és Utrechtben is tanult, előbbi helyen politikai ismeretekkel vértette fel magát. Az apa beiratkozása Leidenben 1663. 05. 02, a fiáé Franekerben: 1692. 11. 20. Vö. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2773, nr. 525. SZABÓ és TONK, *Erdélyiek*, nr. 2133; LUKINICH Imre, *A bethleni gr. Bethlen család története* (Budapest: Athenaeum, 1927), 463–466. Ld. még *Bethlen Mihály útinaplója 1690–1695*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Magyar Helikon, 1981).

A nemesi származású ifjak jogi ismeretek iránti némileg megélnkülő érdeklődését példázza az észak-magyarországi Szirmai Tamás leideni beiratkozása is a jogi karra.⁹⁵ Itt legalább három évet élt, s hazatérte után fontos megyei tisztségeket töltött be: 1713-ban Torna megye főispánja, 1714-től királyi tanácsos, majd Sáros megye főispánja volt.

A köznemesek jogi ismeretek iránti nyitottságát mutatja a román ajkú karánsebesi Mihail Halici (Michel Halicius) példája is. Bázeli tanulmányok után Leidenben 1679-től – mai tudásunk szerint – 1685-ig hallgatott jogot. Közben Angliában is megfordult, s – egyes feltételezések szerint⁹⁶ – egy angol ifjú *famulus*aként tért vissza Leidenbe, s ezen jövedelméből finanszírozta feltűnően hosszú egyetemi tanulmányait. Megszerzett tudása azonban elveszett szülőföldje számára, mivel minden valószínűség szerint Angliában telepedett le.⁹⁷

Ebben a néhány évtizedben is találunk a jogra beiratkozottak között olyanokat, akik a nagyobb hazai városokból indultak tanulmányi útjukra, és visszatérve itthon kamatoztathatták megszerzett tudásukat. A csaknem féltucatnyi ismeretlen sorsú erdélyi szász peregrinus mellett megemlíthető a debreceni Dobozi István, aki Franekerben és Leidenben is tanult, utóbbi helyen *juris studiosus*ként iratkozott be. Két évet tölthetett el az akadémián, s utóbb Oxfordban is járt.⁹⁸ Hasonnevű apja Debrecen tízszer újraválasztott főbírája volt, aki maga is peregrinált fiatalabb korában.⁹⁹ Az ifjabb István hazatérése után csatlakozott II. Rákóczi Ferenc mozgalmához, s 1709–10-ben a magyarországi protestáns rendek és a fejedlem követeként tevékenykedett Poroszországban, Hollandiában és Angliában. Fiatalon, a szabadságharc vége előtt hunyt el Debrecenben.¹⁰⁰

⁹⁵ Eredeti családneve Dessewfy volt, s rokoni örökbefogadás révén kapta új nevét. Beiratkozására vö. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2971. Annyiban javítanunk kell az említett helyen hozott adatokat, hogy a greifswaldi egyetemre – utóbb több megye táblabírájaként tevékenykedő, majd katonai hírnevet szerző – rokona iratkozott be, vagyis ebben a korban két hasonló nevű nemesi származású peregrinus is élt. NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 10. köt. (Pest: n. k., 1863), 745–746.

⁹⁶ Beiratkozása: 1679. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2849; KÖLLŐ Károly, „Szempontok ifjú Halici Mihály 1674 utáni életútjának, németalföldi és angliai munkásságának felderítéséhez”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 22, 2. sz. (1978): 191–201, 193–194.

⁹⁷ KÖLLŐ, „Szempontok...”, 200.

⁹⁸ BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 605, 2954; KATHONA Géza, „A debreceni és sárospataki tanulók részvétele a hollandiai és angliai peregrinációban 1623-tól 1711-ig”, *Theológiai Szemle* 22, 2. sz. (1979): 89–94, 92.

⁹⁹ BALOGH István, *Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703–1709*, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 14. (Debrecen: HBML, 1986), 6–10.

¹⁰⁰ Balogh, *Dobozi...*, 10.

Az ország nyugati felén is találunk polgári származású ifút, aki komoly jogi tanulmányait folytatandó érkezett Leidenbe a tizennyolcadik század legelején: a pozsonyi Ferdinand Rayger egy rövidebb altdorfi, illetve több mint négyévi hallei tartózkodás után – ahol valószínűleg végig jogot tanult, és disputált is – érkezett Leidenbe, és iratkozott be a juristák közé.¹⁰¹ Halléban nem kisebb személyiség volt vitatkozásának¹⁰² *praesese*, mint az a Samuel Stryk professzor, aki egyik munkája címével egy egész jogtudományi korszaknak (*usus modernus Pandectarum*) adott nevet.¹⁰³ Tehát még a hallei egyetemen, kora legnevesebb jogásztól tanuló Rayger is látott abban fantáziát, hogy Leidenben további jogi foglalkozásokon vegyen részt. Későbbi sorsáról nincs információnk.

A most vizsgált néhány évtized peregrinusai láthatólag jól kihasználták a német és holland *usus modernus* oktatási vonatkozásai által kínált lehetőségeket. Tanulmányaik és sorsuk további felderítése jelentősen gazdagíthatná az ismeretek recepciójával kapcsolatos tudásunkat.

3. A tizennyolcadik század második évtizedével kezdődő, ötven évet felölelő időszakban sem lankadt a hollandiai jogi karok iránti érdeklődés hazánk fiai részéről. Néhány főnemesi sarj ismét megtalálható a – főleg – leideni joghallgatók között. Egy-egy Eszterházy, Erdődy, illetve Draskovich gróf mellett, akik – valószínűleg egy átfogó európai utazás keretében – az 1720-as és 1730-as években katolikusként iratkoztak be Leidenbe, mindenképpen kiemelendő Bánffy Farkas báró személye, aki szintén itt tanult jogot,¹⁰⁴ s lett később az erdélyi királyi tábla ülnöke, majd elnöke, királyi kamarás és udvarmester, végül Erdély királyi főbiztosa.¹⁰⁵ Talán együtt indultak vándorútra Székely Ádám báróval, aki ugyanabban a hónapban immatrikulált Leidenben,¹⁰⁶ s egy éven át jogi és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. A később Bázélba is eljutó, majd európai körutazást tevő Székely talán már a holland egyetemen indíttatást kapott arra, hogy egy pedagógiai munkája átültetésével

¹⁰¹ BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2961.

¹⁰² RMK III. nr. 4184.

¹⁰³ Hagen HOF, „Samuel Stryk (1640–1710)”, in *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*, Hg. Gerd KLEINHEYER und Jan SCHRÖDER (Heidelberg, C.F. Müller, 1996), 404–408; K[laus] LUIG, „Stryk, Samuel (1640–1710)”, in *Juristen: Ein biografisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, Hg. Michael STOLLEIS (München: C.H. Beck, 2001), 607–608.

¹⁰⁴ Beiratkozott: 1747. II. 29. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 3059.

¹⁰⁵ SZABÓ Miklós és SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849* (Marosvásárhely: Mentor, 1998), nr. 210.

¹⁰⁶ 1747. II. 03. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 3060; SZABÓ és SZÖGI, *Erdélyi...*, nr. 3906.

John Locke első magyar fordítója legyen. Utóbb neves könyvgyűjtő, császári királyi kamarás, valamint az erdélyi református alapítványok és iskolák gondnoka lett.

Bár két évig tartó jogi tanulmányai csak Halléban igazolhatók, de 1748-ban beiratkozván Utrechtben¹⁰⁷ is eltöltött valamennyi időt Domokos Lajos, Debrecen későbbi jegyzője (1751), főjegyzője (1763) és főbírája (1774), korának egyik legtekintélyesebb tiszántúli református világi személyisége. Volt Bihar vármegye alispánja és országgyűlési követe is.

Hatástörténeti szempontból ebben az időszakban kétségkívül a legnagyobb befolyással a hazai jogi műveltségre Albisi Csomós Mihály, későbbi kolozsvári jogtanár lehetett, ezért az ő tanulmányaival és későbbi pályájával valamivel részletesebben foglalkozhatunk.

Albisi Csomós (Tsomos) Mihály (1722–1796), eredményes kolozsvári református kollégiumbéli tanulmányai után 1751-ben indult peregrinációra kancelláriai engedéllyel. 1751 októberében az odera-menti Frankfurtban iratkozott be,¹⁰⁸ ahol már jogot hallgatott Johann Ludwig Uhl¹⁰⁹ jogtanártól. 1752. május 24-én teológusként iratkozott be Leidenben.¹¹⁰ A teológushallgatók számára fenntartott Staaten Collegében lakott és tanult 1752 nyara és 1755 nyara között.¹¹¹ Teológiai, történelmi és nyelvészeti tanulmányok mellett intenzíven foglalkozott a jogtudománnyal is. A Csomós által utóbb nyilvánosságra hozott igazolásokból az tűnik ki, hogy három éven keresztül látogatta Johann Conrad Rücker professzor¹¹² pol-

¹⁰⁷ BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 1661; RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen: Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből* (Budapest: Akadémiai, 1966). Peregrinációjában Domokos hűséges társa lehetett a szintén debreceni Kuti István. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 1664.

¹⁰⁸ TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon (1694–1789)* (Budapest: ELTE Levéltára, 2004), nr. 504.

¹⁰⁹ August Ritter von EISENHART, „Uhl, Johann Ludwig”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 39 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1895), 145–146.

¹¹⁰ BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 3068.

¹¹¹ BOZZAY, *Die Peregrination...*, 253.

¹¹² J. C. Rücker (1691–1778) német származású magánjogász 1734–1769 között oktatott Leidenben. Munkái alapján az észak-németalföldi elegáns irányzat tipikus képviselőjének minősíthető. Robert FEENSTRA, „Die Leydener Juristische Fakultät im 17. und 18. Jahrhundert: Einige neuere Forschungsergebnisse”, in *Leipziger Beiträge zur Universitätsgeschichte*, vol. 1, 43–53 (Leipzig: Karl-Marx-Universität, 1987), 45; J. van KUYK, „Rücker (Joannes Conradus)”, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* vol. 2, red. Petrus Johannes BLOK en Philipp Christiaan MOLHUYSEN (Leiden: A.W. Sijthoff, 1912), coll. 1240–1241.

gári jogi előadásait. Egy éven át a magánjogász Gerlach Scheltinga¹¹³ római jogi (*Pandectae*) előadásait, valamint ugyancsak három éven át a közjogász Andreas Weiss¹¹⁴ természet- és nemzetközi jog kurzusát végezte, s utóbbinál köz-, hűbér- és egyházjogot is hallgatott.¹¹⁵

Csomós mellett, hogy teológushallgatók emlékkönyvébe írt, bizony jogász körökben is forgott, hiszen több jogászdoktori *dissertatio*hoz írt üdvözlő verset. Már 1754 márciusában találkozunk egy ilyen versével,¹¹⁶ majd 1755 szeptemberében, talán még Leidenben tartózkodva tisztelte meg egyik diáktársát, sőt egy 1756. január 30-án védett dolgozathoz Erdélyből keltezve (1755. november) írt üdvözlő verset.¹¹⁷

Csomós 1755-ös hazatérése után másfél éven át az erdélyi királyi táblán, báró Bánffy Farkas elnök mellett (kinek fia szintén leideni jogász peregrinus volt)¹¹⁸ mint *assessor* működött. 1757 augusztusában kérvényt nyújtott be az erdélyi főkonzisztóriumhoz, amelyben – Leidenből magával hozott igazolásaival alátámasztva – jogtanári állásért folyamodott valamelyik erdélyi kollégiumban. A kérelem meghallgatásra került, és már az év szeptemberében a konzisztórium által finanszírozott tanári állást kapott, lakhatással a kolozsvári református kollégiumban. Működését tehát már az 1757–58-as tanév elején megkezdte, ünnepélyes beiktatására 1758 januárjában került sor.¹¹⁹ Eleinte csak a *jurisprudentiae cultor* titulussal illeték, de 1759-től már professzorként említik a kollégiumi iratok.

¹¹³ G. Scheltinga (1708–1765) deventeri, majd leideni jogászprofesszor, elsősorban tanárként szerzett nevet magának. J. van KUYK, „Scheltinga (Gerlach)”, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 3, coll. 1131.

¹¹⁴ A. Weiss (1713–1792) Bázélban volt a természet- és nemzetközi jog tanára. Leidenben inkább mint az orániai trónörökös nevelője (1759–1766) ismert, s csak néhány alkalmi irat maradt utána professzori időszakából (1747–1760). Vö. Werner KUNDERT, „Andreas Weiss (1713–1792) Professor des Naturrechts und des öffentlichen Rechts in Basel und Leiden”, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 49 (1981): 101–126.

¹¹⁵ TÖRÖK István, *A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium története* (Kolozsvár: Stief Jenő és társa, 1905), 58.

¹¹⁶ A későbbi nymegeni tanácsos (1758-tól) és polgármester, Hendrik Willem van Grootenray dolgozatához írt hosszú latin verset. Vö. *Naamregister van alle de heeren leden der regeering in de Verenigde Provinciën [...]* (Amsterdam: Ottens en Schouten, 1773), 10.

¹¹⁷ Jacob Karsseboom, későbbi dordrechtii secretarius dolgozatához küldött baráti sorokat.

¹¹⁸ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 1. köt. (Pest: n. k, 1857), 168; BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 3059.

¹¹⁹ Kinyomtatott „székfoglalója”: Michaelis Tsomos, *Oratio inauguralis. In Qua ortus, Progressus, fataque Jurisprudentiae Transsilvanico-Hungaricae, Inde Usque A Prima Nascentis Imperii Hungarici Origine, In Brevi Quasi Tabella Delineatur*. Habita XVIII. Januarii, Anno MDCCLVIII. Quum in Illustri Collegio Reformatorum Claudiopolitano Ordinarias Jurisprudentiae Praelectiones Auspicaretur (Claudiopoli Transsilvanorum: per Stephanum Páldi, Anno 1758).

Érdekes, a leideni éveikhez köthető közjátéknak tekinthetjük azt a kérelmét, amelyet – valószínűleg tanári pozíciója és tekintélye megerősítése érdekében – a leideni jogi karhoz nyújtott be 1759 végén. Volt leideni tanára, Rücker közvetítésével Csomós kérte az egyetemi szenátust, hogy mivel a Staaten College *alumnus*aként évekkorábban jogi tanulmányokkal is foglalkozott, amit Scheltinga, Rücker és Weiss professzorok bizonyítványaival is igazolt, részére *in absentia* adják meg a jogászdoktori fokozatot. Kérését alátámasztandó elküldte azon értekezésének Kolozsváron kinyomtatott változatát,¹²⁰ amelyet korábban Weiss professzor indíttatására még Leidenben készített.¹²¹ A szenátus azonban azzal az indokkal, hogy ilyen esetben a fakultásnak kell a kérelmet benyújtani, napirendre tért a kérdés felett, és nem ítélte oda a fokozatot.¹²² Az ügy későbbi kimeneteléről nincs tudomásunk.

Ezen egyedi eset azért érdekes, mert Csomós egy utólagosan kinyomott *disputatio*ja alapján kívánt doktorálni, felhasználva azokat a bizonyítványokat, amelyeket néhány évvel korábban professzoraitól kapott, s amelyeket az említett nyomtatványban¹²³ ki is nyomtattatott (lásd 2. kép). Maga a több mint 60 oldalas

¹²⁰ *Dissertatio Juris Publici De Jure, Quod Dicitur Postliminii, Quam Auxiliante et favente Summo Numine, in Celeberrimum Academi Lugduno-Batava, horis subsecivis in Schedas conjecit; redux vero Patriam quasi Postliminio, ex auctoritate Excelsi Regii in Transsilvania Gubenii revisam, publici Juris fecit Meichaele Tsomos, Illustris Collegii Reform. Caludiop. Professor Juris renunciatus (Claudiopoli Transsilvanorum: Impr. per Stephanum Pálldi, Anno MDCCLVII).*

¹²¹ „... Andrae VVeis, J.V.D. ... *benignum de ea accipissem judicium, (qui et Auctor svasorque fuit, un in exhibendo Specimine, hanc, et non aliam pertractarem materiam) quoque ideo, praesidii loco ad calcem hujus Opellae adjiciendum nequaquam dubitavi.*”

¹²² A szenátus jegyzőkönyvéből: 1759 „Dec. 7. „Rettulit Rector Magn. significatum sibi a Clariss. Ruckero fuisse ante aliquot annos hac in Academia Hungarum, Michaellem Tzomos; in album studiosorum receptum esse a Rectore Magn. Weis; fuisse hic per triennium, studiis Iuridicis operam dedisse; nunc Professorem Iuris Claudiopoli creatum, per litteras rogasse Cl. Ruckerum, ut I.U.Doctor absens creetur; persolutorum honorarium. misisse dissertationem Iuridicam, quam ediderit; cui inserta sint de studiis suis Iuridicis testimonia trium huius Academiae Professorum, Clariss. Reckeri, Scheltinga, Weis. Litteras Cl. Rucker praelegit, disserationem exhibuit.... Quod vero ad studia Hungari illius attinet, intellectum est, huc Claudiopoli missum in Collegium Theologicum Ordinum, ut Theologicis vacaret; vacasse autem etiam Iuridicis.”

„1759. Dec. 21. Rector Magn. iterum rogavit, annuendumne sit petitioni Tzomosi, ut in se, quamvis absentem, gradus Doctoratus in Iure conferatur; de quo a.d. 7. et 15. Praelegitque, quae Actuarii, absen ab hoc consensu, exhibuerat ex Ante Actis, huc quoadam modo pertinentia.... Senatus decrevit, petitionis rationem habendam non esse, nisi facultas Iuridica id petat; eaque si petat, denuo deliberandum esse.” Philipp Christiaan MOLHUYSEN, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, V. (’S-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1921), 439–440; BOZZAY, *Die Peregrination*...., 171.

¹²³ Ezen, 1755 júniusában-júliusában keltezett *testimonium*ok egyikében Rücker igazolja, hogy Csomós három évig látogatta nyilvános előadásait és magánfoglalkozásait (*in universum Jus Civile*) és

DISSERTATIO ^{m 588}
JURIS PUBLICI,
DE ^{L. 166.}
J U R E,
QUOD DICITUR
POSTLIMINII.

QUAM,

Auxiliante et favente Summo Numine, in Celeberrima
ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA, horis subsecivis in Schedas
conjecit; redux vero in Patriam quasi Postliminio, ex
auctoritate EXCELSI REGII in TRANSILVANIA GUBERNII
revisam, publici juris fecit.

MICHAEL CSOMÓS,
Illustris Collegii Reform. Claudiop. PROFESSOR JURIS renunciatus.

DEBRECENI REFORMÁCIÓS
KÖNYVTÁRA

CLAUDIOPOLI TRANSILVANORUM

Impr. PER STEPHANUM PÁLDI, Anno MDCCLVII.

2. kép. Csomós Mihály leideni disputációjának Kolozsváron
nyomatott füzet 1757-ből (Tiszántúli Református Egyházkerületi
Nagykönyvtár és Teológiai Szakkönyvtár, Debrecen)

olyan eredményeket mutatott fel, amelyek révén – ha körülményei kívánák – kétségtelenül méltó lenni a doktori címre (*...Juris Doctoris Titulum et Dignitatem, se res ejus ferrent et postularent, sine controversia promereretur*). Scheltinga azt nyilatkozta, hogy Csomós bármely tisztség betöltésére alkalmas lehet tanulmányai alapján (*...ipsum se satis idoneum reddet ad applicationem ejus pro re nata, uti oportet in quibuscumque circumstantiis faciendam.*) Weiss a természetjogban és nemzetközi jogban tett előrehaladást emeli ki, s hogy Csomós tanult nála holland közjogot, valamint egyházjogot és hűbérjogot is. A dolgozatot ismeri (Csomós szerint a témát neki Weiss adta), s a jelöltet alkalmasnak találja közfunkciók ellátására, vagy a jogtanári állás betöltésére is (*...Virum hunc Juvenem Patriae redditu, tam in negotiis publicis, qua min tradendis apud studiosam Juventutem, variis Jurisprudentiae partibus, utilissimam praestitutum fore operam.*).

értekezés – amelyhez erdélyi ismerősök, köztük Pápai Páriz Ferenc írtak üdvözlőverseket – egy önmagában is érdekes jogi kérdést jár körül a római jog, valamint a természet- és nemzetközi jog korban használatos irodalma jelentős részének figyelembe vételével. A római jogban kialakult, ún. *jus postliminii* elvét és római kori, valamint modern gyakorlatát járja körül a szerző. Hogyan szerezhetik vissza a háborúban hadifogságba esett, de onnan hosszú idő után visszatért katonák a jogállásukat, vagyonukat és személyes jogaikat? A római jogi forrásokból kiindulva de saját kora problémáira koncentrálva foglalkozik Csomós a *jus postliminii* fogalmával, azokkal a személyekkel, akik számíthatnak az elv kedvező következményeivel, és részletesen vizsgálja, hogy mi lehet a tárgya a jogvisszaszerzésnek. Mindezt teszi a juszteniánuszi jogforrások, az ókori írók és történetírók, a korábbi századok európai jogtudósai (Alciatus, Cujacius, Coccejus stb.) műveinek felhasználásával. Jelentőséget kapnak azonban az észak-németalföldi magánjogi szerzők, az elegáns jogtudomány képviselői (Bynkershoek, Huber és mások) és különösen a háború és béke jogával, a kibontakozó nemzetközi joggal és a természetjoggal foglalkozó legfontosabb szerzők (Pufendorf, Thomasius), de mindenekelőtt Grotius. Utóbbi a munkában legtöbbször hivatkozott szerző. Különös színezetet ad a munkának, hogy Csomós több esetben a magyar jogszokásokhoz is kapcsolatot keres, Werbőczy és Kithonich munkáját segítségül hívva.

Albisi Csomós Mihály nem tekinthető termékeny jogi írónak, de említett munkája mindenképpen jelentős, és Grotius recepciójának egyik kései bizonyítéka. Talán Grotius nem került volna ennyire előtérbe, ha Csomós nem Leidenben tanul. Az ott, Weiss professzortól tanultak vezethették el aztán Grotiustól Pufendorfhoz, akinek egyik fontos munkáját¹²⁴ Csomós tanári pályája delén, 1773-ban – éppen száz évvel a munka első megjelenése után – rendezte sajtó alá Kolozsváron, valószínűleg tankönyvi jelentőséget tulajdonítva a műnek. Csomós a munkához egy hosszabb ajánlást írt, amely gróf Czegei Wass Sámuelhez szól, s amelyben Csomós hosszan méltatja Pufendorf jelentőségét. Különös jelentőséget nyer ez a tény akkor, ha belegondolunk, hogy a bécsi egyetem jogoktatásának 1753-as reformjában, valamint a nagyszombati jogi kar 1760-as megújításában jelentős

¹²⁴ *Samuelis Pufendorfii, De officio hominis et civis secundum legem naturalem, libri duo. Cum J. Barbeyracii notis, & examine censurae Leibnitianae. Ex Gallico in Latinum sermonem transtulit S. Masson. Editio quarta, emendata & locupletata a Ch. F. Ayrmanno* (Claudiopoli: Typis Collegii Reform., 1773); PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 3. köt. (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1891), 155.

szerepet kapó természetjog éppen a könyv kiadásának idejében már a Martini által fémjelzett abszolutisztikus irány felé való ferdülés jeleit mutatta.¹²⁵

Csomós egyébként csaknem negyven éven át elsősorban jogi tárgyakat (római jog, a magyarországi és erdélyi szokásjog elmélete, természetjog) oktatott, igaz 1768-tól a magyar történelem oktatását is rábízták, külön javadalmazás mellett.¹²⁶ Jogi órái alapjául Samuel Pufendorf *De jure naturae et gentium*-át és előbb említett művét, valamint a német származású, de az 1670-es években Leidenben oktató Johann Friedrich Böckelman¹²⁷ munkáját (*Compendium Institutionum Imp. Justiniani*) használta elsősorban.¹²⁸

Nem ismerve ugyan a kolozsvári református kollégium hallgatói létszámait a tizennyolcadik század második felében, mindenesetre feltételezhetjük, hogy az irodalmilag nem nagyon termékeny, de hosszú évtizedekig a katedrán ülő Csomós Mihály oktatásának hatására – elsősorban a természetjogi, de a római jogi tanok tekintetében is – érvényesült hollandiai tanulmányainak hozadéka.

4. A tizennyolcadik század utolsó harmadában a jogtanulással kapcsolatba hozható észak-németalföldi peregrinusaink száma elapadt, 1759 után már csak hat személy neve merült fel ebben a vonatkozásban. Közülük hárman – a Teleki család jeles képviselői – azért kerültek be adatbázisunkba, mert nagy ívű európai tanulmányútjuk során – ha nem is elsődlegesen, de – jogi ismeretek megszerzésére

¹²⁵ A kérdéskörre vö. SZÜCS Zoltán Gábor, „Természet, jog, teológia: Egy fejezet a politikai diskurzus történetéből a 18. századi Magyarországon”, *Aetas* 26, 2. sz. (2011): 99–115.

¹²⁶ Pályája vége felé, az 1791–92-es tanévben Jusztiniánusz *Institutióit* és a hazai történelmet tanította, emellett a nemes ifjakat *privatim* Werbőczy Tripartitumára és az erdélyi törvényekre oktatta. TÖRÖK István, *A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*, 2. köt. (Kolozsvár: Stief Jenő és társa, 1905), 60.

¹²⁷ Munkásságára vö. Robert FEENSTRA, „Johann Friedrich Böckelmann (1632–1681): Een markant Leids hoogleraar in de rechten”, in *Bestuurders en Geleerden*, red. J. J. WOLTJER en S. GROENVELD (Leiden: De Bataafsche Leeuw, é. n.), 137–150; FEENSTRA, *Die Leydener...*, 45. Leideni tanársága (1670–81) nagy jelentőségű a holland tudomány számára, mivel új módszert vezetett be: előadásai nem a *Corpus Juris* egyes részein alapultak, hanem *compendium*okon, rövid tankönyveken, melyek a *Corpus Juris*-ből vett kivonatoknak tekinthetők. Az általa írt *Compendium Institutionum* a tizenkilencedik századig hatott.

¹²⁸ TÖRÖK István, *A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*, 1–2. köt. (Kolozsvár: Stief Jenő és társa, 1905), 1: 246, 2: 60; JAKAB Elek, *Kolozsvár története III* (Budapest: Egyetemi Könyvnyomda, 1888), 353. Csomósnak viszonylag nagy könyvtára lehetett, hiszen a vásárhelyi kollégium halála után (1796) háromtucat könyvét vásárolta meg. SEBESTYÉN Mihály, „A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800”, *Magyar Könyvszemle* 110, 4. sz. (1994): 357–375, 366.

is törekedtek. Teleki József, az ő másod-unokatestvére, Ádám és mostohanagybátyja, Sámuel szinte egy időben tanultak Bázelen. József naplójában utal arra, hogy kilenc hónap alatt magánkollégiumok keretében a fizika és matematika mellett szorgalmasan foglalkozott jogtudományokkal is.¹²⁹ Ezt tudhatjuk Ádám-ról, illetve a később hozzájuk csatlakozó Sámuelről is, aki naplója szerint csaknem egy éven át hallgatta a juszteniánuszi Intitúciókat és jogtörténetet.¹³⁰ Utóbb valamennyien eljutottak Hollandiába is. Jáltak Utrechtben, s Sámuel kivételével beiratkoztak a leideni jogi karra,¹³¹ de például József a városban mindössze négy hónapot tölthetett, abból is két hónap a szünidőre esett. Ennek ellenére József bejárt Andreas Weiss óráira. Az utazásra szánt idő lejárta miatt a leideni (jog) tanulás nem teljesezhetett ki, s ezt József – naplójának tanúsága szerint – nagyon sajnálta.¹³² Az európai szellemiségű József későbbi pályafutására nagy hatással volt természetjogi megalapozottságú gondolkodása.¹³³ Hármuk közül Sámuel emelkedett a legmagasabb hivatali polcra, hiszen csaknem harminc éven át Erdély udvari kancellárja volt. József és Ádám inkább vármegyei szinten töltöttek be fontos tisztségeket, ahol jelentős hasznát vehették európai műveltségüknek.¹³⁴

Érdekes módon erre a korszakra esik két hollandiai jogi doktori fokozatszerzés is. A két jogász, akik eljutottak a jogászképzés csúcsára, szinte csak ezen tény által ismertek a magyar művelődéstörténetben, életsorsuk feltárása a jövő feladata lehet. Kettejük közül az idősebb, Szalontai Sándor Harderwijkben tanult jogot az 1760-as évek elején,¹³⁵ s tanulmányait egy doktori *dissertatio* megvédésével koronázta meg. Beiratkozása után pusztán egy nappal már meg is védte dolgozatát, mely tényből talán arra következtethetünk, hogy hosszabban tartózkodhatott Harderwijkben beiratkozás nélkül, s a formai előírások miatt iratkozott be a jogászok közé. Lehetséges azonban az is, hogy csak a védelem miatt utazott Harderwijkbe

¹²⁹ F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó* (Budapest: Akadémiai, 1983), 25, 70; TOLNAI Gábor, szerk., *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai, 1759–1761* (Budapest: Akadémiai, 1987), 18.

¹³⁰ IFJ. BIÁS István, szerk., *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763* (Marosvásárhely, n. k, 1908), 44.

¹³¹ 1760. 07. 07. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 3085, 86.

¹³² F. CSANAK Dóra, „A naplóíró Teleki József”, *Erdélyi Múzeum* 55, 3–4. sz. (1993): 24–33.

¹³³ F. CSANAK, *Két korszak...*, 46.

¹³⁴ SZABÓ és SZÖGI, nr. 4011, 4019, 4026.

¹³⁵ Beiratkozott: 1762. 10. 04-én, és egy nappal később már védett is. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 2430.

a kész dolgozatával. A források szerint Deventerben is tanult, s lehet, hogy ott készült fel a vizsgáira.¹³⁶ Későbbi sorsa ismeretlen.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk a másik „kései” jogi doktorral: a sárospataki származású Komjáti Ábrahám (Kazinczy gyerekkori barátja) 1782-ben Utrechtben mérette meg magát doktori *disputación*-on, miután a *Stipendium Bernardinum* támogatottjaként több éven át (1777-től megszakításokkal) tanult itt, valószínűleg elsősorban teológiát.¹³⁷ Első beiratkozása után öt évvel, 1782. június 12-én védte meg testes, 90 oldalra rúgó dolgozatát.¹³⁸

A munka személyes indítástól sem mentes témája nem más, mint annak lehetősége, hogy az uralkodó megtilthatja alattvalóinak a birodalma elhagyását. Komjáti ugyanis engedély nélkül távozott Magyarországról, amikor peregrinációra indult, és sokáig nem is tudott hazatérni.

A természetjogi, pufendorfi és thomasiusi gondolatokból kiindulva és más természetjogászok – köztük több holland szerző – munkáira is sűrűn hivatkozva próbál Komjáti azon keskeny ösvényen mozogni, amely a polgári szabadság és az uralkodói felségjogok között húzódik a *jus migrandi*, illetve *emigrandi* kérdésében. Négy fejezetre osztott munkájában végül is arra a következtetésre jut, hogy a fejedelemnek a közjó szem előtt tartásával joga van megtiltani alattvalóinak az ország elhagyását. Az első fejezetben az elméleti alapokat fekteti le sok szó szerinti idézettel Grotius, Pufendorf és Thomasius műveiből, történeti példákat, római jogi forrásokat és azok kommentárjait is elővéve, s különbséget téve az emigráció különböző típusai között. Végkövetkeztetésében arra jut, hogy a közösség és az uralkodó felségjoguknál fogva megakadályozhatja a kivándorlást. A második fejezetben azokat a kivételes eseteket veszi számba, amikor a fejedelemnek mégis meg kell engedni az emigrációt. Ebben a fejezetben történelmi és aktuális szokásjogi és írott jogi példákat hoz elsősorban olyan esetekre, amikor az uralkodónak bizonyos vagyoni haszna van a népesség mozgásából, vagy abból, hogy más uralkodók

¹³⁶ *De Rege Romanorum Juxta Auream Bullam Vivo Imperatore Indistincte non Eligendo* (Harderwijk: Johann Moojen, 1762) című munkáját eddig nem sikerült fellelni. Egyes adatok szerint a Stadsarchief en Atheneumbibliotheek Deventer két példányt is őriz a műből.

¹³⁷ Többször is találunk beiratkozási adatot a forrásokban. 1777, 1778–1780 között. BOZZAY és LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, nr. 1846.

¹³⁸ *Disputatio Juridica De Venia Discedendi e Civitate a Principe Impetranda* quam Annuente Rectoris magnifici Francisci Burmanni ... nec Non Amplissimi Senatus Academici consensu, et Nobilissimae Facultatis Juridicae decreto, Summisque in Utroque Jure Honoribus & Privilegiis, jure ac legitime consequendis; Die XII. Juni MDCCLXXXII. H. L. Q. S. Ad disceptandum proposuit. Abrahamus de Komját, Hungarus. (Traiecti ad Rhenum: Ex Officina Abrahami Van Paddenburg, MDCCLXXXII).

alattvalóit visszatartsa (*jus detractus, jus Wildfangiatus*). A harmadik fejezetben azon jogtudósok álláspontját cáfolja, akik szerint az emberek szabadon költözhetnek. Itt elsősorban Bynkershoeck álláspontjával helyezkedik szembe saját tanárára, Meinard Tydemanra¹³⁹ hivatkozva. Végül az utolsó fejezetben a magyar jogszokásokban és törvényekben fellelhető vonatkozó szabályokat venné számba, de – alkalmas források hiányában – csak szegényes eredményre jut.

Komjáti 1785-ös hazatérte után Miskolcon volt fél évtizedig a református iskola rektora, majd lelkesként tevékenykedett Borsod megyében. Jelentős könyvtárat hozott haza magával.¹⁴⁰

Tudományos irányzatok, oktatási módszerek és egyéni sorsok. Ha a fentebb leírtakból nem is állhatott össze egy átfogó kép a holland jogtudomány kárpát-medencei recepciójáról, talán arra jók lehetnek, hogy további kutatásokra ösztönözzék a hatástörténeti vizsgálatok terén nagy adóssággal rendelkező jogtörténészeket is.

¹³⁹ Id. Meinard Tydeman (1741–1825) 1766-tól az utrechti egyetemen a természetjog és a német-római jog professzora. J. van KUYK, „Meinard Tydeman (I)”, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, vol. 2, coll. 1464.

¹⁴⁰ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 6. köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1899), coll. 832–833.

JUHÁSZ ILDIKÓ

EGY FLAMAND TÖRTÉNET KÉT ÉLETE

Hendrik Conscience De loteling című novellájának két magyar fordítása

BEVEZETÉS

A fordításban megjelent irodalmi művek fogadtatásának vizsgálata az utóbbi években egyre jelentősebb kutatási témává válik. Nincs ez másképp a holland nyelvű irodalom magyarországi fogadtatásával sem. A recepciókutatás során nemcsak azt vizsgálhatjuk, milyen véleménnyel volt a közönség és a szakma egy-egy lefordított műről, hanem azt is kutathatjuk, kik bábáskodtak a fordítás megszületése, kiadása körül, és vajon milyen okkal döntöttek éppen a szóban forgó idegennyelvű alkotás magyar nyelven való megjelentetése mellett. A fordító és a kiadással kapcsolatos személyek, intézmények, vagyis a kultúráközvetítők¹ vizsgálata a recepciókutatás egyik izgalmas formája. Kiléjük tanulmányozása azért is fontos, mert ők tekinthetők egy-egy mű első, nem forrásnyelvű befogadójának, és az ő közvetítői tevékenységüknek köszönhetően találkozhat a nagyközönség az idegennyelvű alkotásokkal. A kultúráközvetítők első recepciója nélkül tehát nem jöhetne létre a közönség és a kritika általi fogadtatás.

Hendrik Conscience (1812–1883) flamand író magyarországi recepciója jelentős részét képezi a holland nyelvű irodalom hazai fogadtatástörténetének.

¹ A *cultuurbemiddelaars* [kultúráközvetítők] definíciójával többek között Petra Broomansnak, a hollandiai Rijksuniversiteit Groningen oktatójának és kutatójának *Martha Muusses en de 3 M's. Over de studie naar cultuurbemiddeling* [Marta Muusses és a három M. A kultúráközvetítés tanulmányozásáról] című írásában találkozhatunk. Ld. Petra BROOMANS, „Martha Muusses en de 3 M's. Over de studie naar cultuurbemiddeling”, in *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode: onbekend: Vormen van onderzoek naar de receptie van literatuur uit het Nederlandse taalgebied*, red. Petra BROOMANS, Stella LINN, Marianne VOGEL, Sandra VAN VOORST en Anders BAY, 56–70 (Groningen: Barkhuis, 2006), 64.

1. kép. Hendrik Conscience (Jean Portaels festménye, 1870 körül. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen)

Jelenlegi ismereteink szerint 11 magyarra fordított mű jelent meg tőle, ezzel egyike a legtöbbet magyarra fordított holland nyelven publikáló irodalmi alkotóknak. Jelentősége azonban nem merül ki ennyiben, ugyanis a kutatások jelenlegi állása szerint Conscience egyik műve volt az első magyar fordításban megjelent holland nyelvű irodalmi alkotás.² Ezen tanulmányban ennek a műnek, az 1850-ben íródott *De loteling*³ 1855-ben *A besorozott*⁴ címmel megjelent fordításának kultúra-közvetítőivel ismerkedhetünk meg. A *De loteling* azonban még egy szempontból különleges: készült egy második, az elsőől eltérő magyar nyelvű fordítása is,

² Wilken ENGELBRECHT, „Hendrik Conscience, de man die de Tsjehen Nederlandse literatuur leerde lezen”, in *Praagse Perspectieven* 7, red. Zdenka HRNCÍROVA, Ellen KROL, Kees MERCKX, Jan PEKELDER en Jesse ULTZEN, 83–105 (Prága: Universitaire pers, 2011), 83.

³ Hendrik CONSCIENCE, *De loteling* (Antwerpen: J. E. Buschmann, 1850).

⁴ Hendrik CONSCIENCE, „*A besorozott*: Flamandi beszély”, *Budapesti Hírlap* 5 (1855. február 22.–1855. április 7.).

mely 1886-ban *Az ujoncz*⁵ címmel látott napvilágot. A második fordítás létezése automatikusan felkínálja a lehetőséget, hogy az azzal kapcsolatos kultúraközvetítőkkel is foglalkozzunk, így a tanulmány ebbe az irányba halad majd tovább. Ezt követően Pierre Bourdieu francia szociológus mező-elméletét alapul véve azt is bemutatja, hogyan illeszkedtek ezek a fordítások koruk magyar irodalmi és kulturális mezőjébe. A tanulmány végül próbál választ találni azokra a kérdésekre is, miért születtek meg ezek a fordítások, miért készült két különböző fordítás, és vajon a kultúraközvetítés sikeresnek nevezhető-e ezen két fordítás tekintetében. Mindezek előtt azonban következzen egy rövid áttekintés Hendrik Conscience magyarrá fordított műveiről.

HENDRIK CONSCIENCE MAGYAR NYELVEN

Hendrik Conscience-ről azt tartják, „ő tanította meg a népet olvasni”⁶. Nagy népszerűsége Belgiumban valószínűleg annak köszönhető, hogy leggyakrabban a „kisemberről” és a „kisembernek” írt,⁷ művei leginkább a társadalom alsóbb rétegeiről és rétegeinek szóltak, így széles közönséget tudott megszólítani.

Conscience azonban külföldön is nagy népszerűségnek örvendett. Ő a legtöbbet idegen nyelvre fordított holland nyelvű alkotó, és sok nyelv irodalmában az ő egyik művének fordítása képviselte elsőként a holland nyelvű irodalmat.⁸ Magyar nyelvterületen először a már említett *De loteling*-fordítás, *A besorozott* jelent meg a *Budapesti Hirlap* tárcarovatában. Ezt követően 1858-ban került kiadásra a *Flam csöndélet, három kis elbeszélésben* című válogatáskötet, mely a következő Conscience-műveket tartalmazza: *Rosemal Sziszka. Egy leányzó története, ki még életben van* (*Siska van Roosemael, ware geschiedenis van eene Jufvrouw die nog leeft*, 1841, ford. Szabó Imre, *Hogyan lesz valaki képiróvá* (*Hoe men schilder wordt; eene ware geschiedenis van eenen schilder die nog leeft*, 1843, ford. Szabó Imre) és *Mit*

⁵ Hendrik CONSCIENCE, „*Az ujoncz*”, *Kolozsvári Közlöny* (1886. július 17.–1886. augusztus 7.).

⁶ „Hij leerde zijn volk lezen” – hangzott el Hendrik Conscience szobrának leleplezésekor 1883. augusztus 13-án Antwerpenben, melyet később számos alkalommal idéztek. Ld. „Historiek van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience”, *Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience*, hozzáférés: 2017.05.08. <http://www.consciencebibliotheek.be/nl/pagina/%E2%80%99Chij-leerde-zijn-volk-lezen%E2%80%99D>.

⁷ ENGELBRECHT, „Hendrik Conscience...”, 85.

⁸ Uo. 83.

szenvedhet egy anya (*Wat eene moeder lyden kan. Eene ware geschiedenis*, 1841, ford. Szabó Imre). Ötödik címként jelent meg 1872-ben *Az ördög találánya* (*Eene uitvinding des duivels*, é. n., ford. Varga Vilmos) az *Új Regélő*-ben. Ezt követte 1876-ban *A szegény nemes* (*De arme edelman*, 1851, ford. Greguss Ágost) a Franklin kiadásában. A hetedik magyarul megjelent Conscience-cím *Az ujoncz* volt, a *De loteling* második fordítása, a *Kolozsvári Közlöny* tárcarovatában. 1891-ben Conscience művei ismét kötetformában kerültek kiadásra: *A matróz családja* (*Een zeemanshuisgezin*, 1872) és *A jó szív* (*Een goed hart*, 1872) az Esztergomi Növendék-papság Magyar Egyházirodalmi Iskolájának fordításában, *Ifjúsági könyvtár* című sorozatának részeként jelent meg. Ezután 1898-ban a *Catilina titka* (*Houten Clara*, 1850, ford. ismeretlen) című művet adták ki a *Pécsi Figyelő*-ben. Végül tizenegyedikként 1924-ben Conscience legjelentősebb műve, az 1838-as *De Leeuw van Vlaanderen* is eljutott a magyar olvasókhoz *Flandria oroszlánja* címmel Révay József fordításában a Genius könyvkiadó gondozásában. E rövid áttekintés után vizsgáljuk meg részletesen, mely kultúráközvetítők tették lehetővé a két magyar *De loteling*-fordítás létrejöttét.

DE LOTELING (1850)

Hendrik Conscience *De loteling* című műve 1850-ben jelent meg Antwerpenben. A műben lezajló történet 1833-ban kezdődik. A Zoersel erdőtől nem messze él két család, egy szegény özvegyasszony Trien nevű lányával és egy másik özvegy az idősebb apjával és két fiával, Jannel és Pauw-val. A két család jó kapcsolatot ápol egymással, és idilli nyugalomban éli életét a természet közepén. Egy napon azonban Jant sorsolással besorozzák, ezért egy év múlva bevonul a hadseregbe. Szolgálati ideje alatt a család egyszer csak levelet kap, melyből megtudják, hogy Jan megvakult. Trien és Jan szerelmesek egymásba, ezért a lány úgy dönt, megkeresi a fiút. Útja rendkívül kalandos, de sikerül megtalálnia az ifjút, és egy szintén fordultatos visszaút során sikeresen hazatérnek együtt. Útközben találkoznak egy orvossal, aki meggyógyítja Jan bal szemét, a fiatalok pedig hálából ettől kezdve minden nap elmondanak egy imát az orvosért. Egy napon látogató érkezik hozzájuk, egy férfi, akinek elmeséli ezt a rendkívüli történetet. A férfi pedig nem más, mint maga az író, Conscience.

A történet gyorsan népszerűvé vált a közönség körében, hiszen a besorozás problematikája akkoriban a mindennapi élet része volt Flandriában,⁹ így könnyen lehetett azonosulni a szereplőkkel. A mű német nyelvű fordítása¹⁰ nagyon hamar, már néhány héttel a holland nyelvű forrásszöveg publikálása után megjelent, francia nyelven pedig több fordítása is napvilágot látott,¹¹ csakúgy, mint magyarul.

„A BESOROZOTT” (1855)

A *De loteling* magyarul először *A besorozott* címmel 15 részletben jelent meg a *Buda-pesti Hirlap* tárcarovatában 1855. február 22. és április 7. között. A magyar fordítást a *Flamandi beszély. Conscience Henriktől* [sic!] alcímmel is ellátták. A *Buda-pesti Hirlap* első száma 1853. január 1-én jelent meg, alapítója Szilágyi Ferenc (1797–1876). Szilágyi tanár és lapszerkesztő volt Kolozsváron, és jelentős szerepet játszott az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utáni magyar sajtó újrarendezésében és megújításában. Politikai nézetei meglehetősen vegyesnek tűntek, időnként republikánus érzelmeket tanúsított, ugyanakkor a konzervatív és uralkodópárti *Múlt és Jelen* című lap is az ő nevéhez köthető. Kétértelmű megfogalmazásainak köszönhetően jelentős számú olvasó figyelmét tudta megnyerni. 1849-ben az osztrák vezetés azzal bízta meg, hogy alapítson egy olyan kormánylapot, mely a kormány hivatalos utasításait és rendeleteit közölhette. A lap „nem hivatalos részében” pedig olyan írásokat terveztek megjelentetni, melyekkel a lap kormánytól való függetlenségének látszatát lehetett kelteni. Így alakult meg a *Magyar Hirlap*. 1853 végén azonban megszüntették, mert az emigrációban élő tudósítók egyre nagyobb

⁹ Hugo PAS, „Conscience en *De Loteling*”, *Gilde van Baas Gansendonck*, hozzáférés: 2017.05.08. <http://www.baasgansendonck.be/archief%20de%20loteling/artikels/Pas-Conscience-Loting.html>.

¹⁰ Hendrik CONSCIENCE, *Der Rekrut*, übers. Philip Gigot (Leipzig: Allgemeine Buchhandlung Kiesling & C., 1850).

¹¹ Példa két francia nyelvű fordításra: Hendrik CONSCIENCE, „*Le conscrit*”, in *Le Mousquetaire*, trad. Edouard Van der Plassche (1854. január 19.–1854. január 31). A *Le Mousquetaire* szerkesztője a híres francia író, Alexandre Dumas volt. Hozzáférés: 2017.05.11. <http://alexandredumas.org/Corpus/Auteurs?ID=208>; Hendrik CONSCIENCE, *Le conscrit*, trad. Léon Wocquier (Paris: Michel Lévy, 1865).

teret kaptak a lapban.¹² A kormány azonban még mindig bízott Szilágyiban, így ismét ő kapta az utasítást, hogy lapot alapítson. Ez lett a *Budapesti Hirlap*. Szilágyi ugyanazt a filozófiát követte az új lappal, mint a *Magyar Hirlappal*. Lassanként a külföldi hírek kerültek a figyelem középpontjába a belföldi és a társadalmi témák helyett, a krími háborúról is sok írás jelent meg, és egy idő után külön rovatot is szenteltek a háborús híreknek. Szilágyi igyekezett megreformálni a tárcarovatot, és azt az újság jelentős részévé emelni. A leggyakrabban előforduló témává az irodalom, irodalomkritika, színház, zene, képzőművészet vált. Nemcsak a korabeli magyar irodalomról, de más nemzetek irodalmáról is jelentek meg írások, és külföldi művek fordításai is olvashatók voltak. A *Budapesti Hirlap*ot végül 1860-ban szüntették meg, amikor a lap „hivatalos” része, amelyben a birodalmi utasítások kaptak helyet, egyre nagyobb terjedelművé duzzadt, valamint az újságírók nagy része lecserélődött, és Szilágyi meghalt.¹³

A *Budapesti Hirlap* rövid bemutatása után nézzük, mit tudunk *A besorozott fordítójáról*. A magyar fordítás készítőjének neve sajnos ismeretlen, sem az első, sem az utolsó, sem valamely köztes részletnél nem tüntették fel. Ez meglehetősen nagy veszteség a mű fogadtatáskutatásának szempontjából, hiszen emiatt az egyik jelentős kultúráközvetítő megismeréséről kell lemondanunk, és ezzel a fordítás keletkezéstörténetének feltérképezési lehetősége is leszűkül. Ugyanakkor a kutatás során felmerült két név, akiknek a fordítás esetlegesen tulajdonítható. A Szabolcsi Miklós főszerkesztésével készült *A magyar sajtó története* (1985) című könyvben sok információ lelhető fel a *Budapesti Hirlap*ról, és említésre kerül benne számos író, újságíró is, aki ebben a lapban publikált. A fordító utáni kutatómunka során a leginkább reménykeltő sorok az alábbiak voltak: „Főként Salamon és Tóth fordításainak eredményeként jelentős külföldi szépirodalmi anyagot közölt az évek során a *Budapesti Hirlap*. Musset, Conscience, Longfellow, Thackeray, Emilia Carlen, Prosper Mérimée (esszé), Otto Ludwig, Puskin, George Sand, Moritz Hartman és Schücking egy-egy műve volt közöttük a legjelentősebb; terjedelmileg is, színvonalban is messze meghaladva a magyar szépirodalmi anyagot, amely olykor évekig hiányzott hasábjairól.”¹⁴

Az idézet Salamon Ferencre (1825–1892) és Tóth Dénesre (1822–1880) utal. Ugyan a felsorolásban feltűnik Conscience neve, Salamon és Tóth bio- és bibliográfiájában azonban sajnos semmi olyan információ nem található, ami Flandriával,

¹² SZABOLCSI Miklós, szerk., *A magyar sajtó története 1848–1867 I–II.*, 1. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 318–335.

¹³ SZABOLCSI, *A magyar sajtó...*, 335–345.

¹⁴ Uo. 338–339.

Hollandiával vagy a holland nyelvű irodalommal összefüggésbe hozná őket.^{15, 16} Noha elképzelhető, hogy Salamon vagy Tóth tollából származik a *De loteling* első fordítása, ez azonban egyelőre csak feltételezés.

Az irodalmi fordítások kutatása során érdemes azzal a kérdéssel is foglalkozni, hogy a fordítás vajon az eredeti mű alapján vagy közvetítőnyelv segítségével valamely másik fordításból készült-e. A magyar Conscience-fordítások vizsgálata során kiderült, hogy négy fordítás a német változatból készült, egy a franciából, háromnál valószínűsíthetően a német vagy a francia fordítás volt a kiindulópont, a fennmaradó négynél pedig nem történt ilyen irányú vizsgálat. A *besorozott* esetében nemcsak a fordító nevét nem említik a forrásokban, de a forrásszövegről sem található információ. Éppen ezért érdemes egy alapszintű összehasonlító elemzést végezni a holland nyelvű forrásszöveg, a magyar fordítás, Philip Gigot korábban már említett 1850-es német fordítása, valamint Edouard Van der Plassche 1854-es és Léon Wocquier 1855-ös, szintén korábban már említett francia fordításainak összevetésével. Az összehasonlítás során a nevekre és a földrajzi elemekre fókuszálva azonnal szembetűnik, hogy a magyar fordítás több francia nevet vagy földrajzi elem francia nyelvű változatát tartalmazza, például *Jacquis* a holland és a német szövegben fellelhető *Dries* helyett; *Meuse* a holland szövegben található *Maesstroom* és a német fordításban fellelhető *Maas* helyett). Az összehasonlítás eredménye alapján tehát megállapítható, hogy a magyar fordító valószínűleg valamely francia fordításból készítette el a saját magyar nyelvű változatát.

Az egy-egy fordítás alapjául szolgáló mű – az eredeti nyelvű szöveg vagy egy korábbi fordítás – azonosítása azért is lehet fontos, mert néhány esetben közelebb hozhat minket az addig ismeretlen fordító személyéhez. Kanyarodjunk is vissza egy pillanatra Salamon Ferenchez és Tóth Déneshez. Holland vagy flamand kapcsolódási pontot ugyan nem sikerült találni velük kapcsolatban, azonban mindketten tudtak franciául,¹⁷ amely a *lingua franca* volt az akkori Belgiumban. Ily módon a feltételezés, hogy Salamon vagy Tóth lehetett a *De loteling* első magyar fordításának készítője, némi megerősítést nyer, de teljes bizonyosságot ebben a kérdésben sajnos továbbra sem sikerült találni.

Ezen szakasz lezárásaként most vizsgáljuk meg, hogyan illeszkedett a *De loteling* első magyar fordítása a korabeli magyar kulturális és irodalmi mezőbe.

¹⁵ Salamon Ferenc bio- és bibliográfiájáért ld. SZINNYEI József, szerk., *Magyar írók élete és munkái*, 12. köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1908), 62–63.

¹⁶ Tóth Dénes bio- és bibliográfiájáért ld. SZINNYEI József, szerk., *Magyar írók élete és munkái*, 14. köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1914), 360.

¹⁷ SZINNYEI, *Magyar írók...*, 12, 62–63; SZINNYEI, *Magyar írók...*, 14, 360.

A besorozott-tal kapcsolatban elsőként a romantikus stílus és a naivitás a legszembetűnőbb. Számos példát lehetne hozni a romantikus stílus magyar képviselőire az 1850-es évekből és az azt megelőző időszakból. Stílusát tekintve tehát a *De loteling* fordítása jól illeszkedett a korabeli magyar nyelvű irodalomba. A mű naivitása elsősorban Trien alakjával kapcsolatban figyelhető meg: viselkedésében, szavaiban és a tiszta szerelemben, mely Janhoz fűzi. Hasonló naivitás lelhető fel Arany János epikus költészetében, például a *Toldiban* (1847),¹⁸ *A nagyidai cigányokban* (1851) és a *Daliás időkben* (1849–1853).¹⁹ *A besorozott* megjelenésének helye, formája is beleillik a korabeli magyar sajtó irodalmi „hagyományaiba”. Akkoriban sok lap közölt fordításban külföldi irodalmat. Elsősorban francia, német és angol novellák, anekdoták és zsánerképek jelentek meg a lapok tárcarovatában.

Témáját tekintve is jól illett ez a mű a korabeli általános társadalmi-politikai klímába. A katonalét még élénken élt az emberek emlékezetében a pár évvel korábban elvesztett 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint az éppen zajló krími háború miatt. Ez a mű háborúellenes irodalomként is értelmezhető, hiszen részben a háború borzalmairól szól. *A besorozott* emellett azt is hangsúlyozza, mennyire fontos a szoros kötelék, amely a családtagok és a barátok között fennáll, valamint hogy a külvilág fenyegetései elől a család és a magánélet kínál menekülést. A mű végén megjelenő idillikus kép az egymással és a természettel harmóniában, békében és boldogságban élő két családról a magyar irodalom ismerőiben könnyen felidézheti Arany János *Családi körét* (1851). A fentieket egybevetve tehát megállapítható, hogy *A besorozott* stílusát, formáját és tartalmát tekintve jól illeszkedett a korabeli magyar kulturális és irodalmi mezőbe.

„AZ UJONCZ” (1886)

A *De loteling* második magyar fordítása 1886-ban, az első fordítás után 31 évvel, *Az ujoncz* címen jelent meg a *Kolozsvári Közlönyben*. A kiadás formája az elsőével megegyező: ez a fordítás is egy lap tárcarovatában volt olvasható.

¹⁸ EISEMANN György, „Népiesség és klasszicitás”, in *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 407–417 (Budapest: Gondolat, 2007), 413.

¹⁹ SÖTÉR István, *A magyar irodalom története*, 4. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 121.

A *Kolozsvári Közlöny* 1855-ben alapította Berde Áron (1819–1892) publicista és egyetemi tanár, illetve Vida Károly (1819–1862) újságíró.²⁰ A lap politikai, tudományos és irodalmi kiadvánként határozta meg magát. Utolsó lapszáma 1873-ban jelent meg, melyet pár év szünet követett.²¹ 1882-ben indult újra *Az erdélyrészi Szabadelvű Párt lapja* alcímmel, Békésy Károly (1850–1938) főszerkesztése alatt, de a legtöbb cikk Petelei István (1852–1910) segédszerkesztő tollából származott. A lap majdnem öt teljes éven keresztül került kiadásra, utolsó száma 1886 decemberében jelent meg.

A dualizmus időszakában Kolozsvár társadalmi és irodalmi élete megújuláson ment keresztül, és a város Erdély intellektuális életének központjává vált. A társadalmi rétegek, csoportok között még mindig nagy különbségek voltak, ugyanakkor akadtak olyanok is, akik a vidéken élők irodalmi, tudományos és kulturális eredményeit közelebb akarták vinni a városi közönséghez. A megújulásban jelentős szerepet játszott a Kolozsvári Egyetem és az egyetemi oktatók által létrehozott *Erdélyi Múzeum* című folyóirat. A lap ösztönözte a tudományos kutatómunkát, különösen az erdélyi szokások, hagyományok kutatását, de emellett a világirodalom klasszikusait is kész volt bemutatni, és igyekezett „szellemi érintkezési pontokat” keresni.²²

Több korabeli magyar író munkájában jelent meg a vidéki élet és a „kisember” tematikája, például Thury Zoltánnál (1870–1906), aki Émile Zola írásaiból merített ihletet. Ezek az írók mindezzel nagyban hozzájárultak a magyar irodalom megújulásához, és olyan alkotók előfutárainak tekinthetők, mint Móricz Zsigmond.²³ Ebbe a tradícióba sorolható Petelei István, a *Kolozsvári Közlöny* már említett segédszerkesztője, több újság publicistája és megalapítója, az Erdélyi Irodalmi Társaság létrehozója. Novelláiban és szociográfiai, riportjellegű írásaiban elsősorban a nehéz vidéki életet mutatta be. Petelei emellett a kulturális élet egyfajta motorja volt, többek között fiatal írókat is támogatott.²⁴ Ilyen, Petelei által

²⁰ KELEMEN Miklós, „Unitárius elődeinkről. Berde Áron (1819–1892)”, *Unitárius Élet* 51, 4–5. sz. (1997): 6–7.

²¹ BUSA Margit, *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867: A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1996), 61.

²² KOZMA Dezső, „Kolozsvár irodalmi múltjából”, in *Kulcsok Kolozsvárhoz*, szerk. KÁNTOR Lajos, 233–235 (Szeged: Mozaik Kiadó, 2000), 233–234.

²³ KOZMA, „Kolozsvár irodalmi...”, 235.

²⁴ Uo. 234.

segített és inspirált író volt Bródy Sándor (1863–1924), Krúdy Gyula (1878–1933) és Gyalui Farkas (1866–1952) is.²⁵

Az ujoncz első részlete 1886. július 17-én jelent meg, az utolsó részletet pedig 1886. augusztus 7-én olvashatta a közönség. A novella a „beszély” műfajmegjelölést kapta, az első fordítással ellentétben itt azonban nem jelölték, hogy flamand történetről van szó. Ezt követően az író nevét olvashatjuk (Consciense Henrik[sic!]), majd a fordító neve következik, az imént említett Gyalui Farkasé. Nagy különbség tehát *A besorozott* és *Az ujoncz* között, hogy utóbbi fordítójának nevét teljes bizonyossággal ismerhetjük.

Ki volt Gyalui Farkas, és vajon miért fordította magyarra egy flamand író novelláját? Volt valamilyen különösebb kötődése Belgiumhoz és a holland nyelvű irodalomhoz? Szerencsére Gyalui munkásságáról viszonylag nagy mennyiségű információ maradt fent, ráadásul első kézből, köszönhetően a saját maga által írt *Irodalmi munkásságom, 1882–1933* és az *Irodalmi munkásságom hatvan éve, 1882–1942: Folytatás és kiegészítések Irodalmi munkásságom c. 1933-ban megjelent művemhez* című munkáinak.

Gyalui 1866. november 24-én született a Kolozs megyei Gyaluban. Családneve eredetileg Mendel volt, 1891-ben vette fel szülőhelye nevét. Édesapja izraelita, dédapja még keresztény volt, anyai ágon pedig francia menekültek is találhatók az ősei között. Gyalui magyarnak tartotta magát, és az édesapja beleegyezésével keresztény neveltetésben részesült.²⁶ A kolozsvári Református Kollégium tanulója volt, 1883-ban érettségizett. Ezt követően szülei kívánságára orvosi tanulmányokba kezdett Budapesten, egy évvel később azonban visszatért Kolozsvárra.²⁷ 1885-ben Petelei István munkát adott neki a *Kolozsvári Közölnyél*.²⁸ Végül Kolozsváron szerzett diplomát, magyar irodalomtörténetet, magyar nyelvészetet és francia irodalomtörténetet tanult.²⁹ 1891-től az egyetemi könyvtárban dolgozott, 1911-ben pedig annak igazgatója lett. Eltökélt szándéka volt, hogy minden városban és faluban alapítsanak könyvtárat. Mindeközben regényeket, színdarabokat, elbeszéléseket, tanulmányokat, úti beszámolókat, életrajzokat írt, emellett könyveket, tudományos cikkeket is publikált könyvtári, irodalomtörténeti és színházi

²⁵ CZEGLÉDI Edina, „Petelei István és Kolozsvár”, *PR Herald*, hozzáférés: 2017.05.09. https://prherald.hu/?p=7421#_ftn12.

²⁶ SAS Péter, „Gyalui Farkas, a krónikás”, in GYALUI Farkas, *Emlékirataim (1914–1921)*, szerk. SAS Péter, 5–27 (Cluj-Napoca: Művelődés, 2013), 13.

²⁷ SZINNYEI József, szerk., *Magyar írók élete és munkái*, 4. köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1896), 10.

²⁸ GYALUI Farkas, *Irodalmi munkásságom 1882–1933* (Cluj-Kolozsvár: Minerva, 1933), 3.

²⁹ SZINNYEI, *Magyar írók...*, 4, 10.

2. kép. Gyalui Farkas (Erdélyi
Múzeum Egyesület, Erdélyi
Digitális Adattár)

témákkal kapcsolatban. Munkái különböző lapokban jelentek meg Kolozsváron és Budapesten, dolgozott többek között az *Erdélyi Híradónak*, a *Pesti Hirlapnak*, a *Pester Lloydnak*, a *Budapesti Hirlapnak*, az *Erdélyi Múzeumnak* és a *Magyar Nyelvőrnek*. Munkáit németre, angolra, románra és finn nyelvre fordították. Magyar, német, francia és román kitüntetések is kapott. Tagja volt a brüsszeli Institut International de Bibliographie-nak, a Pen Club-nak³⁰ és a Petőfi Társaságnak.³¹ Publikációit gyakran csak monogramjával (Gy. F.) vagy írói álneveivel („Forgách,” „Timon,” „Gyufa”) látta el. Mindemellet sokat fordított, már gimnáziumi évei alatt is jelentek meg tollából francia elbeszélések fordításai a *Magyar Polgárban*.³² Franciából, németből és angolból készült fordításai főként a *Kolozsvári Közlönyben*, az *Ellenzékben* és az *Erdélyi Múzeumban* jelentek meg. Franciából többek között Jules Verne és Émile Zola egyes műveit fordította; angolból Mark Twaint, németből pedig néhány Jan Neruda-művet, Bjørnstjerne Bjørnson írásait és Hendrik Conscience-t fordított, olvasható saját bio- és bibliográfiájában.³³ Szembetűnő, hogy Gyalui a németet közvetítő nyelvként használta saját

³⁰ GYALUI, *Irodalmi munkásságom 1882–1933*, 3.

³¹ GYALUI Farkas, *Irodalmi munkásságom hatvan éve, 1882–1942: Folytatás és kiegészítések Irodalmi munkásságom c. 1933-ban megjelent művemhez* (Kolozsvár: Lengyel A., 1942), 1.

³² Szinnyei, *Magyar írók...*, 4, 10.

³³ GYALUI, *Irodalmi munkásságom 1882–1933*, 6–7.

magyar fordításai elkészítéséhez: Neruda cseh volt, Bjørnson norvég, Conscience pedig flamand/belga. *Az ujoncz* esetében első kézből, a fordítótól származó információ alapján tudhatjuk, hogy a magyar fordítás nem a holland nyelvű eredetiből, hanem a német fordításból készült. Ugyanakkor mégis felmerül a gyanú, hogy Gyalui nemcsak a német fordításból dolgozott. Az összehasonlító szövegelemzés alapján azt feltételezhetjük, hogy Gyalui talán az eredeti, holland nyelvű szöveget is láthatta. Erre utaló jel egy bizonyos név fordítása, pontosabban le *nem* fordítása *Az ujoncz*-ban. Az egyik szereplő neve ugyanis így hangzik a második magyar fordításban: „Patat gazda Károly”. A holland nyelvű eredetiben „Karel van den Patatboer” olvasható, míg Philip Gigot német fordításában „Kartoffel-bauers Karl” található. Ugyanakkor a német fordításban, de még a korábban említett két francia fordításban sem olvasható a „Patat” szó. Ez a kis jel tehát utalhat arra, hogy Gyalui találkozott az eredeti, holland nyelvű szöveggel is, és nemcsak a német fordításból dolgozott. Ez a feltételezés azonban csak abban az esetben nyerhetne némi megerősítést, ha találnánk nyomokat Gyalui holland nyelvű irodalommal való kapcsolatára. De vajon vannak ilyen nyomok? Van összeköttetés Gyalui és Belgium, illetve annak holland nyelvű irodalma között? Talán az egyetlen ilyen ismert, kézzelfogható kapcsolat Gyalui nyugat-európai tanulmányútja az 1890-es évek végén, mely során meglátogatta Németország, Svájc, Franciaország, Anglia, Belgium, Hollandia és Ausztria legjelentősebb közkönyvtárait. Tanulmányútjáról könyvet is írt *Külföldi közkönyvtárakról* címmel, amelyet 1900-ban adtak ki. A kötetnek azonban csak az első része jelent meg, melyben Gyalui tizenkét német és svájci könyvtárról ír.³⁴ A többi országban, köztük Belgiumban és Hollandiában szerzett tapasztalatai sajnos sem nyomtatott, sem kézirat formájában nem maradtak fenn. Ezzel fontos kutatási anyagot kell nélkülöznünk. Ráadásul a tanulmányútra az 1890-es évek végén, tehát *Az ujoncz* kiadása után körülbelül egy évtizeddel került sor, így valószínűleg nem ezen utazás során találkozott az eredeti holland nyelvű szöveggel, amennyiben tényleg találkozott vele.

Az első magyar *De loteling*-fordításnál már szemléltettük, hogyan illett bele a szöveg korának magyar kulturális és irodalmi mezőjébe. Most a második fordítás vizsgálata következik ugyanilyen szemszögből. Az 1890-es években a novellaírók egyre nagyobb teret nyertek a magyar irodalomban. Akkoriban sok lap közölt elbeszéléseket, novellákat, esetenként egész regényeket, elsősorban

³⁴ GYALUI Farkas, *Külföldi közkönyvtárakról: tanulmány Németország, Svájc, Franciaország, Anglia, Hollandia, Belgium és Ausztria nevezetesebb közkönyvtáiról* (Kolozsvár: Ajtai, 1900).

a tárcarovatban. A novellák népszerűvé válásával egyre több novelláskötetet kezdtek kiadni.³⁵ A hétköznapi, vidéki, gyakran szegény ember életének bemutatásával *Az ujoncz* jól illik abba az irodalmi közegbe, melyből olyan jelentős magyar írók munkássága nőtt ki, mint Mikszáth Kálmáné és később Móricz Zsigmondé. A sokszor idilli, népies jellegű közeg, amely a *De lotelinget* jellemzi, Mikszáthnak *A jó palócok* (1882) című novelláskötetéből is ismerős lehet.

KÉT FORDÍTÁS, KÉT ÉLET

A tény, hogy a *De loteling*nek két magyar fordítása is készült, automatikusan felveti a kérdést: vajon miért? Miért készített Gyalui egy második fordítást? Talán a következő két ok tűnik a legkézenfekvőbbnek: Gyalui vagy nem volt elégedett az első fordítással, és szeretett volna egy megfelelőbb változatot készíteni, vagy talán nem is tudott az első fordítás létezéséről. Az első ok kevésbé valószínű: egyrészt azért, mert a magyar fordítások alapszintű elemzése során megállapítható, hogy a különbségeik ellenére is mindkettő meglehetősen hű a holland nyelvű eredeti szöveghez. Ráadásul ha egy fordító azt tűzné ki célul, hogy egy idegennyelvű irodalmi alkotás maximálisan hű fordítását elkészítse, feltehetőleg nem egy másik fordításból, nem közvetítőnyelv segítségével, hanem a forrásnyelvi szövegből dolgozna. *Az ujoncz* esetében ugyanakkor a fordító Gyalui saját bevallása szerint a német nyelvű fordítást használta. Így ez a teória elvethető. A második ok, nevezetesen hogy az első fordítás feledésbe merült, sokkal valószínűbbnek tűnik. Eddig ugyanis nem kerültek elő reakciók – recenziók, vagy egyáltalán *A besorozott* megjelenésének bármilyen jellegű megemlézése – az első fordítással kapcsolatban. Könnyen elképzelhető, hogy a két fordítás megjelenése között eltelt 31 év során az első fordítás teljesen feledésbe merült, és Gyalui talán nem is tud(hat)ta, hogy már létezik egy magyar fordítása a *De loteling*nek.

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy vajon a második fordítás nagyobb visszhangot kapott-e, mint az első. Egyelőre nem sikerült olyan szöveget, recenziót találni, melyben *Az ujoncz* kimondottan említésre kerülne. A korabeli lapok

³⁵ HAJDU Péter, „Sikertörténetek a századvégi novellisztikában”, in *A magyar irodalom történetei 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András (Budapest: Gondolat, 2007), 548–549.

szisztematikus átolvasása során talán lehetne nyomokra bukkanni a fordítással kapcsolatban, de nagy a valószínűsége, hogy ez a fordítás is észrevétlen maradt. Eddig egyedül az alábbi közvetett említést sikerült *Az ujoncz*-cal kapcsolatban találni: „Conscience Henrik, a hirneves flamand regényírónak, a kitől egy szép beszélyt nem régiben közöltünk, szobrot emeltek s ezt vasárnap, f. hó 19 én, leplezték le Antwerpenben, 156 küldöttség jelenlétében és nagy ünnepélyességgel.”³⁶ Mindez tehát egy rövidhír a *Kolozsvári Közlöny*ben Conscience antwerpeni szobrának leleplezéséről 1886-ban, melyben utalnak *Az ujoncz*ra, ugyanakkor magát a fordítás címét (és fordítóját) nem közlik. A *De loteling*, mint Conscience-mű, említésre kerül még ugyan egy jelentős magyar forrásban, arról azonban ott sem esik kimondottan szó, hogy ez a mű megjelent volna magyar fordításban. Ez a forrás Heinrich Gusztáv *Egyetemes irodalomtörténete*, amelynek harmadik, *Kelták és germánok* címet viselő kötetében Nagy Zsigmond (1860–1922) református lelkész, író, fordító egy egész fejezetet szentel Németalföld irodalmának. Egy rövid bekezdésben Hendrik Conscience-ról is ír, melyben a legjobb és Európa-szerte az egyik legismertebb dél-németalföldi írónak tartja. Megemlíti, hogy nemcsak történelmi regények, hanem novellák, karaktertanulmányok is születtek Conscience tollából. Példaként összesen hat Conscience-művet említ meg, köztük *Az ujoncz*ot, ezzel a címmel, arról azonban nem tesz említést, hogy ez a mű magyar fordításban is megjelent volna. Egyedül *A szegény nemes (De arme edelman)* című alkotást említi meg mint magyarra lefordított Conscience-művet – tette mindezt 1907-ben, amikor a *Flandria oroszlánján* kívül már az összes ismert magyar Conscience-fordítás napvilágot látott. Elképzelhető tehát, hogy Hendrik Conscience legtöbb magyarra fordított műve pár évtized alatt jóformán feledésbe merült.

³⁶ In *Kolozsvári Közlöny* 5, 217. sz. (1886), 3.

ÖSSZEGZÉS

A Hendrik Conscience *De loteling* című művének két magyar fordítását bemutató tanulmányban a fordítások magyarországi fogadtatását vizsgáltuk. Ezúttal a recepciókutatásnak azt a válfaját választottuk, mely során a fordításokkal kapcsolatos kultúráközvetítőket ismertük meg közelebbről. Ez a kutatási irány azért fontos, mert a kultúráközvetítők tevékenysége és első recepciója nélkül nem jöhetne létre a közönség és a kritika általi fogadtatás. Hendrik Conscience magyarországi jelentőségét talán az bizonyítja a legjobban, hogy egyike a legtöbbet magyarra fordított holland nyelven publikáló irodalmi alkotóknak.

A két magyar *De loteling* fordítás, *A besorozott* (1855) és *Az ujoncz* (1886) megjelenésének körülményei között hasonlóságok és különbségek is felfedezhetők. Mindkét fordítás részletekben, egy-egy lap tárcarovatában jelent meg; mindkét fordítás megjelenésének idején szokványos dolog volt, hogy a tárcarovatban külföldi irodalmat közöltek magyar nyelven. A *Budapesti Hírlap* és a *Kolozsvári Közlöny* szerkesztői is fontosnak tartották, hogy külföldi irodalmat juttassanak el az olvasóikhoz. Közös pont továbbá, hogy (feltehetőleg) egyik fordítás sem közvetlenül a holland nyelvű forrásszöveg, hanem egy közvetítőnyelv, egy más nyelvű fordítás alapján készült el. Fontos különbség, hogy *A besorozott* fordítójának kilétét legfeljebb csak sejteni lehet, míg *Az ujoncz* fordítója ismert, és jelentős mennyiségű információ maradt ránk munkásságáról. Egyértelmű és jelentősebb belgiumi kapcsolatot azonban egyik (feltételezett) fordítónál sem sikerült kimutatni, bár nem kizárt, hogy az információ egyszerűen elveszett, vagy még nem került napvilágra. Téma, forma és stílus alapján mindkét fordítás jól illeszkedett korának magyar irodalmi és kulturális mezőjébe.

Már a kutatás elején felmerült a kérdés, vajon miért készült két fordítása a *De loteling*nek? Erre a kérdésre a legvalószínűbb válasz az, hogy az első fordítás feltehetőleg feledésbe merült, és a 31 évvel később munkálkodó Gyalui Farkas valószínűleg nem tudott az első fordítás létezéséről. A fordításokat említő szövegek, recenziók hiánya arra utal, hogy valószínűleg a második fordítás sem maradt meg a közönség és a kritika emlékezetében.

Úgy tűnik tehát, hogy a *De loteling* mindkét magyar fordítása, *A besorozott* és *Az ujoncz* is jóformán feledésbe merült, és talán még a maga korában is észrevétlen maradt. Kanonizációról végképp nem beszélhetünk. Sikeresnek tekinthetjük-e tehát ebben a két esetben a recepciót és a kultúráközvetítést? Bizonyos tekintetben mindenképpen. Egyrészt azért, mert a megjelentetés módjának köszönhetően

a fordítások széles közönséghez juthattak el. Emellett Werner Scheltjens belga kutató szavaival élve: „Egy fordítás publikációja már önmagában a recepció egy formája.”³⁷ Így ez a két fordítás is egyfajta keresztezési pont a holland és a magyar nyelvű irodalom és kultúra találkozásánál. *A besorozott* ráadásul még ennél is több: ahogyan korábban már említettük, jelenlegi tudásunk szerint ez az első magyar nyelven megjelent holland nyelvű irodalmi mű, így tulajdonképpen első irodalmi találkozási pontnak is tekinthető, ezért különleges helyet foglal el a holland nyelvű irodalom magyarországi recepciójában.

³⁷ Werner SCHELTJENS, „De vertaling *an sich* als vorm van receptie”, in BROOMANS, *Object*, 71–93, 72.

ADÈLE ÉS A „MESSZI ORSZÁGBÓL JÖTT KOMOLY FIATALEMBER”

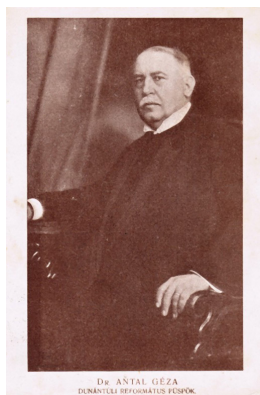
Antal Géza és felesége, Adèle Opzoomer magyar–holland kapcsolatai

MAGYAR–HOLLAND KAPCSOLATOK

Másfél évvel ezelőtt került sor Adèle Opzoomer mellszobrának felavatására a kis-kőrösi Petőfi Sándor Szülőház és Emlékmúzeum kertjében, ahol a költő fordítóit megörökítő bronzszobrok sorakoznak. Ahogy nemsokára részletesebben is kitérek rá, a költő holland fordítója, az A. S. C. Wallis írói álnéven publikáló Opzoomer 1880 és 1920 között fordított Petőfi-verseket. Ezek a fordítások nem a semmiből jöttek, volt előzményük: Magyarország és Hollandia már évszázadok óta sokrétű kapcsolatot ápolt egymással. A tizenkilencedik századi Hollandiában például, kiváltképp a reformátusok lakta részeken, igen élénk figyelem kísérte a magyar protestantizmust. Ennek az érdeklődésnek a Stipendium Bernardinum volt a mozgatórugója, egy olyan alapítvány, amely ösztöndíjakat adományozott (és adományoz a mai napig) pfalzi és magyarországi diákoknak, hogy református teológiai tanulmányokat folytathassanak az Utrechti Egyetemen.¹ Az első világháború alatt és közvetlenül utána a két ország közötti viszony szorosabbra fűződött, kapcsolatukban a jótekonyság is szerepet kapott: Hollandia a háború sújtotta magyar gyerekek ezreit fogadta be többek között Henriëtte Kuypert református útikönyvszerző közbenjárására.² Irodalmi téren a költő Albert Verwey folytatott intenzív

¹ W. M. SCHINKELSHOEK, *Het Stipendium Bernardinum in alle toonaarden bezongen*, PhD értekezés (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, 2011), hozzáférés: 2018.01.19. [http://193.224.191.196:8080/phd/WM_Schinkelshoek_ertekezés_\(holland\).pdf](http://193.224.191.196:8080/phd/WM_Schinkelshoek_ertekezés_(holland).pdf).

² Ld. J. H. KUYPER, „H. S. S. Kuypert, Amsterdam 1 October 1870–12 October 1933”, in *Handelingen en Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden: Jaarboek 1934–1935*, red. H. T. DAMSTÉ et al., 151–158 (Leiden: E. J. Brill, 1935), 155–156; A. EEKHOF,

1. kép Dr. Antal Géza
dunántúli református
püspök (Képeslap.
Zempléni Múzeum)

2. kép. Adèle Opzoomer,
alias A. S. C. Wallis
(Literatuurmuseum
Den Haag)

levelezést magyar költőtársával, Ritschl Gizával 1904 és 1937 között.³ A korábbi írónemzedék tagjainak, például Adrianus Bogaersnak, Bernard ter Haarnak vagy W. G. van Nouhuysnek is jelentek meg már művei addigra magyar fordításban.

Ezek az irodalmi, jótékonyági és teológiai kapcsolatok természetesen nem jöhettek volna létre különféle közvetítők, kulturális és irodalmi „ügynökök” közreműködése nélkül, akikkel az irodalom- és kultúrtörténeti kutatások is egyre többet foglalkoznak. Maud Gonne, Tessa Lobbes, Reine Meylaerts és Diana Sanz Roig a 2017-ben megjelent *Doing Double Dutch* című könyvben például közösen írt tanulmányt arról a kulcsszerepről, amelyet a kultúráközvetítők a különböző földrajzi, nyelvi és művészi rétegek irodalmi cseréjében betöltenek. A tanulmányban külön figyelmet szentelnek annak a kapcsolatrendszernek, amelyben ezek a közvetítők tevékenykednek, azoknak a különféle meghatározó szerepeknek, amelyeket folyamatosan kombinálnak is egymással, továbbá ezzel összefüggésben

„Hongarije”, in *Gedenkboek van het Algemeen Nederlandsch Verbond bij gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan, 1898–mei–1923: Geschiedenis en invloed van den Nederlandschen stam*, red. Dr. H. J. KIEWIET DE JONGE, 151–171 (Amsterdam-Sloterdijk: Wereldbibliotheek, 1923).

³ Ld. Frank LIGTVOET, „Een particulier voorbeeld van Verwey’s anti-nazisme”, in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1987–1988*, 60–63 (Leiden: E. J. Brill, 1989).

a kulturális területek „transzgressziójának”.⁴ Ami azt illeti, Wallis e tekintetben kitűnő esettanulmány; magyar–holland műfordítói szerepén kívül más minőségekben is lehet, sőt kell is tanulmányozni.

Írásomban nem csak azt tárgyalom, milyen szociális-kulturális körülmények között tevékenykedett Wallis és néhány más kulcsfontosságú közvetítő a Magyarország és Hollandia közötti kulturális érintkezések terén. Foglalkozom az irodalmi társaságokkal is – ez a fajta kapcsolatrendszer sokszor csak kevés figyelmet kap a kulturális érintkezések vizsgálata során. A két világháború közötti időszakban egyértelműen megfigyelhető tendencia, hogy bilaterális szervezeteket hoznak létre.⁵ Ebben a kontextusban tevékenykedett a húszas évek Hollandiájában például egy Budapestről indult Holland–Magyar Egyesület. Talán egyfajta folytatása volt ez a La Fontaine Társaság néven működő budapesti irodalmi egyesületnek, amely 1923-ban Hollandiában is bemutatkozott.⁶ A Hollandia

⁴ Reine MEYLAERTS, Maud GONNE, Diana ROIG SANZ and Tessa LOBBES, „Cultural Mediators in Cultural History: What Do We Learn from Studying Mediators’ Complex Transfer Activities in Interwar Belgium?”, in *Doing Double Dutch: The International Circulation of Literature from the Low Countries*, eds. Elke BREMS, Orsolya RÉTHELYI and Ton VAN KALMTHOUT, 67–91 (Leuven: Leuven University Press, 2017). Arra, hogy a kultúráközvetítők gyakran többféle szerepet is betöltenek, Petra BROOMANS is felhívja a figyelmet az általa szerkesztett és bevezetett *From Darwin to Weil: Women as Transmitters of Ideas* (Groningen: Barkhuis, 2009) című kötet első oldalán.

⁵ Így W. A. E. van der Pluym például nemcsak a Holland–Magyar és a Holland–Egyiptomi Társaságok elnöke volt, hanem a Holland–Olasz és Holland–Francia Társaságok alelnöke is. Ld. B. T. BOEYINGA, „Willem Alexander Etienne van der Pluym (Zierikzee, 19 augustus 1879–Bussum, 21 juli 1960)”, in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1962–1963*, 150–154 (Leiden: E. J. Brill, 1963), 150; Mathijs SANDERS, „»Vive la France et la Hollande amies«: The Netherlands-France Society between 1916 and 1919: The construction of a repertoire”, *Arca-dia* 44, 2. sz. (2009): 317–334.

⁶ A Holland–Magyar Egyesületet megemlítik többek között itt: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1924–1925* (Leiden: E. J. Brill, 1925), 9. A La Fontaine Társasággal kapcsolatban ld. „La Fontaine”, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1923. november 29): 2. E szerint a cikk szerint a La Fontaine célkitűzése a következő volt: „a Magyarország és a külföld közötti művészi közeledés elősegítése; arra törekedett, hogy a magyar művészetet – elsősorban a magyar irodalmat – külföldön promotálja és fordítva: a külföldi irodalmat fordítások révén megismertesse Magyarországgal. Öt évvel ezelőtt alapították a társaságot, és azért kapta a »La Fontaine« nevet, mert első magyar nyelvű kiadványuk La Fontaine meséinek fordítása volt.” Ami a társaság művészeti estjeit illeti, először Hollandia felé orientálódott. Az *Algemeen Handelsblad* 1923. december 11-i reggeli kiadásának 2. oldalán megjelent „Hongaarsche kunstavond” [Magyar művészeti est] című cikkben a következőt olvashatjuk: „Azért Hollandiára esett először a választásuk, mert egyrészt elismerik mindazt, amit országunk Magyarországgal tett és tesz a mai napig, másrészt pedig, mert egyházi vonalon mindig is kapcsolatban állt egymással Magyarország és Hollandia.” A *Handelingen en Levensberichten* [...]

legrégebbi egyetemi városában, Leidenben működő Maatschappij der Nederlandsche Letterkundét, azaz Holland Irodalmi Társaságot is foglalkoztatta a két ország kulturális kapcsolata. Ez egy tizennyolcadik században alakult országos szintű társaság, amelynek tevékenységi és érdeklődési körébe nemcsak az irodalmi alkotó- és kutatómunka tartozott és tartozik, hanem a nyelvészet, a történelem és az archeológia is.⁷ Megtiszteltetésnek számított, ha valakit ennek a tekintélyes intézménynek a tagjává választottak. Már csak az a kérdés, mivel is tudott ez a társaság hozzájárulni a magyar–holland kapcsolatok elősegítéséhez, tekintve, hogy nem ez volt a legfontosabb küldetése.

Antal Géza, Adèle Opzoomer magyar férje a Maatschappijben és az imént említett többi társaságban is tevékenykedett. Írásomban először az Antal–Opzoomer házaspárral foglalkozom, a második részben pedig a Maatschappij szerepét fogom taglalni.

ANTAL GÉZA KULTÚRAKÖZVETÍTŐI SZEREPE

Antal Géza vagy „von Antal”, ahogy Hollandiában nevezte magát nemesi származása miatt,⁸ 1885-ben érkezett Utrechtbe, hogy teológiai tanulmányokat folytasson többek között C. W. Opzoomernél, a kiváló modernista teológusnál és filozófiaprofesszornál.⁹ Erre a Stipendium Bernardinum ösztöndíjjal nyílt lehetősége. 1888-ban házasságot kötött Opzoomer professzor úr lányával, Adèle-lal, majd a házaspár az északnyugat-magyarországi Pápán telepedett le. Antal az ottani Református Főgimnázium tanára lett, részt vett a politikai életben is, továbbá

1934–1935 57. oldalán egy visszatekintésben említést tesz az „itteni [hollandiai] Holland–Magyar Társaság”-ról és az „ottani [magyarországi] Magyar–Holland Társaság”-ról.

⁷ A fenti társasággal kapcsolatban ld. Ton van KALMTHOUT, Peter SIGMOND en Aleid TRUIJENS, red., *Al die onbekende beroemdheden: 250 jaar Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden: Leiden University Press, 2016).

⁸ Használta még az Antal von Felső Gellér nevet is.

⁹ Az Antal Gézára vonatkozó biográfiai adatok – amennyiben külön nem jelzem – a következő művekből származnak: Johanna SNELLEN, „Levensbericht van Adèle S. C. Antal von Felső Gellér-Opzoomer (A. S. C. Wallis) 21 Juli 1856–27 December 1925”, in *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1925–1926* (Leiden: E. J. Brill, 1926); valamint S. J. R. RAMECKERS, *A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer)*, PhD értekezés (Heerlen: Winants, 1947).

a budapesti Magyar–Holland Társaság alapítója és elnöke is volt. Nemzetközi kapcsolatépítési céllal járt az Amerikai Egyesült Államokban (1905–06 telén) és Hollandiában is (1918–19-ben).

Az egyik holland újság a következőket írta 1919 január elején: „Antal professzor úr a jelenleg igen sanyarú sorsú magyarországi protestáns egyház megbízásából van itt, hogy tájékoztassa az itteni közvéleményt az egyház nehézségeiről.”¹⁰ Miután a kommunisták hatalomra kerültek, és Antalt mint parlamenti képviselőt átmenetileg internálták, az Antal–Opzoomer házaspár Rotterdamba menekült, és magukkal vitték alultáplált fiúunokájukat is. Bár Antal Géza Hollandiában is aktív szereplője lett a kulturális életnek – ő alapította a Holland–Magyar Társaságot is, és 1924-ben titkára volt a Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (Királyi Zeelandi Tudományos Társaság) alá tartozó Rotterdamsche Kringnek (Rotterdami Kör¹¹) –, továbbra is teljes erőbedobással fáradozott magyarországi egyházkerülete sorsának egyengetésén, amelynek 1924-ben, nem sokkal Adèle halála előtt, püspökévé is választották. Antal Géza tizenegy évvel élte túl feleségét.

Antal különféle publikációi révén is kultúraközvetítői szerepet töltött be Magyarország és Hollandia között. Már egyetemi diákként elmélyedt a filozófia tudományában, amelyről 1888-ban *Die holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert* címmel tanulmányt jelentetett meg. „Na, igen, Hollandia túl kis ország ahhoz, hogy folyamatosan új rendszerekkel tudjon előállni, vagy hogy a régieket egyfajta eredetiséggel formálja át” – állapította meg, hogy aztán bővebben is kifejttesse álláspontját, miszerint „a hollandiai filozófia közepén helyezkedik el Németország idealista és Anglia empirista filozófiája között, és praktikus célkitűzésekre koncentrál”. A tanulmányban tárgyalt filozófusok közül messze (leendő) apósa, „C. W. Opzoomer, az empirikus iskola feje” kapta a legtöbb figyelmet.¹²

Két évvel később Tisza Kálmánról, a kálvinista magyar miniszterelnökről és pénzügyminiszterről jelent meg jellemrajz Antal Géza tollából a *Mannen van betekenis in onze dagen* [Napjaink jelentős férfiai] című népszerű könyvsorozatban.¹³

¹⁰ Az idézet innen származik: „Prof. G. Antal”, *De Dordrechtse Courant* (1919. január 9.), de a cikk eredetileg az *Algemeen Handelsblad*-ban jelent meg. A tanulmányban előforduló idézeteket – amennyiben nincs külön jelezve – Tálasi Zsófia fordította.

¹¹ Ld. a middelburgi Zeeland Tartomány Levéltárában fellelhető Zeeuwsch Genootschap archívumát.

¹² Géza von ANTAL, *Die holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert: Eine Studie* (Utrecht: C. H. E. Breijer, 1888), 1–2.

¹³ Géza von ANTAL, *Koloman von Tisza* ([Haarlem: Tjeenk Willink, 1890]).

Ez az esemény minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy Antal résztvevője legyen a magyar politikai életnek. A húszas évek elején a holland közönség figyelmét a magyar protestantizmus helyzetére irányította, mégpedig két tanulmánnyal, amelyeket 1921-ben egybefűzött, és a *Protestantizmus Magyarországon* című brosrúában jelentetett meg. Az előszóban arról panaszkodik, hogy az egyház szolgálói Magyarországon koldusbotra jutottak a közelmúltban elharapódzott infláció miatt, és holland közönsége erkölcsi támogatását kéri: „Szolgáljanak e sorok az olvasóknak bővebb tájékoztatással a magyar protestáns egyházakat sújtó állapotokról, és keltse fel szimpátiájukat kelet-európai hittársaik küzdelme és szenvedése iránt.”¹⁴ A folytatásban igyekszik hazája protestantizmusát történelmi perspektívába helyezni, „és rámutatni azokra a veszélyekre is, amelyek a trianoni békeszerződés következményeként a kelet-európai reformáció éppen négy évszázada sikeresen őrzött végvári szerepét napjainkban fenyegetik”¹⁵. Az Antal egyházközösségét sújtó elnyomásra kell itt gondolni: ekkoriban önkényes fogva tartást, bántalmazást, cenzúrát és más igazságtalanságokat kellett elszenvedniük a tagoknak.

Ugyanakkor arra is törekedett Antal Géza, hogy a magyarokkal is megismertesse a holland történelmet és irodalmat; írt is többek között néhány cikket¹⁶ ebben a témában, valamint egy brosrút is megjelentetett Michiel de Ruyterről, a holland tengeri hősről, aki a tizenhetedik században megmentett egy csoportnyi magyar lelkészt, akiket gályarabokként kényszermunkára ítélték.¹⁷ 1916–17-ben lefordította és kiadta Rober Fruin *Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog 1588–1598* című híres tanulmányát.¹⁸ Úgy tűnik, publikációs tevékenysége a későbbiekben egyre inkább a történetírás irányába tolódott.¹⁹ Életének utolsó éveiben az ő és egy holland történész gondozásában jelent meg az 1700 körüli évtizedekből származó bécsi követi jelentéseknek, a *Weensche gezantschapsberichten* egy különleges forráskiadása.²⁰

¹⁴ Géza von ANTAL, *Het protestantisme in Hongarije* (Haarlem: Tjeenk Willink, [1923]). Különnyomat a *Stemmen des Tijds* 10 (1920–1921) című folyóiratból, 2, 171–189 és 3, 266–290.

¹⁵ ANTAL, *Het protestantisme...*, 5.

¹⁶ Ld. N. N., „Prof. G. Antal”, *De Dordrechtsche Courant* (1919. január 9.): 3.

¹⁷ ANTAL Géza, *A gályarabszabadító de Ruyter Mihály* (Budapest: Hornyánszky, 1911). Újabb tanulmány De Ruyter mentőakciójáról: PUSZTAI Gábor, „Gedenkzuil voor De Ruyter”, *Acta Neerlandica* 8 (2011): 175–186.

¹⁸ FRUIN Róbert, *Tíz év a németalföldi szabadságharcból 1588–1598*, 1–2. köt., ford. Antal Géza, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916–1917).

¹⁹ Ld. Géza von ANTAL, „Het dagboek van een Hongaarsch student 1714–16”, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 (1922): 88–112.

²⁰ Géza von ANTAL en J. C. H. de PATER, red., *Weensche gezantschapsberichten van 1670 tot 1720*, vols. 1–2 (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1929–1934). Pozitív kritikát írt a két kötetről Adriaan

WALLIS KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREPE

Adèle Opzoomer, a már említett Opzoomer professzor lánya feltehetőleg Antaltól, a „messzi országból jött komoly fiatalembertől” tanult meg magyarul²¹; így nevezik ugyanis őt az Adèle halála után megjelent nekrológban.²² A kisasszony bizonyára az egyik olyan látogatás alkalmával ismerkedett meg Antal Gézával, amelyet az édesapjánál tett a fiatalember. Ezek a látogatások nyilvánvalóan nem különböztek az egyetemi tanárok körében akkoriban szokásos gyakorlattól, hogy otthonukban fogadták és tanították a diákokat. 1888-ban a már 32 éves írónő férjhez ment a nála tíz évvel fiatalabb teológushoz. Pápán telepedtek le, majd csak 1920-ban tértek vissza véglegesen Hollandiába, amikor menekülni kényszerültek Magyarországról.

Adèle Opzoomert két akkoriban híres művész, Margaretha Rooseboom és Johannes Bosboom avatta be a festőművészetbe, ő azonban az írói pálya mellett döntött, és írásait többnyire A. S. C. Wallis álnéven jelentette meg. Német nyelvű bentlakásos iskolába járt, és hírnevét is két, német nyelven írt művével alapozta meg már 19 éves korában: az egyik a Schiller stílusában írt *Der Sturz des Hauses Alba* [Az Alba-ház hanyatlása] (1875) című verses dráma,²³ a másik pedig a még ugyanabban az évben elkészült *Johann de Witt* című dráma. Ezután anyanyelvi publikációra tért át, történelmi és mitologikus műveket írt, mint például az 1883-ban megjelent *Vorstengunst* [Fejedelmi kegy] című történelmi regény, amely a leghíresebb műve, és bő húsz év alatt hat kiadást ért meg. Regényeivel jelentős életművet hozott létre, és úgy tűnt, hogy Geertruida Toussaint babérjaira tör, aki eleinte a történelmi regény műfajának *leading lady*-je, azaz ünnepezt sztárja volt Hollandiában.²⁴ Hogy íróként Wallis is hírességnek, *celebritás*nak számított,

Goslinga a *Tijdschrift voor Geschiedenis* 46. számában (1931): 209–210, valamint az 51. számában (1936): 210–212.

²¹ RAMECKERS, A. S. C. *Wallis...*, 21–22. Beets viszont a *Levensbericht van Dr. Zsigmond Nagy* című írása második oldalán Nagy Zsigmondot jelöli meg Adèle magyartanáraként.

²² SNELLEN, „Levensbericht van...”, 116.

²³ Gerard Spoor lefordította hollandra a verses dámát, de nem került színpadra, egyes részletei azonban megjelentek belőle az 1878-as Színházi Almanachban [Toneelalmanak van 1878] és a Retorikusok 1878-as és 1880-as évkönyvében [Jaarboekje voor Rederijkers van 1878 en 1880]. J. BLANKENAAR, „Levensbericht van Gerardus Jalkes Spoor”, in *Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden aldaar den 19den Juni 1884, in het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 131–140 (Leiden: E. J. Brill, 1884), 138–140.

²⁴ Maria GREVER, *Strijd tegen de stilte: Johanna Naber (1859–1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum: Verloren, 1994), 102–103.

kiderül az Antallal kötött eljegyzéséről szóló sajtóhírekből is. Amikor elköltözött Hollandiából, hölgycsodálói ezüst evőeszközkészlettel ajándékozták meg.²⁵ Miután Magyarország lett az otthona, Hollandiában elhalványodott az irodalmi elitnél megszerzett hírneve, többek között azért, mert történelmi írásai már nem feleltek meg a fiatalabb írónemzedék ízlésének. Írói pályafutása azonban új impulzust kapott, amikor Antal Géza oldalán felfedezte a magyar irodalmat, amelyet aztán szülőhazájában a legkülönbözőbb módokon népszerűsített.²⁶

Wallis már házassága előtt egy évvel, 1887-ben kiadta *De tragedie van den mensch* címen Madách Imre 1862-ben megjelent *Az ember tragédiája* című drámai költeményének fordítását, amelyhez ő maga írt előszót is.²⁷ A szépen illusztrált könyv azonnal széles körben ismertté vált, mert az alsóbb középosztálybeliek körében népszerű *Het Nieuws van den Dag* című folyóirat ajándékkönyvként kínálta az előfizetőinek.²⁸ A bevezetőből, amely egy negyvenoldalas esszé Madách Imréről

²⁵ Az eljegyzéséről és házasságkötéséről szóló hírekkel kapcsolatban ld. a *Dordrechtsche Courant* 1888. június 13-i számát (gyakorlatilag ugyanez a hír jelent meg a *Heldersche en Nieuwedieper Courant* 1888. június 13-i számában, a *Middelburgsche Courant* 1888. június 13-i számában, a *Haarlems Dagblad* 1888. június 14-i számában, az *Enkhuizer Courant* 1888. június 15-i számában és a *Schuitmakers Purmerender Courant* 1888. június 17-i számában). Továbbá ld. még a *Dordrechtsche Courant* 1888. július 8-i számát. (Gyakorlatilag ugyanezt a hírt közölte a *Nieuwe Brielsche Courant* az 1888. július 8-i számában és az *Enkhuizer Courant* az 1888. július 27-i számában. Ez utóbbi cikk átveszi Adèle Opzoomernek a *De Huisvrouw* című folyóirat 1883. július 3-i számában megjelent köszönetnyilvánítását is, melyet az ajándék ezüst evőeszközkészlet kapcsán írt. Ez a köszönetnyilvánítás megtalálható az amszterdami Atria intézet *Beroemde vrouwen* címet viselő gyűjteményében is.)

²⁶ Erről bővebben ld. Antal M. SIVIRSKY, „De ontdekking van de Hongaarse literatuur en haar ontdekster A. S. C. Wallis”, *Levende Talen* 147 (1948): 206–215, 206–208, 212. Mellesleg RAMECKERS A. S. C. Wallis című doktori disszertációjának 122. oldalán rámutat arra is, hogy Wallis művei közül is jelent meg néhány magyar fordításban: „A Magyar Irodalmi Lexikon [=Tolnai Világlexikon, 1930?] megemlíti, hogy Wallis hollandul írt művei közül csak néhány rövidebb tanulmány és a *Szerelmi álmom 1795-ben* (*Een Liefdedroom in 1795*) című regény látott napvilágot magyarul. *Az ember tragédiájához* [ld. lejjebb] írt tanulmánya, amelyet Erdélyis [sic] Károly fordított magyarra 1914-ben, 719. számú kötetként bekerült a Magyar Könyvtár sorozatba. Antal Gézáné néven publikált magyar nyelvű írásai közül a következőket sikerült felkutatni: egy verset, *Unatkozunk* címen az *Az én ujságom* c. gyerekújság 1915. július 20-i számában, egy értekezést, *Néhány vonás az armeniai keresztény munkából* címen a *Mustármag* c. folyóirat 1904. július 1-jei 3. számában, valamint egy angolból fordított *Hét hősiesség története* címmel 1905. április 1-jén napvilágot látott irományt.” A *Dordrechtsche Courant* 1919. január 9-i számában közölt *Prof. G. Antal* című cikk megemlíti „egy Wallis tollából magyar nyelven megjelent Johan de Wittől szóló írást”.

²⁷ Emérich MADÁCH, *De tragedie van den mensch: Dramatisch gedicht*, vert. A. S. C. WALLIS (Amsterdam: J. L. Beijers–W. F. Dannenfelser, 1887).

²⁸ Erről ld. még: Nop MAAS, *De Nederlandsche Spectator: Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht; Antwerpen: Veen, 1986), 245, 247–248, 403.

és műveiről, az olvasók úgy ismerhették meg a magyarokat, mint „a bántalmazott nép”-et, amely „hol török, hol osztrák-német zsarnokság alatt, de mindig elnyomva, évszázadokig csak szenvedésben élt”²⁹. Wallis Madách költeményét „a magyar nemzet alap- és kedvenc műve”-ként aposztrofálta, és mint ilyen „megérdemli, hogy a nagy művek között tartsák számon, azon művek között, melyeknek szerzője saját nemzetét nemesíti, közben pedig nemzetközi rangra is emelkedik”. Wallis bevezetőjét azzal a kívánsággal zárja, hogy reméli, fordítása Madáchot Hollandiában éppoly ismertté és kedvelté teszi majd, mint amennyire Magyarországon szeretik őt.³⁰

A könyv mindenesetre kedvező fogadtatásra talált a holland sajtóban a beharangozók és ismertetők révén, a vezető kulturális folyóirat, a *De Gids* [A Kalauz] például arról ír, hogy az ajándékkönyvként megjelent fordítás már el is fogyott.³¹ Wallis Madách-fordítását 1922-ben újra kiadták a nemzetköziségre törekvő könyvkiadó, a Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur széles közönséget célzó *Világkönyvtár* sorozatában.³² Ez az új kiadás egy rövidebb, modernebb bevezető kíséretében jelent meg, amelyet a fríz költő és idealista gondolkodó Kees Meijer írt Wallisnak egy kiadatlan, de az ő rendelkezésére bocsátott tanulmánya alapján.³³ Meijer úgy vélte, hogy a mű a világháború után újra aktuális lett, tekintve, hogy a háború következtében lelki válságba jutott az emberiség, és nem talált már vigaszt abban, amiben korábban hitt. Véleménye szerint ez az olvasmány, mármint *Az ember tragédiája*, „az emberek ezreire” lesz „jótékony hatással”.³⁴

1889-ben Wallis a magyar költők bemutatását a *Vázlatok a magyar költészetről* című sorozattal folytatta: három – összesen bő száz oldalt kitevő – írása jelent meg az előbb említett *De Gids* című folyóiratban.³⁵ Ezeknek a vázlatoknak az volt a céljuk, hogy „rövid összefoglalást nyújtsanak néhány olyan, Magyarországon is a legkedveltebbek közé tartozó íróról, aki a külföldi számára a legszimpatikusabb,

²⁹ A. S. C. WALLIS, „Inleiding”, in MADÁCH, *De tragedie...*, 5–45, 6–7.

³⁰ MADÁCH, *De tragedie...*, 44–45.

³¹ N. N., „Emérich Madách, *De tragedie van den mensch*: Dramatisch gedicht, naar het Hongaarsch bewerkt en ingeleid door A. S. C. Wallis. Amsterdam: J.L. Beijers–W.F. Dannenfelser, 1887”, *De Gids* 2 (1887): 551–561, 561. További ismertetők: D. C. Nijhoff, „Een nieuw kunstwerk van A.S.C. Wallis”, *Het Vaderland* (1887. július 10–11.): 1–2; Frits SMIT KLEINE, „Hongarismen”, *De Nederlandsche Spectator* (1887. augusztus 13.): 267–269; Jan ten BRINK, *Verspreide letterkundige opstellen van het jaar 1887* (Den Haag: W. A. Morel, 1888), 132–138.

³² Emérich MADÁCH, *De tragedie van den mensch*, vert. A. S. C. WALLIS, 2. ed. (Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1922).

³³ Kees MEIJER, „Inleiding”, in MADÁCH, *De tragedie...*, v–xxvii, xi.

³⁴ MEIJER, „Inleiding”, xxv–xxvi.

³⁵ A. S. C. WALLIS, „Schetsen uit de Hongaarsche poëzie”, *De Gids* 53 (1889): vol. 3, 1–49, 185–220; vol. 4, 68–90.

ugyanakkor legjellegzetesebb is, s teszik ezt mindenekelőtt maguknak a költeményeknek a közlésével – már amennyiben az önnön tökéletlenségét érző fordítás megérdemli e nevet”³⁶. Rövidre fogva, Wallis tehát olyan költőket választott, akik szerint mind a magyar, mind a holland közönség ízlésének a legjobban megfelelnek: Petőfi Sándort, Tompa Mihályt és Tóth Kálmánt. Harmincöt évvel később, 1923-ban Petőfi születésének századik évfordulója alkalmából Antal a Holland–Magyar Társaság támogatásával kiadott külön kötetbe szedte a felesége által lefordított Petőfi-verseket, azokat is, amelyeket Wallis nem sokkal előtte a *Nieuwe Rotterdamsche Courant* című liberális folyóiratban publikált.³⁷ A kötethez Antal maga írt egy vázlatos tanulmányt a költő életéről.³⁸ Remélte, hogy ez a könyv a költő iránt érzett tiszteletéről tesz tanúbizonyságot, és igazolja majd Petőfi költészetének nyelveken és országhatárokon átívelő szépségét.³⁹

Wallis a huszadik század elején néhányszor képzőművészeti témáról is publikált. Ezekhez az írásokhoz Magyarországon látható alkotások adták az ihletet: így született például egy történet, amelyet egy a budapesti Esterházy-galériában található, Tiziano egyik tanítványa által festett portré inspirált,⁴⁰ valamint egy hosszú vers, amelyet Wallis abból az alkalomból írt, hogy 1903-ban felállították a tizenkettedik században élt Anonymusnak, Magyarország első történetírójának szobrát.⁴¹ Lefordított továbbá egy az erdélyi magyarok népművészetéről szóló könyvet is, amely gyönyörű fekete-fehér és színes képekkel illusztrálva jelent meg.⁴² A könyv szerzői, Petri Pál és Viski Károly fel szerették volna hívni a figyelmet egy olyan művészetre, amellyel a Romániában élő erdélyi magyarok nemcsak a „magyar nép szellemét” juttatták kifejezésre, hanem évszázadokon át a „Nyugati kultúra fákhlyahordozói” is voltak.⁴³ Wallis célja ezen túl a fordításához írt előszó

³⁶ A. S. C. WALLIS, „Schetsen uit de...”, 6. A szövegben szereplő idézetet fordította Gera Judit. (GERA Judit, „Petőfi Sándor Hollandiában: A. S. C. Wallis Petőfi-képe és fordításai”, *Acta Papensia* 16, 3–4. sz. [2016]: 337–342, 337).

³⁷ A. S. C. WALLIS, „Alexander Petőfi”, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1922. december 30. és 1923. január 6.): 2.

³⁸ Géza von ANTAL, „Alexander Petőfi”, in Alexander PETŐFI, *Gedichten*, vert. A. S. C. WALLIS (Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon, 1924), 9–42.

³⁹ Géza von ANTAL, „Voorrede”, in PETŐFI, *Gedichten*, 5–7.

⁴⁰ A. S. C. WALLIS, „Een vrouwenportret”, *Onze Eeuw* 4, 3. sz. (1904): 337–348.

⁴¹ A. S. C. WALLIS, „Anonymus”, *Onze Eeuw* 10, 1. sz. (1910): 143–154. A versről ismertető jelent meg a következő helyen: „Allerlei [Vegyes rovat]”, *Dietsche Warande en Belfort* [11.]1 (1910): 107–108.

⁴² [PETRI Pál és VISKI Károly], *De volkskunst der Zevenberger Hongaren*, vert. A. S. C. WALLIS (Budapest: [s. n.], átragasztott impresszum: Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon, 1921).

⁴³ PETRI P. „Inleiding”, in [PETRI és VISKI], *De volkskunst...*, 5–6.

szerint az is volt, hogy ez az örökség ne merülhessen a feledés homályába: „Főleg annak a tragikus ténynek a hatására vállalkoztam a következő oldalak fordítására, hogy a népművészetet [...] nem értékelik kellőképpen, vagy legalábbis csorbát szenved a megbecsülése. [...] A következő oldalak olyan vidékekre kalauzolják el az olvasót, ahol az a veszély, amely a jövőben bizonyosan leselkedni fog majd rá, egyelőre nem ütötte fel a fejét. A népművészet szinte teljes erejében él még ezen a Magyarországtól nemrégiben elcsatolt területen, amivel e könyv lapjai foglalkoznak, Erdély vadonjaiban.”⁴⁴

Végezetül Wallis saját, *Een Hongaarsche samenzwering* [Magyar összeesküvés] címen 1905-ben megjelent történelmi színdarabja révén is népszerűsítette a magyar kultúrát és történelmet Hollandiában. Ez a mű I. Rákóczi Ferencről szól, és az 1664-es török-osztrák békekötés előtt és után játszódik. Egyes szereplők neve mellett fonetikus átírást találunk, hogy a holland színészek a számukra nehezen kimondható neveket helyesen tudják kiejteni. Ez a színdarab is főként pozitív kritikákat kapott.⁴⁵

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE, A FORRÁSOKAT BIZTOSÍTÓ INTÉZMÉNY

Mint említettük, Adèle Opzoomer már ünnepelt írónő volt, amikor férjhez ment. Nyolc évvel korábban, 1880-ban már elnyerte a legmagasabb kitüntetést, amelyben Hollandiában egy író részesülhet: 24 éves korában a Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde tiszteletbeli tagja lett.⁴⁶ Ez különösen nagy megtiszteltetés volt, mert 1893-ig nők egyáltalán nem lehettek rendes tagok a Társaságban. Ebből adódott, hogy néhány olyan női szerzőt tiszteletbeli taggá választottak, akik a holland irodalom terén kivételes érdemeket szereztek. Adèle Opzoomer esetében főleg az imponálhatott a Maatschappijnek, hogy első drámai költeményét

⁴⁴ A. S. C. WALLIS, „Een woord vooraf”, in [PETRI és VISKI], *De volkskunst...*, 3–4.

⁴⁵ Néhány ismertető: V. d. W., in *Onze Eeuw* 6, 1. sz. (1906): 144–145; R. CASIMIR, *Lessen in letterkunde* (Deventer: Kluwer, 1909), 231–249; Willem KLOOS, *Letterkundige inzichten en vergezichten*, vol. 4 (Amsterdam: L. J. Veen / 's-Gravenhage: Luctor et Emergo; Den Haag: De Atlas, 1916–1938), 163–167. Ld. még: RAMECKERS, A. S. C. Wallis..., 27, 82–83.

⁴⁶ *Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden aldaar den 17den Juni 1880, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Leiden: E. J. Brill, 1880), 64.

3. kép. A Maatschappij tot Nut van 't Algemeen [A Közös Társasága] épülete Leidenben 1882 körül. 1850 és 1938 között ebben ülésezett a Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde [A Holland Irodalom Társasága] is. (Erfgoed Leiden en omstreken)

Schiller és Goethe klasszicista stílusában írta, ráadásul németül, és még csak 17 éves volt, amikor nekilátott. A jövő nagy reménységének tűnt tehát, aki abban az igencsak megbecsült történelmi műfajban alkotott, amelyekben a másik két női tiszteletbeli tag egyike, Geertruida Bosboom-Toussaint (Hollandia legjelentősebb tizenkilencedik századi írónője) is jeleskedett. Végül magyarázatul szolgálhatott ehhez a megelőlegezett kinevezéshez – mert mégiscsak erről volt itt szó – édesapja, C. W. Opzoomer hírneve, aki a Maatschappij aktív és befolyásos tagja volt. Antal Géza így felesége és apósa révén is kapcsolatba kerülhetett a Társasággal. Hollandiába történt visszatelepülése után 1922-ben őt magát is a tagok sorába választották. Magától adódik a kérdés, vajon mennyire tudta bevonni a Maatschappijt az Antal–Opzoomer-házaspár a Magyarország és Hollandia közötti kulturális interakcióba.

A Maatschappij az első világháborúig egészen biztosan nem mutatott különösebb érdeklődést Magyarország iránt. Tevékenysége javarészt filozofikus előadásokból állt, és azokban ritkán került szóba a magyar kultúra. Kivételt jelentett ez alól egy 1900-ban Pieter Lodewijk Muller történész tollából megjelent értekezés az európai civilizáció elterjedéséről. A szerző szerint a magyarok, lengyelek, oroszok

és más szláv népek ugyan beletartoznak ebbe a civilizációba, de régtől fogva számos ázsiai (értsd: civilizálatlan) vonást hordoznak.⁴⁷ A Maatschappij nagyíró könyvgyűjteménye, amely a Leideni Egyetem könyvtárában kapott helyet, olykor szintén befogadott holland és magyar nyelvű publikációkat a magyarországi kulturális élettel kapcsolatban. Ezenkívül az 1890-es években a nagyszombati székhelyű Verein für Siebenbürgische Landeskunde (Erdélyi Honismereti Társaság) is azok között a külföldi szervezetek között volt, amelyekkel a Maatschappij publikációcserét folytatott. Ennél mélyebb érdeklődés Magyarország iránt egyelőre azonban nem mutatkozott a Maatschappij részéről. Így aztán figyelemreméltó, hogy az első világháború alatt és után kivételesen két magyar–holland fordítási projekt számára is anyagi támogatást nyújtott.

Az első ilyen projekt a debreceni Nagy Zsigmondé volt, akiben ismét csak kulcsszereplőre lelt a Maatschappij, ami a Hollandia és Magyarország közötti kulturális cserét illeti. Nagy az 1900 körüli évtizedekben több holland folyóiratban is publikált magyar ügyekről, magyar nyelven pedig nemcsak hollandiai egyházi kérdésekről írt értekezéseket, hanem egy rövid összefoglalása is megjelent a holland irodalomtörténetéről. Irodalmi és vallásos műveket is fordított, többek között C. W. Opzoomertől és annak utrechti kollégájától, a teológiaprofesszor Nicolaas Beetstől, akiben Hollandia legismertebb novellásköteteinek szerzőjét tisztelhetjük, és aki Adèle Opzoomerhez hasonlóan a Maatschappij tiszteletbeli tagja volt.⁴⁸ 1913-ban száz guldent adományozott a Társaság Nagynak, hogy a budapesti Franklin Társulat kiadónál megjelentesse *Lucifer*-fordítását. E bibliai témájú dráma szerzője Hollandia mai napig legnagyobb költőjének tartott, a tizenhetedik században alkotó Joost van den Vondel. Az eredeti időmértékes verselést megtartó fordítás az Olcsó Könyvtár sorozatban jelent meg, ennek megfelelően széles olvasóközönséghez juthatott el. A Maatschappij annyira örült Nagy vállalkozásának, hogy maga is vásárolt ötven példányt a könyvből, amelyből aztán negyvenet elküldött a fordítónak, hogy juttassa el azokat olyan magyar intézményekhez, „amelyek segíthetnek abban, hogy Vondel műve szélesebb körben ismert legyen”. A Maatschappij nyelvi és irodalmi bizottsága, amely a fordítás

⁴⁷ P. L. MULLER, „De uitbreiding der Europeesche beschaving over de aarde: Eene historische schets”, in *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1899–1900* (Leiden: E. J. Brill, 1900), 3–35. Értekezését Haarlemben is előadta Muller a tudós Teylers Genootschap, azaz Teyler Társasága előtt.

⁴⁸ Nagy Zsigmond írásairól áttekintést találunk: Adriaan BEETS, „Levensbericht van Dr. Zsigmond Nagy”, in *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1922–1923*, 2–8 (Leiden: E. J. Brill, 1923), 7.

támogatását javasolta, tudta, „Vondel hírneve és a holland irodalom tekintélye így csakis nőhet”⁴⁹.

Nagy is a Stipendium Bernardinum ösztöndíjjal jutott el Hollandiába. Utrechtben megismerkedett Nicolaas Beetsszel és annak fiával, a lexikográfus Adriaan Beetsszel, aki 47 éven át volt a Maatschappij által kiadott folyóirat, a *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* [A holland nyelv- és irodalomtudomány folyóirata] szerkesztőségi titkára, tehát fontos pozícióban lévő embernek számított. Nagy Zsigmond és felesége a későbbiekben is jó viszonyban maradt Adriaannal és feleségével, Helbertinével. Beets asszony magyarul is megtanult Nagytól, így jelentős fordítóvá és Magyarország-specialistává válhatott.⁵⁰ E kapcsolatok révén Nicolaas és Adriaan Beets köré magyar néderlandisták hálózata szerveződött, amely személyes szálakon keresztül szorosan összefonódott a Maatschappijjal. Az Antal–Opzoomer házaspár is tagja volt ennek a hálózatnak, ahogy arra Gera Judit néhány évvel ezelőtt rámutatott.⁵¹

A második magyar–holland fordítási projekt, amelyet a Maatschappij támogatásban részesített, szintén egy Stipendium Bernardinum ösztöndíjasé, Szalay Károlyé volt. Ő is bekerült Nicolaas és Adriaan Beets körébe. A leideni egyetemi könyvtárban rábukkant Bod Péter korábbi erdélyi magyar teológus egyik kéziratára, és segített annak kiadásában, aztán érdeklődése más irányba fordult: filológusként, íróként és az oktatás megreformálójaként tevékenykedett. 1925-ben ő is száz gulden támogatásban részesült a Maatschappijtól egy holland költői antológia kiadására, amelyhez a verseket ő fordította magyarra.⁵² Hel-

⁴⁹ *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1912–1913* (Leiden: E. J. Brill, 1913), 9–10, 91; *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1913–1914* (Leiden: E. J. Brill, 1914), 73, 97, 99. Az idézetek a 73., valamint a 99. oldalon találhatók.

⁵⁰ További információ Beets asszonnyal kapcsolatban ld. Onno DAMSTÉ, „Helbertine Anna Cornelie Beets-Damsté (Wilsum, 11 mei 1871–Leiden, 25 juli 1954)”, in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1955–1956*, 44–49 (Leiden: E. J. Brill, 1956).

⁵¹ GERA Judit, „Hongaarse neerlandici avant la lettre: De kring rond Nicolaas en Adriaan Beets”, in *Neerlandistiek in Europa: Bijdragen tot de geschiedenis van de universitaire neerlandistiek buiten Nederland en Vlaanderen*, red. Matthias HÜNING, Jan KONST en Tanja HOLHEY, 251–262 (Münster: Waxmann, 2010). Konkrétan az Antal–Opzoomer házaspárnak a Nikolaas és Adriaan Beets köré szerveződött magyar néderlandisták hálózatában betöltött szerepéről a 253–254. oldalon olvashatunk. A Beets-körrel kapcsolatban ld. még: J. H. van LESSEN, „Adriaan Beets (Utrecht 28 Juli 1860–Leiden 24 December 1937)”, in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1937–1938*, 117–134 (Leiden: E. J. Brill, 1938), 118, 127.

⁵² *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1924–1925* (Leiden: E. J. Brill, 1925), 2, 9; *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1925–1926* (Leiden: E. J. Brill,

bertine Beets szerint a kötetet „nagy elismeréssel fogadták Magyarországon, és 1927-ben a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter javasolta, hogy kerüljön be az iskolai tananyagba”. Szalay élete végéig Hollandia kulturális nagykövetének szerepét töltötte be. „Ügyes, fürgé ujjaival azonnal tollat ragadt, és a folyóiratokban és újságokban hűen számolt be mindarról, ami itt nálunk Magyarországról megjelent” – írta róla Helbertine Beets, alátámasztva ezzel, hogyan is funkcionált hazájában Szalay, aki a hollandok számára mindig készségesen rendelkezésre állt, ha Magyarországról vagy a magyar irodalomról volt szó.⁵³

Vajon a Maatschappij által támogatott Szalay-féle és Nagy-féle fordítási projekt Antal Gézának és Adèle Opzoomernek is köszönhető volt? Ez kérdés marad. Adèle Opzoomer mindössze az íásaival ajándékozta meg a Maatschappij könyvtárát, de más módon nem vett részt a Maatschappij tevékenységében. Antal Gézával viszont más a helyzet. Ő is adományozott alkotásaiból a Maatschappij könyvtárának, de ezenkívül beszédekert is mondott: egyet 1921. március 3-án *Hazája múltjáról és jelenéről*,⁵⁴ egy másikat pedig 1923. május 4-én Petőfi Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából.⁵⁵ Ez utóbbi beszéd alkalmával azt a bevezetőt adta elő, amelyet felesége Petőfi-fordításkötetéhez írt. Antalnak akkor is lehetősége volt személyes kapcsolatok kiépítésére a Maatschappijen belül, amikor 1924-ben és 1926-ban részt vett az éves közgyűlésen.⁵⁶ Mindent egybevetve valószínűbb tehát, hogy ha valamelyikük, akkor Antal lehetett az, aki közbenjárt a Maatschappijnél a Nagynak vagy Szalaynak nyújtott támogatás ügyében. Mivel Nagy már 1907 óta külföldi tag volt a Maatschappijben, így saját maga is lobbizhatott a támogatásáért, Szalay viszont csak a versfordításai révén, tehát az antológia kiadása után lett tag.

1926), 45, 51. A Holland–Magyar Társaság, a Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, továbbá néhány magánszemély is támogatták a kötetet. *Holland Költőkből: Műfordítások* (1925) címen jelent meg az antológia Budapestén.

⁵³ Helbertine Anna Cornelia BEETS-DAMSTÉ, „Karel Szalay (Sárospatak 16 December 1859 – Lajosmizse 23 Juni 1938)”, in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1938–1939*, red. dr. J. J. de GELDER et al., 107–113 (Leiden: E. J. Brill, 1939), 110, 111.

⁵⁴ *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten harer afgestorven medeleiden 1920–1921* (Leiden: E. J. Brill, 1921), 40.

⁵⁵ Az előadásról összefoglaló jelent meg itt: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1922–1923* (Leiden: E. J. Brill, 1923), 44–45.

⁵⁶ *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1923–1924* (Leiden: E. J. Brill, 1924), 3; *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1925–1926* (Leiden: E. J. Brill, 1926), 5.

KULTÚRAKÖZVETÍTŐK MULTIDISZCIPLINÁRIS HÁLÓZATBAN

Antal Géza és Adèle Opzoomer nyomát kerestem, és közben közvetítői szerepet betöltő személyek hálózatára és többé-kevésbé intézményes szálakra is bukkantam, amelyek a Magyarország és Hollandia közötti kultúracserét lehetővé tették. A két ország közötti kulturális kapcsolatok igen sokfélék voltak: találkozhattunk tanulmányi ösztöndíjat nyújtó alapítványtól kezdve teológiai tanulmányokon és többnyire egymással baráti viszonyban álló kollégákból szerveződött nem hivatalos körön át egy tudós társasággal, a Maatschappijel is. Kiderült, hogy érdemes górcső alá venni ezt a társaságot, hiszen itt mindenképpen olyan kommunikációs helyzetről volt szó, amelyben az üzenetküldők, tehát jelen esetben a kultúraközvetítők és az üzenet befogadói, azaz a közönség ténylegesen is találkozottak, érintkeztek egymással. Így a tudós társasági élet – az írott média mellett például – alternatív fórumot biztosított a kultúraközvetítés számára. Ráadásul tette ezt abban a korban, amikor az egyéni pártfogók, mecénások ideje kezdett lejárni, ezek a társaságok, egyletek viszont kollektív közösségként anyagilag és erkölcsileg is támogatni tudták a kulturális transzmisszióra irányuló kezdeményezéseket. Egy olyan tudós társaság esetében, mint amilyen a Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, még arról is szó van, hogy a könyvtárában található nekrológok, levéltári iratok és egyéb írások révén magáról a kölcsönös transzmisszióról is őriz adatokat, információkat. Az 1923–24 folyamán megjelenő *Hongaarsch-Hollandsche Revue* [Magyar–Holland Szemle] című folyóiratból például mindössze egy példány található Hollandiában, és ez annak köszönhető, hogy a Maatschappij előfizetett az újságra.

Végezetül az Antal–Opzoomer házaspár esete is mutatja, hogy az irodalomtranszferről pontosabb, tisztább képet kapunk, ha bevonjuk a vizsgálódásunkba azokat a határterületeket is, amelyekkel a szépirodalom összefonódik; a házaspár esetében ez a vallás, filozófia, történelem és a művészet volt. Annak köszönhetően tudtak kétirányú irodalomközvetítői tevékenységet kifejtteni, hogy előttük a teológia és a filozófia terén már kikövezték az utat.

Tálasi Zsófia fordítása

GERA JUDIT

A. S. C. WALLIS ÉLETÉNEK ÉS MUNKÁSSÁGÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSEI

A kulturális transzfer interdiszciplináris megközelítésben

BEVEZETÉS

E tanulmányban a múlt század fordulójának és első negyedének egyik legfontosabb holland–magyar kultúráközvetítője, Adèle Opzoomer, írói álnevén A. S. C. Wallis (1856–1925) életének és munkásságának főbb irányait körvonalazom.¹ Nem csupán magyar vonatkozású tevékenységét tárgyalom, mert meggyőződésem, hogy kultúráközvetítői választásait és értékrendjét az egész életút fényében lehet megérteni. Segítségül hívom az irodalomszociológia, a gender és posztkoloniális szempontú megközelítések, valamint az *histoire croisée* és az irodalomfelfogás fogalmi apparátusát. Hipotézisem szerint a kultúráközvetítők bemutatásakor az életrajzi megközelítés elmaradhatatlan ugyan, de ennek túl kell lépnie az öncélúan pozitívista megközelítésmódon. Az életrajz ezer más kisebb mikrotörténethez kapcsolódik, s a végtelen láncként egymásba illeszkedő történetek olyan mintázatot rajzolnak ki, amelyek alkalmasak az életrajzon keresztül magának a kultúráközvetítés folyamatjellegének és dinamikájának egy szélesebb kultúrtörténeti kontextusba ágyazott bemutatására.

¹ Az itt ismertetett életrajz óhatatlanul tartalmaz párhuzamosságokat Ton van Kalmthout e kötetben olvasható tanulmányának egy részével, hiszen egy életrajznak vannak adott elemei, amelyek az ismertetéskor nem hiányozhatnak. Saját tanulmányom koherenciája és későbbi mondanivalója szempontját azonban nem veszhettem szem elől. Biztos vagyok benne, hogy maga az életrajz ismertetése is tartalmaz olyan különbségeket, amelyek miatt megéri kétszer is találkozni vele.

IRODALOMSZOCIOLÓGIA²

Ahogy Petra Broomans és Martha Ronne kifejtik, a kultúráközvetítők profiljának megalkotásakor kulcsfontosságú a társadalmi háttérük, tanulmányaik és szociális hálózatuk elemzése.³ Ehhez a francia irodalomszociológus, Pierre Bourdieu megalkotta fogalmi apparátus eredménnyel használható. Ezen apparátus részei többek között a társadalmi és a kulturális tőke.⁴

A tény, hogy Adèle Sophia Cordelia Opzoomer író, esszéista, műfordító Utrechtben született Cornelis Wilhelmus Opzoomer (1821–1892), a maga korában híres filozófia- és teológiaprofesszor leányaként, hozzáférést jelentett számára a vezető értelmiségiek, írók, művészek és tudósok széles hálózatához, azaz jelentős társadalmi tőkével ruházta fel. Olyan ismert személyiségekkel került kapcsolatba, mint az író és pszichiáter Frederik van Eeden és felesége, Martha van Vloten, a történelmi regények legnevesebb holland íróője, Geertruida Bosboom-Toussaint, a költő és irodalmi folyóirat szerkesztő Albert Verwey, a neves történész Robert Fruin és a magyar Antal Géza. Ez utóbbi teológus hallgatóként tartózkodott az utrechti egyetemen, ahol Adèle Opzoomer édesapjának tanítványa volt. 1888-ban a holland író és a magyar diák házasságot kötöttek, majd ezt követően Pápara költöztek, ahol az asszony több mint harminc évet töltött férjével. A házasságból egy fiúgyermek született, Kornél.

Ki volt ez a kiterjedt társadalmi és kulturális tőkével rendelkező Cornelis Willem Opzoomer? 1854-től az utrechti egyetem filozófiaprofesszora, ezenkívül jogtudósként és teológusként is dolgozott. A vallásbölcselet terén az úgynevezett teológiai modernizmus, azaz a tapasztalati megismerés híve volt, és a természettudósok által egyre jobban megismert természetet tartotta a megismerés elsődleges forrásának. A Bibliát nem kinyilatkoztatásnak tekintette, hanem más klasszikus szövegekhez hasonlóknak, melyet az ész vezérletével kritikailag kell vizsgálni. Ő volt az első, aki latin helyett hollandul tartotta az előadásait, mert

² Az életrajzi összefoglalás részben a hollandiai Huygens Instituut női írók életrajzát közlő lexikoncikke alapján íródott. Marijke van DORST, „Opzoomer, Adèle Sophia Cordelia (1856-1925)”, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, hozzáférés: 2016.12.11. <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Opzoomer>.

³ Petra BROOMANS and Marta RONNE, „Gendering Cultural Transfer and Transmission History”, in *Rethinking Cultural Transfer and Translation: Reflections and New Perspectives*, eds. Petra BROOMANS and Sandra van VOORST, 117–130 (Groningen: Barkhuis, 2012).

⁴ Ld. Pierre BOURDIEU, „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke”, in *A társadalmi rétegződés komponensei*, szerk. ANGELUSZ Róbert, 156–177 (Budapest: Új Mandátum, 1999).

meggyőződése volt, hogy a filozófiát ki kell szabadítani az elefántcsonttoronyból, és szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé kell tenni. Az intellektuális liberalizmus képviselőjeként sokat tett az általános választójogért, a börtönbe zárt foglyok életkörülményeinek javításáért, az állam és egyház szétválasztásáért, az általános tankötelezettség bevezetéséért. Szophoklész, Shakespeare-t fordított. Elegáns utrechti háza intellektuális, szellemi központ volt. A felvilágosodás eszméi, az ész mindenek feletti tisztelete és a liberális gondolkodásmód határozta meg az Opzoomer professzor körül kialakult kör gondolkodásmódját.

Ami a kulturális tőkét illeti: Adèle Opzoomer két fiútestvérével – bátyjával, Emile-lel és öccsével, Walterrel – együtt a tudományokat és a művészeteket nagy becsben tartó családban nőtt fel. Az állítólag kistermetű, törekeny leány kiváló intellektussal volt megáldva, és szívesen tanult, gyenge egészsége miatt azonban otthon taníttatták, s nem sok kapcsolata alakult ki más gyerekekkel. Szülei felkeltették benne a német nyelv és kultúra iránti érdeklődést, s rövid időre egy német bentlakásos iskolába küldték. A szakirodalom alapján nem világos, hogy ez az iskola Németországban volt-e, vagy egy német nyelvű, hollandiai iskoláról van-e szó. Tekintettel arra, hogy a leírások szerint Adèle sokat betegeskedett, minden valószínűség szerint egy utrechti bentlakásos intézményben tanulhatott. Annál is inkább, mert a tizenkilencedik században Utrechtben német ajkú közösség is élt, s a gyermekeknek szükségük volt anyanyelvi oktatásra. A Kromme Nieuwegrachton működött egy nemzetközi leányiskola, ahol angol, francia és svájci tanárok mellett a német anyanyelvű Augusta Graf taníthatta Adèle-t. A szülők egyébként nem véletlenül választottak német nyelvű iskolát lányuknak. Ők maguk is élénken érdeklődtek a német nyelv és irodalom iránt. C. W. Opzoomer professzorként gyakorta képviselte a hollandiai egyetemeket Németországban az ottani egyetemek ünnepi ülésein, és számos német vendégtanár dolgozott a hollandiai egyetemeken is. Otthon pedig feleségével együtt Klopstockot, Goethét és Schillert olvastak.

Leányuk A. S. C. Wallis írói álnéven 1875-ben debütált *Der Sturz des Hauses Alba* [Az Alba-ház bukása] című német nyelvű verses tragédiával, mely a holland történelem hőskorába, a tizenhatodik századba nyúl vissza, és a spanyol Alba hercegről és fiáról szól. Az irodalmi élet képviselői nem győztek csodálkozni, hogyan volt képes egy tizenkilenc éves leány ilyen érett művet írni. A darabból Opzoomer, az édesapa és Lina Schneider-Weller német író nő német színpadon részleteket adtak elő, s a darabot „egy ismeretlen holland író nő műveként” emlegették. Később Abraham Israël van Lier (1812–1887) Amszterdamban működő német nyelvű színházában is előadták. Szintén 1875-ben egy másik német nyelvű történelmi darabot

is írt Wallis, ezúttal rímtelen versekben *Johann de Witt* címmel. Johan de Witt a tizenhetedik században a holland aranykor egyik legjelentősebb államférfija volt, akit politikai nézetei miatt – köztársaság- és régenspárti volt az Orániai hercegek helytartói uralmával szemben, továbbá a szárazföldi hadsereget elhanyagolta a tengeri kereskedelemmel szemben – testvérével együtt meglíncseltek. Wallis drámájában azt sugallta, hogy a hágai lincselésben III. (Orániai) Vilmos, az akkori helytartó sem volt ártatlan, amiért a híres történész, Robert Fruin (1823–1889) súlyos kritikával illette. Wallis a kritikára adott válaszként 1876-ban publikálta *Prins Willem III en de moord der gebroeders De Witt* [III. Vilmos herceg és a De Witt fivérek meggyilkolása] című röpiratát, amelyben szenvedélyesen védte meg álláspontját. Ez a brosúra képezte annak a történelmi tanulmánynak az alapját, amely először férje fordításában magyarul *Johann de Witt* címen jelent meg a *Történelmi Szemlében*.⁵ Később Johan de Witt meggyilkolásának (1625. december 25.) háromszázadik évfordulója alkalmából ezt a terjedelmes tanulmányt szerzője felajánlotta a Wereldbibliotheek kiadó *Wil en Weg* [Akarat és Út] című folyóirata számára, de csak posztumusz, 1927-ben jelenhetett meg a kiadó *Elck 't beste* [Mindenkitől a legjobbat] című kézikönyvsorozatában.⁶ Elmondható tehát, hogy Wallis már ebben a korai korszakában is kultúráközvetítői tevékenységet végzett írói munkásságán keresztül: német nyelvű történelmi színdarabjaiban a holland történelem és kultúra egy szeletét nyújtotta át a német ajkú közönségnek.

Az irodalmi orientáció mellett festészeti tanulmányokat is folytatott. Olyan festők tanították, mint Margaretha Roosenboom (1843–1896) és Johannes Bosboom (1817–1891). Míg Roosenboom a bécsi, a chicagói és az atlantai világkiállításokon nyert díjakat, virág- és gyümölcscsendéleteket festett, s számos női festőhöz hasonlóan gyakorlatilag elfelejtették, addig Johannes Bosboomot a holland impresszionistákat egybegyűjtő Hágai Iskola tagjaként a mai napig kanonizált festőként tartják számon. Bár Adèle végül az írói pályát választotta, kiderült, hogy még magyarországi tartózkodása alatt sem hagyott fel a festéssel. Nemrég bukkantam egyik festményére, amely a pápai Dr. Hudi József, a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára vezetőjének tulajdonát képezi.⁷ Képzőművészeti alkotások is megihlették írói tevékenységét: 1904-ben jelent meg *Een vrouwenportret* [Női portré] című elbeszélése, amelyet a budapesti Esterházy

⁵ A. S. C. WALLIS, „Johann de Witt”, *Történelmi Szemle*, 6 (1917): 284–333.

⁶ A. S. C. WALLIS, *Een hollander bij uitnemendheid (Johan de Witt)* [Egy kiváló holland. (Johan de Witt)] (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1927).

⁷ Ezúton köszönöm Dr. Hudi Józsefnek a pápai levéltárban végzett kutatásaimhoz nyújtott segítségét.

Gyűjteményben látott egyik festmény inspirált, 1910 januárjában pedig a szintén budapesti Anonymus szobor kapcsán írt epikus költeménye látott napvilágot *Anonymus* címmel, mindkettő az *Onze Eeuw* [Századunk] című folyóiratban.

Wallis 1875 után holland nyelven kezdett publikálni. 1877-ben jelent meg *In dagen van strijd* [A harc napjaiban] című történelmi regénye Pármai Margit brüsszeli udvaráról és a Spanyolország elleni felkelés kezdetéről. Írói és irodalomtudományi tevékenységének másik része a svéd irodalom és történelem iránti érdeklődésével függött össze. 1876-ban jelentek meg *Noordsche schetsen* [Északi vázlatok] címmel tanulmányai a svéd történelemről a *Vaderlandsche Letteroefeningen* [Honi Irodalmi Gyakorlatok] című folyóiratban, majd egy évvel később látott napvilágot a terjedelmes *Eene Studie over Zweedsche Poëzie* [Tanulmány a svéd költészetéről] című esszéje a *Nederland* című folyóiratban. Svéd történelmi hősöket szerepeltet a tizenhatodik századi Svédországba elvezető *Vorstengunst* (1883) [Fejedelmi kegy] című háromkötetes, bonyolult cselekményű regénykolosszusa is, mely nemcsak Hollandiában aratott sikert, hanem hamarosan angol, német és svéd fordításban is megjelent. A következő évben közölte a *De gids* [A kalauz] című folyóirat *Gerda* című költeményét, mely az északi Edda-történet szabad feldolgozása. 1908-ban jelent meg a szintén svéd történelmet feldolgozó *Zielestrijd* [Lelki tusa], 1913-ban pedig utolsó nagy történelmi regénye, a *Koning van een vreugderijk* [A boldogság birodalmának királya], amely III. Gusztáv svéd királyról szól.

Ami Wallis svéd irodalmi és történelmi érdeklődését illeti, több okot is feltelezhetünk. Ahogy Petra Broomans cikkében kifejti, a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején Európa-szerte általános érdeklődés ébredt a skandináv nyelvek és irodalmak iránt.⁸ Ez részben a skandináv irodalom megújulását Európa-szerte meghirdető dán tudós, Georg Brandes (1842–1927) propagandájának köszönhető, aki olyan új témákat hozott a köztudatba, mint a nők szerepe a társadalomban és a kis nemzetek harca a nagyok bekebelezési kísérleteivel szemben. Hollandiában és Flandriában a közös germán eredet is szerepet játszott az érdeklődésben, a feltételezett közös germán identitás hangsúlyozása az erkölcsstelennek bélyegzett déli, például francia irodalommal szemben. A. S. C. Wallis a svéd költészetéről szóló tanulmányában többek között írt a svédül beszélő finn Johan Ludvig Runebergről (1804–1877), Finnország nemzeti költőjéről és

⁸ Petra BROOMANS, „The Concept of Ethnolinguistic Nationalism and Cultural Transfer. The Reception of Scandinavian Literature in Flanders and the Netherlands”, in *The Beloved Mother tongue. Ethnolinguistic Nationalism in Small Nations: Inventories and Reflections*, eds. Petra BROOMANS, Goffe JENSMAN, Hans VANDEVOORDE, Maarten Van GINDERACHTER, 37–47 (Leuven: Peeters, 2008).

annak *Fänrik Ståls sägner* [Ståls katonatiszt beszámoló, 1848–1860] című eposzá-ról. A művet Runeberg olyan tettének tekintette, amely egyrésztől kizárólag saját népe körében tehetett szert jelentőségre és így elismerésre is, másrészt azonban a kis nemzeteknek a nagyok elnyomásával szembeni harcát, a szabadságvágyat és az egyenjogúsági törekvéseket látta benne. Meglepő párhuzamra bukkanunk a Runeberg-ről szóló iménti eszmefuttatás és az 1889-es nagy Petőfi-tanulmány azon megállapítása között, mely szerint a kis irodalmak jelentős képviselőinek tevékenysége csak saját kultúrájukban izgalmas, annál tovább nem terjed érdekességük. Ez utóbbi tanulmányában ezt írta: „Legjobb megnyilvánulásában is, mint például egyik legkedvesebb költőjének [Petőfi legkedvesebb költőjének, a szerző], Aranyának a költészetében túlságosan sok a nemzeti elem ahhoz, hogy saját népének körén kívül az ott felkeltett érdeklődést kiváltsa.”⁹

Mindebben részben a saját kultúra elszigeteltségének, kicsinységének párhuzamát, részben a másik kultúrától való különbségek, a másság vonzerejét fedezhetjük fel, hiszen az idegen hatalmak elnyomása elleni harc Hollandiában a tizenhetedik század óta nem volt jellemző és meghatározó élmény. A saját kultúrától eltérő idegenség éppolyan vonzerőt gyakorolhat a kultúraközvetítőkre, mint a párhuzamok felfedezése.

1880-ban a huszonnégy éves A. S. C. Wallist a Holland Irodalom Társasága tiszteletbeli tagjává választotta. Geertruida Bosboom-Toussaint és a már említett Lina Schneider-Weller után ő volt a harmadik, de legfiatalabb nő, akit ez a megtiszteltetés ért. Az olvasók és a kritikusok újra meg újra elámulnak a fiatal író nő hatalmas történelmi tudásán és filozófiai tájékozottságán. Conrad Busken Huet (1826–1886), a kor egyik legtekintélyesebb holland kritikus jó érzékkel olyan, szintén álnéven publikáló író nőkhöz hasonlította, mint George Sand és George Eliot, Willem Kloos pedig Wallis *Vorstengunst* című művét „maradandó alkotásnak” nevezte, pedig ő maga már egy egészen új esztétikát képviselő költőgeneráció vezéregyénisége volt. Persze kritika is érte bőven: figurái élettelenek, Lodewijk van Deyssel szerint művei „hidegek és halottak” voltak. Bosboom-Toussaint, akinek regényeit Wallis igen nagyra tartotta, és akivel levelezett is, elismerte ugyan író nő kollégája nagy tehetségét, de szerinte nélkülözi azt a bizonyos iránytűt, amelyhez igazodnia kellett volna, ezenkívül történelmi melléfogásokat is talált műveiben.¹⁰

Wallis folyóiratoknak is dolgozott, például a *De gids*-nek, az *Eigen Haard*-nak [Otthoni tűzhely], az *Onze Eeuw*-nek és a *De Nieuwe Eeuw*-nek [Az új évszázad].

⁹ A. S. C. WALLIS, „Schetsen uit de Hongaarsche poëzie”, *De gids* 53. 7 (1889): 1–49, 5.

¹⁰ DORST, „Opzoomer...”

1887-ben hollandra fordította Madách Imre *Az ember tragédiáját*, amelyet 1922-ben újra kiadtak.

Amikor férje, Antal Géza 1905–1906 téli hónapjaiban Amerikában dolgozott, Adèle Antal-Opzoomer és fia erre az időre elhagyták Pápát, és Hágában éltek. Ekkor jelent meg *Een liefdesdroom uit 1795 (Szerelmi álom 1795-ben)* című regénye, amely Hantai György álnéven férje, Antal Géza fordításában a *Vasárnapi Újság* 1908-as karácsonyi mellékletében is napvilágot látott Pataky László (1857–1912) festőművész hat rajzával.

Adèle Opzoomer alaposan elmélyült új hazája kultúrájában. 1889-ben, tehát már Pápáról, három terjedelmes tanulmányt küldött a *De gids* című folyóiratnak, amelyek elemzően, kontextusba ágyazva mutatták be Petőfi Sándor, Tompa Mihály és Tóth Kálmán költészetét.¹¹ A szépirodalmi alkotással sem hagyott fel, többek között verseket közölt az *Onze Eeuw* című folyóiratban, és ekkor született az *Een Hongaarsche samenzwering* [Egy magyar összeesküvés] (1905) című drámája is, amely a tizenhetedik századi Wesselényi-összeesküvésről szól. 1915-ben csodálója, C. J. Wijnaendts Francken az író nő műveiből vett találó idézetek gyűjteményét adta ki *Gedachten uit de werken van A. S. C. Wallis* [Gondolatok A. S. C. Wallis műveiből] címen.¹² Műveinek egy részét még életében magyarra fordították.

Wallis élete nem volt mindig könnyű. Gyakran egészségügyi problémákkal küszködött (többek között vesebajjal), fia frontszolgálatos katonaként megsérült az első világháborúban, férjét a Tanácsköztársaság idején bebörtönözték, s anyagi problémák is adódtak. Egyes források szerint 1919 őszén, mások szerint 1920-ban férjével és unokájával visszatért Hollandiába, útközben azonban családi dokumentumokkal és új kéziratokkal teli bőröndjét ellopták. Rotterdamban telepedtek le, férje azonban ettől az időtől kezdve sok időt töltött Hollandián kívül, fia pedig Magyarországon maradt. Az Ondersteuningsfonds der Vereniging van Letterkundigen [Írók Egyesületének Támogatási Alapja] ötszáz guldent adományozott számára, kéziratainak elvesztése azonban nem múló fájdalmat okozott Wallisnak, és a munkakedvét is elvette.

Utolsó éveiben Wallis lefordította Viski Károly *Erdélyi magyarság: népművészet* (1900) című gazdagon illusztrált könyvét (*De volkskunst der Zevenberger Hongaren*, 1921), cikkeket írt, és kiadott egy vékonyka kötetet Petőfi Sándor

¹¹ A. S. C. WALLIS, „Schetsen uit de Hongaarsche poëzie”, I–III, *De gids* 53, 7., 8., 10. sz. (1889): 1–49; 185–220; 68–90.

¹² C. J. WIJNAENDTS FRANCKEN, *Gedachten uit de werken van A.S.C. Wallis* (Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon, 1915).

1. kép. Adèle Sophia Cordelia Opzoomer
(Literatuurmuseum Den Haag)

verseinek általa készített műfordításaiból (*Gedichten*, 1924), amelyhez férje írt előszót. Antal Gézával együtt részt vett az első világháború után megindult akcióban, az úgynevezett gyermekvonatok megszervezésében, amelynek keretében szegény sorsú magyar gyermekeket utaztattak Hollandiába egészségük helyreállítása, szociális helyzetük javítása érdekében. Adèle Antal von Felső-Gellér-Opzoomer

1925-ben szélütés következtében, hatvankilenc éves korában hunyt el Rotterdam-ban. Halála nagy port kavart mind a holland, mind a magyar sajtóban.

Írói pályafutása elején A. S. C. Wallis csodagyereknek számított, és nagy hírnevet szerzett magának. Később csökkent írói elismertsége.¹³ Művei azonban továbbra is újabb és újabb kiadásokban jelentek meg. 1947-ben a nijmegeni S. J. R. Rameckers az ő életművéből doktorált.¹⁴ Utcákat neveztek el róla: Amszterdamban az Adèle Opzoomerstraat, Rotterdamban pedig a Wallisweg viseli nevét. Petőfi költészetének hollandra fordítását a kiskőrösi Petőfi Sándor Szülőház és Emlékmúzeum 2014-ben azzal honorálta, hogy elhelyezték mellszobrát, Jaap Hartman alkotását a Petőfi műfordítóinak emléket állító szoborparkban, ahol vele együtt összesen két női műfordító kapott helyet. 2015-ben ő volt azon tizenkilencedik–huszadik századi írónők egyike, akiknek a Hágai Irodalmi Múzeum kisebb kiállítást szentelt.

GENDER SZEMLÉLETŰ MEGKÖZELÍTÉSEK

Az anya neve

Írók, tudósok, színészek és fiktív személyiségek életrajzában a tankönyvek, lexikonok vagy az internet az apákat mindig a nevükön említik, gyakran a foglalkozásukkal együtt. Úgy tűnik, mintha mindenkinek csak apja lett volna. Ha az anyákat nevükön is nevezik, az, hogy mivel foglalkoztak, legtöbbször nem derül ki. Ez a stratégia annyiban érthető, hogy a nők – főleg, ha anyák is voltak – évszázadokon át nem dolgozhattak. Pedig az anyák háttere éppen olyan fontos, mint az apáké.

Így van ez Adèle Opzoomer esetében is. A hollandiai Huygens Instituut elnevezésű történeti kutatóintézet igazán professzionálisan szerkesztett *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* [Hollandia Digitális Nőlexikona] című weboldala a következőket olvashatjuk róla: „Cornelis Wilhelmus Opzoomer (1821–1892), a filozófia egyetemi tanárának és Adelaïde Catherine Joseph Ackersdijck (1826–1900) leánya.”¹⁵ Az apának mint a filozófia egyetemi tanárának magas presztízse

¹³ Ld. SIVIRSKY Antal, „III. Magyar témák, magyar művek Hollandiában”, in *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, 105–147 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 135.

¹⁴ S. J. R. RAMECKERS, *A. S. C. Wallis (Adele Opzoomer)* (Heerlen: Winants, 1947).

¹⁵ DORST, „Opzoomer...”

mellett a felesége, akinek csak a nevét tudjuk meg, kissé elárvultnak tűnik. Pedig éppen Adèle Opzoomer esetében az anya háttere is rendkívül fontos. Anyai nagyanyja a német Maria Anna Waltherthum (1804–1883) volt, szintén anyai nagyapja pedig Jan Ackersdijck (1790–1861). A nagyapáról ezúttal is többet tudunk, mint a nagyanyáról: tagja volt a Királyi Holland Tudományos Akadémiának, és az Utrechti Egyetem közgazdaságtan professzoraként dolgozott. Beutazta az akkori Európa szinte valamennyi országát, így Magyarországra is eljutott. Nemcsak a maga kedvére utazgatott, hanem közgazdaságtani és statisztikai kutatásai okán is. Részletes leírásokat készített az adott ország politikai berendezkedéséről, társadalmi és gazdasági állapotáról és az ott élő népekről. Így született meg a *Verslag van zijn Hongaarse reis in 1823* (Jan Ackersdijck magyarországi útinaplója, 1987), amelyben többek között az akkoriban Magyarországon élő különféle etnikai csoportokról, az utak rossz állapotáról, az iparosodás és a műveltség alacsony színvonaláról és a feudalizmus maradványairól számol be.¹⁶

Ezek az adatok természetesen jelentős következménnyel bírnak Adèle Opzoomer életrajzára vonatkozóan: kiderül, hogy nem csak édesapja és kiterjedt kapcsolati hálója révén ismerkedett meg a német és a magyar kultúrával. Édesanyja szülei révén is bepillantást nyerhetett ezekbe a kultúrákba: a németbe német nagyanyja révén, a magyarba pedig nagyapja útinaplója segítségével. Ez a körülmény azért is fontos, mert a nők és anyák szerepét kiemeli a felejtés homályából, láthatóvá teszi ezeket, és átrajzolja az életútra gyakorolt hatások súlypontjait is.

Írói álnév

Adèle Opzoomer írói álneve a Walli (Walter beceneve) és a Zus (nővér) szavak összevonásából keletkezett: öccse, Walter szólította így gyerekkorukban („Walli-Zus” a. m. „Walli nővére”).

Erica van Boven cikke az 1850 és 1900 között alkotó nőírók álnévválasztását az önmeghatározás, a *self-fashioning* és az irodalomban betöltött pozíció megnyilvánulásként láttatja.¹⁷ Sőt, az álnév Van Boven szerint a szerzőknek magáról az irodalomról alkotott felfogását is gyakran visszatükrözi. Ezeken a tényezőkön kívül természetesen az írói álnév a divatjelenségek körébe is sorolható. Az álnév

¹⁶ Jan ACKERSDIJCK, *Jan Ackersdijck magyarországi útinaplója*, ford. BUJTÁS László (Budapest: Helikon, 1987).

¹⁷ Erica van BOVEN, „Het pseudoniem als strategie: Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900”, *Nederlandse letterkunde*, vol. 3 (1998): 309–326.

felvételének okai között szerepelhet az ismeretlenségben maradás vágya, az elrejtőzés, a szégyen vagy a félelem az esetleges morális vagy politikai következményektől, de származhat éppen feltűnni akarásból, sznobizmusból, önfelnagyításból is. Az okok vizsgálatánál az életrajzi és pszichológiai mozzanatok sem elhanyagolhatók. Adèle Opzoomer esetében természetesen ez az aspektus is fontos szerepet játszik, a választott álnév nyilvánvalóan hordozza a kisebbik testvér iránti érzelmi kötődést. Ha azonban megállunk ezen a ponton, akkor könnyen Rameckers nyomdokaiba lépünk, aki részben előszeretettel zárja a „biztonságot nyújtó szülőház” falai közé Wallis személyiségét és írói pályafutásának motivációit, jellegzetességeit, részben pedig minden művet az életútból és egy feltételezett pszichológiai alkatból vezet le.¹⁸ Van Boven tanulmánya azonban további következtetések levonását is lehetővé teszi. Kifejti, hogy a tizenkilencedik század második felében az irodalmi munkásságot kifejtő nők körében maga az öndefiníció jelentette a fő problémát, hiszen az, hogy nők végeztek irodalmi munkásságot, nem volt magától értetődő, és társadalmilag sem ugyanazt a reakciót váltotta ki, mint a férfiak ugyanezen tevékenysége. Megállapítja, hogy 1850 és 1900 között az illemhez is hozzátartozott írói álnéven publikálni, a férfiak azonban sokkal kisebb (23%) mértékben publikáltak másik néven, mint a nők (62,5%). Ez egybeesik a nőkkel szemben támasztott elvárásoknak, amelyek szerint a nő feladata a háztartásbeli teendők ellátása, a férj és a gyerekek kiszolgálása, a családi harmónia fenntartása. Van Boven számtalan idézetet hoz ezen elvárások megfogalmazására a kor férfíróinak tollából. Az úgynevezett nemi karakterológia szerint, amely Hollandiában 1815-től kezdve a diskurzus részét képezte, a nőkre gyengeség, alázat, odaadás, határozatlanság, szerénység, kiszolgáltatottság, szorgalom, érzékenység, vallásság, megértés, tisztaság, kedvesség, tapintat, szeretetteljesség, szépség jellemző. E szerint a felosztás szerint a nőknek nem volt helye írói szerepkörben, az a férfiak kizárólagos terepének számított. Ha egy nő mégis ragaszkodott az írói tevékenységhez, akkor hangsúlyt kellett fektetnie arra, hogy nőies témákat nőies formában tárgyaljon: regényeiknek vagy költeményeiknek a családi életről, az erényről, az érzelmekről, a házasságon belüli szerelemről, a gyereknevelés kérdéseiről kellett szólniuk, mégpedig női közönségnek. A vizsgált korszak kezdetén a nők körében éppen a fenti elvárások miatt a vezeték nélküli női keresztnév, a keresztnévhez kapcsolódó egy betűből álló rövidítés vagy általánosító nevek („Een landmeisje” a. m. „Egy vidéki lány”) dominálnak írói álnévként. Van Boven szerint ezek éppen a megfelelés, az alkalmazkodás stratégiáját jelentették: az irodalmi tevékenységet

¹⁸ RAMECKERS, A. S. C. *Wallis...*

választó nők, akik ilyen jellegű álnéven publikáltak, az írói tevékenység speciálisan női jellegét kívánták hangsúlyozni, s műveikkel is belesimultak a velük szemben támasztott formai és tartalmi elvárásokba: nem egyéniségük kiemelésére, hanem annak éppen anonimizálására törekedtek. Voltak aztán olyan nők, akik egzotikus neveket választottak írói álnévnek (például Dé-Lilah), akik éppen hogy fel akarták hívni magukra a figyelmet. A férfinéven publikáló írónőkben (például George Eliot) tudatosodott a konfliktus női és írói identitásuk, elhivatottságuk között. Arra törekedtek, hogy komolyan vegye őket az irodalmi kritika, ezért férfi álnevet választottak. Ugyanakkor a férfinév választása önnön női mivoltuk megtagadását is jelentette.

Hollandiában írónők csak ritkán, véletlenszerűen választottak férfi álnevet maguknak, s akik mégis, azok műveire a kritika csak ritkán reagált. Ezek a művek nem is igen ambicionálták a határátlépő témákat. A nem szempontjából semleges kategóriába tartozik Adèle Opzoomer az A. S. C. Wallis álnévvel. Kombinációja a valós vezetéknevek – Adèle Sophia Cordelia – rövidítésének és a semleges, kitalált vezetéknevének. Nyilvánvaló benne az a törekvés, hogy komolyan vegyék, hiszen a név semlegessége az olvasó bizonytalanságát célozza meg a szerző nemi identitását illetően. A névválasztás személyes, érzelmi aspektusa nem publikus, ott marad, ahová való: a szerző érzelmi és magánéleti szférájában. Viszont tükrözi azt a speciálisan női törekvést, hogy megszólítottból – mint fentebb jeleztem, a Wallis név Walter öccsének a leleménye, aki őt Walli-Zus-nek [Walli-Nővér] szólította – megszólítóvá váljon, azaz Wallis néven íróként szólíthassa meg olvasóit, irodalmi aktivitáshoz és tőkéhez, *agency*hez jusson. Van Bovenhez csatlakozva tehát az írói álnévválasztásban magam is az írói tevékenységet folytató nőknek a társadalom teremtette nem triviális helyzetre adott válaszát látom. A fentiekén kívül Adèle Opzoomer írói álnév választásában az apától, az apai hírnévtől való elszakadás szándékát tartom meghatározónak, az önálló írói tevékenység alapján kijáró elismerésre való törekvést. Mivel az A. S. C. Wallis nem árulja el, nőt vagy férfit takar-e, az írói érvényesülés biológiai és társadalmi nemtől független lehetőségét teremti meg.

Műfaj és gender

Wallis – költészetének egy részét leszámítva – egész életművét történelmi témáknak szentelte. Ennek több oka is lehetett. Egyrészt a történelmi tartalom legitimálta a polgári regényt annak tizennyolcadik századi hollandiai megjelenése

óta, hiszen a fikció, ahogyan azt P. J. Buijnsters megállapította,¹⁹ a század végéig legalábbis másodrendűnek, hiteltelennek, sőt morálisan veszélyesnek számított. Ezért is szerepelt oly gyakran akár kalandregények címében is a „historie” megjelenés, mely szemantikailag a „regény” [roman] ellentéte, és a hitelesség zálogának tekintették. Sajátos módon a nem-igaz, kitalált történeteket, azaz a regény műfaját a nőírók tevékenységével azonosították, és kevésbé értékelték. Ahogy a *Vaderlandsche Letteroefeningen* [Honi Irodalmi Gyakorlatok] 1837-es egyik számában olvasható: „Többször is úgy vélekedtek, hogy a Regény mint az érzelem és a képzelet műve mindenekelőtt a Nők felségterületéhez tartozik. Az is bizonyos, hogy ebben a tekintetben általában túlszárnyalják a Férfiakat, minek következtében az irodalom eme ágában nagyobb rátermettséggel rendelkeznek. A valóban jó Regényhez azonban, mely kiállja az idők próbáját, ennél több szükségeltetik; a cselekmény, a világ- és emberismeret tekintetében a gyengébbik nem kénytelen az erősebbiknek és aktívabbnak nyújtani a győzelmi pálmaágat.”²⁰

A nőírókkal szembeni elvárás, ahogyan erre már Erica van Boven idézett tanulmánya kapcsán is utaltam, meghatározta a témaválasztást és az írásmódot is. A tizenkilencedik század első felének újjító szándékú, hangadó folyóirata, a *De gids* egyik kritikusa szintén 1837-ben ezt írta: „Azt szeretnénk [...], ha minden író nő arra korlátozná magát, ami saját köreibbe tartozik, az otthoni világra – a meghitt dolgokra – a szerelemre és a barátságra – a csendes erényekre – a házastársi szerelemre és az anyai hűségre – és mindezt a megfigyelésnek azzal a pontosságával, az érzelmeknek azzal a finomságával, a lélek ama szomorúságával, a szívnek azzal a tisztaságával ábrázolnák, mely a nők hagyományos öröksége.”²¹

Ha valaki tehát nő léte az szerette volna, hogy komolyan vegyék, akkor kénytelen volt a „férfiasságnak” tekintett történelmi témákhoz nyúlni. Ezt tette a kor legjelentősebbjének tartott írónője, a Wallisra is nagy hatást gyakorló A. L. G. Bosboom-Toussaint is. Hollandiában a történelmi regény tizenkilencedik századi népszerűségének két másik oka is volt. Az egyik Walter Scott egész Nyugat-Európán végigsöprő hatása, mely a történelmi regény valóságos divatját teremtette. A másik ok a *De gids* című folyóirat 1837-es megalapításával elinduló romantikus programja, azaz a holland történelem legdicőségesebbnek tekintett

¹⁹ P. J. BUIJNSTERS, „Sara Burgerhart en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de 18e eeuw”, in *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw: Veertien verkenningen*, 199–222 (Utrecht: HES Uitgevers, 1984).

²⁰ Idézi Willem van den BERG en Piet COUTTENIER, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800–1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 2016), 252.

²¹ BERG en COUTTENIER, *Alles is taal...*, 253.

korszakának, a tizenhatodik–tizenhetedik századnak az idealizálása. A reformációt majd a polgári forradalom és szabadságharc korát, a virágzó Holland Köztársaságot példaként állították a hanyatlónak tekintett jelen elé. Az első holland történelmi regényírónak tekintett Adriaan Loosjes (1761–1818) a tizenhetedik századhoz visszanyúló regényei célját abban látta, hogy „[...] a régi holland ember valódi jellemét olyan tiszteletre méltó, olyan tetszetős fénybe állítsuk, hogy mindenki felkeltse a nemes utánzás vágyát, és kövesse az atyai erkölcsöket és az anyai erőnyeket”²². Egy olyan keret megtalálása volt tehát a cél, amelyben a nemzet rálel arra a közösségképző eszmerendszerre, amelyre az új nemzetállamoknak a tizenkilencedik században, ezen belül konkrétan az 1806-tól 1813-ig francia uralom alatt álló Hollandiának szüksége volt. Nem véletlen, hogy a ma már magától értetődően nagyra értékelt tizenhetedik századi holland festőket, Rembrandtot, Vermeert és társaikat is csak a tizenkilencedik században fedezték fel. A történelmi regények női írói, Geertruida Bosboom-Toussaint történelmi regényei és A. S. C. Wallis történelmi drámái, költeményei és regényei tehát ehhez a szintén férfiak diktálta, romantikus programhoz, ehhez a közösségképző, tudatosan felélesztett kulturális emlékezethez kapcsolhatóak. Ez a program számukra határátlépést jelentett a női felségterületnek tekintett privátszféra – a család, az otthon és az ehhez kötődő érzelmek – ábrázolásából a külvilág, a történelem, a társadalmi cselekvés színtereinek tematizálásába.

Életrajzi reprezentációk és gender

S. J. R. Rameckers 1947-es disszertációjában Adèle Opzoomer fiatalkori indulását a tizenkilencedik század második felére jellemző patriarchális szempontoknak és elvárásoknak megfelelően látta: törekeny, betegeskedő, sápadt és védelemre, dédelgetésre szoruló, elszigetelt leánygyermekként, akit szülei a szélről is óvtak, akinek nem volt gyerekkora, és így korán az olvasásba és az irodalomba menekült. Patriarchális hatalmi mechanizmusok érvényesülnek abban is, hogy női írókról szólva férfi kritikusok, irodalmárok gyakran a külsőre koncentrálnak, ami a férfi írókról szóló reprezentációkban gyakorlatilag alig fordul elő. Rameckers így mutatja be Adèle Opzoomert: „Feltűnően hatalmas koponya alatt mélyen ülő, átható szemek, amelyek nem illenek egy ifjú, mosolygós leányarchoz; merev arcvonások, nagy száj, ilyennek mutatja őt egy fiatalkori arckép. És mintha ezt

²² BERG en COUTTENIER, *Alles is taal...*, 222.

a furcsa benyomást még jobban szeretné hangsúlyozni azzal a különös, rövidre vágott frizurával. Ez a nőietlen külső még erősebben érezteti az ellentétet, ha tudjuk, hogy »hangocskája mintha egy másik világból szólt volna, olyan vékonyan, mintha valami tündértől kölcsönözte volna, [...] dallamosan és gazdagon csengett«, és hogy olyan kicsi, finom, fehér keze volt, amilyen van Eeden szerint senki másnak.”²³

Ebben az erősen sztereotip és szexualizált képalkotásban, amelyben szükségtelen hangsúly helyeződik a külső leírására, megfogalmazódnak nemcsak a tizenkilencedik századi, hanem a disszertáció írásának idején, azaz 1947-ben is még érvényes elvárásai a férfiaknak a nőkkel szemben. Érdekes kontrasztot alkot ezzel szemben Johanna Snellen (1870–1943) tanár és irodalomtudós nekrológia 1926-ból, amelyben egyetlen kérdés erejéig („Vajon a gyermek, a fiatal lány nem érezte-e magát olykor kissé magányosnak iskolatársak nélkül, kizárva kortársainak köréből, mindabból, amit az ifjúság az ifjúságban keres?”²⁴) fogalmazódik meg mindaz, amit Rameckers munkájában tényként állít.

Ahogy már említettem, Wallis otthoni tanulmányai során nemcsak az íráshoz, hanem a festészethez is kapott muníciót. A hágai Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie [Országos Művészettörténeti Dokumentációs Központ] íróként és festőként tartja számon.²⁵ Rameckers azt a tényt, hogy Opzoomer felhagyott a festéssel, a gyengeség jeleként értelmezi: „Úgy tűnik, tehetséges lehetett a festészetben, még egy olyan festő is, mint Bosboom, érdeklődést mutatott munkái iránt, a témák azonban, amelyeket választott, kizárólag finomak, nyugalmat árasztóak voltak összhangban mindazzal, ami körülvette: csendéletek, virágok, gyümölcsök, tengeri látképek és tájképek. Kedvtelésével azonban meglehetősen fiatalon felhagyott. Hogy lelkének legfinomabb rezdüléseit kibontsa, nyilvánvalóan nagyobb biztonságban érezte magát a toll, mint az ecset társaságában.”²⁶

A női tehetséget az idézet szerint csakis egy befutott férfi festő, Bosboom érdeklődése hitelesíti. Tematikája, akárcsak az irodalomban, kizárólag közvetlen környezetére korlátozódik – jellemző retorikája ez a női alkotókat bemutató ismertetéseknek –, bár a „tengeri látképek és tájképek” nemigen illenek a sorba.

²³ RAMECKERS, *A. S. C. Wallis...*, 11.

²⁴ Johanna SNELLEN, „Levensbericht van Adèle S.C. Antal von Felső Gellér-Opzoomer (A. S. C. Wallis) 21 Juli 1856–27 December 1925”, in *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1925–1926*, 114–122 (Leiden: E. J. Brill, 1926), 115.

²⁵ Ld. „A. S. C. Wallis”, *RKD Netherlands Institute for Art History*, hozzáférés: 2017.01.30. <https://rkd.nl/en/explore/artists/373128>.

²⁶ RAMECKERS, *A. S. C. Wallis...*, 13.

Az irodalomhoz fordulás célja, hogy „lelkének legfinomabb rezdüléseit kibontsa”, tehát a befelé fordulás, oka pedig a nagyobb biztonságérzetben keresendő, amelyre egy nő alkotó minden bizonnyal igencsak rászorul. Érdekes kontrasztot alkot ezúttal is Johanna Snellen nekrológjában az ezt az életmotívumot feldolgozó rész: „Tudásszomja és azon vágya kielégítésén kívül, hogy megértse azokat a nagy kérdéseket, amelyek mindig is meghatározták az emberi életet, és amelyek mindig is meg fogják határozni azt, a szülői házban festői tehetségének kibontakoztatására is alkalmat talált, amelynek során Margaretha Roosenboom kisasszony, az ismert festőnő adott órákat neki, a nagy Bosboom pedig némi irányításban részesítette. Noha tehetsége ezen a területen is jelentősebb volt az átlagosnál, s festészeti munkáit kiemelkedővé teszi a teltség, a meleg tónus (nincs izzó színpompa), a kifinomult ízlés (többek között a csendéletek háttérének megválasztásában és ennek festői kivitelezésében), az érzékeny vonalvezetés és a színkezelés, hosszabb távon mégis egyetlen művészeti ág gyakorlására kellett korlátoznia magát (jellegzetes jelenség ez a többirányú tehetséggel bíró embereknél, akiknek a sorsa bizony legtöbbször az önkorlátozás kell legyen), és teljes mértékben az irodalomnak szentelte magát, amelyben természetének mélysége és szenvedélyessége szemmel láthatóan jobban kifejezésre tudott jutni, mint a színben és a vonalban.”²⁷

Itt a festészeti tehetség hangsúlyozása mellett és nem ellenében tűnik fel az irodalomhoz fordulás. Nem a biztonság keresése a fő motívum, hanem a tudásszomj optimális kielégítése és a racionális belátás, amely szerint a dupla tehetséggel megáldott embereknek többnyire csak az egyik művészeti ágra van idejük, hiszen az is teljes embert kíván. Míg Rameckers meg sem említi Margaretha Roosenboom szerepét Adèle Opzoomer festői útkeresésében, addig Johanna Snellen írásában a festőnő még Bosboomnál is nagyobb szerepet játszik.

Margaretha Roosenboom életének és munkásságának egyes körülményei egyébként emlékeztetnek Adèle Opzoomerére: szűkebb családjában őt is egy domináns férfivilág vette körül, festő apjától és nagypapjától tanult festeni, tehetsége igen korán, már 16 éves korában megmutatkozott, de a híres hágai Pulchri Studiónak csak jóval később, 35 évesen lehetett tagja. A híres utrechti teológia- és filozófiaprofesszor leánya, Adèle Opzoomer 19 éves korában debütált. A leideni *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* legfiatalabb nőként, már 24 éves korában felvette tiszteletbeli tagjai sorába.²⁸ A kapcsolati tőkére tehát az apák világa

²⁷ SNELLEN, „Levensbericht...”, 115.

²⁸ Ld. Frouke van DIJKE, „Roosenboom, Margaretha Cornelia Johanna Wilhelmina”, in *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland*, hozzáférés: 2016.12.05. <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Roosenboom>.

adott lehetőséget, amit lányaik azután tehetségük és önálló munkájuk révén váltanak szimbolikus tőkére.

Szétfeszítené e tanulmány kereteit, ha teljességre törekednék A. S. C. Wallis holland és magyar nyelvű fogadtatásának bemutatásában. Rengetegen hivatkoztak rá mindkét kultúrában. A továbbiakban csak mutatóba hozok néhány példát a magyar fogadtatásból, mégpedig nem is írói, esszéista vagy műfordítói tevékenységének tartalmi vonatkozásait illetően, hanem reprezentációja szempontjából.

A nyelvi reprezentáció elárulja, hogy az írásmű szerzője hogyan gondolkodik annak identitásáról, akiről ír, s ebben a gender mint kategória haszonnal felhasználható. Nem mindegy, hogy egy alkotó saját jogán, saját nevén szerepel egy-egy recenzióban, megemlékezésben vagy tanulmányban, vagy pedig külön hangsúlyal szerepeltetik származását, illetve házassága révén megszerzettnek tekintett státuszát. Lássunk néhány példát: „Közelről s távolról tömérdeken sereglettek össze a püspökeiktatásra, de aki legmelegebben óhajtott volna ott lenni, a főpásztor hűséges hitvесе, a csodálatosan szeretni tudó nő messze Hollandiában volt kénytelen betegsége miatt távolmaradni. Dr. Antal Gézáné holland származású. Apja Opzoomer Kornél, utrechti egyetemi tanár, nemzetének legnagyobb gondozója a XIX. században. S amily nagy volt esze, oly nagy a szive is. Az Utrechtbe került magyar theologusokat atyai szeretettel karolta fel. Leánya, Adél, örökölte atyja mély szellemét s hozzá nagy képzelő erőt nyert Istentől, így nem csoda, hogy páratlanul gondos és gyöngéd nevelés mellett nagy költővé növekedett.”²⁹

Ez az idézet 1924-ből való, és a *Dunántúli Protestáns Lap*ban jelent meg Dr. Antal Gézáné Opzoomer Adél címmel, s amint a cím melletti csillagozott kommentárból megtudjuk: „Örömmel közöljük ez alkalmi sorokat, melyeket gyöngéd női szív vetett papírra.” A cikk női szerzője, akinek nevét a lap tehát nem közli, jól láthatóan a beidegzett sztereotípiák szerint mutatja be Wallist. A holland író nő már a cikk címében is első helyen asszonynevének szerepel, pedig irodalmi munkásságát az önmaga által választott, nemi szempontból semleges A. S. C. Wallis írói álnéven publikálta. A róla szóló cikk első, ezért hangsúlyos mondata valójában nem is róla szól, hanem férjének, Antal Gézának a püspöki beiktatásáról, s ennek kapcsán Wallis fájó hiányáról, aki betegsége miatt nem tudott jelen lenni. A cikk tehát nem vele, hanem a férjével indít, szakmai karrierjének csúcspontját emlegeti. Ezzel szemben Wallis távolléte betegsége miatt a női gyengeség és esendőség sztereotípiáját helyezi előtérbe. Csak távollétével lehet jelen ebben a cikkben is. A folytatásban apja kerül a középpontba, az „utrechti egyetemi tanár, nemzetének

²⁹ N. N. *Dunántúli Protestáns Lap* 35 (1924): 132a–132b.

legnagyobb gondozója a XIX. században”, s Wallis az ő leányaként tőle és istentől kapta mintegy ajándékba mély szellemét. A következők is megelőlegezik az 1947-ben íródott, már idézett disszertáció Wallis-képét, mely az író nő gyengeségét, betegességét, kiszolgáltatottságát hangsúlyozza: „A szerető atya megdöbbenéssel vette észre gyermeke vonzalmát [Antal Géza iránt, a szerző], oly törekény teste volt, hogy valóságos üvegházi növény gyanánt ápolta s bizonyára azért részesíté tudományos képzésben, hogy egészen szellemi életet éljen.”³⁰ Így aztán nemcsak Wallis szerelmi érzései, hanem egész szellemi pályafutása „a szerető atyának” teljesítményeként jelenik meg. A cikk így folytatódik: „De a Biblia ígését: »A nő elhagyja atyját, anyját« s Petőfi mondását: »A virágnak megtiltani nem lehet« semmiféle tudós meg nem változtatja. Fájdalmas bucsuzások után 1888-ban az ifjú pár elindult Magyarországra. S a szülő aggodalma nem volt alaptalan. A féltve őrzött holland virág sokat szenvedett a szélsőséges magyar éghajlaton. Egyetlen fiának születése csaknem életébe került. Hozzá még az utrechti magas szellemi légkör után a kisvárosi élet apró, mindennapi bajaival.”³¹

Házassága részben a patriarchális narratívák ősmintájaként, a Biblia nőkkel szembeni alávető kontextusában jelenik meg, másrészt egy férfi költő közismert, de a szerelmi szenvedélyt mint valami természeti szükségyszerűséget passzívként ábrázoló sorával motiválja. Leánygyermeki, feleségi szerepe („Férjének jó szelleme, legigazibb megértője volt minden magas törekvésében”) után természetesen a majdnem az életét követelő, önfeláldozó anyai szerepkör következik, s csak ezután kerül sor alkotói munkájának bemutatására. A magyar irodalomból természetesen férfi írók munkásságához, Kemény Zsigmondéhoz és Eötvös Józseféhoz hasonlítja az ismeretlen női szerző. A továbbiakban valóban rátér Wallis írói munkásságának ismertetésére, a magyar irodalom közvetítőjének munkájára, továbbá a gyermekmentő akcióban való részvételére.

³⁰ N. N. *Dunántúli Protestáns Lap* 35 (1924): 132a–132b.

³¹ Uo.

A KULTÚRAKÖZVETÍTÉS MINT HATÁRÁTLÉPÉSEK SOROZATA

A kultúraközvetítés tanulmányozásának fontos aspektusa az ideológia.³² Az ilyen irányú kutatásokban gyakran alkalmazzák a posztkoloniális megközelítésmód fogalmi apparátusát, hiszen a kultúraközvetítés folyamata során szintén hatalmi viszonyokról, centrumról és perifériáról, kontakt zónákról, hibrid formációkról, diszlokációról és alteritásról van szó. A kolonizáció maga is a kultúraközvetítés egy formája. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy minden kultúraközvetítés egyszersmind a gyarmatosítás egy formája.

Wallis kultúraközvetítő tevékenységének kapcsán sem kikerülhetők a fent felsorolt problémák. A magyar irodalom iránti érdeklődését a Stipendium Bernardinum elnevezésű ösztöndíjjal Utrechtben tanuló két teológiahallgató keltette fel és tartotta életben: Antal Géza és Nagy Zsigmond. Az ösztöndíjat Daniel Bernard (1676–1761) német származású holland kereskedő alapította 1761-ben, alig két héttel halála előtt: végrendeletében 9000 angol fontsterlinget különített el a Pflzból, illetve Magyarországról származó, Utrechtben református teológiát tanulni kívánó diákok számára. Bernard a szülővárosának, Frankenthalnak a franciák általi lerombolása elől menekült Hollandiába 1688-ban vagy 1689-ben, ahol hamarosan nagy karriert futott be: a holland Kelet-Indiai Társaság asszisztenseként 1699-ben Kelet-Indiába került. 1710 és 1716 között már az indiai Koromandel-part kormányzójaként dolgozott. 1716-ban tért vissza Amszterdamba, majd Utrechtben telepedett le, ott élt haláláig.³³

Ebből a rövid történetből is látható, hogy Antal Géza és Nagy Zsigmond hollandiai, és ezáltal közvetve Adèle Opzoomer magyarországi tartózkodását is a határok átlépése (a Bernard család szülővárosának, Frankenthalnak a franciák általi lerombolása miatt menekült Hollandiába) és a gyarmatosítás (a Bernard által alapított ösztöndíj abból a gazdagságból származott, amelyet alapítója a holland gyarmatokon szerzett) tette lehetővé. Ahogy Edward Said is rámutatott Jane Austen *Mansfield Park* (1814) című regényének posztkoloniális elemzésében, az angol Mansfield Park gazdag és önfeledt világát Antigua, Anglia karibi gyarmata

³² Ld. többek között: Wolfgang SCHMALE, „Cultural Transfer”, *European History Online*, hozzáférés: 2017.01.09. <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/cultural-transfer>.

³³ W. M. SCHINKELSHOEK, *Het Stipendium Bernardinum in alle toonaarden bezongen*, PhD értekezés (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, 2011).

tette lehetővé.³⁴ Ugyanígy Daniel Bernard többszörös határátlépése tette lehetővé Hollandia és Magyarország, azon belül különösen Erdély, valamint a Pfalz közötti tudományos és kulturális kapcsolatokat, határátlépéseket. Így már a történet indulása előtt nem megkerülhető a személyek, kultúrák, áruk és értékek folyamatos ide-oda áramlásának kérdése.

A. S. C. Wallis tevékenységét éles cezúra, újabb határátlépés osztja ketté 1888-ban, amikor a Hollandiában megismert Antal Gézával kötött házassága miatt Magyarországra költözik. Ettől a pillanattól kezdve nemcsak virtuálisan, hanem valóságosan is két kultúra kontextusában él és alkot. Milyen hatást gyakorolhatott írói, alkotói és kultúráközvetítői munkásságára az a változás, melyet az Utrechtből Páparra költözés jelentett?

CENTRUM ÉS PERIFÉRIA

A holland és magyar kultúra közötti közvetítéssel kapcsolatban megállapítható, hogy két kevésbé ismert nyelv kultúrájáról van szó és olyan területekről – Hollandia és Magyarország –, amelyek nem rendelkeznek közös határral, és amelyek alapterületük szerint Európán belül kisebb országoknak számítanak. A kulturális transzferkutatások alapvető cikkének tekintett Michel Espagne és Michael Werner³⁵ által írt tanulmányban taglaltak szerint sem Hollandia, sem Magyarország nem tartoznak az úgynevezett centrumhoz, hanem a perifériához. Az angol, a német vagy a francia nyelvű kultúrákhoz mérve mindenképpen.

Érdemes azonban továbbgondolni ezt a besorolást. Wolfgang Schmale³⁶ Európát nem a nyelvek ismertsége vagy az egyes országok alapterülete szerint vizsgálja, hanem a modernizáció üteme szerint. A francia forradalmat követő modernizáció Nyugat-Európában gyorsabban és intenzívebben ment végbe, mint Kelet-Közép- és Kelet-Európában: az általános industrializáció, az alkotmányosság eszméjéhez kapcsolódó nemzetállam eszméje vált az uralkodó

³⁴ Edward SAID, „Jane Austen and Empire”, in *Culture and Imperialism*, 80–96 (New York: Vintage Books, 1994).

³⁵ Michel ESPAGNE und Michael WERNER, „Deutsch-Französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jh.: Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des C. N. R. S.,” *Francia* 13 (1985): 502–510.

³⁶ SCHMALE, „Cultural Transfer”.

paradigmává, s a forradalom előtti feudális berendezkedést Nyugat-Európában felváltották a polgári társadalmak. Ezzel szemben a közép- és kelet-európai országokban a földbirtokos arisztokrácia uralma, politikai és szellemi befolyása sokkal tovább fennmaradt. Ezzel összefüggésben az írni-olvasni tudók száma, az iskolarendszer színvonala, a város és a vidék kulturális egyensúlya, a mindennapi élet technológiai fejlődése messze elmaradt a nyugat-európai társadalmakétól. Ezek a különbségek megteremtették a „Nyugat” sajátos, aszimmetrikus tekintetét, amellyel a „Keletre” (értsd ebben az összefüggésben: Kelet-Európára) néztek. A fejlődésnek ez az eltérő jellege lehetővé teszi a centrumnak és a perifériának egy másfajta szempontú meghatározását, amelyben az ipari és polgári fejlődés tempója és minősége az alapvető. Ebben a tekintetben tehát megállapíthatjuk, hogy Hollandia és Belgium a centrumhoz, míg az osztrák–magyar monarchiabeli vidéki Magyarország a perifériához tartozott még a tizenkilencedik század második felében is (a kiegyezés utáni Budapestről már nem jelenthető ki ugyanez ilyen egyértelműen). Az 1848-as forradalom és szabadságharc bukása után a város és a vidék közötti gazdasági és kulturális aszimmetria megmaradt, s az a modernizáció, ami a vidéki városokban mégis elkezdődött a kiegyezést követően, nem vetekedhetett azzal a polgári fejlődéssel, ami Hollandia városaiban már sokkal korábban, a kora újkorban megindult. Jól példázza ezt a fejlődésbeli eltérést annak a két városnak az összehasonlítása, amely Adèle Opzoomer kultúraközvetítői tevékenységének két fő helyszíne volt: Utrecht és Pápa.

Utrecht városa a tizenkilencedik század második felében³⁷

Utrecht a középkortól kezdve Hollandia egyik legfejlettebb városa. A városi jogokat tartalmazó oklevél az ország legrégebbi dokumentumai közé tartozik, 1122-ből való. A Vecht és a Rajna már a római időktől fogva fontos kereskedelmi csomóponttá tette. Ezek a folyók részben az Északi-tengerrel, részben olyan fontos Rajna menti városokkal teremtettek összeköttetést, mint Köln és Mainz. Egyre több kereskedő érkezett a városba. A középkorban sok templom és kolostor épült. Utrecht 1580-ig püspöki város volt, ennek a reformáció vetett véget. Az Utrechti Egyetemet 1636-ban alapították, és városi irányítás alá került. Első rektora

³⁷ Az alább következő összefoglalás a következő forrás alapján íródott: „Canon van de stad Utrecht”, *entoeen.nu: De canon van Nederland*, hozzáférés: 2017.06.18. <https://www.entoeen.nu/nl/utrecht/stad>.

Gijsbrecht Voetius (1589–1676) ortodox protestáns teológus volt, az egyetem a későbbiekben is ezt a profilt tartotta fent. A tizenkilencedik században is a protestáns teológia fellelegvárának számított. Utrecht Lodewijk Napoleon, Bonaparte öccsének királysága alatt 1807-ben rövid ideig Hollandia fővárosa volt. Az 1848-as alkotmánnyal sok minden megváltozott: biztosította a gyülekezési szabadságot, s így 1853-tól kezdve új életre kelhetett a római katolikus egyház. Az egyetem hiába tiltakozott, de még III. Vilmos király közbenjárása sem számított. A parlamentáris demokrácia szabályai szerint már nem lehetett megakadályozni a katolikus egyház visszatértét.

A tizenkilencedik század elején Utrecht városa komoly változásokon ment keresztül: a régi városfalat és erődítményeket lebontották, angol stílusú parkokat, neoklasszicista stílusban épült palotákat és új lakónegyedeket létesítettek, a kikötőt modernizálták. 1843-ban épült meg az Utrecht–Amszterdam vasútvonal. A menetrendet az Amszterdami Tőzsde nyitvatartási idejéhez igazították, ezért nyáron napi négy, télen napi három vonat indult. Hamarosan más fontos városokkal is kiépült a vasúti összeköttetés, és Utrecht az ország egyik legfontosabb vasúti csomópontja lett. 1850 és 1890 között az Utrechtből induló vonattal közlekedők száma elérte a félmilliót. A város ugyanebben az időszakban a természettudományok s ezen belül az orvostudomány fejlődésének színtere. Az orvostanhallgatók képzésében az addig általános és etikai képzés helyébe a természettudományokra összpontosító alkalmazott kutatások, az orvostudományi kísérletek léptek. Új kórházak, klinikák és laboratóriumok létesültek.

Központi fekvése, közlekedési csomópont mivolta miatt Utrecht lett a helyszíne 1917-től az eleinte évente egyszer, később évente kétszer megrendezett országos ipari vásároknak, amelyek a holland és a hollandiai gyarmati ipar és kereskedelem termékeinek legfontosabb fóruma lett. 1922-től a külföld előtt is megnyíltak a vásárok, és nagy közönséget vonzottak.

A város 1914 körül óriási fejlődésnek indult többek között a városépítés iránt különösen érdeklődő, elkötelezett polgármester, J. P. Fockema Andreae tevékenységének eredményeképpen. Új városnegyedek épültek, 1918-ban az említett polgármester Hollandia ekkoriban leghíresebb építészt, H. P. Berlagét hívta meg építészeti tanácsadónak, aki nagyívű városfejlesztési tervet dolgozott ki. Ekkor tervezték az olyan fontos középületeket, mint például a rendőrség irodaépületét, a Wilhelminapark pavilonját, és több iskola is ekkor épült.

Utrecht már a tizenkilencedik században jelentős ipari központtá nőtte ki magát. Acélöntödék, gépgyárak működtek a városban, virágzó fémiparral is büszkélkedhetett. Ezekhez kapcsolódott a vasúti kocsik gyártása is. Hajóépítő

műhelyek, fafűrészmalomok, téglagyárak, tető- és padlóburkoló csempe- és cserépgyárak működtek. Mindez sok munkást vonzott a városba. Utrechtben tették szabaddá először az egyik legfontosabb és legelegánsabb sugárút, a Maliebaan³⁸ járdájának egy részét a kerékpárosok számára, így itt született meg Hollandia legelső kerékpárútja 1885-ben 45 kerékpáros levélbeli kérésére.

Végül Utrecht város szülötte Gerrit Rietveld bútortervező, építész, a *De Stijl*-csoport tagja, akinek Truus Schröderrel tervezett elcsúsztatható válaszfalakkal ellátott lakóháza mind a mai napig megcsodálható, és amely 2000-ben megkapta a Világörökség címet.

Pápa városa a tizenkilencedik század végén
és a huszadik század első évtizedeiben³⁹

Míg Utrecht a tizenkilencedik század második felében jelentős fejlődésnek indult, Pápa esetében épp egy fordított irányú folyamat játszódik le: a reformkorban megindult felemelkedés megtorpan. Mindaddig népességszámát, ipari és mezőgazdasági vonzáskörzetét illetően jelentős nyugat-dunántúli városnak számított. Megőrizte ugyan polgári iskolaváros és kulturális centrum jellegét, mégis provinciális maradt, ahol nem sok minden történt. A Tapolca patak nem tudta ellátni a nagyipar szükségleteit, a vízimalmok mellé nem épültek modern hengermalmok. Szén sem állt rendelkezésre, de a legfontosabb visszatartó tényező, hogy Pápa nem lett vasúti csomópont, mert a pápai képviselő-testület nem szavazta meg a Győr–Pápa–Szentgotthárd–Graz vasúti fővonal megépítését. A Pápán áthaladó, Győrt Szombathellyel összekötő vasútvonal csak 1871-ben jött létre, s a fő vasútvonalak is elkerülték a várost. Ennek következtében csak egy-két gyár települt a városba, 1870-ben a dohánygyár, 1901-ben pedig a textilgyár. A két gyár jelenléte tisztviselő- és munkáslakások építését vonta maga után, de épült bölcsőde, óvoda, művelődési ház és sportpálya is. A század végére épült ki a vízvezetékrendszer és a városi villamostelep. Ugyancsak ez idő tájt jelentek meg a bitumenes utak és a kockakövek a belváros egy-két utcájában.

A meginduló építkezések során kibővítették a Zárda épületét, megépítették a Református Nőnevelő Intézet otthonát, a Nátust, a Református Kollégium és

³⁸ Itt állt egyébként az Opzoomer család háza is.

³⁹ Az alább következő összefoglalás a következő forrás alapján készült: PÖLÖSKEI Ferenc, „Pápa a polgári korszakban”, in *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*, szerk. Dr. KUBINYI András, 231–271 (Pápa: Pápa város önkormányzata, 1994).

a református püspöki palota épületét. Bővítették továbbá a Szent Benedek Rend Római Katolikus Szent Mór Gimnáziumának épületét és rendházát is, külön helyet kapott az Állami Tanítóképző, elkezdtek a zsidó polgári fiúiskola és más elemi és polgári iskolák, valamint az állandó színház építését.

A város kulturális életét az iskolákon kívül a polgári szervezetek és egyesületek határozták meg, mint például az úri kaszinó és a belőle kivált Polgári Kör. Ezek tagjaiból került ki a hírlapirodalmat fogyasztó közönség is. Estélyeket, irodalmi összejöveteleket, felolvasóesteket szerveztek. Múzeum és városi könyvtár ebben az időben még nem állt rendelkezésre, a különféle gyűjtemények az iskolák falai között kaptak helyet. A még a reformkorban alapított nyomda jelentős szerepet kapott a hírlapok és könyvek olcsó megjelentetésében. A polgárosodás irányába mutattak a különféle nőegyletek (Jótekonny Nőegylet, Izraelita Nőegylet), valamint az iparos ifjúság önképző és segélyező egylete, a keresztény kereskedősegédek egyletei, az izraelita iparosok és kereskedők Lloyd Egyesülete, a jogászsegélyező, tanító- és jegyzőegylet is, továbbá az olvasókörök (Szabadelvű Olvasókör), valamint a Jókai Kör. A városi élet polgárisulását erősítették a lövészegylet, a Korszolya Egylet, a kerékpáros és tekeegylet, valamint az iskolák sportkörei. Nincs tudomásom róla, hogy Wallis bármelyik egylet tagja lett volna, s így részt vett volna a városi közéletben. Mindazonáltal megállapítható, hogy a tizenkilencedik század végi Monarchia felfelé ívelő szakaszában érkezett Pápára, ahol nemcsak az Utrechthez viszonyított kétségtelen elmaradást tapasztalhatta, hanem a polgári életforma, a kisközösségek kifejlődésének is tanúja lehetett. Apró adalék Pápa város történetéhez, hogy 1915. szeptember 9-én maga Sigmund Freud is járt Pápán: barátját és tanítványát, az ottani huszárlaktanya orvosát, Ferenczi Sándort látogatta meg.

1919-ben Pápán is megalakult a Direktórium, amely rettegettségben tartotta a várost, és véres megtorlásokkal fenyegetőzött. Ennek hatására döntött úgy az Antal-házaspár, hogy visszaköltözik Hollandiába.

A két város történetének, jellegének összehasonlításából részben az a következtetés vonható le, hogy A. S. C. Wallis a schmalei értelemben vett centrumból érkezett a viszonylagos perifériára. Egy korán polgárisult, modern ipari és kereskedelmi városból az Osztrák–Magyar Monarchia egy kétségtelenül fejlődésnek induló, a modernitás jeleit már magán viselő, de Utrechthez képest azért fejletlenebb közép-európai kisvárosába. Költözése azt is jelentette, hogy a Hollandiában irónóként megszerzett szociális tőkéjét Magyarországon egy csapásra elveszítette: Antal Géza teológus holland felesége lett belőle. Ugyanakkor a tizenkilencedik század végi Európában a Monarchia gazdasági és kulturális nagyhatalomnak

számított. Wallis tehát egy tágabb, európai kontextusban szemlélve nem a legelmaradottabb perifériára érkezett. Talán ennek is köszönhetette, hogy sem emberi, sem alkotói autonómiáját nem veszítette el: részben folytatta holland nyelvű szépirodalmi munkásságát, verseit, regényeit továbbra is megjelentette Hollandiában. Ha némiképp elszigetelten élhetett is, a számtalan társadalmi eseményre szóló meghívó, amelyek Antal Géza nevére szóltak ugyan, azt bizonyítja, hogy noha férjén keresztül, de benne volt Pápa városának kulturális vérkeringésében. Továbbra is élénk levelezést folytatott hollandiai kiadójával és hazájában hátrahagyott barátaival, írókollégáival. Másrészt pedig már Hollandiában megkezdett kultúraközvetítői tevékenységét is továbbvitte, elmélyítette és kiszélesítette.

A centrum és periféria összeolvadása
a kultúraközvetítés folyamatában – *histoire croisée*

Michael Werner és Bénédicte Zimmermann egy újfajta metodológiát javasolnak a kulturális transzferkutatások területén.⁴⁰ A javaslat lényege az *histoire croisée*, a keveredő történelem fogalma. Kiindulópontjuk szerint a közvetítendő kultúrák eleve nem homogének. A közvetítés eredményeként egy olyan entitás jön létre, mely sem a közvetítő, sem a közvetített kultúra kizárólagos sajátja. A befogadó és a befogadott kultúra között nincsen hierarchikus viszony. Werner és Zimmermann tehát a kereszteződés metaforáját javasolja a kultúrák találkozásának leírásához, mely találkozásnak a folyamat jellegét emelik ki. Mindez nemcsak azt jelenti, hogy a kultúrák folyamatosan kapcsolatba kerülnek egymással, hanem azt is, hogy a közvetítés kölcsönös hatást jelent mind a befogadó, mind pedig a befogadott kultúra tekintetében.

Mit jelent mindez Wallis esetében? Megállapítható, hogy a magyar irodalomban ugyanazt kereste, mint önálló holland nyelvű szépirodalmi tevékenységében: egy nemzet dicsőségesnek tekintett múltját és az ahhoz kapcsolódó irodalmat térképezte fel.

A magyar irodalomból magyarországi tartózkodása idején is ahhoz a korszakhoz fordult, amelyre a tizenkilencedik század második felétől kezdve a magyar irodalmi és kulturális véleményformálók mint a magyar történelmi és irodalmi

⁴⁰ Michael WERNER et Bénédicte ZIMMERMANN, „Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity”, in *De la comparaison à l'histoire croisée*, éd. Michael WERNER et Bénédicte ZIMMERMANN, 15–49 (Paris: Seuil, 2004).

múlt fénykorára tekintettek: Petőfihez (ezen belül Aranyhoz), Tompához, Tóth Kálmánhoz. Mindhárom tanulmánya a költők életrajzához kapcsolódóan mutatja be az életművet, amelyet számtalan versrészlet fordításával illusztrál, állításait szövegekkel támasztja alá. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc elbukásában Wallis a modernitáshoz vezető fejlődés megszakadását látta. Ugyanakkor a tizenkilencedik század első felében az ő hazájában ugyanúgy felébredt a dicső múlt iránti érdeklődés, mint a kiegyezés utáni Magyarországon, természetesen más okokból. Ott a jelen vélt erkölcsi hanyatlása inspirálta az írókat a dicső múlt, a tizenhetedik századi virágzó holland kultúra példájának felelevenítésére. Wallisnak a három magyar költőről szóló tanulmányai tehát egy olyan intellektuális érdeklődésből születtek, amelyben a kultúraközvetítő saját kultúrája és az abban kialakult elvárások, valamint az idegen, közvetítendő kultúra hagyományai, kulturális értékei összeolvadnak, mégpedig a dicsőnek feltételezett múlt felmutatásának gesztusában, a nemzetformáló értékek hangsúlyozásában a jelen elé tartott mintaként mind a holland, mind a magyar közegben.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy ennek az összeolvadásnak az eredményeképpen felfedezhetünk-e olyan, a holland kultúrára és irodalomra jellemző értékeket, amelyeket Wallis Petőfi-tanulmányában megjelenít és közvetít.

A Petőfi-tanulmányban egy olyan költőtípus áll a középpontban, amely nem jellemző a holland költőkre. Ez az eltérő történelmi fejlődéssel magyarázható. Hollandiában a fejlett intézményrendszer miatt nem az irodalomra hárult a politikai célok megfogalmazása. Ha találhatóak is a holland nemzet dicsőségét felmagasztaló versek a holland költészetben, azok túlnyomórészt a tizenhetedik századhoz nyúlnak vissza, a hollandok forradalmának és szabadságharcának korához. A másik nagy különbség a holland és a magyar költészet között a népiesség hiánya az előbbiben, megléte az utóbbiban. E különbség okai szintén a két ország, a két nemzet eltérő történelmi fejlődésében keresendők. A már a középkorban az erős polgárosodás és városiasodás jeleit mutató Németalföldön nem alakult ki az a fajta paraszti, feudális életmód és világlátás, mint Magyarországon. A falu és a város közötti különbség ennek megfelelően nem olyan mértékű volt, mint nálunk. Sem az oralitásnak, sem a népdalnak vagy a népművészet egyéb ágainak nem volt hagyománya. Így Petőfi népiességét valamiképpen „meg kellett magyarázni”, érthetővé kellett tenni a holland olvasóközönség számára. A három költő közül Petőfi az, aki mind népiességet tekintve, mind pedig harcias nemzetközpontságát miatt a leginkább eltér a hollandiai költőtípusoktól.

Wallis Petőfi-tanulmánya részben ezt az idegenséget állítja középpontba. Felhívja a holland olvasóközönség figyelmét, hogy empátiával, belehelyezkedéssel,

az idegenség elfogadásával lehet csak megérteni Petőfi költészetét: „Hogy értékét megfelelően felismerjük, verseit mindig a kor kereteibe kell helyeznünk, úgy kell olvasnunk, ahogyan a magyarok 1848–49-ben olvashatták azokat, csak ekkor érthetjük meg lehengerlő hatásukat. Aki ezek nélkül az emlékek nélkül üti fel kötetét, s főleg az, aki idegenként olvassa, annak talán csalódást okoz majd. Petőfi Ausztria elleni gyűlöletét [...] gyakran durvának és költőietlennek találhatja, irritálni fogja a sok túlzás, és sok mindenről úgy érzi, hogy a szenvedély hevében túllépi a szépség határait.”⁴¹

Az intés a tizenhetedik század óta nem háborúskodó, liberális Hollandia szülöttjének tollából való. Izgalmas az, ahogyan Wallis értékítéletében szorosan összefonódik az esztétikai érték és a politikai tartalom. Átsejlik az idézetben a nacionalizmus bármilyen formájától idegenkedő, azt „durvának” és „költőietlennek” bélyegző ízlésvilág.

Ugyanakkor azonban Wallis a közöset is megtalálja a holland költészet és Petőfi költészete között. Petőfi *Nemzeti dalát* ugyanis a *Wilhelmus* című „koldusénekhez” hasonlítja, amely a holland irodalom egyik emblematikus, klasszikus költeménye, a hollandoknak a spanyolok ellen vívott forradalmának és szabadságharcának klasszikus darabja, 1932 óta Hollandia himnusza. Az úgynevezett „koldusének” (hollandul: geuzenliederen) a tizenhatodik században születtek, céljuk az volt, hogy a népet ellenállásra és harci cselekedetekre hívják fel a spanyolok ellen. Többnyire ismeretlen szerzőik nemzeti öntudatból, egy konkrét történelmi esemény kapcsán azonosították magukat koldusként. Pármai Margit, Németalföld kormányzója 1566-ban vette át a németalföldi nemesek folyamodványát, melyben az inkvizíció kegyetlenkedéseinek azonnali felfüggesztését kérték. Egyébként nem fordultak sem a király, sem a kormány, sem pedig az egyház ellen. Ezen aktus során Pármai Margit tanácsadója, Karel van Berlaymont megvetően koldusoknak nevezte a kérelmezőket. Ettől kezdve büszkén vették magukra ezt a megbélyegzést mindazok, akik az új hit, a protestantizmus védelmezőiként a későbbiekben merészen szembeszálltak a spanyol önkényuralommal. A koldusénekek gyakorlatilag a németalföldi reformáció gunyoros hangvételű propagandaénekei voltak, amelyek gyakran a legújabb történelmi eseményekről is hírt adtak. Legtöbbjük Orániai Vilmosnak, a németalföldi felkelés vezetőjének a dicsőségét, valamint Isten segítségét hangsúlyozta. Ezeket a verseket külön lapokként is kinyomtatták, és utcai árusok terjesztették. Valószínűleg 1574-től kezdve kötetben is megjelentek, s ezeket újabb és újabb, bővített kiadások követték. A legtöbb ének szerzője

⁴¹ A. S. C. WALLIS, „Schetsen”, *De gids* 53, 7. sz. (1889): 34–35.

anonim, olykor azonban a szerzők kezdőbetűje vagy jelszava jelzi az eredetet. A tizenhatodik században a Wallis által emlegetett *Wilhelmus* című ének tett szert a legnagyobb népszerűsége. Az Orániai (Hallgatag) Vilmos szájába adott szövegben egy, a Willem van Nassow nevet kiadó akrosztichon jelenik meg. Ez és egyéb poétikai jellegzetességek a retorikai kamarák esztétikai előírásai szerint született versek hagyományába illesztik a költeményt. Orániai Vilmos mint a vers narrátora érvekkel támasztja alá az Alba herceg zsarnoksága elleni harc jogosságát, és hangsúlyozza az elnyomott németalföldiekkel kötött szövetségét, akiknek vigasztalást és bátorítást kíván nyújtani a szabadságukért vívott kitartó küzdelemben. A *Wilhelmus* szerzőségéről mind a mai napig viták folynak: a kálvinisták már 1602-ben Filips van Marnix van Sint-Aldegondét, a délnémetalföldi író, diplomatát, tudóst és Hallgatag Vilmos (azaz Nassaui Vilmos) tanácsadóját tartották a költemény szerzőjének, ez azonban máig vitatott. Hugo de Groot 1614-ben a katolikus, de a katolicizmust erősen bíráló Dirck Volkertsz Coornhert szerzősége mellett tette le a voksát.⁴² Wallis Petőfi-tanulmányában Aldegondét emlegeti a *Wilhelmus* szerzőjeként, s ebben talán – bár háromszáz év távlatáról van szó – személyes protestáns elkötelezettsége is szerepet játszott.

Milyen alapon hasonlíthatta Wallis saját hazájának egy tizenhatodik században írt költeményét egy a tizenkilencedik századi Magyarországon született vershez? Hiszen a két szöveg retorikájában inkább eltérő, mint hasonló. Míg a *Nemzeti dal*ban a többes szám első személyű megszólalás dominál, addig a *Wilhelmus*ban egy egyes szám első személyben beszélő hangot hallunk. Viszont a két mű egyaránt a kiáltványlíra műfajába sorolható, egy nép idegen elnyomás elleni lázadásából és szabadságvágyából született. Mindkettő stanzákból áll, s míg a holland nyelvű vers az akrosztichon eszközeivel hangsúlyozza mondanivalóját (kiemelve a szabadságharc vezetőjének nevét), addig a másik ugyanerre a célra a reneszánsz másik közkedvelt retorikai alakzatát, a refrént alkalmazza. Az, hogy Wallis a *Nemzeti dal* fordítása során a *Himnusz* (*Volkslied*) címet adta neki, szintén érthető. A görög hümnosz jelentése „ének”, eredetileg isten dicsőítéséről szóló, fohászkodó imát jelentett, amely később a tizenkilencedik században a nemzetté válás időszakában kapcsolódott össze egy-egy közösség szabadságvágyának kifejeződésével. Az istenhez fohászkodás és a nemzet szabadságának összekapcsolása mindkét költeményre jellemző. A holland nép nemzetté válása valóban sokkal hamarabb következett be, mint a többi európai népé, így Wallis fejében joggal

⁴² Ld. Karel PORTEMAN en Mieke B. SMITS-VELT, *Een nieuw vaderland voor de muzen: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560–1700* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008), 74–77.

kapcsolódhatott össze a holland és a magyar nép nemzetté válását megfogalmazó, bár két egészen más korszakban íródott két költemény műfaja – himnuszként, mely ebben a kontextusban nem elsősorban a hivatalos alkalmakkor énekelt himnuszt jelöli, hanem az irodalomtörténeti műfajt. Ezért érthető, amikor ezt írja tanulmányában: „Petőfi legnagyobb népszerűségét hazafias dalainak köszönheti, joggal. Vannak versek, amelyeket nem csupán költészetként kell értékelni. Az ilyen versek szavak ruhájába öltöztetett tettek, hatalmas, felszabadító tettek. Lehet, hogy száraz kenyérnek tűnnek, de éhezőknek nyújtott kenyér. Kiutat jelentenek egy egész nép elfojtott sóhajtozásából, s már nem kérdezzük, szépek-e, ezrek kristálykönyvei láttán nem kérdezzük, hogy gyémántnak is lehetne-e nevezni őket. Ugyanez a helyzet Petőfi nemzeti költeményeivel is. Jelszavakként szolgáltak azokban a félelmetes napokban, amikor százak ajkain formálódtak meg, melyektől százak kapták meg életük értelmét és vigaszt a halálra; többet tettek Magyarország szabadságáért, mint egy egész hadsereg. Hogy mit jelenthet a harc közben énekelhető vers egy nemzet vagy egy párt számára, a történelem már meggyőzően bizonyította. Luther *Erős várunk az Istenje*, Aldegonde *Nassaui Vilmosa* annak a hitnek a fegyvereiként szolgáltak, amelyből megszülettek; a francia forradalom győzelmei a *Marseillaise* hangjaira jöttek létre. E költemények egyike sem tartozik a legmagasabb művészet birodalmába, a kor számára, amely ajándékkul kapta őket, többet jelentettek a művészetnél. Petőfi már említett költeményében „Talpra magyar, hí a haza!”, nincsenek megrendítő szépségek, de egy meghajlott nemzetnek mondta el azt, hogy kiegyenesedhet, tudatta az elnyomottakkal, hogy igenis van szabadság, és meg is lehet szerezni azt. Óriási extázisban íródott, amelyben a hazafias és vallásos érzület olyan szavakban olvad egybe, mint „A magyarok istenére esküszünk!”, melyekben minden nép közel érzi magához az istenséget, mert tudatában van saját jogainak, s az istenségben a legtökéletesebb igazságosságot tiszteli. Petőfi minden hazafias költeményében ez a rendíthetetlen jogtudatosság szólal meg, hazája szabaddá válásának biztos hite és az a küldetéstudat, hogy ehhez kötelessége hozzájárulni.”⁴³

Wallis Petőfi-recepciója tehát szép példája a befogadó és a befogadott kultúrájának keveredésére, az idegenség és az ismerőség dinamikájára, amelyek a befogadás folyamatában állandó kapcsolatban állnak egymással, s ez a kapcsolat a maga állandóságában is folyton változik. Így az *histoire croisée* Werner és Zimmermann által koncipiált fogalma ebben a kázusban markáns kifejeződést nyer. Két nemzet időben és térben eltérő történelme és kultúrája a befogadásban mind

⁴³ A. S. C. Wallis, „Schetsen”, 35.

a különbségeket, mind a hasonlóságokat felmutatja. Wallis holland nyelvű tanulmányán éppen úgy átcillannak a befogadó kulturális preferenciái, kontextusa és esztétikai ízlése, mint amennyire a befogadott kultúra sajátosságai.

IRODALOMFELFOGÁS

Kees van Rees és Gillis Dorleijn felhívják a figyelmet arra a fontos szerepre, amelyet az irodalomfelfogás játszik az irodalmi és kulturális mező vizsgálatában.⁴⁴ Definíciójuk szerint az irodalomfelfogás „[...] többnyire normatív elgondolások és érvek együttese az irodalom természetét és funkcióját, az irodalmi eljárásokat és ezeknek az olvasókra gyakorolt feltételezett hatását illetően”⁴⁵.

Nemcsak az íróknak, hanem a kultúráközvetítőknek is van irodalomfelfogásuk. A kultúráközvetítők egyszerre tekinthetők specifikus ízléssel és preferenciákkal rendelkező individuumoknak és a piac igényeivel számoló intézményeknek, mint amilyenek a folyóiratok vagy a kiadók.

Mindemellett érdemes szem előtt tartani az implicit és az explicit irodalomfelfogás különbségeit is. Az explicit irodalomfelfogás egy-egy író vagy intézmény világosan megfogalmazott és ilyenként felismerhető, szövegszerű megfogalmazása. Az implicit irodalomfelfogást az olvasók, irodalomtudósok és kritikusok következtetik ki a szerző művei alapján. Ez utóbbi az olvasók konstrukciója.

Wallis esetében nem tudok explicit irodalomfelfogásról, sem íróként, sem kultúráközvetítőként nem alkotott ilyen jellegű szöveget. Implicit irodalomfelfogást azonban levezethetünk írói és kultúráközvetítői munkássága alapján a holland irodalmi mezőben elfoglalt pozíciója figyelembevételével.

Mint már volt róla szó, Wallis a maga történelmi érdeklődésével kitűnően beleilleszkedett a *De gids* programjába, hiszen regényeiben gyakran foglalkozott a tizenhatodik és tizenhetedik századi Hollandiával. A pedagógiai és erkölcsi célkitűzéseket is a magáénak vallotta: az irodalomnak a történelmi múltról kell szólnia a kortárs társadalom megjavításának szándékával. Ebben a vonatkozásban implicit irodalomfelfogását etikainak és nevelő szándékúnak nevezhetjük.

⁴⁴ Gillis J. DORLEIJN en Kees van REES, „Het Nederlandse literaire veld”, in *De productie van literatuur: Het Nederlandse literaire veld 1800–2000*, red. Gillis J. DORLEIJN en Kees van REES (Nijmegen: Ventilt, 2006), 25–27.

⁴⁵ DORLEIJN en REES, „Het Nederlandse...”, 25.

Történelmi témáin keresztül olyan üzeneteket fogalmazott meg, amelyeket mind Hollandia, mind pedig Magyarország számára aktuálisnak tartott. Elkötelezett irodalomszemléletnek nevezhetjük, amely olyan értékeken nyugodott, mint az egyén és a társadalom szabadságának összefüggése. Mindez nem állt összhangban a tizenkilencedik század végén fellépő, radikálisan újítónak tekintett, úgynevezett Nyolcvanasok esztéticizmusával. Ezt veti szemére Sivirsky Antal (1909–1993) is, a Hollandiában élt magyar származású irodalomtörténész is, aki egyik fontos könyvében alaposan foglalkozik Wallis munkásságával.⁴⁶ Ez a szemrehányás azonban a polarizáló és a diszkontinuitásra épülő irodalomfelfogáson alapul, amely szerint az irodalom forradalmi megújulások sorozata. Wallis egy másfajta modernizációs programnak a része volt, mint a Nyolcvanasok, amely szintén a változást képviselte ugyan, de a hagyományokra építő fokozatosság, a kis eltolódások elvén alapuló változást.

Érdekes megemlíteni, hogy Wallis az 1905–1906-os év téli hónapjait Hágában töltötte, mert férje egy amerikai munkameghívásnak tett eleget. 1905-ben ugyanis ugyanannál a Tjeenk Willink kiadónál, ahol maga Wallis is publikálta saját műveit, jelent meg Johan Huizinga (1872–1945) egyetemi székfoglaló beszéde, amelyet a Groningeni Egyetemen mondott el egyetemi tanári kinevezése alkalmából. Ebben az alábbiakat olvashatjuk: „Míg a természettudományban minden tudást szigorú fogalmakban kell rögzíteni, melynek során a képesség inkább zavaróan hatna, a történelemnek más a feladata. Ha el akarja érni a célját, azaz a múlt újraélesztését, tudatosan át kell lépnie mindannak a határát, ami a fogalmakban érhető tetten, és egy látványos képi világot kell a szemünk elé varázsolnia, más szóval képet kell alkotnia a múltból.”⁴⁷

Valószínűnek tartom, hogy Wallis maga is olvasta ezt az értekezést, és hatott saját irodalom- és történelemfelfogására, hiszen mind saját műveivel, mind kultúraközvetítő tevékenységével, tanulmányaival és műfordításaival maga is a múltat kívánta élővé tenni, s ehhez gyakran eleven, képi világot teremtett műveiben. Kitűnő példa erre a már említett *Anonymus* című költeménye.

⁴⁶ SIVIRSKY, „III. Magyar témák...”, 105–147.

⁴⁷ Johan HUIZINGA, „Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen”, in *Geschiedwetenschap/hedendaagsche cultuur: Verzameld werk*, vol. 7, 3–28 (Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon, 1950), 21–22.

IMAGOLÓGIA

Joep Leerssen szerint az „[i]magológia egy-egy nemzet jellemzésének kritikai tanulmányozását jelenti [...], a nemzeti reprezentációk és a nemzeti identitás antiesszencialista, konstruktivista megközelítése”⁴⁸. Az imagológiával foglalkozó Manfred Beller és Joep Leerssen szerkesztette átfogó kötetben a magyarok reprezentációjáról ezt olvashatjuk: „A magyarokról alkotott nyugati képek és sztereotípiák, valamint a magyar önreprezentációk két pólus között oszcillálnak: a negatív változat a magyarokat alantas, elmaradott, rablóhadjáratokat rendező, ázsiai barbárokként ábrázolja, akik betolakodók voltak Európában, a pozitív változat viszont a keresztény Európaért és az európai liberális értékekért hőiesen harcoló népként. A történelem során ezek a képek újra meg újra visszatértek.”⁴⁹

Inkább a negatív reprezentáció irányába mutat Wallis nagyapjának, a már említett Jan Ackersdijcknek a magyarországi útinaplójában olvasható ironikus megjegyzés a pesti egyetemről szóló részben: „Az utcán néhány fekete dolmányt, tarka sapkát viselő fiatal úrral találkoztam, akiknek oldalán kard csüngött, és valamennyinek sűrű bajsza volt. [...] Magyarországon minden ruhának valami képpen harcias jellege van, és majdnem minden férfi bajuszt visel. (Ebben van valami nemzeti vonás.) A nemesemberek kiválóságuk tudatától áthatva pödörgetik a bajszukat felfelé.”⁵⁰

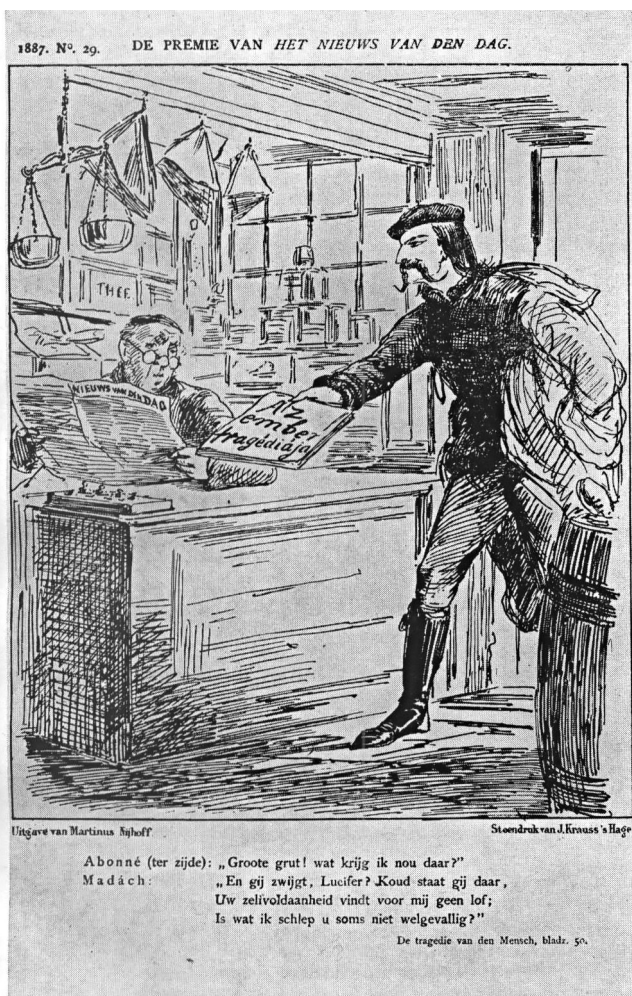
Igencsak kritikus az a karikatúra is, amellyel épp a Wallis fordította *Az ember tragédiája* hollandiai megjelenését reklámozza egy korabeli folyóirat, a *De Nederlandsche Spektator* című hetilap 1887. július 16-i számának hasábjain: egy mit sem sejtő, boltjában békésen újságot olvasó holland fűszeres pultjára Madách Imre kacagányban, oldalán karddal, pödörött bajusszal csapja le a magyar művet.

Éppen ebben a kontextusban figyelemreméltó a Wallis által a magyarságról alkotott kép az *Anonymus* című (az *Onze Eeuw* 1910-es első évfolyamában megjelent) hosszú elbeszélő költeményében, amelyet Ligeti Miklós (1871–1944) Anonymus-szobra ihletett. A harcias, bajszos, kacagányos, kivagyis magyar helyett a tépelődő értelmiségi, a történetíró jelenik meg. A vers rövid prózai bevezetőjében Wallis a németalföldi szerzeteshez és történetíróhoz, Melis Stokéhoz (1235–1305)

⁴⁸ Joep LEERSSEN, „Imagology and Method”, in *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters – A Critical Survey*, Studia Imagologica 13, eds. Hugo DYSERINCK and Joep LEERSSEN, 17–32 (New York: Rodopi, 2007), 21.

⁴⁹ MARÁCZ László, „Hungarians”, in *Imagology...*, 174–176, 174.

⁵⁰ ACKERSDIJCK, *Verslag van...*, 61.

Szatirikus karcolat a *Nederlandsche spectator* c. hetilapban.

(„Előfizető: A kutyafáját! Hát itt mit kapok?

Madách: S te, Lucifer, halgatsz, önhitten állsz,

Dicséretemre nem találsz-e szót,

Vagy nem tetszik tán, amit alkoték?”)

2. kép. Szatirikus karcolat a *Nederlandsche spectator* című
 hetilapban (*Nederlandsche spectator* 1887, 29. sz.)

hasonlítja Anonymust. Stoke a németalföldi V. Floris gróf szolgálatában állott, akárcsak Anonymus III. vagy IV. Béláéban. *Rímes Krónikáját* (*Rijmkroniek*) középholland nyelven írta, az említett gróf meggyilkolását dolgozta fel benne. Ez a munka egyike volt az első holland nyelven íródott műveknek. Wallis életében, 1885-ben is megjelent egy kiadása Utrechtben.

Az *Anonymus* változó terjedelmű strófákból áll, alapvetően rímtelen jambusokban íródott. Jól illeszkedik a huszadik század eleji, hasonlóan hosszú terjedelmű holland elbeszélő költemények sorába, amelyek többnyire a szimbolizmus vagy a neoromantika irányzataihoz tartoznak.⁵¹ A szimbolisták előszeretettel nyúltak középkori témákhoz, amelyekben a szellem ideálképe és a transzcendencia világa jelent meg a földi valóság ellentétéként. A mítosz, a mese és az álom fontos szerepet játszottak e művekben.

Így van ez az *Anonymus* című versben is. Az önmagában is bizonytalan, örökké tépelődő, a többi szerzetes által kigúnyolt, kissé hebehurgya, különc Anonymus nem várt karriert fut be, mert a király felismeri benne a vérbeli történetíró, és felfogadja udvarába. A költemény többek között szellemi éréseinek folyamatát mutatja be, amelynek során rádöbben, hogy hírnévre csak a számára elérhetetlen jövőben tehet szert: egy látomásban megjelenik előtte a huszadik század eleji modern Budapest és a Városliget, saját szobrának avatása. Közben megfogalmazza történetírói hitvallását is: élővé szeretné tenni a múltat az eljövendő generációk számára. A következő sorokban így fogalmaz (nyersfordításban) a történetíró feladatáról, célkitűzéseiről:

Hiszen itt zajlott az élet, mit tolla
Oly boldogan írt le, az élet,
Mi majdan história lesz a jövőben
Érintetlen életként megőrzött monda.⁵²

Ez ugyanaz a program, mint amiről Huizinga is beszélt egyetemi beiktató előadásában: a történész feladata, hogy a halott múltat élettel töltsen meg az utókor számára. Ez is arra mutat, hogy Huizinga valóban hathatott Wallis irodalomfelfogására.

Wallis tehát nem a portyázó, vad, ázsiai származású magyarokról szóló sztereotípiát közvetíti versében, de nem is a keresztény Európát védelmező pozitívat. Helyettük egy esendő embert, egy individuumot ábrázol minden hibájával, gyengeségével

⁵¹ Ld. Albert Verwey *Cor cordium* (1885), Leopold De molen (1899) (*A malom*, 2000), P. C. Boutens *Beatrijs* (1907) vagy Aart van der Leeuw *De Legende van Eludoor* [Eludoor legendája] (1911) című elbeszélő költeményeit.

⁵² A. S. C. WALLIS, „Anonymus”, *Onze Eeuw* 10 (1910): 143–154, 149.

együtt. Ezt az embert azonban intellektuális értékei alapján kiválasztják, saját szellemi erejéből lesz azzá, aki: a magyarok történelmének híres krónikása. A vers címe, *Anonymus* arra a paradoxonra mutat rá, hogy nem az objektív identitás, azaz a név, hanem a belső értékek tesznek halhatatlanná valakit. Így Wallis e művében nem a magyarságról alkotott pozitív vagy negatív sztereotípiákat közvetíti, hanem ezeket meghaladva a saját hibáival küszködő, de a szellemi munkában önmagát megvalósítani képes értelmiségi problémáit, akinek az alakjához történetesen magyar rekvizitumokat használt fel. Ebben az értelemben modern ez a vers.

ÖSSZEGZÉS

Adèle Opzoomer alias A. S. C. Wallis még hollandiai korszakában, tehát 1888 előtt főként csendéleteket festett, de az interneten megtaláltam egy fekete-fehér női portréját is *Junge Frau mit Rosenstrauss in Interieur* [Fiatal nő rózsakoszorúval] címmel, évszám nélkül. Egy asztalnál, melyen egy virággal teli váza díszleg,

3. kép. Adèle Sophia Cordelia Opzoomer:
Junge Frau mit Rosenstrauss in Interieur
(Fatáblára festett olajfestmény)

4. kép. Adèle Sophia Cordelia Opzoomer:
Bánóczi puszta és iskola látképe (Dr. Hudi József tulajdona, Pápa)

meglehetősen merev tartásban fiatal nő ül, kezében egy szál virággal. Öltözete, hajviselete a tizenkilencedik század közepét sejteti, az asztalt szőnyeg borítja, a szék előképeit tizenhetedik századi holland festményeken is felfedezhetjük. Zárt térben mereng a nő, hagyományos ábrázolásban. Jóval később, már magyarországi tartózkodása alatt született a *Bánóczi puszta és iskola látképe* című festménye. A sík vidéken egy éppen kanyarodó, bokrok szegélyezte földút vezet a fehér iskolaépület felé. A távolban szürke dombok, fák láthatók. A táj kihalt, csend honol. Ellentétben a zárt térben szinte fuldokló, merev, láthatólag görcsösen pontos ecsetvonásokkal megfestett nőalakkal, itt a tekintet kiszabadul a szabad térbe, az ecsetkezelés lazább, merészebb. Ami összeköti a két képet, az a magány, a nőalak, illetve az iskolaépület elszigeteltsége.

A két kép jól jeleníti meg azt az életutat, amelyet a magyar kultúra e holland közvetítője bejárt: a saját világ bezártságából a kiszabadulást egy másik kultúrába, amely azonban szintén elszigetelt volt, csak másként.

Tanulmányommal több célom is volt. Az egyik, hogy a kultúraközvetítésnek ezt az út jellegét, folyamat mivoltát hangsúlyozzam. Wallis előélete, társadalmi kapcsolatai, preferenciái, német és svéd orientációja, azaz nyitottsága más kultúrák felé, ízlése, történelmi érdeklődése mind-mind hatott kultúraközvetítői munkásságára is. Már maga az a mód is, ahogyan leendő férjével megismerkedett, és az, ahogyan Antal Géza Hollandiába került, önmagában a kulturális transzfer folyamatainak következménye. Az *histoire croisée* ez esetben azt jelenti, hogy Wallis holland kulturális háttere át- meg átszillan mindabban, amit a magyar irodalomról mondott, és amit ebből az irodalomból lefordított. A másik cél az volt, hogy bemutassam: a kultúraközvetítésnek nemcsak a műfordítás a médiuma, hanem Wallis esetében a saját írói munkásság is, hiszen bizonyos műveiben (*Een Hongaarsche samenzwering*, *Anonymus*) a magyar történelem és annak egyéniségei jelentek meg, továbbá a tanulmányírás, azaz az irodalomtörténeti tevékenység (tanulmányok Petőfiről, Tompáról, Tóth Kálmánról). A kultúraközvetítés tehát igen gyakran különböző tevékenységeken keresztül történik, amelyek összekapcsolódnak és hatnak is egymásra. Harmadszor pedig a kultúraközvetítői tevékenységet interdiszciplináris módszerekkel közelítettem meg, amelyhez felhasználtam a szocio-biográfia, az ideológiakritika, azaz a gender és posztkoloniális kritika és az imagológia eszköztárát. Mindez egybeesik azokkal az ajánlásokkal, amelyek Reine Meylaerts, Maud Gonne, Tessa Lobbes és Diana Sainz Roig tanulmányommal egy időben megjelent cikkében megfogalmazódnak.⁵³

⁵³ Reine MEYLAERTS, et al., „Cultural Mediators in Cultural History: What Do We Learn from Studying Mediators’ Complex Transfer Activities in Interwar Belgium?”, in *Doing Double Dutch: The International Circulation of Literature from The Low Countries*, eds. Elke BREMS, Orsolya RÉTHELYI and Ton van KALMTHOUT (Leuven: Leuven University Press, 2017), 67–92.

A KERESKEDŐ, AZ APÁCA ÉS A KULTURÁLIS TRANSZFER

*Max Reinhardt és a középholland irodalom recepciója
Magyarországon¹*

BEVEZETÉS ÉS PROBLÉMAFELVETÉS

1911 decemberében két fontos színháztörténeti eseményre került sor: az ez időben már széles körben elismert Max Reinhardtnak, a huszadik század egyik legmeghatározóbb színházi emberének két új rendezését mutatták be. December elsején került sor Hugo von Hofmannsthal *Jedermann: Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes* (*Akárki: Játék a gazdag ember haláláról*) című művének premierjére a berlini Zirkus Schumann mintegy 5000 nézőt befogadó épületében. Három héttel később Karl Gustav Vollmoeller *Das Mirakel (The Miracle)* című pantomimjátékát mutatták be Londonban.² Sajátságos, hogy a két darab bemutatóját – amelyek a későbbiekben a színházi zseni életművében legendává válnak, és nemcsak világhírt, de rendkívüli anyagi nyereséget is hoznak majd – ilyen kevés idő választja el egymástól. Bemutatójuk időpontján kívül azonban számos más összefüggés is van a két darab között. A következő oldalakon szeretném részletesen bemutatni a két produkció történetét, mégpedig két módszertani szemszögből: a keletkezés- és a recepciótörténet egymást kiegészítő perspektíváiból. Egyrésztől szeretném feltérképezni, miképp jött létre a két bemutató, és milyen kapcsolatban állnak a holland irodalmi kánon két alapvető középkori szövegével, az *Elckerlijc*

¹ Ennek a tanulmánynak egy korábbi verziója eredetileg hollandul jelent meg a következő kötetben: RÉTHELYI Orsolya, „De koopman, de non en *cultural transfer*. Max Reinhardt en de receptie van Middelnederlandse literatuur in Hongarije”, in *Praagse Perspectieven*, red. Ellen KROL, Jan PEKELDER en Albert GIELEN, 9–34 (Praha: UP, 2015).

² Heinz KINDERMANN, *Theatergeschichte Europa*, vol. 8 (Salzburg: Otto Müller Verlag, 1968), 463.

(*Akárki*) című, 1500 körül írt moralitással és a kora tizennegyedik században keletkezett Mária-legendával, a *Beatrijsszel*. Másrészt a két darab magyarországi recepciótörténetét fogom közelebbről megvizsgálni.

Az említett esetek mögött húzódó átfogó problémafelvetés az irodalom terjedésének folyamatát, az irodalmi transzfert vizsgálja, ennek változó dinamikáját és mintáit, illetve legfontosabb szereplőit: mind az egyéneket, mind az intézményeket. Konkrétan két kérdésre keresek választ. Az első általánosabb, és a régi szövegek terjedésének sajátosságaira helyezi a hangsúlyt: a recepciókutatás milyen sajátosságait tudja feltárni a régi szövegek terjedésének a nemzetközi kontextust vizsgálva? A második kérdés a kulturális transzfer folyamatának sajátosságaira és a kulturális közvetítő szerepére irányul: mennyire beszélhetünk a vizsgált esetekben egyáltalán a holland nyelvű irodalom magyarországi recepciójáról? Vagy inkább egy közös középkori kulturális örökség továbbéléséről lenne szó, amely a huszadik század elején európai viszonylatban népszerűvé vált? Másképp fogalmazva: lehetséges Max Reinhardtra a holland nyelvű kultúra fontos nemzetközi közvetítőjeként tekinteni?

IRODALMI / KULTURÁLIS TRANSZFER ÉS A „PERIFERIKUS IRODALMAK”

A *Beatrijst* és az *Elckerlijc*et, a holland irodalmi kánon két kiemelkedő művét a huszonegyedik századig nem fordították le magyarra.³ Ebből arra következtethetnénk, hogy a két mű magyarországi recepciótörténetéről keveset lehet elmondani a recepció hiányának esetleges okain kívül. És mégis, a *Beatrijs* és az *Elckerlijc* történetei széles körben ismertek és népszerűek voltak Magyarországon a huszadik század első felében, annak ellenére, hogy a holland szövegek maguk ismeretlenek maradtak. Az *Elckerlijc* esetében az ismertség átnyúlik a huszadik század második felébe, egészen napjainkig bezárólag. Ez pedig elsősorban Max Reinhardt *Jedermann* és *Das Mirakel* (*The Miracle*) produkcióinak köszönhető, amelyek Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendtek.

³ A *Beatrijs* magyarul 2012-ben jelent meg Rakovszky Zsuzsa fordításában egy Daróczi Anikó és Réthelyi Orsolya által vezetett fordítói projekt eredményeképpen. Ld. RAKOVSZKY Zsuzsa, DARÓCZI Anikó és RÉTHELYI Orsolya, szerk., *Beatrijs. Egy apáca története* (Budapest: L'Harmattan, 2012).

Nem igazán meglepő, hogy az *Elckerlijc* és a *Beatrijs* szövegét a huszonegyedik század elejéig nem fordították le magyarra. A magyar és a holland kultúra távol áll egymástól, nyelvileg sem tartoznak ugyanabba a családba. Mindkét nyelv Európa úgynevezett „kisebb” vagy „periférikus” nyelvei közé tartozik, ami általában megfelel a kisebb nyelvi közösségek irodalmi mezőjének.⁴ A kulturális transzfer hierarchiájában a periférikus irodalmakat általában importáló irodalmakként jellemzik, mert nagyobb százalékban van jelen bennük a kisebb nyelvre való fordítás, mint az ellenkezője, vagyis egy olyan irodalmi mező, ahol az import meghatározóbb az exportnál.⁵ Ezek az irodalmak gyakran nagymértékben támaszkodnak az úgynevezett „centrális” irodalmakra az irodalmi modellek és elemek átvételében. Ezek a „nagyobb” vagy centrális irodalmak közvetítő nyelvként is meghatározóak voltak – elsősorban a huszadik század első felében – a fordítások készítésében, mivel a kisebb nyelvekből való fordításhoz gyakran hiányzott a megfelelő nyelvismeret. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem létezett irodalmi kapcsolat a holland és magyar nyelv között. Az alaposabb és szisztematikusabb vizsgálat meglepően sok – eddig jórészt ismeretlen – példát hoz napvilágra arról, hogy a két kultúra milyen gyakran jelenik meg fordításokon és adaptációkon keresztül egymás poliszisztémájában.⁶ Inkább arról van szó, hogy ezek a kapcsolatok véletlenszerűek maradtak, gyakran rövid életű irodalmi divathullámokkal hozhatóak összefüggésbe, és szinte mindig lelkes közvetítőktől függtek, akik – gyakran személyes okoknál fogva, például emigráció következtében vagy a másik kultúrából származó személlyel való huzamosabb együttélés miatt – mindkét nyelvben és kultúrában otthonosan mozogtak.⁷

⁴ Itamar EVEN-ZOHAR, „The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem” and „Translation and Transfer”, in *Polysystem Studies*, a special issue of *Poetics Today* 11, 1. sz. (1990): 45–51; 73–78, 45–46.

⁵ Erről bővebben ld. Elke BREMS, Ton van KALMTHOUT and Orsolya RÉTHELYI, „Dutch on the Move: Studying the Circulation of Smaller Literatures”, in *Doing Double Dutch: The International Circulation of Literature from The Low Countries*, eds. Elke BREMS, Orsolya RÉTHELYI and Ton van KALMTHOUT, 11–26 (Leuven: Leuven University Press, 2017).

⁶ Ld. például GERA Judit, „De intrede van Multatuli in Hongarije”, *Werkwinkel: Journal Of Low Countries And South African Studies* 8, 2. sz. (2013): 97–112; PUSZTAI Gábor, „Tropisch Boedapest? De invloed van Madelon Székely-Lulofs en László Székely op het Hongaarse literaire leven”, in *Van Eeden tot beden: Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*, red. Kris Van HEUKELOM, Dieter De BRUIN en Carl De STRYCKER, 187–197 (Gent: Academia, 2013).

⁷ Ld. például PUSZTAI, „Tropisch...”

KÉT HÍRES MAX REINHARDT-PRODUKCIÓ

Ahogy már említettem, több hasonlóság is van a *Jedermann* és a *Das Mirakel* (*The Miracle*) között. Max Reinhardt mindkét produkciót tömegelőadásként rendezte meg. Ebben az időszakban Reinhardt először antik, majd középkori darabok rendezésével a görög színház kollektív drámaélményének újraélesztésével kísérletezett a modern közönség számára. Színházelméletében három ideális megjelenési formát határozott meg, és előadásai számára meg is valósította ezt a három helyszínt. Az akkor szokásos színpad mellett kialakította a *Kammerspiele* (1906) intim hangulatát a modern és klasszikus színház kifinomult játéktechnikájához, amely lehetővé tette a színész és a közönség közötti közvetlen kapcsolatot. Ezzel szemben a *Theaters der Fünftausend* (amelyhez például olyan cirkuszépületeket

1. kép. Plakát a *The Miracle* előadásáról az Olympia Hallban, London, 1911 (Gale and Polden, Victoria and Albert Museum, London)

használt, mint a berlini Zirkus Schumann) a valódi művészetet a széles tömegek számára kívánta elérhetővé tenni. Ezek a tömegrendezések vezettek a későbbi *Festspiele* kialakulásához.⁸

Az alkotók számára a *Jedermann* és a *Das Mirakel* hallatlan művészi és anyagi sikert hozott. A huszonegyedik században Reinhardtról a legtöbb embernek elsősorban a *Jedermann* előadása jut eszébe, amely 1920-ban került először a Salzburger Festspiele programjába. Azóta a *Jedermann*t (amely mindig is nagy nyereséget hozott Reinhardtnak és csapatának) szinte megszakítás nélkül játsszák Salzburgban. A *Jedermann* előadások még napjainkban is olyan eseményeknek számítanak, amelyekért az osztrák és nemzetközi elit hajlandó kifizetni a csillagászati árú jegyeket, hogy Jedermann történetén keresztül ritualizált formában szembesüljenek a gazdag emberek sorsával. A két világháború közötti sajtót olvasva feltűnő, hogy hasonló kontextusban, rangos társadalmi eseményként tárgyalják a fesztivált. Talán kevésbé ismert tény, hogy Reinhardt másik megatermelése, a *Das Mirakel* még sokkal nagyobb sikernek számított, és nagyobb anyagi nyereséget hozott. A Reinhardt felkérésére a pantomim „szövegkönyvét” megíró Karl Vollmoeller életrajzírója a produkciót húsz éven keresztül folyamatosan aranytojást tojó tyúkként („cashcow”) jellemzi, amely például lehetővé tette Reinhardt számára, hogy a Schloss Leopoldskron kastélyt megvásárolja.⁹

Mindkét produkciót széles körben utaztatták Nyugat- és Közép-Európában, és ez igaz mind a színdarabokra, mind ezek különféle feldolgozásaira: a filmekre, zenés adaptációkra, fordításokra és ezek színházi feldolgozásaira. Ez a *Das Mirakel*re fokozottan igaz, mivel a pantomim műfaja nem ismer nyelvi határokat. Az előadás végigutazta Európát: a premier 1912-ben volt Bécsben, 1913-ban Prágában mutatták be, 1914-ben pedig Berlinben. Az első világháború miatt az amerikai premiert el kellett halasztani 1924-ig. 1931-ig játszották a darabot Európában és az

⁸ KINDERMANN, *Theatergeschichte...*, 366–373.

⁹ „Az 1911–1917-es és 1923–1943-as színpadi produkciókat világszerte legalább nyolcmillióan látták; a filmet óvatos becslések szerint 12–15 millióan látták, tekintettel a megfizethető árra, a forgalmazás hosszú időtartamára és arra a tényre, hogy még a kis vidéki mozikba is eljutott. Így a *Das Mirakel* esetében könnyen számolhatunk olyan közönséggel, amely nagyságában vetekedik napjaink legjobb és legnépszerűbb hollywoodi filmsikereinek nézettségével. Ezért is jelentett millió sikert a szerzőjének, zeneszerzőjének és rendezőjének, nem is beszélve a két impresszárióról, Cochranról és Gestről. A *Das Mirakel* több mint húsz éven keresztül a szó szoros értelmében fejőstehénnek tekinthető. Ezekben az években Vollmoellernek sokszor évente 150.000–200.000 márka nyeresége volt a jogdíjakból; Max Reinhardt ezzel teremtette meg a Leopoldskron kastély megvásárlásának és megőrzésének alapját.” Frederik TUNNAT, *D. Karl Vollmoeller – Dichter und Kulturmanager: Eine Biographie* (Hamburg: Tredition, 2008), 288–289 (a szerző fordítása).

Egyesült Államokban. Az előadásból két filmet is készítettek, az egyiket Michael Carré rendezte Max Reinhardt közreműködésével, és szintén *Das Mirakel* címen mutatták be. Az első filmbemutatóra egy évvel a színházi premier után került sor, 1912 decemberében, ezután egész Európában forgalmazták, ismertsége csak a legsikeresebb és legnyereségesebb hollywoodi sikerfilmekével volt összemérhető. Vollmoeller életrajzírójának számításai szerint a filmet 12–15 millió ember látta.¹⁰ Mindkét előadás tematikája középkori és vallásos. A *Das Mirakel* esetében ez egy Mária-mirákulum, a *Jedermann* esetében az ember felkészülése az utolsó számadásra Isten előtt. Mindkét darab középkori irodalmi művekre támaszkodik, amelyeket lefordítottak, újraírtak vagy feldolgoztak Reinhardt megrendelésére. A középkori tematika nem meglepő ebben az időszakban. Szinte közhelynek számít, hogy a kulturális elit tizenkilencedik század végi elragadtatása a középkor és miszticizmus iránt átnyúlt a huszadik századba is, és sokkal szélesebb körben vált népszerűvé.¹¹ Még fontosabbnak mondható a már korábban említett érdeklődés Európa-szerte a színházi újítók között az új formák, például a tömeg- és szabadtéri előadások iránt, amelyek kiutat nyújthattak a tizenkilencedik század berozsdásodott színházi rendszeréből. Ezek az új formák a színháztörténet virágkorát idézték fel, amelyben a színház még kollektív tömegélményt jelentett.¹² Mindemellett azonban, ahogy ezt az alábbiakban be szeretném mutatni, mindkét mű valamilyen módon visszavezethető olyan középholland irodalmi művekre, amelyeket napjainkban a holland irodalmi kánon meghatározó darabjainak tartanak.

Das Mirakel (The Miracle)

A Beatrijs-legenda komplex fordítás- és átdolgozás-története már a huszadik század elején elegendő kutatási anyagot biztosított két disszertáció számára Heinrich Watenphul és Robert Guiette tollából, és a *Beatrijs Internationaal* projekt *Beatrijs de wereld in* [Beatrijs a nagyvilágban] című kötetének több tanulmánya is részletesen foglalkozik a kérdéssel.¹³ A szövegek bonyolult családfájából számunkra

¹⁰ TUNNAT, *D. Karl Vollmoeller...*, 288–289.

¹¹ Jacqueline BEL, „Middelleeuwen en mystiek in het *fin-de-siècle*”, *Literatuur* 7 (1990): 276–284, 276–278.

¹² Robert L. ERENSTEIN, „De receptie van middeleeuws toneel in de twintigste eeuw”, in *Spel en spektakel*, red. Hans van DIJK, Bart RAMAKERS et al., 282–304 (Amsterdam: Prometheus, 2001), 285–287.

¹³ A *Beatrijs Internationaal* (2009–2012) projekt eredményeit az alábbi kötetben adtuk ki: RÉTHELYI Orsolya, Ton van KALMTHOUT en Remco SLEIDERINK, *Beatrijs de wereld in. Vertalingen en*

pillanatnyilag az első drámai műfajban megírt adaptáció fontos, amelyet Maurice Maeterlinck belga író írt francia nyelven *Soeur Béatrice. Miracle en trois actes* (1901) címmel. A kétnyelvű szerző egy levélben vall arról, hogy művéhez a középholland *Beatrijs* szövegét használta fel, bár feldolgozása – amely a szerzőre jellemző misztikus, szimbolista stílusban íródott – mind tartalmában, mind hangulatában eltér a *Beatrijstól*. Ebben a feldolgozásban a hangsúly a csoda misztériumán és Szűz Mária figuráján van, aki a második felvonásban meg is jelenik szereplőként. A darabban Béatrice bűnei erősen eltúlozva vannak megjelenítve. A középkori *Beatrijs* főszereplőjével ellentétben Maeterlincknél Béatrice élvezi prostituáltként leélt éveit, és legalább az egyik gyermekét saját kezével öli meg. Maeterlinck művét eredetileg librettónak szánta egy zeneszerző számára, aki szöveget kért tőle egy operához, de a szöveg színdarabként vált ismertté. A darab nemzetközi sikert aratott, sok nyelvre lefordították, és sok színház a műsorára tűzte. Az egyik leghíresebb előadása Vsevolod Mejerhold forradalmian szimbolista szentpétervári rendezése volt Vera Fjodorovna Komisszarzsevszkaja Drámai Színházában 1906–1908 között, a színház tulajdonosnőjének főszereplésével. A darab más országokban is sikert aratott, 1921-ben Sarah Bernhardtot méltatták a lapok a New York-i színpadon nyújtott alakításáért.¹⁴

A *Das Mirakel (The Miracle)* címen futó multimedialis megaprodukciót, ahogy ezt már említettük, 1911. december 23-án mutatták be a londoni Olympia Hallban. Reinhardt már 1904-ben megrendezte Maeterlinck *Soeur Béatrice*-ét Berlinben, és innen ismerte az úgynevezett sekrestyés-legendát.¹⁵ A londoni helyszínrre a történet pantomim-feldolgozását választotta, mivel a színpad és a közönség közötti hatalmas távolságok miatt beszélt szövegről aligha lehetett szó. A pantomim egy Karl Vollmoeller által megírt történet alapján készült, amihez a zenét Engelbert Humperdinck szerezte. A látványosság egy hatalmas katedrális díszletei között játszódott le kétezer színésszel és táncossal, ötszáz fős énekkarral és kétszáz fős

bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal. (Gent: Academia Press, 2013). Heinrich WATENPHUL, *Die Geschichte der Marialegende von Beatrix der Küsterin*, PhD értekezés (Neuwied: Heuser'sche, 1904); Robert GUIETTE, *La légende de la sacristine. Etude de littérature comparée*, PhD értekezés (Paris: Champion, 1927).

¹⁴ RÉTHELYI Orsolya, „Beatrijzen op de planken. Nederlandstalige toneelbewerkingen van het Beatrijs-verhaal in de eerste helft van de twintigste eeuw”, in RÉTHELYI, KALMTHOUT en SLEIDERINK, *Beatrijs de wereld in...*, 263–295, 267–270.

¹⁵ Az úgynevezett sekrestyés-legendája Beatrijs-történet alapja, pontosabban az a történet, amelyet Caesarius van Heisterbach latin exempluma nyomán különböző nyelveken és különböző korokban feldolgoztak. Ld. GUIETTE, *La légende...*

zenekarral. Hatalmas sikert aratott.¹⁶ Az apácát ebben a feldolgozásban egy jellemzően századfordulós *femme fatale* jellemvonásaival ruházták fel. Kísérője egy furulyán játszó *Spielmann*, és tánca halálössá válik a körülötte lévő férfiak számára. Mi sem bizonyítja jobban Reinhardt zsenialitását, mint hogy ebből a szentimentális történetből – az ókori görög dráma kollektív színházélményének újra-teremtését próbálva elérni – magas szintű drámai művészetet tudott teremteni.¹⁷

Milyen viszonyban áll a *Das Mirakel* a *Beatrijsszel*? A pantomim történetéhez Vollmoeller – saját bevallása szerint – Caesarius von Heisterbach (1180–1240) két középkori exemplumát használta fel, amelyek valószínűleg a középholland *Beatrijs* kiindulási pontját is jelentették. Azonban egyértelműen sokat vett át a sekrestyés-legenda tizenkilencedik századi feldolgozásaiból, leginkább Maeterlinck *Soeur Béatrice*-éből.¹⁸ Maeterlinck darabjának nemzetközi sikere bizonyosan közrejátszott a téma kiválasztásában. Ahhoz is kevés kétség férhet, hogy Vollmoeller történetének főszereplőjét azért nevezte át Megildisre, hogy a *Soeur Béatrice*-hez való hasonlóságot csökkentse, és elkerülje a lehetséges vitákat a szerzői jogokról. Minden erőfeszítése ellenére, hogy a *Das Mirakel* történetét eltávolítsa a *Beatrijs* történetről, a pantomimet Hollandiában egyértelműen a *Beatrijs* adaptációjaként kezelték. Az előadásból készült filmet hollandiai bemutatója után a korabeli közönség szintén a *Beatrijsszel* hozta kapcsolatba.¹⁹

Jedermann: Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes

Az *Elckerlijc* korai és egyébként rendkívül izgalmas fordítás- és adaptációtörténetét jelen tanulmány keretei között nem fogom tárgyalni.²⁰ Gondolatmenetem szempontjából elegendő leszögezni, hogy a tizenötödik század végén keletkezett középholland művet már a tizenhatodik század elején lefordították, illetve átdolgozták angolra, az angol fordítást *Everyman* címmel 1510 és 1529 között adták ki. Az eredetiség kérdése hosszas tudományos vitát eredményezett, de a huszadik század közepe óta általánosan elfogadott tény, hogy a napjainkban nemzetközileg

¹⁶ John L. STYAN, *Modern Drama in Theory and Practice 3: Expressionism and Epic Theatre* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 62–75.

¹⁷ STYAN, *Modern Drama...*, 70–71.

¹⁸ TUNNAT, *D. Karl Vollmoeller...*, 284; STYAN, *Modern Drama...*, 70.

¹⁹ RÉTHELYI, „Beatrijzen...” 280–282.

²⁰ Jan BLOEMENDAL, „Transfer and Integration of Latin and Vernacular Drama in the Early Modern Period. The Case of *Everyman*, *Elckerlijc*, *Homulus* and *Hecastus*”, *Arcadia* 44 (2009): 274–288.

sokkal ismertebb *Everyman* a középholland *Elckerlijc* angol fordítása. Nem egyértelmű, hogy az eredeti középholland művet színpadra írták-e, vagy elsősorban olvasódrámaként szolgált, de az szinte biztos, hogy az angol *Everymant* csak négy évszázaddal a fordítás után vitték először színre. William Poel rendezésében az Elisabethan Stage Society 1901 júliusában adta elő a művet szabadtéri előadás-ként a londoni Charterhouse-ban. A rendezést a korabeli beszámolók szerint a preraffaelita stílus jellemzi, például a flamand falikárpitok ábrázolásai által ihletett jelmezek megtervezésében. Az előadás – amelyben *Everyman* szerepét egy nő játszotta – rendkívül népszerűnek bizonyult. Az 1902–1903 évadban az előadást Gordon Craig díszlet- és jelmezterveivel Ben Greet, a társulat új vezetője New Yorkba, majd az Egyesült Államok több városát bejáró turnéra vitte, ahol az előadást szenzációként fogadták.²¹ Hugo von Hofmannsthal egy 1903-ban írt levélből értesült az előadásról barátjától, Clemens Freiherr zu Franckensteintől, aki személyesen látta a londoni előadást, és erről a levélhez csatolt részletes jegyzetekben tudósította Hofmannsthalt. Válaszleveléből látszik, hogy Hofmannsthalra mély benyomást tett barátja beszámolója: „Az angoloknak nagy szerencsájuk van, hogy nem valami régmúltba vesző, hanem a modern preraffaeliták által felvirágoztatott ókeresztény változatra támaszkodhatnak, vagyis, hogy rendelkezhetnek a stilizáltságnak ilyen formába öntött változatával. Úgy hiszem, a mi színházunk hasonló irányba igyekszik fejlődni [...]”²²

Hofmannsthal rögtön hozzá is kezdett az *Everyman* alapján a darab feldolgozásához, de különböző okok miatt 1910-ben még mindig nem készült el vele, pedig Reinhardt már nagyon sürgette. Reinhardt ezért dramaturgiával, Arthur Kahane-nal írat sürgető levelet Hofmannsthalnak: „Most Reinhardt nagyon kéri Önt, hogy komolyan foglalkozzon az *Everymannel*. A misztériumjáték cirkuszi arénában való megrendezése olyan kézenfekvő gondolat, hogy valaki bármelyik nap megelőzhet bennünket: mivel bárki szabadon felhasználhatja az *Everyman* már létező fordítását, nagyon könnyen megtörténhet, hogy az ügy egy másik vállalkozás miatt, mint például ez a szabadtéri színház [Ausstellungstheater], meghiúsul. Másrészt a Circus Schumannban a szezon második felében rendezett

²¹ Michel VANHELLEPUTTE, „Herkunft und Originalität von Hofmannsthals *Jedermann*”, in Hugo von HOFMANNSTHAL, *Jedermann. Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes und Max Reinhardts Inszenierungen. Texte, Dokumente, Bilder*, Hg. Edda LEISLER und Gisela PROSSNITZ, 81–98 (Frankfurt am Main: S. Vischer, 1973), 89.

²² HOFMANNSTHAL, *Jedermann...*, 173 (a szerző fordítása).

előadásaink lehetnek a legerősebb hatásúak, és ez kínálná a legjobb üzleti lehetőséget is.”²³

Ezek után Hofmannsthal hamar befejezte az adaptációt, és a darabot 1911-ben mutatták be *Jedermann* címen.

ADAPTÁCIÓELMÉLET ÉS *TRANSFER STUDIES*

Reinhardt tehát mindkét esetben már korábban szerepet játszott az adaptációk létrejöttében, mindkét esetben létező irodalmi műveket fordíttatott le, dolgoztatta át munkatársaival. Ez jellemző volt munkamódszerére, gyakran dolgoztatott át színpadi előadásra kiválasztott műveket vele huzamosabban együttműködő szerzőkkel. Így fordíttatta le például ugyanebben az időszakban Vollmoellerrel Aiszkhülosz *Oreszteiáját* és Hofmannsthallal az *Oidipusz királyt* Szophoklészről, és mindkét darabból nagy sikerű előadást rendezett. Ez a folyamat egyrészt általános gyakorlat volt a színházi előadásoknál, másrészt elkerülhetővé tette a már korábban mások által a célnyelvre lefordított szövegek szerzői joga körül kialakuló vitákat. Erre találunk többek között utalást Kahane levelében is. A fordítás és az adaptáció/átdolgozás közötti határ általában nagyon nehezen meghúzható, de drámaszövegek esetében – amelyek a modern fordítás- és adaptációelméletben is különleges státuszt élveznek – még nehezebb elkülöníteni a kettőt.²⁴

A *Jedermann* és a *Das Mirakel* is egyértelműen adaptációk, de létrejöttük körülményeit vizsgálva nem teljesen egyértelmű, hogy ezek a huszadik század elején keletkezett adaptációk milyen eredetinek a feldolgozásai. A *Jedermann* esetében világosabb a kép. Hofmannsthal levelezéséből tudjuk, hogy az *Everyman* színpadra állítása meghatározó hatással bírt a német mű létrejöttére, és első olvasásra egyértelműen láthatóak az angol szöveg és a német feldolgozás közötti szövegszerű hasonlóságok. Az *Everyman* többé-kevésbé szövegű fordítása az *Elckerlijkenek*. A *Jedermann* pedig az *Everyman* felismerhető, de szabadabb adaptációja, amelyben az angol szöveget Hofmannsthal néhány hozzáadott jelenettel, összevont szereplőkkel és más középkori szövegekre való intertextuális utalással

²³ HOFMANNSTHAL, *Jedermann...*, 176 (a szerző fordítása).

²⁴ Marvin CARLSON, „Theatrical performance: Illustration, Translation, Fulfillment, or Supplement?”, *Theatre Journal* 37, 1. sz. (1985): 5–11.

dolgozott át. Ez esetben tehát lehetne azt állítani, hogy a *Jedermann* a középholland *Elckerlijcből* két lépésen keresztül leszármaztatható irodalmi termék. A *Das Mirakel* esetében a kép zavarosabb, mivel Beatrix apáca története (vagy más szóval az úgynevezett sekrestyés-legenda) sok formában volt ismert a különböző európai nyelvekben és kultúrákban.²⁵ Tovább nehezíti az összehasonlítást a *Das Mirakel* nehezen elemezhető műfaja, a zenés-táncos pantomim előadás. Így nem definiálható egyetlen stabil szövegforrás, amelyet össze lehetne hasonlítani más szövegekkel.²⁶ A történet cselekménye egyértelmű megegyezéseket mutat Maeterlinck *Soeur Béatrice* című művével, amely viszont dokumentáltan a középholland *Beatrijs* szabad feldolgozása. Emellett még a szerző saját állítása szerint a Beatrix-történet ősen, Caesarius két középkori sekrestyés exemplumán alapszik, amiből a középholland *Beatrijs* is levezethető. Azonban ebben az esetben a történet feltűnő hasonlósága ellenére is óatosan kell fogalmazni: nem állítható bizonyossággal több annál, hogy mind a *Das Mirakel*, mind a *Beatrijs* a – huszadik század elején is rendkívül népszerű – sekrestyés-legenda ágas-bogas családfájának tagja.²⁷

A fordítástudományon belül az elmúlt években az adaptációelmélet iránt intenzíven megnyilvánuló figyelem ellenére ezen a tudományterületen a terminológia még mindig problémás, kevés konszenzus van a fogalmak használatát tekintve.²⁸ Linda Hutcheon az adaptáció elméletéről írt munkájában az adaptációs folyamat termékének nevezi azt a művet, amely megfelel az alábbi három feltételnek: (1) egy felismerhető másik műnek az elismert átváltása („An acknowledged transposition of a recognizable other work”), (2) az eltulajdonítás / értékmentés kreatív és értelmező folyamata („a creative *and* interpretive act of appropriation/salvaging”), (3) amely az adaptált művel huzamosan intertextuális viszonyban áll („an extended intertextual engagement with the adapted work”).²⁹ Ebből a három feltételből vizsgálatomhoz az első a leghangsúlyosabb, mivel a másik kettő levezethető ebből. Hutcheon definíciója azonban egy felismerhető átváltást feltételez, amely az itt vizsgált estekben nem feltétlenül igaz. Hofmannsthal esetében, aki az *Everyman* fordításáról / átdolgozásáról beszél, még talán igen. Ezt a viszonyt

²⁵ RÉTHELYI Orsolya, Ton van KALMTHOUT en Remco SLEIDERINK, „Beatrijs de wereld in. Inleiding”, in RÉTHELYI, KALMTHOUT en SLEIDERINK, *Beatrijs de wereld in...*, 5–18, 11–12.

²⁶ Vollmoeller és Reinhardt különböző szövegvariációkat készítettek, de ezeket állandóan újraírták az egyes előadásokhoz.

²⁷ RÉTHELYI, „Beatrijzen...”

²⁸ John MILTON, „Translation Studies and Adaptation Studies”, in *Translation Research Projects*, vol. 2, eds. Anthony PYM and Alexander PEREKRESTENKO, 51–58 (Tarragona: Intercultural Studies Group, 2009), 51.

²⁹ Linda HUTCHEON, *A Theory of Adaptation* (New York; London: Routledge, 2006), 8.

a saját adaptációjának címében is elismeri, mivel egy az egyben lefordítja az angol „everyman” szót. Hofmannsthal kortársaihoz hasonlóan abból indult ki, hogy az *Everyman* a moralitás legrégebbi verziója, amelynek a holland *Elckerlijc* „csupán” leszármazott fordítása.³⁰ A *Das Mirakel* esetében azonban Vollmoeller és Reinhardt éppen hogy távolságot látszanak tartani a *Beatrijstól* vagy Maeterlinck *Soeur Béatrice*-étől. Nemcsak az általuk választott cím más, de a főszereplőnek is más nevet adnak, mint a sekrestyés-legendák között megszokott Beatrix név valamilyen verzióját. Ennek ellenére Hollandiában és Belgiumban a közönség és a recenzensek mindkét előadást mint a *Beatrijs* és az *Elckerlijc* adaptációit „ismerik fel”, és ekként is írnak róluk.³¹

Az úgynevezett *Transfer Studies* módszertani rendszerét Roman Jakobson fordításelméleti klasszifikációja és ennek Itamar Even-Zohar által történt kiegészítése nyújtja. Jakobson eredetileg 1959-ben publikált és azóta széles körben ismert rendszere szerint a fordítás vizsgálatánál meg kell különböztetni három folyamatot: az „intralingvális”, az „interlingvális” és az „interszemiotikus” fordítást.³² Even-Zohar Jakobson kategóriáit egy negyedik szinttel egészítette ki, és amellett érvelt, hogy a folyamatokra megfelelőbb a „fordítás” szó helyett a „transzfer” fogalmat használni, mivel ezeknél minden esetben az egyik kulturális rendszerből a másikba való átváltásról van szó.³³ Susan Göpferich Jakobson és Even-Zohar kategóriáit foglalja össze *Transfer Studies* című cikkében.³⁴ Az első kategóriába tartozó, úgynevezett *interlingvális transzfer* az, amit az általánosan használt nyelvben „fordításnak” hívunk. A második kategórián, az intralingvális transzferen belül megkülönböztetünk három alkategóriát, úgymint (1) egy másik közönség (például gyermekek) számára vagy egy más műfajba való átdolgozást, (2) az idő múlása miatt szükségessé váló átdolgozásokat (például színpadi szövegek modernizációja vagy használati utasítások átfogalmazása), illetve (3) a szöveg-optimalizációt (hatékonyságnövelés). A harmadik kategória az *interszemiotikus transzfer*, amely során az információt az egyik szemiotikai rendszerből a másikba

³⁰ Michel VANHELLEPUTTE, „Herkunft und Originalität von Hofmannsthals *Jedermann*”, in HOFMANNSTHAL, *Jedermann*, 81–98, 81.

³¹ RÉTHELYI, „Beatrijzen...”, 270.

³² Roman JAKOBSON, „On Linguistic Aspects of Translation”, in *Translation Studies Reader*, ed. Lawrence VENUTI, 113–119 (New York: Routledge, 2000).

³³ EVEN-ZOHAR, „The Position...”, 45–51, 73–78, 73–78.

³⁴ Susanne GÖPFERICH, „Transfer and Transfer Studies”, in *Handbook of Translation Studies*, vol. 1, eds. Yves GAMBIER and Luc Van DOORSLAER, 374–377 (Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2010), 374.

váltják át, például a nyelvet vizuális információvá alakítják át egy regény megfilmesítése során. Az Even-Zohar által megkülönböztetett *inter-szisztematikus transzfernek* nevezett negyedik kategória az a folyamat, amelynek során mind a materiális mind a szemantikai importok beépülnek a fogadó kultúra repertoárjába.³⁵ Sok esetben a különböző transzferfolyamatok egymással kombinálva jelennek meg.

A *DAS MIRAKEL* ÉS A *JEDERMANN* MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA

Reinhardt már pályájának korai szakaszában is szoros kapcsolatot ápolt Magyarországgal, az ezredforduló után szinte évente vitte turnéra új rendezéseit Bécsbe, Prágába és Budapestre. Első tömeges arénaszínházi előadását, az *Oidipusz királyt* 1911 szeptemberében Budapesten rendezte magyar színészekkel a budapesti Beketow Cirkuszban.³⁶ Ezek a szoros kapcsolatok a *Jedermann* magyarországi recepciójában is jól láthatóak. Közvetlenül a *Jedermann* berlini premierje után Reinhardt 1912-ben Frankfurt-am-Mainba majd Budapestre utaztatta az előadást, ahol a Deutsches Theater vendégjátékként bemutatott új darabnak nagy sikere volt. Egy évvel később Reinhardt a színészeivel újra Budapestre látogatott, és a *Jedermann* ismét műsorra került.³⁷ Amikor az előadás 1920-ban a Salzburger Festspiele programjába is bekerült, attól kezdve a magyar médiában rendszeresen tudósítottak róla, mivel a fesztivál a magyarországi elitnek is fontos találkozóhelye volt. Bizonyos előadásokra Reinhardt magyar színészeket is szerződtetett, például Darvas Lilit 1926-tól, és ez szintén figyelmet kapott az újságokban. Két évvel korábban az elismert költő, Kállay Miklós elkészítette a *Jedermann* versformába

³⁵ EVEN-ZOHAR, „The Position...”, „Translation...”, 73; Itamar EVEN-ZOHAR, „Culture Repertoire and Transfer”, in *Translation Translation*, ed. Susan PETRILLI, 425–431 (Amsterdam; New York: Rodopi, 2003), 428.

³⁶ STAUD Géza, *Max Reinhardt*, Szemtől szemben (Budapest: Gondolat Kiadó, 1977), 23; STAUD, Géza, „Max Reinhardt in Ungarn” und „Zeittafel der Reinhardt Gastspiel und Gastinszenierungen”, in *Max Reinhardt in Europa*, Hrsg. Edda LEISLER und Gisella PROSSNITZ. (Salzburg: Otto Müller Verlag, 1973), 7–31 és 312–319, 316.

³⁷ STAUD, *Max Reinhardt*, 24; STAUD, „Zeittafel...”.

2. kép. Ernst (Ernő) Mátray (1891–1978)
magyar táncos, színész és filmrendező, aki a Spielmann
szerepét játszotta Reinhardt *Das Mirakel*jének színpadi
és filmes változatában (Wilhelm Willinger fotója).

szedett magyar fordítását, és a darabot 1926-tól rendszeresen előadták magyarul is,³⁸ például 1934 és 1938 között a Margitszigeten szabadtéri előadások formájában.³⁹

A recepciónak egy másik formája látható azoknak az erőfeszítésében, akik nem elsősorban a színdarabot, hanem a Festspiele műfaját kívánták Magyarországon meghonosítani. Az eredeti elképzelést, hogy a *Jedermann*t Szegeden vagy Pécsen előadják, hamar követik a tervek, hogy külföldi darab helyett magyar irodalmi és zenei produkció köré rendezzenek Reinhardt salzburgi eseményéről mintázott, tömegeket megmozgató ünnepi játékokat.⁴⁰ Reinhardtot még felkérlik, hogy rendezze meg Madách Imre *Az ember tragédiáját* Szegeden,⁴¹ azonban végül mindkét magyar városban Reinhardt nélkül indítanak be nagy tömegeket megmozgató ünnepi játékokat.

³⁸ Hugo von HOFMANNSTHAL, *Akárki. Játék a gazdag ember haláláról*, ford. KÁLLAY Miklós (Budapest: Genius, 1924).

³⁹ N. N., „Jedermann – A Margitszigeten”, *Színházi Élet* (1933. augusztus 27.): 30–32.

⁴⁰ KERÉKES Amália, KINDL Melinda és SZABÓ Judit, „Előszó”, in *Post Festum. Szabadtéri játékok a két világháború között Salzburgban, Szegeden és Pécsen*, szerk. KERÉKES Amália, KINDL Melinda és SZABÓ Judit, 13–49 (Budapest: Gondolat, 2009), 35–40.

⁴¹ PAÁL Jób, „Reinhardt professzor a szegedi ünnepi játékokról”, *Délmagyarország* (1931. augusztus 15.), újra kiadva in *Post Festum*, 117–122.

3. kép. Darvas Lili (1902–1974) magyar színésznő
a Gute Werke szerepében Max Reinhardt *Jedermann*
című előadásában (Salzburger Festspiele, 1926)

A *Das Mirakel* recepcióját egy hasonló történetben lehet összefoglalni. Maeterlinck *Beatrix nővére* 1912-ben jelent meg magyarul a Reinhardttal szoros kapcsolatban álló Hevesi Sándor fordításában.⁴² Lehetséges, hogy a darabot elő is adták, erre nem találtam forrásokat. Mindenesetre nem lehet véletlen a fordítás időzítése,

⁴² Maurice MAETERLINCK, „Beatrix nővér”, ford. HEVESI Sándor, *A Hét* 1 (1912): 267–274. A fordítás egyébként – úgy tűnik – nem ismert a modern irodalomtörténetben. A művet Lackfi János újra lefordította *Béatrice nővér* címen. Az utószóban saját fordításáról mint első magyar fordításról ír: „Két dráma, a *Béatrice nővér* és az *Alladine és Palomides* most jelenik meg először magyarul.”

bizonyára összefügg a *Das Mirakel* 1911 decemberében történt bemutatásával. Reinhardt a *Das Mirakel* esetében is igénybevett magyar színészeket, akik a darab különböző előadásában felléptek, és ezért hangsúlyozott figyelmet kaptak a magyar sajtóban. A londoni premier után a darab első kontinentális bemutatóján, a bécsi Rotundában két címszerepet is magyar színészek játszanak. Az ördögi Spielmann szerepét Mátray Ernő (Ernst Matray) formálta meg, aki a filmverzióban is ezt a szerepet kapta. Az apácát ebben az előadásban Fedák Sári játszotta. A *Das Mirakel* a salzburgi fesztiválon is műsorra került. Magyar újságírók jelentették, hogy a szállodák megteltek a magyar társadalmi elit képviselőivel a *Das Mirakel* 1925. évi előadásakor. Reinhardt, aki egyébként évente jelentkezett új darabjaival, valamilyen okból a *Das Mirakelt* csak viszonylag későn, 1927-ben mutatta be Magyarországon, ahol a darabot öt napon keresztül teltházzal játszották.⁴³

Meg lehet tehát állapítani, hogy mindkét előadás széles körben ismert volt, és a közbeszédben is megjelent. Az előadások magyar recepcióját megőrző források vizsgálatánál azonban sehol sem találtam annak nyomát, hogy a két világháború közötti időszakban valaki a darabok németalföldi eredetét vagy kapcsolatát említette volna. Az előadások szellemi szerzőiként minden esetben Reinhardtról vagy Hofmannsthalról írtak. Egyetlen recenzius utalt arra, hogy a *Jedermann* forrása a *Gesta Romanorum* című középkori novellagyűjteményben keresendő.⁴⁴ Még feltűnőbb a németalföldi középkori irodalomra való utalás teljes hiánya, mivel a recenziók szerint a korabeli színházi közönség egy része figyelemmel kísérte a holland és belga színjátszást. Ez látható például Hont Ferenc 1931-ben megjelent cikkében is, amelyben a szabadtéri színjátszás történetét mutatja be, és részletesen elemzi a híres holland rendező, Johan de Meester jr. 1925-ös tömegszínházi előadásait és kísérleteinek elméletét és gyakorlatát.⁴⁵ A második világháború után mindkét mű ideiglenesen lekerül a színpadról. A kommunista ideológia számára a darabok vallásos tematikája nem volt elfogadható.

A két darab jelenlegi helyzetét vizsgálva azonban jelentős különbséget fedezhetünk fel a művek hosszú távú recepciójában. A *Das Mirakel* gyakorlatilag eltűnt a magyar irodalmi köztudatból. Színháztörténeti összefoglalásokban bukkanunk

LACKFI János, „Utószó”, in Maurice MAETERLINCK, *Pelléas és Mélisande*, 217–246 (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 1999), 246.

⁴³ STAUD, *Max Reinhardt*, 27; STAUD és „Zeittafel...”

⁴⁴ KÁLMÁN Jenő, „Nemcsak a Salzburgi Ünnepi Játékokon, a Fővárosi Operettszínházban is sikert aratott a Jedermann, a »Gazdag ember« élete és halála”, *Színházi Élet* (1926. október 11.), reprint in *Post Festum*, 437.

⁴⁵ HONT Ferenc, „Szabadtéri színjáték”, *Délmagyarország* (1931. június 14.), reprint in *Post Festum*, 106.

nyomára, például Max Reinhardtnak a magyar színjátszásra gyakorolt hatásának tárgyalásánál. Staud Géza 1977-es monográfiájában például így ír az előadásról: „meséje eredetileg egy flamand legenda, amelyet később Gottfried Keller dolgozott fel a *Szűzanya és az apáca* című novellájában, drámai változatát pedig Maeterlinck írta meg a *Beatrix nővér*ben. A pantomim vázlatát Reinhardt Carl Vollmoellerrel íratta meg, zenéjét pedig Engelbert Humperdinck készítette”⁴⁶. Staud nem véletlenül említi épp ezt a két irodalmi művet a sekrestyés-legendák közül, mivel mindkettőt ismerték magyarul. Keller művét a század elején fordította le Váry Dezső, és a Modern Könyvtár sorozatban adták ki. A *Das Mirakel*, sőt a sekrestyés-legendája a huszonegyedik század elejére Magyarországon feledésbe merült, csak elvétve bukkan fel valamilyen feldolgozása, például Sinkó Veronika gyerekek számára összeállított és gazdagon illusztrált Mária-legendás könyvében.⁴⁷

A szélesebb kontextust nézve azonban a *Das Mirakel* eltűnése a magyar irodalmi repertoárból nem meglepő, mivel a jelek szerint a mű az európai irodalmi emlékezetből is eltűnt. Ennek magyarázatát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy az előadásban Reinhardt elengedte a nyelv kötöttségét, hogy ezáltal a programszerűen kitűzött kollektív művészi élményt elérje. Szöveg helyett az előadást erős vizuális hatásokra, zenére és mozgásra alapozta. Ami akkor a – mind szociálisan, mind földrajzi és nyelvi viszonylatban – széles csoportok elérését biztosította, és nem mellékesen nagy anyagi haszonnal járt, az hosszú távon megakadályozta egy mélyebb recepció kialakulását, mivel nem volt stabil szöveg, amelyet le lehetett volna fordítani, és át lehetett volna dolgozni.

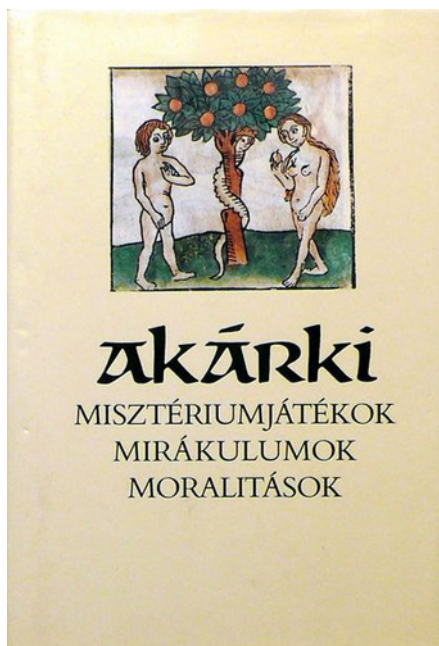
Ezzel szemben a *Jedermann* (*Everyman*, *Elckerlijc*) története mély gyökereket eresztett a magyar kultúrában. Ahogy ezt korábban említettem, 1924-ben megjelent a *Jedermann* fordítása *Akárki. Játék a gazdag ember haláláról* címmel. Hatvan évvel később, 1984-ben megjelent a középangol *Everyman* versebe szedett magyar fordítása Tellér Gyula tollából szintén *Akárki* címmel. A fordítás a középkori drámai műveket összegyűjtő *Akárki. Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások* című kötetben jelent meg, aminek így címadó műve lett.⁴⁸

Az, hogy *Akárki* lett a kötet címe jelzi azt a fontos pozíciót, amit az *Everyman* a huszadik század végén betöltött a világirodalmi kánonban, de egyben azt is

⁴⁶ STAUD, *Max Reinhardt*, 115.

⁴⁷ SINKÓ Veronika, *Titkos értelmű rózsza. Mária legendák* (Budapest: Móra, 2011). Ld. erről még RÉTHELYI Orsolya, „Beatris és a nagyvilágban. A *Beatris* és a holland irodalmi kánon”, in *Beatris. Egy apáca története*, 95–109, 109.

⁴⁸ N. N., „Akárki”, ford. TELLÉR Gyula, in *Akárki. Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások*, szerk. SZENCZI Miklós, 413–453 (Budapest: Európa Kiadó, 1984).

4. kép. Tellér Gyula magyar *Akárki*-fordítását is tartalmazó kötet (Budapest, Európa Kiadó, 1984)

mutatja, hogy ez a mű jól ismert a magyar irodalmi körökben is, elég vonzereje van ahhoz, hogy címlapra kerüljön, és olvasóközönséget vonzzon. A kötet utószavában az író, dramaturg és műfordító Benedek András a moralitás eredetére is kitér. Szót ejt Németalföldről, de korának tudását tükrözve eldöntetlen kérdésként tárgyalja a prioritást: „Nem dönthető el, hogy a Németalföld volt-e az *Akárki* című moralitás szülőhelye, vagy Anglia. Itt is, ott is játszották már a XV. század végén, majd hamarosan Európa-szerte, s ma is évente színre kerül a salzburgi dóm előtt Hofmannsthal átdolgozásában.”⁴⁹ A 2007-ben megjelent *Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc* című TEAMS kiadás, amelyben az *Everyman* szövege mellé nemcsak az *Elckerlijc* középholland szövegét, hanem ennek pontos angol fordítását is felvették a szerkesztők, már a címében is hordozza az

⁴⁹ BENEDEK András, „Misztérium, mirákulum, moralitás – és a mai színjáték”, in *Akárki. Misztériumjátékok...*, 540.

Elckerlijc prioritásának üzenetét. A szerzők néhány évvel később online formában is elérhetővé tették a kiadást, amely így a nemzetközi olvasóközönség számára is könnyedén hozzáférhetővé vált. A bevezetőben a szerkesztők röviden bemutatják a művet, és egyértelművé teszik, hogy a tudományos konszenzus szerint a közép-holland *Elckerlijc* az eredeti szöveg. Így egyrészt az *Elckerlijc* státusza megnőtt mint „eredeti” műalkotás – szemben a fordítás, vagyis a leszármaztatott termék alacsonyabb státuszával –, és mivel maga a szöveg is elérhető a modern angol fordításon keresztül, az *Elckerlijc* nemzetközi ismertsége is egyre nő.⁵⁰

A huszonegyedik században így Magyarországon is ismertté vált, hogy az *Elckerlijc* az eredeti szöveg. Még fontosabb azonban, hogy az *Elckerlijc* (*Everyman*, *Jedermann*) több jelentős magyar irodalmi alkotást is inspirált a huszadik-huszonegyedik század fordulója körül. 1993-ban Kárpáti Péter írt egy nagyon sikeres átdolgozást megtartva az *Akárki* címet. Darabjának elvált női főszereplője Emma, aki egy realiztikusan ábrázolt, de szimbólumokban gazdag késő-kommunista Magyarországon éli életének utolsó időszakát. A darabot máig különböző színtársulatok tűzik műsorra, és angolra is lefordították.⁵¹ Tóth Miklós 2013-ban megvédett disszertációja bizonyítja, hogy a darab napjainkig témát szolgáltat írók és költők újabb és újabb nemzedékeinek. Tóth nyolc modern magyar és nem magyar színdarabot elemez, amelyek mind az *Everyman/Elckerlijc* témának a feldolgozásai.⁵² Az ELTE és a KRE Néderlandisztika Tanszékeinek együttműködéséént megvalósuló fordítói projektben 2014–15 folyamán elkészült az *Elckerlijc* magyar prózafordítása, amelyből Szabó T. Anna költő készített versfordítást. Remélhetőleg a közeljövőben meg fog jelenni az *Elckerlijc* első, eredetiből készült magyar fordítása az *olla vogala / minden madár, Régi németalföldi irodalom* sorozatban Daróczi Anikó és Réthelyi Orsolya szerkesztésében.⁵³ Ugyanebben

⁵⁰ Clifford DAVIDSON, Martin W. WALSH and Ton J. BROOS, „Introduction to Everyman”, in *Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc*, TEAMS, Middle English Texts Series, eds. Clifford DAVIDSON, Martin W. WALSH and Ton J. BROOS, 1–14 (Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 2007), 1.

⁵¹ KÁRPÁTI Péter, „Akárki. Moralitásáték”, *Színház dráma melléklet* 3 (1993); KÁRPÁTI Péter, „Everywoman”, in *Hungarian Plays: New Drama from Hungary*, ed. László UPOR (London: Nick Hern Books, 1996); KÁRPÁTI Péter, „Akárki. Moralitásáték”, in KÁRPÁTI Péter, *Világtevő. Öt színdarab*, 227–294 (Pécs: Jelenkor, 1999). A modern magyar recepcióról ld. még: RÉTHELYI Orsolya, „*Elckerlijc, Everyman, Jedermann* and *Akárki* in Hungary. Max Reinhardt and the Transfer of Medieval Dutch Literature”, in *Doing Double Dutch*, 133–152.

⁵² TÓTH Miklós, *Akárki a kortárs európai drámairodalomban*, PhD értekezés (Budapest: Színház- és Filmművészeti Egyetem, 2013).

⁵³ RAKOVSKY, DARÓCZI és RÉTHELYI, *Beatrijs*.

a sorozatban jelent meg 2012-ben a *Beatrijs* verses fordítása Rakovszky Zsuzsától. Az *Elckerlijc* magyar fordításának megjelenésével új fejezet nyílik a németalföldi irodalmi kánon e fontos művének magyarországi recepciójában.

ÖSSZEGZÉS

Első kérdésemben a régi irodalom recepciójának sajátosságos jellemzőit igyekeztem meghatározni, és olyan módszertani megközelítést választani, amely ennek tanulmányozására a legalkalmasabb. Ebben a kérdésben egyelőre még csak óvatos részkövetkeztetéseket tudok megfogalmazni. Az *Elckerlijc/Everyman*ben és a *Beatrijs*ben közös, hogy mindkét mű Európa számos nyelvén és kultúrájában megjelenő régi történetet dolgoz fel. Ezáltal elterjedésük kevésbé hasonlatos a modern irodalmi művek recepciójához, és közelebb áll ahhoz a csoporthoz, amit Aleida Assmann jól ismert fogalmával „schriftliche folklore”-nak hívunk magyarul is.⁵⁴ Ezeket a történeteket a nyitottság, a forma variabilitása, ismeretlen szerzők jellemzik. Az ebbe a csoportba tartozó irodalom több lehetőséget ad a változtatásokra, a nagyobb átdolgozói szabadságra. Hasonló jellemzőket találunk a gyermekirodalomnál is, leginkább a mesék vagy régebbi történetek esetében, amelyek közös intellektuális értéként mindig új formában bukkannak fel.⁵⁵ Hugo von Hofmannsthal feltűnő módon éppen ezeket a jellemzőket hangsúlyozta a *Jedermann* első kiadásának előszavában: „Azt mondják, hogy a német népmeséknek (Hausmärchen) nincs szerzőjük. Szájról szájra terjedtek, míg hosszú idő múlva, amikor fennállt annak veszélye, hogy elfelejtik őket, vagy elveszítik valódi arcukat a változások és kiegészítések miatt, két férfi végül leírta. Ilyen mesének tekinthetjük azt a történetet is, amikor Jedermann/Akárkit beidézik Isten ítélőszéke elé. A középkorban sok helyen sok változatát adták tovább ennek a történetnek; aztán elmondta egy tizenötödik századi angol is, aki hagyta, hogy az egyéni figurák életre

⁵⁴ Aleida ASSMANN, „Schriftliche Folklore. Zur Entstehung und Funktion eines Überlieferungstyps”, in *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der Literarischen Kommunikation*, Hg. Jan ASSMANN, Aleida ASSMANN und Christof HARDMEIER, 175–193 (München: Wilhelm Fink Verlag, 1983).

⁵⁵ Jan van COILLIE, „Nibble, nibble like a mouse. Who is nibbling at the source text’s house? Retranslating fairy tales: untangling the web of causation”, in *Retranslating Children’s literature*, eds. Virginie DOUGLAS and Florence CABARET, 39–52 (Wien: Peter Lang, 2014).

keljenek a színpadon mindegyik saját szavait mondva, és így az egész elbeszélést a szereplőkkel mondatja el. Ezt egy holland követte, majd tanult németek, akik ugyanannak a történetnek az elbeszélésére a latin vagy a görög nyelvet használták. Egy ilyenre támaszkodva írta Hans Sachs vígjátékát a haldokló gazdag emberről. Ezek a feldolgozások azonban nem olyanok, amilyeneket a német nép használhat, hanem a tanultság holtvizében sodródni. Ezért ismét megpróbáltuk szerényen újra életre kelteni ezt a minden időkbe tartozó és örökérvényű mesét.”⁵⁶

Emellett nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy mindkét mű esetében ismeretlen szerzővel van dolgunk. A Hofmannsthal által nyomatékosan emlegetett teljes átdolgozói szabadság nagy mértékben összefügg az „eredeti” szöveg szerzőjének ismeretlenségével. Így mindenki kisajátíthatja a történetet, és szerző hiányában saját magát tüntetheti fel az új átdolgozás „szerzőjeként”. Az *Oidipusz király* címlapján, amelyet Hofmannsthal Reinhardt kérésére egy hasonló folyamat során dolgozott át a rendező híres tömegszínházi produkciójához, a mű Hofmannsthal fordításaként van megnevezve: „Szophoklész. *Oidipusz király*. Hugo von Hofmannsthal által lefordított és az újabb színpad számára átdolgozott tragédia.”⁵⁷ Mivel ennek az antik drámának a szerzőjét ismerjük, az átdolgozó a fordító – kevesebb presztízszt hordozó – pozíciójába került.⁵⁸ Anonim szerzők irodalmi alkotásainál azonban erre nincs szükség, és a leszármazott műre inkább az átdolgozó szellemi tulajdonaként tekintenek.⁵⁹ Az, hogy Hofmannsthalra a *Jedermann* esetében szerzőként, az *Oidipusz király* esetében pedig fordítóként tekintünk, nyilvánvalóvá teszi, mennyire nehéz meghúzni a határt a két csoport között. Ez azt is jelenti, hogy a művek besorolása egyik vagy másik csoportba gyakran nem függ össze az átdolgozás folyamatával vagy az eredményével, hanem esetleges formális körülmények határozzák meg, például az a történelmi körülmény, hogy fennmaradt-e egy mű szerzőjének a neve vagy sem. Mivel a szerző nevének hiánya a régi irodalmi művekre jellemző, ezt is tekinthetjük egy a csoportra jellemző sajátosságnak.

Tekinthetünk-e a magyar irodalom felől nézve Max Reinhardtra mint a középkori németalföldi irodalom közvetítőjére? Hutcheon definícióját és három feltételét elméleti kiindulási pontként használva Reinhardt művei nem felelnek meg teljesen az első pontban megfogalmazottaknak, amelyek az adaptációt „egy

⁵⁶ HOFMANNSTHAL, *Jedermann*, 103 (a szerző fordítása, R. O.).

⁵⁷ SOPHOKLES, *König Ödipus. Tragödie*. Übersetzt und für die neuere Bühne eingerichtet von Hugo von HOFMANNSTHAL (Berlin: S. Fischer, 1911).

⁵⁸ Susan BASSNETT, *Translation Studies* (New York; London: Routledge, 2002), 45.

⁵⁹ Ugyanezt a folyamatot láthatjuk Maeterlinck *Soeur Béatrice*-e esetében.

felismerhető másik műnek elismert átváltása”-ként definiálják. A Hutcheon által az adaptáció egyik céljaként emlegetett „palimpszesztusban rejlő intertextuális élvezet” indukálása helyett nála inkább volt szó arról a régi gyakorlatról, amelyben az alkotó olyan régi történeteket keres, amelyek alkalmasak arra, hogy a kortárs közönség számára vonzó, kísérleti formában átdolgozza azokat. Reinhardt gyakorlati és anyagi okokból régi, jól ismert történeteket íratott át azokkal az író kollégáival, akikkel huzamosabban együttműködött. A *Das Mirakel* és a *Jedermann* esetében ez könnyen ment, mivel mindkét mű eredeti szerzője ismeretlen – ahogy ez sok középkori műre igaz –, és különböző formában voltak ismertek Európában. Reinhardtnak nem filológiai vagy irodalomtörténeti célja volt ezzel, „elismert átváltás”-ról nem nagyon volt szó, a *Beatrijs* esetében hangsúlyosan nem. Ráadásul Reinhardt és szerzői valószínűleg nem ismerték a középholland *Elckerlijc*et és a *Beatrijst*, vagy ha ismerték is ezeket a műveket, az „eredeti” valamilyen leszármazott szövegének tekintették őket. Tehát egyértelműen kijelenthetjük, hogy Reinhardték nem tekinthetők a középholland irodalmi kincsek tudatos európai (és transz-atlanti) népszerűsítőinek.

Reinhardt bizonyosan nem egyedülálló annak felismerésében a századelőn, hogy a középkori irodalmi anyagot sikerrel színpadra lehet állítani. Ez látszik a *Soeur Béatrice* és az *Everyman* színpadi sikeréből. De gondolhatunk a holland színház-történet hasonló eseményeire, például Eduard Verkade és Willem Royaards úttörő *Elckerlijc* rendezésére, amelyet a modern holland–flamand színház születésének tartanak.⁶⁰ Egész Európára jellemző az a tendencia ebben az időszakban, hogy izgatja a rendezőket a középkori anyag színpadra vitelének lehetősége, és keresik, milyen témák és műfajok a legalkalmasabbak erre. Reinhardt mégis kulcsfigurának tekinthető ebben a jelenségben. Egyrészt mivel ezt az általánosan jelentkező érdeklődést tömeg- és fesztiválelőadásaival vagy az anyag filmre adaptálásával széles közönség számára elérhetővé és népszerűvé tette. Másrészt kulcsszerepet játszott az új témák és formák közvetítőjeként. Azokban a közép-európai nagyvárosokban éveken keresztül szívesen látott vendég volt, ahol a kulturális elit nagy része a német nyelvet első vagy második anyanyelvként használta. Ha az új témák és formák ezután gyökeret eresztenek, akkor a célnyelvben és a saját kultúrában is fordítókra és átdolgozókra találunk, és „huzamosan intertextuális viszonyba” kerülnek az eredetivel. Ez esetben sikeres, mély recepcióról beszélhetünk.

⁶⁰ Robert L. ERENSTEIN, „Zomerspelen in Laren onder leiding van Royaards en Verkade”, in *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*, red. Robert L. ERENSTEIN (Amsterdam: AUP, 1996), 552–559; Michel VANHELLEPUTTE, „Herkunft und Originalität von Hofmannsthals *Jedermann*”, in HOFMANNSTHAL, *Jedermann*, 81–98, 89–90.

A sikeres recepció folyamatának az *Elckerlijc/Everyman/Jedermann* magyarországi fogadtatása szép példáját nyújtja, amit le lehet írni a fentebb említett Roman Jakobson és Itamar Even-Zohar féle módszertani modell segítségével. Reinhardt tömegszínházával a magyar közönség az *Oidipusz királyon* keresztül ismerkedhetett meg, mégpedig mélyebb szinten, mivel a darabot magyar színészekkel játszatta el a budapesti Béketoú Cirkuszban. A *Jedermann* – német nyelven, a berlini Deutsches Theater vendégjátékaként – egy évvel később, 1912 áprilisában mutatta be Budapesten, a Vígszínházban, majd egy évvel később újra elhozta. Az első világháború után a *Jedermann* lefordították magyarra, majd különböző színházakban és szabadtéri előadásokon játszották. Ebben az időszakban széles körben nyilvános vitákat folytattak a tömegelőadásokról és a – Salzburger Festspiele mintájára kialakítandó – ünnepi játékok magyarországi meghonosításának lehetőségéről. Az első magyarországi ünnepi játékot Szegeden rendezték 1930-ban. Reinhardtot is meghívták, hogy a *Jedermann* megrendezze, erre azonban nem került sor. Ahogy korábban említettem, később Madách *Az ember tragédiája* megrendezésének ötlete is felmerült. (Ezt végül magyar rendező és produkciós csapat valósította meg.) A szocializmus legkorlátozóbb évei után a *Jedermann* ismét színpadra állították 1983-ban. Egy évvel később lefordították a középgangol *Everymant* is magyarra. A rendszerváltozás után Kárpáti Péter a témából a késő szocialista Magyarországon játszódó színdarabot írt, amelyhez mindkét magyarra fordított szöveget felhasználta. Kárpáti színdarabjához megtartja az *Akárki* címet, és ezzel is beleállítja művét az *Elckerlijc/Everyman/Jedermann* hagyományba. Kárpáti *Akárkije* napjainkig népszerű mű, új rendezéseket, recenziókat, tudományos elemzéseket eredményez. A huszonegyedik század elején több más író és költő is adaptálta az anyagot, és átdolgozva értelmező, új műveket hozott létre. Kevesebb mint egy évszázad alatt az *Elckerlijc/Everyman/Jedermann* a magyar irodalmi repertoár szerves részévé vált, a témából leszármazó szövegek – mind az irodalmi, mind a publicisztikai, mind pedig a tudományos regiszterben – szövegek, értelmezések és események komplex hálózatát alkotják. Ehhez a bonyolult hálózathoz vagy családfához tartozik az a tudás, hogy a történet eredeti formája a középkorban *Elckerlijc*. Ma a magyar érdeklődő közönség még nem ismeri az *Elckerlijc*-et, de már tud a létezéséről.

Az *Elckerlijc/Everyman/Jedermann* recepciójának folyamata a sikeres vagy mély recepció példája, amelyben Jakobson és Even-Zohar kulturális transzfermodelljének mind a négy kategóriája megfigyelhető. Max Reinhardt *Jedermann* előadása ennek a recepciónak az első és meghatározó lépése volt, amely éveken keresztül rezonált Magyarországon, és mozgásba hozta az anyagnak a magyar repertoárba

való integrálását. Az a tény, hogy az *Elckerlijc* – magyarra fordítva és így a magyar közönség számára is elérhető módon – mindeddig nem játszott szerepet ebben a recepciós folyamatban, az igazából csak a recepciós folyamat kronológiájában elfoglalt helyünkéből adódó nézőpont kérdése. Egy fordítás által létrejött irodalmi alkotás sikeres recepciója a célnyelv irodalmi rendszerében összefügg azzal, hogy az új közönség mennyire ismeri fel az anyagot, mennyire létezik egy szélesebb, kapcsolódó szövegekből álló kontextus, amihez az új művet kapcsolni tudja. Ezért bátran megjósolható, hogy a sikeres recepció vonala a jövőben folytatódni fog, amikor egy századnyi recepciótörténetet követően az *Everyman* és a *Jedermann* után az *Elckerlijc* is olvasható lesz magyarul. Max Reinhardtot, aki meghatározó szerepet játszott ennek a szöveghálózatnak a kialakulásában Magyarországon is, talán legpontosabban az *Elckerlijc*, egyben a középkori németalföldi irodalom akaratlan közvetítőjének lehetne nevezni.

„A MODERN HOLLAND IRODALOM REPREZENTATÍV ÍRÓJA”

*Jo van Ammers-Küller holland íróő
magyarországi recepciója a huszadik század első felében*

BEVEZETÉS

Jo van Ammers-Küller (1884–1966) holland íróő neve nagy valószínűséggel kevesek számára ismerős Magyarországon, noha a huszadik század első felében, különösen a harmincas években, kilenc magyar nyelven megjelent művével az egyik legtöbbet fordított holland szerzőnek számított.¹ Tekintve a holland irodalom általános népszerűtlenségét Magyarországon, a fent említett tény kevésbé meglepő. Sokkal inkább meglepő viszont az, hogy az íróő ma már saját hazájában is kevesen ismerik: nem tartozik a kanonizált szerzők közé. Írói munkásságának legtermékenyebb évtizedeiben, a húszas és a harmincas években óriási sikereket ért el a hollandiai olvasóközönség körében, az irodalomkritikusok zöme viszont negatívan nyilatkozott róla művei felszínesnek ítélt tematikája vagy éppen az íróő „profitorientált”² beállítottsága miatt. Az íróő nem titkoltan németbarát volt, és szimpatizált a nemzetiszocializmus eszméivel, ami a második világháború után hátráltatta hollandiai elismertségét.

Minek köszönhető mégis, hogy Van Ammers-Küller egyáltalán ismert lett Magyarországon? Az íróő két világháború közötti hollandiai és magyarországi fogadtatásának összehasonlításán keresztül rávilágíthatunk a két ország irodalmi mezőjének eltérő működésére. A vizsgálat korpuszát elsősorban újságcikkek és

¹ A holland szerzőket tekintve Herman Heijermans után a második legtöbbet fordított holland szerző a vizsgált időszakban kilenc magyar nyelvű fordítással.

² Martinus Nijhoff idézi Erica van BOVEN, *Een hoofdstuk apart: »Vrouwenromans« in de literaire kritiek 1898–1930* (Amsterdam: Sara/Van Gennepe, 1992), 124.

1. kép. Jo van Ammers-Küller a Berlini Egyetemen tart előadást 1937. február 1-jén (Ismeretlen fotográfus)

könyvismertetések képezik, amelyek Jo van Ammers-Küllerrel kapcsolatban a magyar sajtóban a huszadik század első felében jelentek meg. Az eddig talált magyar nyelvű forrásokat négy könyvismertető, egy könyvrészlet és egy interjú képezi, ami alapján megállapítható, hogy Herman Heijermans és Madelon Székely-Lulofs után Jo van Ammers-Küller a harmadik legnépszerűbb holland szerző ebben az időszakban, akinek a magyar sajtó figyelmet szentelt:

PIERRE BOURDIEU ÉS AZ IRODALMI MEZŐ

A bevezetésben felmerült kérdéseim megválaszolásában Pierre Bourdieu francia szociológus 1970-es években kidolgozott módszerére hagyatkozom, amelyben a kulturális szokásokat, produktumokat tanulmányozta a társadalmi folyamatok szemszögéből.

Az irodalmi (kulturális) mezőről alkotott elméletében Bourdieu abból indul ki, hogy az irodalmi művek megítélése egy folyamat eredménye, amelyben döntő

szerepet játszik az „intézményi háttér”: a kiadók, a kritikusok és az oktatás is, tehát azon személyek és intézmények („ágensek”) összessége, akik és amelyek érintettek az irodalom létrehozásában, terjesztésében és fogyasztásában.³

Az irodalmi mező ágensei egymással harcolnak bizonyos érdekekért és erőforrásokért; ez a versengés az elismerésen és a presztízsen alapuló hatalomért folyik, amely tisztán szimbolikus természetű, és nem feltétlenül párosul gazdasági előnyökkel. Az irodalmi mezőben a „küzdelem” célja annak meghatározása, mi számít irodalomnak, azaz, hogy egy adott szerző, mű vagy műfaj hol helyezkedik el a hierarchián belül.⁴ Egy irodalmi mű értékének meghatározásában a tizen-nyolcadik század óta elsődleges szerepe van az irodalomkritika intézményének, amely a szimbolikus értékek újratermődéséről gondoskodik, szemben a kiadókkal, amelyek az irodalmi művek terjesztéséért felelnek, és érdekeik mindenekelőtt anyagi természetűek.⁵

A mezőt az ágens habitusa befolyásolja, amelyet Bourdieu a következőképpen definiál: „az egyéni cselekvőnek azok a jellemzői, amelyek a társadalmi létfeltételei által meghatározottak”⁶. Kutatásom esetében a „habitus” fogalma elsősorban az irodalmi mező résztvevőinek egymáshoz fűződő személyes kapcsolataiban érhető tetten. A habitus az, ami hajlamosíthatja az ágenst egy irodalmi mű lefordítására, kiadására vagy éppen arra, hogy az adott irodalmi művet figyelmen kívül hagyja. Továbbá, figyelembe véve a huszadik század első felére jellemző magyar irodalmi légkör sajátosságait, a habitus tárgykörébe tartozhat még az ágens politikai beállítottsága, amely sok esetben szintén meghatározhatja választásait és reakcióit.

A kulturális produktumok elemzése Bourdieu szerint egyszerre külső és belső értelmezés is kell, hogy legyen. Az értelmezést a kulturális mező és annak dinamikája határozza meg. Mindezekon kívül a kulturális mezőt Bourdieu a külső tényezők viszonylatában is vizsgálja, vagyis azt a kérdést is felteszi, hogy a kulturális mező a politikai mezőn belül milyen pozíciót foglal el.⁷

³ G. J. van BORK en N. LAAN, red., *Van Romantiek tot Postmodernisme: Opvattingen over Nederlandse literatuur* (Bussum: Coutinho, 2010), 33–34.

⁴ BORK en LAAN, *Van Romantiek...*, 35.

⁵ C. J. van REES en G. J. DORLEIJN, *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld: Aandachtsgebied literaire opvattingen van de Stichting Literatuurwetenschap* (Den Haag: Stichting Literatuurwetenschap, 1993), 4.

⁶ POKOL Béla, *Modern francia szociológiai elméletek* (Budapest: n. k., 1995), 63.

⁷ A bourdieu-i fogalmakat az alábbi kiadás alapján használom: Pierre BOURDIEU, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, ed. Randal JOHNSON (New York: Columbia University Press, 1993), 9.

JO VAN AMMERS-KÜLLER MUNKÁSSÁGA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Jo van Ammers-Küller Johanna Küller néven született a hollandiai Noordeloos városában. A Van Ammers nevet 1906-ban vette fel, amikor feleségül ment Rudolf van Ammers gyárigazgatóhoz.⁸ 1914-ben debütált első regényével, amely a *De roman van een student* [Egy diák regénye] címet viselte, és még ugyanebben az évben színre vitték az első színdarabját, *Zijn heilige* [Öszentsége] címmel. Regényeket, színdarabokat, biográfiákat írt, de legnagyobb sikerét az 1926-ban megjelent *De opstandigen* című történelmi családregegyével érte el, amelyben a női emancipáció történetét meséli el. A regényt több nyelvre lefordították, köztük magyarra is (*A Coornvelt-ház asszonyai*, 1942, 1943, 1944, fordította Sándor Imre). A regény egy trilógia első és egyben legsikeresebb része: 1935-ben már a tizenharmadik kiadása jelent meg Hollandiában,⁹ és 1945-ig 45 ezres példányszámot ért meg.¹⁰ Az első részt még két, kevésbé sikeres rész követte, amelyek a *Vrouwenkruisocht* [Női keresztes hadjárat, 1930] és a *De appel en Eva* (1932) (*Coornvelt Erzsébet házassága*, 1943, ford. Thury Zsuzsa) címmel jelentek meg. Nagy sikereket ért el egy másik történelmi tárgyú trilógiájával is, amely a *De Tavelinks: Heeren, knechten en vrouwen* (1934) címet viselte.¹¹ A trilógia részei a következő címeken jelentek meg magyarul: *Urak, szolgák, asszonyok* (1941, ford. Berend Miklósné), *Felfordult világ: egy nagy szerelem története az 1792–1795 években* (1942, ford. Sándor Imre), illetve *A Tavelinckek hűsége 1799–1813: Regény Napóleon idejéből* (1942, ford. Berend Miklósné).

Jo van Ammers-Küller története sok szempontból érdekes lehet még a holland irodalmat kevésbé ismerők számára is. Ha meg akarjuk fejteni a hollandiai és magyarországi fogadtatását meghatározó faktorokat, az ő esetében elengedhetetlen, hogy szót ejtsünk politikai nézeteiről, ugyanis ezek nagyban meghatározták megítélését, különösen Hollandiában a második világháború alatt és az azt követő időszakban.

⁸ P. E. van der HEIJDEN-ROGIER, „Küller, Johanna (1884–1966)”, *Biografisch Woordenboek van Nederland*, hozzáférés: 2017.04.26. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/kuller>.

⁹ BOVEN, *Een hoofdstuk...*, 118.

¹⁰ Uo.

¹¹ A trilógia tizedik kiadása 1970-ben jelent meg, a mai napig ez az utolsó ismert kiadása a műnek. Adriaan VENEMA, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*, vol. 3A (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988), 172.

Van Ammers-Küller, bár hivatalosan soha nem csatlakozott egyetlen politikai párthoz sem, köztudottan szimpatizált a nemzetiszocializmus eszméjével.¹² Az író nő a harmincas évek elején vezetőségi tag volt a hollandiai PEN-klubban, és részt vett az 1931-ben Hágában megrendezett nemzetközi PEN-kongresszus szervezésében.¹³ Tagságát azonban 1936-ban visszavonták, miután megkapta a német Vöröskereszt ún. Frauenkreuz kitüntetését jutalmul a Németországban tartott előadásaiért.¹⁴ A második világháború kitörése után is folytatta németországi turnéját: több előadást tartott, és interjút adott, amelyek alkalmával elsősorban saját műveit népszerűsítette.¹⁵ Műveiben viszonylag kevés utalást lehet felfedezni az író nő németbarát hozzáállásával kapcsolatban. Egyetlen kivételt képez az író nő által tizenkét jelentősnek tartott tizenkilencedik–huszadik századi ismert nő portréját tartalmazó *Twaalf interessante vrouwen* (1933) című könyvének német fordítása, amelyben az eredeti holland kiadáshoz képest Van Ammers-Küller néhány változtatást eszközölt: a *Bedeutende Frauen der Gegenwart* (1935) című kiadásban egyrészt néhány közismerten szocialista vagy kommunista nézeteket valló nő portréja egyszerűen hiányzik (például Margaret Bondfield (1873–1953) angol munkáspárti politikusnő vagy Aleksandra Kollontaj (1872–1952) kommunista forradalmár),¹⁶ másrészt a német fordítás új portréval is gazdagodott: Winifred Wagnernek (1897–1980), Richard Wagner zeneszerző menyének portréjával, aki nemzetiszocialista, valamint antiszemita nézeteket vallott, és jó barátságot ápolt Adolf Hitlerrel.¹⁷ Van Ammers-Küller alábbi többször idézett kijelentései talán azok, amelyek a legjobban összefoglalják politikai beállítottságát: „[É]n sem szeretem annyira a zsidókat”, továbbá: „Arról sem tehetek, hogy kedvelem a németeket.”¹⁸

¹² VENEMA, *Schrijvers...*, 173.

¹³ Marijn van WIERINGEN, „Enfin – ik hoop nog eens beroemd(!) te worden”: *De brieven van M.H. Székely-Lulofs*, 40, hozzáférés: 2018.01.30. <http://arts.studenttheses.ub.rug.nl/10327/1/Ma-s1513893-M.L.A.vanWieringen.pdf>.

¹⁴ VENEMA, *Schrijvers...*, 176.

¹⁵ Uo.

¹⁶ HEIJDEN-ROGIER, „Küller, Johanna...”

¹⁷ Brigitte HAMANN, *Winifred Wagner, avagy Hitler és Bayreuth* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2005), 6–7.

¹⁸ WIERINGEN, „Enfin...”, 18; Gillis DORLEIJN en Sandra van VOORST, „PEN Nederland betreurt ‘dat het moeilijk is buiten de politiek te blijven’”, in *1934: Nederlandse cultuur in internationale context*, red. Helleke van den BRABER en Jan GIELKENS, 219–227 (Amsterdam: Querido, 2010), 222.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN

Jo van Ammers-Küller a második világháború alatt azért publikálhatott továbbra is, mert csatlakozott az úgynevezett kulturális kamarához (Cultuurkamer). A Holland Kulturális Kamara a második világháború alatt (egészen pontosan 1941. november 25-én) a náci által létrehozott intézmény volt, amelyhez mindenkinek csatlakoznia kellett, aki művészeti tevékenységet kívánt folytatni a megszállt Hollandiában: íróknak, zenészeknek, képzőművészeknek egyaránt. Aki annak ellenére próbált művészeti tevékenységet folytatni, hogy nem volt a Kulturális Kamara tagja, igen komoly pénzbüntetésnek nézett elébe: a maximálisan 5000 gulden összegű büntetés ma nagyjából 30.000 eurónak felel meg.¹⁹

A Holland Kulturális Kamara természetesen a nemzetiszocialista eszmék terjesztésére szolgált. Annak, aki csatlakozni kívánt, annak egy „árjanyilatkozatot” kellett aláírnia, amelyben kijelentette, hogy sem rokonságban, sem házasságban nem áll zsidó származásúakkal. Számos holland író megtagadta a kamarába való jelentkezést, amelynek következtében a háború alatt nem publikálhatott (például Jan de Hartog, Ferdinand Bordewijk). Jo van Ammers-Küller nem tartozott ezen szerzők közé, ami lehetővé tette, hogy folytassa írói tevékenységét a háború alatt, viszont a háború utáni recepcióját ez negatívan befolyásolta. A német megszállás vége után ugyanis Hollandiában megkezdődött a náciakkal kollaboráló személyek vizsgálata a kultúra területén is. Ez a folyamat nagyjából háromszáz szerzőt érintett.²⁰ A folyamatot az irodalom területén egy erre a célra létrehozott vizsgálati bizottság, az ún. Ereraad voor de Letterkunde (1945–48, Irodalmi Tanács) irányította. Jo van Ammers-Küller azon szerzők egyike volt, akiket a bizottság kollaboránsnak tekintett. Ennek következménye az lett, hogy a második világháború után egészen 1953. január 1-ig hivatalosan nem publikálhatott. Az író nő ellen különböző vétségeket hozott fel az Irodalmi Tanács az 1945. augusztusi meghallgatás során.

Az első vádpont Van Ammers-Küller Németországhoz és a német kultúrához fűződő viszonya volt. Ahogy már korábban említettem, az író nő köztudottan szimpatizált a náci Németországgal és a nemzetiszocializmus ideológiájával. Ennek a szimpátiának kézzelfogható nyomai voltak: Van Ammers-Küller már

¹⁹ N. N., „De Cultuurkamer en censuur”, *Koninklijke Bibliotheek*, hozzáférés: 2017. 05. 05. <https://www.kb.nl/themas/boekkunst-en-geïllustreerde-boeken/private-press/het-bijzondere-boek-in-de-tweede-wereldoorlog#toc-2>.

²⁰ VENEMA, *Schrijvers...*, 201.

a harmincas évektől kezdve népszerűsítő körutakat tett Németországban, számos könyvét lefordították németre, és művei meg is jelentek a korabeli német sajtóban. Ráadásul 1941-ben, tehát a német megszállás idején tagja lett a Holland–Német Kulturális Közösségnek (Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap). Az 1941-ben létrehozott szervezetnek az volt a célja, hogy „elősegítse a német és a holland nép kulturális összetartozását”²¹. A nagyjából húszezer tag között a németek mellett voltak olyan hollandok, akik a náciakkal kollaboráló Nemzetiszocialista Mozgalom (Nationaal-Socialistische Beweging, NSB) elnevezésű holland párt tagjai voltak, de a közösségnek emellett sok párton kívüli tagja is volt. A Holland–Német Kulturális Közösség tevékenységei közé tartozott többek között, hogy kulturális előadásokat szervezett, és hogy részt vett több Németországban tartott holland művészeti kiállítás lebonyolításában. A szervezetnek saját havi folyóirata is volt, ezenkívül tagjai nyelvi képzéséről is gondoskodott holland, illetve német nyelvtanfolyamok szervezésével. Hatalmas előnye volt továbbá a tagságnak az, hogy amikor a megszálló németek elrendelték, hogy korábbi, 1940-es szabadon engedésük után ismét hadifogságba kell vonulniuk a holland katonáknak, a Holland–Német Kulturális Közösség tagjainak nem kellett jelentkezniük.²²

Az Irodalmi Tanács ítélete szerint tehát az író azzal, hogy ennek az intézménynek a tagjává vált, ugyan nem közvetlenül, de hozzájárult a nemzetiszocialista eszmék terjesztéséhez és egyúttal a németekkel szembeni holland ellenállás gyengítéséhez.²³

A második vád Van Ammers-Küller ellen a következő volt: 1941-ben a *Das Reich* című nemzetiszocialista lap egy portrét közölt az írónőről, amelyhez az információkat ő maga szolgáltatta. Az Irodalmi Tanács szerint ezzel az írónő ismét azt a benyomást keltette, hogy „az ellenséges propagandát támogatta”²⁴.

Az írónőre évekkel később, 1951-ben még várt egy következő bírósági tárgyalás *Dorstig paradijs* [Szomjazó édenkert] című, 1949-ben megjelent regényével kapcsolatban. A regény célja a Hollandia és Curaçao közötti viszony jobbá tétele volt. A mű Adriaan Hulshoff álnéven jelent meg. Van Ammers-Küller a regény megjelenése előtt családi látogatáson volt Curaçao szigetén, a nevét tehát azonnal kapcsolatba hozták a művel. A feltételezést megerősítette a curaçaói Salas könyvkereskedés levele, miszerint „Adriaan Hulshoff és Jo van Ammers-Küller

²¹ Gerard GROENEVELD, *Zwaard van de geest: Het bruine boek in Nederland 1921–1945* (Nijmegen: Vantilt, 2001), 216.

²² GROENEVELD, *Zwaard van...*, 216.

²³ VENEMA, *Schrijvers...*, 238.

²⁴ Uo. 239.

egy és ugyanaz a személy”²⁵, bár állításuk alátámasztására nem volt bizonyítékuk. A levél eljutott az Irodalmárok Szövetségéhez (Vereniging van Letterkundigen),²⁶ majd nyomozás indult, amely során az író nő telefonbeszélgetéseit is lehallgatták.²⁷ Mindezt azért tehették meg, mert a kollaboránsnak vélt művészek vizsgálatára vonatkozó törvény (Wet Zuivering Kunstenaars) elfogadása óta az Irodalmi Tanács által kiszabott publikációs tilalom megszegése büntethető volt.²⁸

Amikor az ügy 1951 márciusában bíróság elé került, Van Ammers-Küller azt állította, hogy a regényt nem ő, hanem egy bizonyos Annie Koster írta, aki segítséget kérte a szöveg felülvizsgálatában és kiadásában, személyesen viszont nem ismerték egymást.²⁹ Van Ammers-Küller ügyvédje azzal védekezett a vádakkal szemben, hogy az a tény, mely szerint az író nő módosításokat végzett a kézíraton, „nem hozható összefüggésbe írói tevékenységével”³⁰. Van Ammers-Küllert végül felmentették a vádak alól. A bíróság indoklása azonban nem az volt, hogy feltételezhetően nem Van Ammers-Küller a regény szerzője, hanem az, hogy a nyomozás során kiderült, anyagi haszna nem származott a mű kiadásából.³¹

KRITIKAI FOGADTATÁSA HOLLANDIÁBAN

Ahogy azt már korábban említettem, Jo van Ammers-Küller a holland szerzők közül viszonylag ismertnek számított Magyarországon a huszadik század első felében. A holland irodalomtörténetben betöltött szerepe azonban korlátozottnak tekinthető. A legfontosabb átfogó holland irodalomtörténeti munkákban többnyire nem is találkozhatunk a nevével: Gerard Knuveler *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1964) [Kézikönyv a holland irodalom történetéhez] című irodalomtörténeti kézikönyvéből, a *Kritisch Lexicon van de*

²⁵ VENEMA, *Schrijvers...*, 241.

²⁶ Vereniging van Letterkundigen: 1905-ben létrehozott szövetség az írók és fordítók közös és egyéni érdekeinek képviseletére.

²⁷ VENEMA, *Schrijvers...*, 241.

²⁸ Uo.

²⁹ N. N., „Het »Dorstig Paradijs« werd een gerechtelijk vagevuur. Jo van Ammers-Kueller, haar Schoondochter en »Annie Koster« in de vlammen”, *Amigoe di Curaçao: Weekblad voor de Curaçaoische eilanden* 68, 8106. sz. (1951): 1–2.

³⁰ N. N., „Het »Dorstig Paradijs«...”, 2.

³¹ VENEMA, *Schrijvers...*, 241–242.

Moderne Nederlandstalige literatuur (1980) [A modern holland irodalom kritikai lexikona] című modern holland irodalommal foglalkozó lexikonból vagy Piet Calis *Onze literatuur vanaf 1916* (1984) [Irodalmunk 1916 után] című, az 1916 utáni holland irodalmat vizsgáló munkájából is hiányzik Van Ammers-Küller. Továbbá Ton Anbeek *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885–1985* (1999) [A holland irodalom története 1885–1985 között] című, gyakorlatilag a teljes huszadik századi holland irodalomtörténetet felölelő írása sem tesz említést az írónőről.

Talán ennél is meglepőbb az, hogy a fenti, átfogó irodalomtörténeti elemzésekén kívül egy specifikusan holland és flamand írónőket tárgyaló mű, a *Schrijvende vrouwen: Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880–2010*³² [Írónők: Németalföld rövid irodalomtörténete 1880–2010 között] szerkesztői sem tartották elég jelentősnek Van Ammers-Küllert. A kötet szerkesztőinek célja 61 kanonizált vagy éppen feledésbe merült holland és flamand író nő bemutatása. A portrék között olyan valóban kanonizált írónők neveit találjuk, mint Carry van Bruggen, Madelon Székely-Lulofs vagy éppen Anne Frank, de olyan kevésbé ismert írónők is helyet kapnak benne, mint a németalföldi irodalomtörténet szempontjából kevésbé jelentős, szinte ismeretlen Alice Nahon vagy Jacoba van Velde. A fentiek alapján tehát megállapítható, hogy Jo van Ammers-Küller írói munkássága marginális jelentőséggel bírt a huszadik századi holland irodalomtörténetben.

Természetesen találkozhatunk olyan irodalomtörténeti munkákkal, amelyek foglalkoznak Van Ammers-Küllerrel, azonban ezekben is csak rövid említéseket olvashatunk róla. Sivirsky *Het beeld der Nederlandse literatuur* (1960) [A holland irodalom képe] című irodalomtörténete például egy fejezetet szentel a holland realista regénynek, amely szerint többségében női szerzők tollából került ki: ebben a fejezetben Van Ammers-Küllert együtt említi Top Naeff, Annie Salomons, Carry van Bruggen és Augusta de Wit névével. További kritikai ítéletet nem olvashatunk munkásságáról.³³

Ton Anbeek és Jaap Goedegebuure *Het literaire leven in de twintigste eeuw* (1988) [Irodalmi élet a huszadik században] címmel megjelent könyve szintén említést tesz Van Ammers-Küllerről, aki az egyik olyan szerzőként jelenik meg, aki a tiszteletdíjából biztosítani tudta megélhetését.³⁴ Ugyanitt egy másik

³² Jacqueline BEL en Thomas VAESSENS, red. *Schrijvende vrouwen: Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880–2010* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010).

³³ SIVIRSKY Antal Lajos István, *Het beeld der Nederlandse literatuur*, vol. 2 (Groningen: J.B. Wolters, 1960), 261.

³⁴ Ton ANBEEK en Jaap GOEDEGEBUURE, *Het literaire leven in de twintigste eeuw* (Leiden: Uitgeverij Martinus Nijhoff, 1988), 44.

szempontból is negatív megvilágításba kerül Van Ammers-Küller: Ina Boudier-Bakkerhez és Madelon Székely-Lulofshoz hasonlóan ő is többek között Menno ter Braak, a harmincas évek meghatározó holland írója és irodalomkritikusa által megvetett „hölgyregény” (damesroman) műfajának képviselője.³⁵

Ha megvizsgálunk néhány Jo van Ammers-Küller műveihez köthető, Hollandiában megjelent recenziót, megállapíthatjuk, hogy az írónőt ért kritikák mögött alapvetően három indok húzódik meg.

A kritikák egyik csoportjának meghatározó eleme Van Ammers-Küller női mivolta: az ok, amely miatt főleg a második világháború előtt negatív kritikákat kapott, az a tény, hogy női íróról van szó. Csakúgy, mint más női írókat,³⁶ a kritikusok Jo van Ammers-Küllert sem a férfi írókkal azonos módon ítélték meg. Ez a kettős mérce nemcsak Van Ammers-Küllert sújtotta: a már említett Madelon Székely-Lulofs esetében például a Menno ter Braak és Edgar du Perron, a kor irányadó *Forum* című folyóiratának szerkesztői részéről megfogalmazott kritikák olyan hatásosnak bizonyultak, hogy az írónő emiatt a második világháború utáni időszakban feledésbe merült.³⁷

Van Ammers-Küller korai művei is nagyrészt negatív fogadtatásban részesültek. Annie Salomons a *De roman van een student* című, az írónő debütáló regényét elemző recenziója legjobb esetben is vegyes megítélésről tanúskodik. Bár a regény Salomons szerint „a maga nemében tökéletes, lebilincselő, könnyed, találó észrevételekkel és kellemes hangnemben íródott”, a recenzió további részében azt olvashatjuk, hogy a regényt a helyén kell kezelni, hiszen „alacsony színvonalú”, és művészi értéke is megkérdőjelezhető. Másrészt Salomons szerint Van Ammers-Küller tehetséges írónő, aki ebben a műben a „különösen szerencsés” párbeszédekkel erőteljes hatást tudott elérni.³⁸

³⁵ ANBEEK en GOEDEGEBUURE, *Het literaire...*, 44.

³⁶ Maaïke MEIJER, „16 juni 1937: Annie Romein-Verschoor krijgt de dr. Wijnaendts Franckenprijis voor Vrouwenspiegel: De schrijvende vrouw en de kritiek”, in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, red. M. A. Schenkeveld-van der DUSSEN, 682–689 (Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers, 1993), 682. Maaïke Meijer ebben a tanulmányában Jo van Ammers-Küller mellett többek között Augusta de Wit és Carry van Bruggen nevét említi meg.

³⁷ PUSZTAI Gábor, *An der Grenze. Das Fremde und das Eigene: Dargestellt an Werken der deutschen und der niederländischen Kolonialliteratur in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts von C. W. H. Koch, H. Grimm, M.H. Székely-Lulofs und W. Walraven* (Frankfurt a. M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Peter Lang, 2007), 27.

³⁸ Annie SALOMONS, „De Roman van een Student, door Jo van Ammers-Küller”, *Den Gulden Winckel* 13 (1914): 189–191.

Egbertha C. van der Mandele 1917-ben megjelent Van Ammers-Küller *De verzwegen strijd* [Az eltitkolt harc] című, 1916-ban megjelent regényét tárgyaló recenziójában az író nő egész életművét „egoistának” nevezi.³⁹ Van der Mandele lenéző kritikája szerint a legnagyobb probléma Jo van Ammers-Küller műveivel az, hogy a karakterei egoisták, és hogy ez az egoizmus nem tudatosan jelenik meg, hanem „belopózik a műveibe, az író nő akarata ellenére, anélkül, hogy ő azt észrevette volna”⁴⁰.

A századforduló környékén a feminizmus virágzásával párhuzamosan megnőtt azoknak a nőknek a száma, akik írásra adták fejüket, ami a holland irodalomban a „női regény” és a „női író” kategóriák megszületéséhez vezetett.⁴¹ Herman Robbers a *De roman van een student* című regényről írt recenziója kiváló példája a holland irodalomkritika ezen kategóriákra adott válaszában. Robbers megfogalmazása szerint Van Ammers-Küller debütáló írása irreális és egyoldalú képet fest a diákok világáról, ami a kritikus szerint annak tudható be, hogy egy női íróról beszélünk.⁴²

Annie Romein-Verschoor *Vrouwen Spiegel* (1935) [Női tükör] című, női regényírókkal foglalkozó irodalmi-szociológiai tanulmánya Van Ammers-Küllert olyan íróként mutatja be, akinek művei „szinte kizárólag »női problémákkal« foglalkoznak, anélkül, hogy bármilyen álláspontot képviselnének”⁴³.

Erica van Boven irodalomtörténész megállapítja, hogy a húszas és harmincas években a realista próza műfaját a fiatal irodalomkritikusok többnyire negatívan értékelték. A kritikusok korábbi generációjával ellentétben azonban az ebben a két évtizedben meghatározó irodalmárok elsősorban a „hölgyregény” műfaját illették kritikával.⁴⁴ A hölgyregényt egyfajta „elavult realizmus” megnyilvánulásának tartották, ezzel tehát a műfaj egy sztereotip, általánosító címkézést kapott. A „hölgyregény” megnevezésen kívül ezeket a fajta regényeket gyakran családregegyeknek is nevezték; olyan műveknek, amelyek a kritikusok szerint elsősorban a női olvasók körében tarthattak számot érdeklődésre. Menno ter Braak a „huiskamerrealisme” („a nappaliszoba realizmusa”) címszóval bélyegezte: ebbe a kategóriába olyan műveket soroltak, amelyek jellemzően a holland polgári

³⁹ Egbertha C. van der MANDELE, „De Verzwegen Strijd, door Jo van Ammers-Küller”, *Den Gulden Winckel* 16 (1917): 45–46.

⁴⁰ MANDELE, „De Verzwegen...”, 46.

⁴¹ MEIJER, „16 juni...”, 682–683.

⁴² Uo. 682.

⁴³ ANNIE ROMEIN-VERSCHOOR, *Vrouwen Spiegel: Een literair-sociologische studie over de Nederlandse romanschrijfster na 1880* (Amsterdam: E.M. Querido, 1936), 128.

⁴⁴ BOVEN, *Een hoofdstuk...*, 73.

atmoszférát ábrázolják.⁴⁵ Az ilyen írások témája gyakran a holland családi élet, a szerelem, a házasság, népszerűségüket tekintve pedig sikeresek az olvasók körében, viszont az irodalomkritikusok részéről negatív a megítélésük, és gyakran provincializmussal is vádolják ezeket a regényeket. Az ilyen típusú művek szerzői között viszonylag sok nőt találunk – többek között Jo van Ammers-Küller is ebbe a kategóriába tartozik –, ami miatt az irodalomkritikusok ezt a műfajt a „hölgy-regénnyel” tették egyenlővé.⁴⁶

Martinus Nijhoff holland költő, drámaíró a realizmus ezen holland sajátosságokkal bíró változatára példaként a *De opstandigen* című regényt hozza fel, amelyben a társadalmi dimenzió egyáltalán nincs jelen.⁴⁷ Az 1920-as évek közepén megjelent recenziójában Nijhoff „fölöslegesnek” tartja, hogy a regényt művészeti alkotásnak nevezzük, hiszen az csak egy „ostoba női dolog”, amelyet „egy nő írt, nőknek a nőkről”⁴⁸.

Van Ammers-Küllert kritikusai azzal is megvádolták, hogy irodalmi értékek közvetítése helyett sokkal inkább az anyagi siker motiválta. Ismét Nijhoff volt az, aki a *De opstandigen* című regényről írt recenziójában a következőket írta: egy ilyen könyv megírásával az író nő nem tesz mást, mint kihasználja a közönség sóvárgását a „botrány-krónikákra”⁴⁹.

Érdemes még megemlíteni egy recenziót a harmincas évekből, mégpedig Menno ter Braak kritikáját az író nő *De Sans-Culotten* (1936) című regényéről.⁵⁰ Ebben a recenzióban Ter Braak igen negatív véleménnyel van a regényről és magáról Van Ammers-Küllerről is: az író nőt azzal vádolja, hogy széles olvasóközönség számára írja műveit, történelmi regényeinek célja a szórakoztatás, továbbá ezekben a művekben a történelem csak másodlagos szerepet játszik, csupán egy „lehetőségként szolgál arra, hogy jeleneteihez színes háttérrel biztosítsa.”⁵¹ Ter Braak tehát a regény hiányosságait két tényezőnek tudja be: egyrészt annak, hogy a szerző nő, másrészt pedig annak, hogy egy olyan széles közönségnek szánta a művet, amely

⁴⁵ BOVEN, *Een hoofdstuk...*, 79–80.

⁴⁶ Ehhez a műfajhoz a holland irodalomtörténet és -kritika Jo van Ammers-Küller mellett többek között Ina Boudier-Bakker, Carry van Bruggen, Albertine Draayer-de Haas és Anna van Gogh-Kaulbach műveit sorolja. BOVEN, *Een hoofdstuk...*, 136.

⁴⁷ BOVEN, *Een hoofdstuk...*, 93.

⁴⁸ Uo. 122–123.

⁴⁹ Uo. 124.

⁵⁰ Menno ter BRAAK, „Drie romans van vrouwen. Jo van Ammers-Küller: *De Sans-Culotten*”, *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* 68 (1936. december 2.): 14.

⁵¹ BRAAK, „Drie romans...”, 14.

Ter Braak szerint főleg nőköl áll. Véleménye szerint tehát amennyiben egy regény szórakoztató, nem rendelkezhet irodalmi értékkel.

A harmincas évek és főleg a második világháború utáni időszak holland irodalomkritikai diskurzusát elsősorban a *Forum* című irodalmi folyóirat neves kritikusai, Menno ter Braak és Edgar du Perron határozták meg. Erica van Boven állítása szerint a „női regény” ellen folytatott polémiajuk a mai napig érezteti hatását.⁵² Ahogy korábban már említettem, Menno ter Braak gyakran illetve negatív kritikával a „női regény” műfaját, elsősorban annak korlátozott tematikája miatt. Nem Jo van Ammers-Küller volt azonban az egyetlen holland női író, akinek kijutott Ter Braak negatív kritikáiból: Madelon Székely-Lulofs és Top Naeff regényeit is bírálta a fent említett okok miatt.⁵³ Az egyetlen női író, akit Ter Braak a kegyeibe fogadott, Carry van Bruggen volt.⁵⁴ *Eva* (1927) című regényében Ter Braak véleménye szerint a nőiség tudatosan jelenik meg, ami megkülönbözteti a többi, általa megvetett női regényektől.⁵⁵ Ter Braak szemében Carry van Bruggen volt az egyetlen írónő, aki irodalmi értékekkel rendelkező regényeket tudott írni.⁵⁶ Du Perron viszont már kevésbé volt lelkes Van Bruggen munkásságát illetően, szerinte az írónő nem képez kivételt a „női írók” kategóriába sorolt, negatívan értékelt szerzők között.⁵⁷

A Jo van Ammers-Küllert érő kritikák harmadik nagy csoportjában a közös pont az írónő nemzetiszocialista nézetei és a németekkel való szimpatizálás a második világháború alatt. A tény, hogy 1953-ig publikációs tilalommal sújtották, alapjaiban meghatározta a holland irodalomtörténeti írásokban a róla alkotott képet évtizedekkel a történelem után is.

A *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse letterkunde* (1986) [Winkler Prins holland irodalomtörténeti lexikona] című holland irodalomtörténeti lexikon a következő kontextusban említi meg az írónőt: „számos történelmi regényt publikált, amelyekben a hollandiai családi életet ábrázolta. A női emancipáció kérdése fontos szerepet játszik műveiben.” A lexikon szerkesztői szerint Van Ammers-Küller „regényei csekély irodalmi értékkel bírnak, de sokan olvasták azokat, fordításokon keresztül is”⁵⁸. A fenti általánosító megjegyzés alapján

⁵² BOVEN, *Een hoofdstuk...*, 138.

⁵³ Uo. 90–92.

⁵⁴ Uo. 139.

⁵⁵ Uo. 272.

⁵⁶ Uo. 244–245; 270.

⁵⁷ Uo. 139.

⁵⁸ Benno BARNARD en René Felix LISSENS, red., *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse letterkunde* (Amsterdam: Elsevier, 1986), 16.

tehát a lexikon olvasója azt feltételezheti, hogy az író teljes életműve „értéktelen” irodalmi szempontból, hiszen a szócikk nem tér ki az egyes művekre. A bejegyzés további részében megtudjuk, hogy Van Ammers-Küller a „második világháború után néhány évig nem publikálhatott”.

Hollandiai fogadtatásáról tehát összességében az mondható el, hogy művei ugyan magas példányszámot értek el, és népszerűek voltak az olvasók körében, kritikai megítélése mégis kifejezetten negatívnak tekinthető.

JO VAN AMMERS-KÜLLER KÜLFÖLDÖN

Jo van Ammers-Küller hazáján kívül igen népszerű volt, különösen Németországban: 40 megjelent művéből 25-öt fordítottak le németre, ez teljes életművének több mint a fele. A közép-európai országok közül Van Ammers-Küller Lengyelországban és Magyarországon érte el a legnagyobb sikereket: 14 lengyel és kilenc magyar fordítás ismert tőle.

A magyar fordítások közül egyedül a *Tantalus* (1925) (*Tantalus*, 1931, 1933, ford. Kosáryné Réz Lola) és a *De opstandigen* ért meg több kiadást, példányszámok pedig csak a *De opstandigen* című regénnyel kapcsolatban ismertek: a mű 1942–44 között 24 ezres példányszámot ért el.⁵⁹

A *Tantalus* című regény kivételével minden magyar fordítás a második világháború idején, 1941 és 1945 között jelent meg. A fordítások kiadási éveit megvizsgálva észrevehető, hogy 1941-ben, tíz évvel az első magyar fordítás megjelenése után indult meg ismét a magyar könyvpiac érdeklődése az író iránt. Ebben az időszakban több olyan regénye is megjelent magyarul, amelyek hollandiai megjelenése sokkal korábbra tehető: az *Álarcosok* (Maskerade (1919), 1945 ford. Ottlik Géza) 26, a *Coornvelt-ház asszonyai* 17, a *Coornvelt Erzsébet házassága* 11 évvel az eredeti kiadás után jelent meg Magyarországon. Feltehetően a *Coornvelt-ház asszonyai* külföldi és magyarországi sikerei győzhették meg a kiadókat, hogy érdemes az íróval foglalkozni.

Tekintve, hogy Magyarországon ebben az időszakban a holland nyelv ismerete egyáltalán nem volt elterjedt, feltételezhető, hogy a fordítások közvetítő nyelven íródott művek alapján készültek, amely valószínűleg minden esetben a német

⁵⁹ Országos Széchényi Könyvtár.

volt. Néhány esetben már a magyar fordítások címe is árulkodó: *A Coornvelt-ház asszonyai* a német kiadás (*Die Frauen der Coornvelts*) címének szó szerinti fordítása, és hasonló feltételezéssel élhetünk *A Tavelinckek hűsége* című regény esetében is, hiszen a német fordítás a *Die Treue der Tavelincks* címet kapta. Ebben az időszakban a hollanddal ellentétben a német nyelvet széles körben beszélhették Magyarországon, ami a közös történelmi-kulturális kapcsolatokra vezethető vissza.

A harmadik bizonyíték arra, hogy Van Ammers-Küller regényei közvetítő nyelven keresztül jutottak el a magyar olvasókhöz, a fordítók munkásságának tanulmányozása során állapítható meg. Feltételezhető, hogy a fordítók egyike sem beszélt hollandul, legalábbis nem fordított erről a nyelvről, viszont mindegyikük fordított németből. Az ismert adatok alapján Ottlik Géza angolból (többek között Charles Dickens, Ernest Hemingway és Eugene O'Neill) és németből (Arnold Zweig és Gottfried Keller) fordított. Sándor Imre főleg német (Stefan Zweig, Hans Dominik) és francia (Honoré de Balzac, George Gustave Toudouze) szerzők műveit fordította magyarra. Kosáryné Réz Lolától angol (Agatha Christie, Margaret Mitchell), német (Hedwig Courths-Mahler, Karl May) és francia (Louis-Frédéric Rouquette) anyanyelvű szerzők műveinek fordításai ismertek. Thury Zsuzsának összesen három fordítása ismert, amelyek közül az egyik Jo van Ammers-Küller *De appel en Eva* című regényének fordítása, a másik kettő pedig Anna Seghers német író nő két regénye. Berend Miklósné nevéhez is elsősorban angol (H. G. Wells, Aldous Huxley) és német nyelvű (Klaus Mann, Gustav Krist) szövegek fordításai fűződnek.

A kiadók tekintetében a következők állapíthatók meg Jo van Ammers-Küller regényeinek magyar fordításaival kapcsolatban: a Révai kiadó gondozásában három regénye, *A Coornvelt-ház asszonyai*, *Coornvelt Erzsébet házassága*, illetve az *Álarcosok* jelent meg, előbbi kettő a kiadó *Világsikerek* című sorozatában. *A Felfordult világ: egy nagy szerelem története az 1792–1795 években*, *A Tavelinckek hűsége 1799–1813: Regény Napóleon idejéből*, a *Quist ezredes családja (Ma: een familieroman uit de jaren 1871–1901* (1942), 1945, ford. Berend Miklósné), illetve az *Urak, szolgák, asszonyok* című regényeket a Pantheon adta ki. A *Tantalus* című regény a Singer és Wolfner kiadó *Külföldi regények* című sorozatában jelent meg, míg a *Madame X: Napóleon korának nagy kalandornője (Elzelina: de geschiedenis van een Hollandsche vrouw in de jaren 1776–1845* (1940), 1943, ford. Sándor Imre) című művet a Béta Irodalmi Rt. adta ki.⁶⁰

⁶⁰ CSEPREGI Klára, *Holland (flamand, fríz, németalföldi, afrikaans) – magyar bibliográfia. Hollandián kívül és Magyarországon megjelent írások* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 97–98.

JO VAN AMMERS-KÜLLER A MAGYAR SAJTÓBAN

Az alábbiakban a Jo van Ammers-Küllerről megjelent négy recenzióval, egy könyvrészlettel és egy interjúval kívánok részletesebben foglalkozni. A vizsgált szövegek megjelenése 1928 és 1942 közé tehető, megjelenési helyük között irodalmi folyóirat és napilap egyaránt szerepel.

A vizsgált korszak legmeghatározóbb, progresszív irodalmi folyóiratában, a *Nyugat*ban nem találunk recenziót Jo van Ammers-Küller műveiről. A folyóirat azonban 1932-ben az író *De appel en Eva* című regényéből közölt egy rövid magyar nyelvű részletet.⁶¹ Ahogy a *Nyugat*ban közölt könyvrészlet alcíme (*Részlet egy készülő regényből*) is jelzi, a magyar fordítás a cikk megjelenésekor még csak készülöben volt. A regény német fordítását először 1932-ben adták ki, tehát a magyar fordítás, illetve a *Nyugat*ban olvasható részlet valószínűsíthetően ez alapján készült. E szövegrészlet alapján természetesen nem alkothatunk képet arról, hogy a *Nyugat* szerkesztői körében milyen fogadtatásra talált a holland író, de a fenti adatok alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy nyilvánvalóan figyelemmel kísérték pályafutását.

Az ismertetett recenziók közül kettő a *Literatura* című irodalmi folyóiratban jelent meg, amely 1926 januárjában indult. A folyóirat célja a magyar és külföldi irodalom népszerűsítése volt.⁶² A főszerkesztő Supka Géza ezt a célkitűzést politikai viszonyokat figyelmen kívül hagyva kívánta megvalósítani.⁶³ A politikai semlegesség mellett a lap azonban irodalmi értéktételek megfogalmazásától is tartózkodott, hiszen célja mindenekelőtt az olvasás megkedveltetése volt.⁶⁴

A *Napkelet* című irodalmi-kritikai folyóiratban egy könyvismertetés található Jo van Ammers-Küller két művéről. A folyóirat 1923-ban indult Klebelsberg Kunó oktatásügyi miniszter kezdeményezésére a *Nyugat* egyfajta ellenpontjaként, konzervatív, keresztény álláspontot képviselve.⁶⁵ A lap főszerkesztője 1923–37 között az a Tormay Cécile volt, aki a Horthy-korszak ünnepezt írónője volt, és

⁶¹ Jo van AMMERS-KÜLLER, „Jo van Ammers-Küller: *Az alma és Éva*. Részlet egy készülő regényből”, *Nyugat* 9–10. sz. (1932): 512.

⁶² BÁLINT Gábor, „Supka Géza folyóirata, a *Literatura* (1926–1938)”, *Magyar Könyvszemle* 120, 1. sz. (2004): 29–51, 29.

⁶³ BÁLINT, „Supka Géza...”, 30.

⁶⁴ Uo. 32.

⁶⁵ SZOLLÁTH Dávid, „Magyar irodalmi mező az 1920-as években”, *Literatura* 41, 2. sz. (2015): 161–184, 170.

a *Bujdosó könyv* (1920) című regénye miatt politikai megítélése a mai napig vita tárgyát képezi.

Az 1909-ben Andor József szerkesztésében induló *Élet* című szépirodalmi-kritikai hetilap szintén közölt egy Van Ammers-Küller recenziót. A lap a katolikus szellemiséget és a „nemzeti hagyományokra alapozott irodalomszemlélet”⁶⁶ közvetítését tűzte zászlajára. Az irodalmi művek ismertetése mellett a lap aktualitásokról, színházi előadásokról és kiállításokról is közölt beszámolókat.⁶⁷

A Jo van Ammers-Küllerrel készült interjú az *Esti Magyarország* című politikai napilapban jelent meg 1942. április 22-én. A lapot az első világháború után Miklós Andor sajtómagnás vásárolta meg, amely így az Est-konzern része lett. A lapvállalat 1930-tól liberális nézeteket vallott, 1939-ben pedig állami kézre került.⁶⁸

A NŐI LÉLEK ISMERŐJE

A Hollandiában 1921-ben publikált *De zalmaker* [A megváltó] című regényt bemutató magyar nyelvű recenzió a német fordítás ismertetése, amely 1927-ben jelent meg. Ez az információ fel is van tüntetve a cikk elején, amelyet 1928 márciusában publikáltak a *Literatura* című folyóiratban *Der Kuss des Erlösers* címmel.⁶⁹ A névtelen kritikus kifejezetten pozitív Van Ammers-Küllerrel kapcsolatban: „ennek a hosszabb novellának a szerzője az ujjabb [sic!] holland irodalom nőírói közt a legelső helyek egyikét foglalja el”, „novellája a női lélek legbensőbb mélységeibe világít be”. A kritikus a művet „nehéz pszichoanalitikus regénynek” tekinti, amelyet az író „csodálatos éleslátással, finomsággal s a kimondhatatlan érzések gyöngéd érzékeltetésével ír meg”⁷⁰. Ebben a recenzióban tehát pozitív aspektusként tűnik fel Van Ammers-Küller ismerete a női lélekről.

⁶⁶ SZÉNÁSI Zoltán, „A modernség kalandja: A katolikus irodalom modernizációs kísérlete – az *Élet* 1909–1914”, in *A Nyugat párbeszédei: A magyar irodalmi modernizáció kérdései*, szerk. FINTA Gábor, HORVÁTH Zsuzsa, SIPOS Lajos és SZÉNÁSI Zoltán, 47–55 (Budapest: Argumentum, 2011), 48.

⁶⁷ SZÉNÁSI, „A modernség...”, 48.

⁶⁸ PAÁL Vince, szerk., *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989* (Budapest: Wolters Kluwer, 2015), 151–152.

⁶⁹ N. N., „Jo van Ammers-Küller: Der Kuss des Erlösers”, *Literatura* 3. 3. sz. (1928): 94.

⁷⁰ Uo.

A „JÓZAN, KISPOLGÁRI” HOLLANDIA ÁBRÁZOLÁSA

Az *Élet* című katolikus irodalmi és kulturális folyóiratban jelent meg egy rövid recenzió a *De patriotten: 1778–1787*, illetve a *De sans-culotten: 1792–1795* című kötetekről 1942. augusztus 2-án.⁷¹ Az ismertető anonim szerzője „nagyon értékes” és „izzóan érdekfeszítő” művekként mutatja be a folyóirat olvasóinak a francia forradalmat holland szemszögből ábrázoló regényeket. Ahogy a korábban elemzett recenziókban, ebben az esetben is megfigyelhető, hogy a mű értéke a cikk szerzője szerint „annak a lelki vonzóerőnek ecsetelése, amely a jobb sors látszatával rázkódtatja meg a társadalmakat, hogy a tomboló vihar után csak kiábrándultságot hagyjon hátra”. Hollandia józan, kispolgári országgént jelenik meg a regényben, amelynek a francia forradalomban való „vergődését” láthatjuk. A recenzió szerzője a lelki folyamatok ecsetelését ugyan a regény erősségeként említi, de a szereplőket „meglehetősen laza erkölcsűeknek” látja.

„A MODERN HOLLAND IRODALOM REPREZENTATÍV ÍRÓJA”

A *Napkelet* című irodalmi-kritikai folyóiratban 1933. április 1-jén jelent meg Vitéz Kenyeres Jánosné könyvismertetője *Jo van Ammers-Küller és a női emancipáció kérdése* címmel.⁷² A recensens munkásságáról nincsenek adatok: az itt tárgyalt ismertetőn kívül összesen egy cikk köthető a nevéhez, Claire Sheridan angol íróőnének, Winston Churchill unokahúgának *Én, gyermekeim és a világ nagyhatalmai* című regényéről írt.⁷³

A cikk az íróőné két művét tárgyalja, a *De opstandigen* (1926) című trilógiát, amely első részének magyar fordítása csak a cikk megjelenése után kilenc évvel került kiadásra – a cikk tehát a német fordítás recenziója. A másik regény, amelyről szó esik a cikkben, a *De appel en Eva* (1932), az előbb említett regény

⁷¹ N. N., „Jo van Ammers-Küller: I. *Urak, szolgák, asszonyok*. II. *Felfordult világ*”, *Élet* 33, 31. sz. (1942): 615.

⁷² VITÉZ KENYERES Jánosné, „Jo van Ammers-Küller és a női emancipáció kérdése”, *Napkelet* 11, 4. sz. (1933): 316–318.

⁷³ VITÉZ KENYERES Jánosné, „Claire Sheridan”, *Napkelet* 11, 5. sz. (1933): 398–400.

folytatása, amelynek 1943-ban készült el a magyar fordítása. A cikk írója ekkor még természetesen a regények német nyelvű címeire hivatkozik.

A könyvismertető szerint Van Ammers-Küller „a modern irodalom legkiválóbb reprezentánsai közé”⁷⁴ sorolandó, és műveiben „finoman és őszintén nyúl ehhez a kényes témához”⁷⁵. A *Coornvelt-ház asszonyai* című trilógia „1840-ben kezdődik egy kis holland városban, ahová Párizsból bevetődik az árva, szegény kis rokon”⁷⁶, akinek apja francia, anyja holland, „vérében tehát a holland alaposság mellett ott lüktet a francia könnyedség és a lázadás hajlama is”⁷⁷. A gazdag Coornvelt család vendégeként a leány valóságos forradalmat idéz elő: a Coornvelt család nőtagjai jelenlétének köszönhetően ráébrednek, hogy „más élet is lehetséges, mint a házimunkákban való elmerülés”⁷⁸.

A *De appel en Eva* című regény főhősei ismét a Coornvelt család tagjai: az Erzsébet és férje közötti viszony áll a középpontban. Több körülmény is hátráltatja boldog életüket: a férfi szemet vet egy, a feleségétől teljesen különböző személyiségű, ravasz, de kissé buta nőre; a férj legnagyobb vágya a gyermek, ám Erzsébet inkább a munkára koncentrál. A fiatal pár Párizsban telepszik le, ahol a nő kezdetben nem képes beilleszkedni, a munkájában talál megnyugvást. A férfit eközben szép lassan behálózza a másik nő, így Erzsébet döntésre jut: lemond munkájáról, és követi férjét a szűkös holland viszonyok közé, „hogyan ott mint anya és feleség, beteljesítse végső célját”⁷⁹. A kérdésre tehát, hogy a nő vetélytársa lehet-e a férfinak, a könyvismertető szerint a regény válasza az, hogy nem lehet, mert a végső hivatása az anya- és feleségszerep.⁸⁰

A kritika írója szót ejt még a különleges milióról, amely a regényt jellemzi: Hollandia „hűvös, átlátszó, nyárspolgáris, maradi”⁸¹ légköre kiváló háttérrel biztosít az ellentétek, különböző világszemléletek összeütközésének. Kenyeres Jánosné a recenzió végén méltatja a holland írónőt, aki szerinte „kiváló pszichológus”, karaktereit „finoman és nagy szemléltető erővel” rajzolja meg.⁸²

„A modern holland irodalom reprezentatív írója” jelzővel illeti az ismeretlen szerző Van Ammers-Küllert egy következő könyvismertetőben, amelyet

⁷⁴ VITÉZ KENYERES, „Jo van Ammers-Küller...”, 316.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 317.

⁸⁰ Uo. 318.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

a *Literatura* című folyóiratban publikáltak 1935. augusztus 1-jén.⁸³ „A Coornveltsen asszonyai című trilógiáját” az irodalomkritika a *Buddenbrook ház* és a *Forsyte Saga* című regényekkel említi egy kategóriában – véli a recenzió szerzője. Ebben a cikkben ismét előkerül a Van Ammers-Küller munkásságára jellemző visszatérő téma, azaz a női lélek és a női sors bemutatása. A cikk alapja a *Twaalf interessante vrouwen* című könyv német kiadása. Ebben a műben az író az eredeti holland címmel ellentétben tíz érdekes mai nőalakot mutat be, többek között Rosa Manus holland feministának, Charlotte Bühlernek, a bécsi egyetem professzorának vagy Winifred Wagnernek, Sigfried Wagner özvegyének a portréját. Az említett nőalakokat Van Ammers-Küller „a rá jellemző lélekelemző módon” tárja elénk.⁸⁴ Az eredeti mű még tizenkét portrét tartalmazott, ám a német fordításban ebből csak tíz olvasható. A változtatásokat az író tette meg, ami politikai okokra vezethető vissza.⁸⁵ A recenzió írója még megemlíti, hogy a művet tizenkét nyelvre fordították le, illetve, hogy szerinte a mű hasonló sikerre számíthat, mint a *A Coornvelt-ház asszonyai* című trilógiája, mert „minden írása érdekes, finom és megkapó”⁸⁶.

INTERJÚ JO VAN AMMERS-KÜLLERREL⁸⁷

Az *Esti Magyarországon*ban található meglehetősen hosszú beszélgetés igen sokat elárul az író nézeteiről saját munkásságával, a holland irodalom külföldi ismertségével, illetve a magyar irodalom hollandiai ismertségével kapcsolatban.

Az író 1942 áprilisában két hetet töltött Budapesten abból az alkalomból, hogy a holland irodalomról tartott előadást a magyar fővárosban. Az interjú bevezetőjéből megtudjuk, hogy „könyveit nem egyszer látjuk a kirakatokban”⁸⁸, ami magyarországi népszerűségét támasztja alá. Az is kiderül, hogy „két regénye

⁸³ N. N., „Io [sic!] van Ammers-Küller: Bedeutende Frauen der Gegenwart”, *Literatura* 10, 8. sz. (1935): 239.

⁸⁴ Uo. 239.

⁸⁵ HAMANN, *Winifred Wagner...*, 6–7.

⁸⁶ N. N., „Io van...”, 239.

⁸⁷ N. N., „Szeretnénk megismerni az igazi magyar irodalmat – mondja Jo van Ammers-Küller holland író Budapesten.” *Esti Magyarországon* 49, 90. sz. (1942): 6.

⁸⁸ N. N., „Szeretnénk...”, 6.

már megjelent magyar fordításban”⁸⁹; ezek valószínűsíthetően a már említett *De patriotten: 1778–1787* és a *De sans-culotten, 1792–1795* című regények fordításai.

Az újságíró kérésére Van Ammers-Küller a „modern holland irodalom”⁹⁰ elemzésébe kezd: „A század elején a szociális eszme fűtötte az irodalmunkat. Ezt az irányt, mintegy reakcióképpen, a l’art pour l’art, az öncélú művészet váltotta fel.”⁹¹ Az író elmondása szerint a harmadik fontos irányzat képviselői a holland irodalomban a „történelembe merültek”⁹². Ennél a pontnál megemlíti, hogy nem tartja követendő példának az „öncélú”⁹³ irodalmat, ahogy a l’art pour l’art műfaját kategorizálja, hanem a „határozott életbeli cél irodalmának”⁹⁴ híve: számára tehát az igazi irodalom a társadalmilag elkötelezett irodalom. Van Ammers-Küller a továbbiakban az élénk holland irodalmi légkőről beszél, illetve arról, hogy a korábbi időszakhoz képest jelentősen megnőtt a „könyvbarátok” száma, ami főként annak köszönhető, hogy „a háborútól való félelemben az emberek többsége inkább otthon tartózkodik”⁹⁵.

Némi ellenérzéssel folytatja értékelését a modern holland költészetről, amely véleménye szerint „kizárólag líra, szélsőségesen individualista líra”⁹⁶. A prózai művek többsége az író elmondása szerint történelmi regény, amelyek főleg a tizennyolcadik századdal foglalkoznak – ennél a pontnál említi meg regény-trilógiáját, amely a magyar fordítás megjelenése kapcsán az interjú apropójául szolgált. Van Ammers-Küller háttérként mindig a múltat választja, és történelmi kontextusba helyezi művei cselekményeit, abban az esetben is, amikor „ügynevezett társadalmi kérdésekből, a női lélekből, a házasság problémájából”⁹⁷ indul ki. A történelmi regényen kívül népszerű műfaj még a holland irodalomban a tengerészet, folytatja. Az író fenti kijelentései igencsak leegyszerűsítik a huszadik század első felének holland irodalmában tapasztalható tendenciákat.

Ami Van Ammers-Küller szerint hiányzik a holland irodalomból a népi regény műfaja, „az északiakhoz hasonló parasztregegyek”⁹⁸. Az író elmondása szerint

⁸⁹ N. N., „Szeretném...”, 6.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Az interjúból nem derül ki egyértelműen, de politikai nézeteit figyelembe véve feltételezhető, hogy Van Ammers-Küller itt a német parasztregegy műfajára gondol, amely a huszadik század első

azonban egy másik műfaj igen népszerű a holland irodalomban: a tanulmány, a „társadalomtudományi, irodalmi, filozófiai esszé”⁹⁹. Az interjú készítője ebben a tekintetben párhuzamot von a holland és a magyar irodalom között, de mélyebben nem tárgyalják ezt a kérdést. Egy másik közös pontra is rámutat az író: az „idegenek nem tudják a nyelvünket”¹⁰⁰. Arra utal tehát Jo van Ammers-Küller, hogy mind a holland, mind a magyar irodalom külföldi népszerűségét gátló fontos tényező az, hogy egyik nyelvet sem beszélik széles körben a világon. „Akár a magyarok, csak mi magunk olvashatjuk magunkat. S mivel mi magunk nem vagyunk túl sokan, íróinknak kicsi a közönségük.”¹⁰¹ Az író szerint a megoldás kulcsa a fordítók kezében van.

Van Ammers-Küller a továbbiakban a magyar irodalom hollandiai ismertségét tárgyalja. Bár néhány klasszikus költőnk nevét ismerik, a probléma az író szerint az a versfordításokkal, hogy a „kötött beszéd jellege, íze”¹⁰² sokszor elvész a fordítási folyamat során. A prózai művek fordítói ennél könnyebb helyzetben vannak, és Van Ammers-Küller úgy véli, hogy regényeinket „nagy szeretet és érdeklődés fogadná”¹⁰³ Hollandiában. Az író az érdeklődés okát az első világ-háború utáni gyermekmentő akciókra vezeti vissza, amelyek során a hollandok többen megismerték „az itteni világot”¹⁰⁴.

Az újságíró kérésére Van Ammers-Küller megemlíti néhány magyar szerzőt, akik különösen népszerűek Hollandiában – az interjúban közülük egyedül Harsányi Zsolt nevét emeli ki, akinek „nagy sikerei vannak életregényeivel”¹⁰⁵. Ezután

felében erősen kötődött a nemzetiszocializmus ideológiájához. George L. MOSSE, „A német ideológia válsága”, ford. NAGY Mónika Zsuzsanna, 2000 19, 10. sz. (2007): 16–27.

⁹⁹ N. N., „Szeretnénk...”, 6.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Harsányi Zsolt (1887–1943) író, újságíró, fordító, a magyar PEN-club főtákará, a negyvenes évek elején a Vígszínház igazgatója. A harmincas és negyvenes években regényei igen népszerűek voltak Magyarországon, de a mostani irodalomtörténeti művek ritkán tesznek róla említést. Hollandul a következő művei jelentek meg: *Életre-halálra* (1931) (*Op leven en dood*, 1951, ford. Madelon Hermine Székely-Lulofs); *Magyar rapszódia* (1936) (*Hongaarse rhapsodie*, 1941, ford. Franciscus Ignatius Max Schneiders; *Hongaarse rhapsodie: Roman-trilogie over het leven van Franz Liszt*, 1952, ford. Franciscus Ignatius Max Schneiders, *Hongaarse rapsodie: Het hartstochtelijke leven van Franz Liszt*, 1981, ford. Franciscus Ignatius Max Schneiders); *És mégis mozog a föld: Galilei életének regénye* (1937) (*Een hemelbestormer: De roman van Galilei's leven*, 1941; 1943, ford. Adrianus Michiel de Jong); *Élni jó: Rubens Péter Pál életének regénye*, vol. 1–4 (1940) (*Dit was leven: Roman van Peter Paul Rubens*, ford. Paul van Deurningen).

néhány „sokat emlegetett, tulajdonképpen jelentéktelen magyar nevű képviselőjét említi meg a nemzetközi szórakoztató irodalomnak”¹⁰⁶, ám az interjúból nem derül ki, kik ezek a képviselők. Az viszont mindenképpen figyelemreméltó, hogy az interjú készítője nem tartja fontosnak, hogy név szerint írjon róluk: ez arra enged következtetni, hogy az említett szerzők Hollandiával ellentétben Magyarországon nem voltak jelentősek, megbecsültek és népszerűek.¹⁰⁷ Itt érdekes párhuzam fedezhető fel a korabeli magyar és holland irodalom dinamikája között: Jo van Ammers-Küller, mint a „szórakoztató” irodalom képviselője, hazájában szintén nem volt megbecsült író, viszont Magyarországon nagy népszerűségnek örvendett, és a kritikusok is többnyire pozitívan nyilatkoztak műveiről.

Jo van Ammers-Küller záró gondolata, amely szintén a holland és a magyar irodalom kapcsolatához köthető, nem kevésbé érdekes: „Amszterdamban a Lulofs-házaspár foglalkozik újabban holland–magyar fordításokkal. Az asszony magyar származású, Székely Máriának hívják. Kellő tájékoztatás és irányítás mellett bizonyára nagyon segíthetnék a magyar irodalom terjedésének ügyét” – fejt ki az író. A „Lulofs-házaspárról”¹⁰⁸ megfogalmazott gondolatok részben helytállóak: a házaspár valóban számos holland és magyar nyelvű művet ültetett át a másik nyelvre, ezzel elősegítve a két ország közötti irodalmi kapcsolatokat. Azonban nem feltételezhetjük, hogy Jo van Ammers-Küller nem volt tisztában azzal, hogy Madelon Székely-Lulofs holland író volt, és a férje, Székely László volt magyar származású. A hibára sokkal inkább az interjú készítőjének, illetve a napilap szerkesztőinek holland irodalommal kapcsolatos felületes ismerete adhat magyarázatot.¹⁰⁹

„Azelőtt sokszor felhozták nálunk is az írók és kiadók, hogy a jellegzetesen nemzeti termékek nem érdeklik a külföldet” – folytatja Van Ammers-Küller. Ellenpéldaként saját munkáit említi, amelyek német fordításai nagy sikereket értek el. Utolsó mondatával csatlakozik egy korábbi gondolatához az irodalomról: „Az irodalomnak nagyon is az volna a hivatása, hogy hamisítatlanul, igazán, sajátosan

¹⁰⁶ N. N., „Szeretnénk...”, 6.

¹⁰⁷ A Hollandiában ebben az időszakban ismert magyar írókról ld. PUSZTAI Gábor, „A magyar irodalom hollandiai nagykövetei: Madelon Lulofs és Székely László műfordítói tevékenységéről”, *Alföld* 66, 2. sz. (2015): 93–101.

¹⁰⁸ N. N., „Szeretnénk...”, 6.

¹⁰⁹ Az interjú ezen részére Pusztai Gábor is hivatkozik „De »schrijfster van de Javaanse slaven«: Madelon Székely-Lulofs in de Hongaarse pers” című tanulmányában, in *Acta Neerlandica*, vol. 7, red. PUSZTAI Gábor, 9–24 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009).

és hűségesen megismertesse egymással a népeket...”. Az író nő ezzel a kijelentésével az irodalom társadalomformáló erejét fogalmazza meg, és hangsúlyozza a fordítók szerepét a kultúrák közötti közvetítésben.

ÖSSZEGZÉS

Van Ammers-Küller hatalmas népszerűségnek örvendett a holland olvasóközönség köreibben, de kritikai megítélése inkább negatív volt, mint pozitív. A legtöbb kritikában azt vetették a szemére, hogy a női szemlélet tematikailag túlságosan behatárolja regényeit, gyakran felszínesként, bugyutaként jellemzik műveit. Holland irodalomtörténeti munkákban nagyon ritkán említik a nevét. A bourdieui habitus meghatározó szerepe mindenekelőtt hollandiai recepciójában érhető tetten: ide köthető az író nő köztudottan németbarát beállítottsága, amely elsősorban a háború utáni években radikálisan csökkentette hollandiai elismertségét. Azt, hogy Van Ammers-Küller gyakorlatilag hiányzik a holland irodalomtörténetből, nagyban meghatározta, hogy a második világháború után a Kulturális Kamarában és a Holland–Német Kulturális Közösségben vállalt tagsága, antiszemitizmusa és náci szimpátiája miatt egészen 1953. január 1-ig hivatalosan nem publikálhatott.

Negatív megítélésének meghatározó oka továbbá a korabeli holland irodalmi elitben zajló tendenciákban keresendő. Az író nőt a kritikusok zöme azzal a váddal illette, hogy túlságosan profitorientált: ez szerintük nemcsak abban mutatkozott meg, hogy turnézott műveivel, és hogy külföldi előadássorozatok alkalmával népszerűsítette saját regényeit, hanem bizonyos esetekben regényei tematikája miatt is szenzációhajásznak tartották.

Magyarországi fogadtatása legfőképpen abban tér el a hollandiai recepciójában tapasztalható tendenciáktól, hogy hazájával ellentétben a magyar irodalomkritikusoktól többnyire pozitív visszajelzést kaptak művei. Többségében lelkesen fogadták pszichológiai tematikájú regényeit. Nem találkozunk a holland irodalomtörténetben és -kritikában sokszor vádként felhozott és hollandiai recepcióját nagyban meghatározó politikai beállítottságával kapcsolatos negatív utalásokkal, sőt, ez az elem teljes mértékben hiányzik a magyar kritikákból, ami elsősorban a recenziókat megjelentető fórumok politikai beállítottságára vezethető vissza. A harmadik ok, ami miatt a holland irodalomkritikusok gyakran elmarasztalták

Van Ammers-Küllert, miszerint túlságosan is az anyagi siker motiválja, szintén kimaradt a magyarországi recepciójából.

A magyarországi népszerűségét meghatározó lehetséges faktorokat az alábbiakban ismertetem. A huszadik század első felében a holland irodalom nagyrészt német közvetítéssel jutott el Magyarországra. A kiadók döntését nagyban meghatározta, hogy Németországban milyen szerzők jelennek meg, illetve milyen sikereket érnek el a német könyvpiacra. Mivel Van Ammers-Küller művei Németországban hatalmas sikereket értek el, a magyar kiadók azt feltételezhették, hogy a holland szerző Magyarországon is népszerű lesz. A magyarországi kiadók számára tehát a német könyvpiac egyfajta teszterület volt. Az ott sikeres külföldi írók nagy eséllyel Magyarországon is jól szerepeltek, így kevesebb volt a könyvkiadók anyagi kockázata. A Van Ammers-Küller regényeiből készült magyar fordítások is a német fordítások alapján készültek, mivel Magyarországon ebben az időszakban rendkívül kevés olyan műfordító volt, aki hollandból tudott volna magyarra fordítani.¹¹⁰ A befogadás helyét képező magyar irodalmi mező dinamikáját tehát ebben az időszakban nem a holland, hanem sokkal inkább a német irodalmi mező befolyásolta.

Ha tartalmilag vizsgáljuk a rendelkezésre álló kritikákat, könyvismertetéseket, megfigyelhetjük, hogy a holland irodalomkritikusok által leggyakrabban hiányossággént felhozott „női szemlélet” az, amit a magyar kritikákban a leginkább értékelték: a magyar kritikusok szerint a női szemlélet segítségével képes ugyanis az író a női lélek működését a legpontosabban szemléltetni. Ahogy azt Pécsi Emőke doktori disszertációjában megállapította, a Magyarországon ebben az időszakban megjelent, női írókról szóló tanulmányok jelentős részében jelen van „a nőiségre vonatkozó szempontok, előfeltevések, normák rendszere”¹¹¹, amelyből Kaffka Margit magányosan emelkedik ki mint „kivételes nőíró”¹¹². Jo van Ammers-Küller tehát egy Kaffkához hasonló kivételként értelmezhető a korabeli magyar irodalomkritika szemében.

Szemléletes példája a korabeli holland és magyar irodalmi fogadtatás közötti különbségnek Földes Jolán író hollandiai és magyarországi recepciója.

¹¹⁰ Kivéve Madelon Székely-Lulofs és férje, Székely László, akik az 1930-as években számos holland író művét fordították magyarra, illetve fordításaiknak köszönhetően a holland olvasóközönség is megismerhette a korabeli magyar irodalom jelentős képviselőit. A Székely-Lulofs házaspár fordítói tevékenységéről ld. Pusztai e kötetben is olvasható tanulmányát.

¹¹¹ PÉCSI Emőke, *Más hangon: A másság (de)konstrukciója Carry van Bruggen korai prózájában*, PhD értekezés (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2009), 66.

¹¹² PÉCSI, *Más hangon...*, 63.

Az író *A halászó macska uccája* (1936) című művét a két országban más-más szempontok figyelembevételével értékelték negatívan. A különbség okait Gera Judit arra vezeti vissza, hogy a magyarországi „elváráshorizont” elsősorban politikai színezetű volt, a holland recenziók viszont Földes női mivoltát helyezték előtérbe.¹¹³

A magyar irodalmi mező működését nagyban befolyásolták a külső körülmények: a német nyelv és a német kultúra meghatározó szerepe Magyarországon a vizsgált időszakban; illetve az anyagi siker mint motiváció a kiadók esetében. Ez utóbbi fontos különbség a magyar és a holland irodalmi mező között: Magyarországon az író népszerűsége nem vont le irodalmi értékéből (ahogy a könyvismertetésekben láthattuk), míg Hollandiában a népszerűség együtt járt a negatív kritikai megítéléssel. A holland kritika minden népszerű, így anyagilag sikeres író nagyfokú gyanakvással figyelt, csakúgy, mint a korabeli magyar irodalomkritika a női írókat. A holland irodalomkritikusok szerint a népszerűség minden esetben a művészeti színvonal rovására ment. Az irodalmi érték és az anyagi siker a holland irodalomkritika szemében tehát fordítottan arányos: minél nagyobb a siker, szerintük annál csekélyebb az irodalmi színvonal. Van Ammers-Küller esetében a siker szembetűnő, tehát a kritikusok szerint művészileg nem lehetett értékes.

A hollandiai recepció egyik legmeghatározóbb eleme az író „habitusa”, amely jelen kutatás kontextusában legfőképpen politikai beállítottságaként és ennek következményeként jelenik meg. Van Ammers-Küller művei nagy sikereket értek el Németországban. Ezért az író személyesen is sokat tett, népszerűsítő körutakon reklámozta regényeit. Ez az elem a hollandiai irodalmi mezőre más hatással volt, mint a magyarra. A külső tényezők (a második világháború és a német megszállás Hollandiában) hatására a fentiek a holland irodalmi mezőben (főleg 1945 után) negatív erőként érvényesültek. A magyarországi irodalmi mezőben, szintén a külső tényezők hatására – a Horthy-korszak keresztény-konzervatív szellemi légköre, amelyhez az említett magyar sajtóorgánumok többsége köthető – ezzel szemben a folyamat tulajdonképpen pozitívnak mondható, hiszen Van Ammers-Küller művei nagy valószínűséggel el sem jutottak volna Magyarországra, ha Németországban nem ennyire népszerűek. Ehhez a ponthoz köthető

¹¹³ GERA Judit, „De Hongaarse, Nederlandse en Vlaamse receptie van *De straat van de vissende kat* van de Hongaarse schrijfster Jolán Földes”, in *Van Eeden tot heden: Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*, red. Kris Van HEUCKELOM, 199–218 (Gent: Academia Press, 2013), 210–11.

„profitorientáltsága” és népszerűsítő körútjai is, amelyek hollandiai megítélését kedvezőtlen irányban befolyásolták, magyarországi ismertségét ellenben elősegítették.

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy a vizsgált időszakban jelentős különbségek vannak Jo van Ammers-Küller hollandiai és magyarországi fogadtatása között. Bourdieu elméletét alapul véve az eltérő recepció meghatározó okait a holland, illetve a magyar irodalmi mező eltérő szerkezetében kell keresni: a recepciót a két országban más faktorok határozták meg. Művei ugyan nem hoztak fordulatot a holland irodalomtörténetben, de eltérő fogadtatása Hollandiában és Magyarországon kiválóan érzékelteti a két ország politikai és irodalomkritikai légkörének sajátosságait.

AZ IRODALMI MEZŐ BOZÓTOS SZÉLE

*Madelon Székely-Lulofs és Székely László szerepe
a holland–magyar kulturális transzferben*

A groningeni irodalomtörténész, Petra Broomans 2012-es tanulmányában¹ a kulturális transzferben résztvevő szereplők hatékonyságát vizsgálta. Nyolc pontja közül a hatodikban azt vette górcső alá, hogy a kultúráközvetítők hogyan tehetnek szert kulturális tőkére, vagyis hogyan válhat hatékonyabbá szerepük az irodalmi mezőben, hogyan kerülhetnek be az irodalmi kánonba. Broomans hipotézise szerint a kultúráközvetítőknél annál nagyobb az esélyük az irodalmi kánonba való bekerülésre, minél több módon töltenek be aktív szerepet az irodalmi mezőben.² Ha például valaki műfordító, de mellette író vagy költő is, esetleg kiadó, kapcsolatban áll kanonizált szerzőkkel, irodalmi csoportokkal, irányzatokkal, vagy irodalmi elismerésben, kitüntetésben részesült, akkor – Broomans szerint – meglehetősen nagy az esélye, hogy bekerül az irodalmi kánonba. Ebben a tanulmányban Broomans hipotézisét egy konkrét példán keresztül szeretném megvizsgálni: az író, műfordító házaspár, Madelon Székely-Lulofs (1899–1958) és Székely László (1892–1946) 1930 és 1945 közötti tevékenységén keresztül. Először azt vizsgálom, hogy hányféle szerepe volt a házaspárnak az irodalmi mezőben, illetve milyen módon vett részt a kulturális transzferben. Ezt követően pedig azt vizsgálom, hogy milyen kulturális tőkével rendelkeztek, illetve, hogy mi a szerepük a magyar irodalmi kánonban.

¹ Petra BROOMANS, „Zichtbaar in de canon”, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 128, 3–4. sz. (2012): 256–275.

² BROOMANS, „Zichtbaar in...”, 262.

1. kép. Székely László (1892–1946)
(A kép forrása Székely 1935-
ben megjelent *Őserdőtől az
ültetvényekig* című könyve.)

2. kép. Madelon Székely-Lulofs
(1899–1958) (1902 körül.
Ismeretlen fotográfus)

A SZÉPÍRÓK

A Székely házaspár éveken keresztül a Holland Indiákon, Szumátrán élt, ahol Székely László ültetvényesként tevékenykedett, de egy helyi lapnak, a *Sumatrá*nak is dolgozott karikaturistaként. Felesége szintén e lapnak írt rövid elbeszéléseket, úti beszámolókat. 1930-ban maguk mögött hagyták trópusi életüket, és akkor alig egyéves lányukkal együtt végleg Európába költöztek. 1930 és 1938 között Budapesten laktak. A gyarmatokról magukkal hozott megtakarításoknak köszönhetően jól éltek, de egy tőzsdei spekuláció miatt pénzük nagy része elúszott, így más kereseti lehetőség után kellett nézniük. Így kezdtek hozzá az íráshoz. Madelon Lulofsnak a neves holland *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* című folyóiratban jelent meg az *Emigranten* [Emigránsok] majd a *De Janko's* [Jankóék] című novellája. Az előbbi novella megjelenési évszámának nem bukkantam a nyomára, a második

1931-ben látott napvilágot. Herman Robbers,³ a főszerkesztő el volt ragadtatva, s ettől kezdve Madelon rendszeresen publikált a lapban. Innentől felfelé ível Madelon Lulofs karrierje. A Robberstől kapott biztatás és elbeszéléseinek pozitív visszhangja motiválta Lulofsot, hogy tovább dolgozzon Budapesten a már Szumátrán elkezdett regényén, a *Rubberen*,⁴ mely 1931-ben meg is jelent az Elsevier kiadó gondozásában. Lulofs a magyar fővárosban írta legfontosabb regényeit, amelyek elhozták számára a hírnevet és a gazdagságot. A *Rubber* után 1932-ben a *Koelie*⁵, 1933-ban az *Emigranten en andere verhalen* [Emigránsok és más elbeszélések] (Amsterdam: Elsevier), 1934-ben a *De andere wereld*⁶ című művei jelentek meg egymás után. Főleg első két regénye kavart nagy vihart Hollandiában, ahol mind a konzervatív és szélsőjobboldali gyarmati közösség, mind a hollandiai irodalmi kritika támadta. Előbbi regényei tartalma miatt, mivel szerintük valótlanságokat állít az ültetvényes társadalomról, és rossz színben tünteti fel a Deliben dolgozó fehéreket a holland közvélemény előtt. Itt elsősorban az antiszemita holland újságíró, H. C. Zentgraaff intézett frontális támadást a *Java-Bode* és a *De Locomotief* hasábjain az író ellen.⁷ Utóbbiak pedig – főleg Edgar du Perron és Menno ter Braak, a *Forum* című irodalmi folyóirat szerkesztői – hatásvadász stílusa, írói tapasztalatlansága, irodalmi kvalitásai és női mivolta miatt,⁸ valamint valószínűleg irigységből döngölték földbe minden adandó alkalommal.⁹ Mindezek ellenére vagy éppen pont ennek köszönhetően regényei nagy népszerűségnek örvendtek. Műveiben az európaiak és ázsiaiak közötti ellentét, a mi és a másik, az én és az idegen közötti feszültség játssza a főszerepet.¹⁰ A *Rubbert* megfilmesítették, és

³ Herman Robbers (1868–1937) író, költő, kritikus és lapkiadó. 1905-től haláláig az *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* irodalmi folyóirat főszerkesztője. 1927–31 között az Elsevier kiadó elnökségi tagja. Kilenc regényt, novellákat és számos irodalomkritikát is írt. 1923–35 között a holland PEN Club vezetőségi tagja.

⁴ Magyarul megjelent: Madelon LULOFS, *Gumi*, ford. KOVÁCS György (Budapest: Pantheon, [1935]).

⁵ Magyarul megjelent: Madelon LULOFS, *Az őserdő rabjai*, ford. NÉMETH Andor (Budapest: Pantheon, 1934).

⁶ Magyarul megjelent: Madelon LULOFS, *A másik világ*, ford. PINTÉR László (Budapest: Pantheon, 1937).

⁷ Frank OKKER, *Tumult* (Amsterdam: Atlas, 2008), 152.

⁸ Erica van BOVEN, *Een hoofdstuk apart: »Vrouwenromans« in de literaire kritiek 1898–1930* (Amsterdam: Sara/Van Gennep, 1992), 90.

⁹ OKKER, *Tumult*, 233.

¹⁰ Erica van BOVEN, „Successen en schandalen: Madelon Székely-Lulofs (1899–1958)”, in *Schrijvende vrouwen*, red. Jaqueline BELL en Thomas VAESSENS, 97–103 (Amsterdam: University Press, 2010), 100.

színpadra is vitték. Regényeit több mint tíz nyelvre fordították le, többek között magyarra is.

Székely László is írt, munkái Magyarországon a következő cím alatt jelentek meg: *Őserdőktől az ültetvényekig* (1935),¹¹ amely második kiadásban *Süt a nap Szumatrán* címmel¹² látott napvilágot 1942-ben, majd ugyanebben az évben publikálta *Rimbu*¹³ című regényét is. Elbeszélései 1931 és 1942 között jelentek meg olyan különböző napi- és hetilapokban, folyóiratokban, mint a *Magyar Nemzet*, *Pester Lloyd*, *Pesti Napló*, *Földgömb*, *Ünnep*, *Tükör*, *Új idők*, *Debreczeni Ujság*.¹⁴

KAPCSOLATI HÁLÓ

A gyarmatokról hazatért házaspár tehát már korán hozzákezdett az íráshoz, amire részben anyagi körülményeik kényszerítették őket. Mindemellett budapesti éveik alatt kapcsolatot tartottak a magyar irodalmi körökkel. Ismerték Kosztolányi Dezsőt, Kassák Lajost, Márai Sándort,¹⁵ Zilahy Lajost, Vaszary Gábort, Földes Jolánt, Földi Mihályt, Schöpflin Aladárt¹⁶ és Körmendi Lajost is. Különösen Kosztolányival voltak jóban. Ismeretségük annak volt köszönhető, hogy Kosztolányi, aki 1930 és 1932 között a magyar PEN Club elnöke volt, ismerte a holland PEN Club vezetőségi tagját, Herman Robberst, aki 1931-től Madelon Lulofs kiadója

¹¹ SZÉKELY László, *Őserdőktől az ültetvényekig*, A világ körül (Budapest: Utazási Könyvek Kiadóhivatala, 1935).

¹² SZÉKELY László, *Süt a nap Szumatrán* (Budapest: Dante, 1942).

¹³ SZÉKELY László, *Rimbu*, Új magyar regények (Budapest: Franklin Társulat, 1942).

¹⁴ A fent említett lapokban megjelent cikkek és elbeszélések bibliográfiáját ld. a függelékben.

¹⁵ Márait személyesen is jól ismerte Székely László, hiszen amellet, hogy sokszor találkoztak Budapesten, több regényének is a fordítója volt, saját könyvét, az *Őserdőktől az ültetvényekig* egyik példányát Márainak dedikálta. Ez a könyv azok közé tartozhatott, amelyek Budapest ostroma után előkerültek ugyan Márai házának romjai alól, de az író már nem tartott rájuk igényt. Egy könyvkereskedő szedte ki Márai megmaradt könyveit a törmelékek alól, akivel az író felesben osztozott. Márai erre így emlékszik: „Szerencsére sok olyasmit vitt, amitől szívesen szabadultam, tehát a divatos, szépirodalmi műveket, melyekkel az utóbbi másfél évtizedben elhalmoztak a kiadók. Ez is könynyebbség volt...” MÁRAI Sándor, *Föld! Föld!* (Budapest: Helikon, 2006), 121.

¹⁶ „Az öreg Schöpflinnek tegnap agyvérzése volt. Tegnap meglátogattam. Szegény kivénhedt csatló nagyon megöregedett. A fél arca lebénult, bal karját nem tudja mozgatni.” SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. február 19. A leveleket saját fordításban közlöm.

lett.¹⁷ A holland író és a holland Elsevier kiadó igazgatósági tagja, majd igazgatója, Herman Robbers között élénk levelezés folyt a 30-as években. 1931. október 10-i levelében Lulofs a következőket írja Robbersnek Kosztolányiról: „Voltam Kosztolányinál. Nagyon kedves volt, mindenféléről beszélgettünk. Mondta, hogy adjam át Önnek üdvözlétét. Nagyon nagy tisztelettel és csodálattal beszélt Önről, és elsősorban az Ön névjegykártyájának volt köszönhető, hogy ez az ajtó ilyen könnyen kitérült előttem.”¹⁸ Kosztolányival Madelon Lulofs a továbbiakban is jó kapcsolatot ápolt, és irodalmi kérdésekben is együttműködtek. Kosztolányi megajándékozta Lulofsot a *Néró, a véres költő* (1921) holland fordításával. Lulofs elképedt, hogy milyen gyatra a fordítás: „Kosztolányitól megkaptam az egyik könyvét, *Néró, a véres költő*,¹⁹ amit Van Praag²⁰ fordított. Elképedtem a szörnyű fordításon. Nagyon különleges nyelv a magyar, és nem mindig lehet tökéletesen lefordítani, gyakran nagyon sajátosan kell kifejeznie magát a fordítónak, és ezt Van Praag vagy nem érezte, vagy csak tankönyvekből tanult magyarul. A magyar könyvek fordítására nagyon oda kell figyelni, főleg, hogy melyiket akarja lefordítani az ember. Vannak közöttük ugyanis olyan könyvek, amik annyira egyedien magyarok, hogy szinte lefordíthatatlanok. Legalábbis a fordítással elveszítik igazi szépségüket.”²¹

Madelon Lulofs irodalmi munkásságával összefüggésben is felmerült Kosztolányi neve. Mikor a holland író elkészült második regényével, a *Koelie*-vel, megkereste Kosztolányit, és kikérte a véleményét, hogy érdemes-e kiadni a könyvet Magyarországon is. Kosztolányi elismerően nyilatkozott a könyvről, és a magyar kiadás mellett ajánlotta a francia kiadást is, sőt, szó volt róla, hogy esetleg ő maga fordítja le Lulofs könyvét magyarra: „A múlt héten voltam Kosztolányinál, és

¹⁷ A PEN Club 9. kongresszusa 1931-ben volt Hollandiában, amin Kosztolányi mint a magyar PEN Club elnöke vett részt. Ld. bővebben: KOSZTOLÁNYI Dezsőné, „Kosztolányi és a PEN Club válása”, *Irodalomtörténeti közlemények* 66, 2. sz. (1962), 209–213.

¹⁸ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, Budapest, 1931. október 10.

¹⁹ A levélben a *De tragische dood van Nero* [Néró tragikus halála] cím szerepel, noha a könyv *Nero's tragische dood* címmel jelent meg. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero's tragische dood* (Utrecht: De Ploeg, 1928). Ld. továbbá: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Kosztolányi művei idegen nyelven”, *Kosztolányi-oldal.hu*, hozzáférés: 2015.10.12. <http://www.kosztolanyioldal.hu/sites/default/files/prae-kd-szegedy.pdf>. Kosztolányi regénye hollandul 2010-ben is megjelent Rogier van der Wal fordításában a Van Gennepe kiadónál Amszterdamban, ezúttal az eredeti címet követve *Nero, de bloedige dichter* címen.

²⁰ Az eredeti levélben a nevet átsatírozták, de még olvasható maradt. Sigfried Emanuel van Praag (1899–2002) író, műfordító. Főleg orosz és skandináv irodalmat fordított.

²¹ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, Budapest, 1931. november 26.

beszéltem vele *Roekiról*.²² Nagyon érdekelte az egzotikus irodalom, és elmondtam neki a regény tartalmát. Kosztolányi úgy gondolja, hogy itt Magyarországon is nagy érdeklődésre tarthat számot a mű, sőt megegyeztünk, hogy ő fordítaná le a regényt. De ahhoz, hogy le tudja fordítani, először valamilyen más nyelvre kellene lefordíttatni a könyvet. A legjobb lenne franciára. Annak idején a *Batualahot*²³ is lefordította Kosztolányi. Ha ez sikerülne, akkor a holland kiadás körülbelül egyszerre jelenhetne meg a magyarral. Kosztolányi azt mondta, biztos benne, hogy Franciaországban is jól fogyna a *Roeki*, mivel ez a téma ott most nagyon megy.²⁴

Kosztolányi is felkereste Madelon Lulofsot, hogy megérdeklődjé, mikor lesz kész a francia fordítás.²⁵ Lulofs elújságolta Robbersnek, hogy Kosztolányi „nagy segítség” számára, „igen jóindulatú” irányában, és hogy „rendkívül érdekes beszélgetéseket” szoktak folytatni.²⁶ Lulofs a következőket írta Robbersnek Kosztolányiról: „Minél jobban megismerem őt [Kosztolányit] és a feleségét, annál inkább kedvelem őket. Mindketten elképesztően bohémok. Kosztolányi általában valami nagyon furcsa fehér köntösben fogadja az embert a könyvespolca előtt egy létrán ülve, haja mint a szénakazal.”²⁷

Kosztolányi segített Lulofsnak két elbeszélését megjelentetni a *Pesti Hírlapban* és a *Pester Lloydban*.²⁸ A holland író a maga részéről megpróbálta Robbersen keresztül Kosztolányi néhány írását fordításban holland lapoknál megjelentetni.²⁹ Amikor arról ír Lulofs, hogy mi a siker záloga Magyarországon egy művész számára, akkor is Kosztolányival példálózik: „Itt a felhajtás kell az embereknek, fel kell vágni, és akkor máris a tenyeréből eszik az embernek a nagyérdemű közönség. Még egy ilyen igazi nagy művész, mint Kosztolányi is pózol, csupa »művészi hóbortból« sárga cipőt vesz a szmokingjához, és ezzel az összes hisztérikus budapesti nőre sokkal mélyebb benyomást tesz, mint csodálatos verseivel.”³⁰

²² Madelon Lulofs a könyv kéziratának elkészülte után bizonytalan volt a címben, és először a bennszülött főhős neve alapján azt akarta, hogy a könyv címe *Roeki* legyen. Végül a kiadó döntött a *Koelie (Kuli)* cím mellett.

²³ René Maran Francia Guyanáról származó író, 1921-ben Goncourt-díjat nyert. René MARAN, *Batuala: Neger regény*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső (Budapest: Légrády, 1923).

²⁴ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1931. december 28.

²⁵ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1932. január 6.

²⁶ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1932. január 9.

²⁷ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1932. július 4.

²⁸ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1932. július 4.

²⁹ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1932. július 4.

³⁰ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1932. január 9.

A levelekből kiderül, hogy Madelon Lulofs tisztában volt a magyar irodalom helyzetével, a belső konfliktusokkal és az irodalmi szereplők kvalitásaival. Herman Robbersnek részletesen ír az 1932-es budapesti PEN kongresszusról és az előtte kialakult kínos helyzetről a Rothermere-díj odaítélésével kapcsolatban:³¹ „Amint láthatja, főleg a Rothermere-díj odaítélése miatt nagy itt a felháborodás. Kosztolányi mint elnök két igazi magyar írónak³² ítélte oda a díjat, de ezek olyan írók, akik nem illenek bele a mostani politikába. És mivel itt mindent az uralkodó politikai párt irányít, ebben az esetben a feudális, nagy volt a felháborodás. A feudális politikai színezetű szerzők felmondták PEN tagságukat. Ezzel a PEN Club elesett a kormányzati támogatásoktól, és emiatt veszélybe került a kongresszus. Erre lemondott a vezetőség. Szóval Kosztolányi és Bókay kiléptek. Milyen kár! Új elnököt még nem neveztek ki, majd a napokban kerül erre sor. Megint ez a magyar veszekedés és nyavalygás. Kosztolányi teljesen *allright* volt. A két író, akinek odaítélte a díjat, kiváló szerzők. De... a többiek is éheznek. És az is nagy konkurencia. Ez mind még mindig a háború hibája. Vagy inkább a békéé!”³³

Madelon Lulofs Kosztolányi kérésére a halálos beteg írót még a kórházban is meglátogatta lányával, Kotjillel, akiről Kosztolányi novellát is írt. A novella és címe ismeretlen, csak egy a Madelon Székely-Lulofs hagyatékában található újságcikkben hivatkoznak rá.³⁴

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában is megemlékezik Madelon Lulofsról egy Schöpflin Aladárnál rendezett összejövetel alkalmából. 1936. június 12-i bejegyzésében ezt írja: „Volt egy szép esténk Schöpflinéknél, nagy társaságban, Márai is ott volt a feleségével, Bálinték, a holland Madelon Lulofs helyes nő [...]”³⁵

A Székely házaspár tehát bejáratos volt a korabeli magyar főváros irodalmi összejöveteleire, személyesen is ismerte a jeles magyar kortárs írókat, szociális hálójuk, ismeretségi körük kiterjedt volt.

³¹ Ld. bővebben: KOSZTOLÁNYI DEZSÖNÉ, „Kosztolányi és...”

³² Krúdy Gyula *Az élet álom* és Móricz Zsigmond *Forr a bor* című munkáit értékelte Kosztolányi a díjjal. Ld. bővebben: KOSZTOLÁNYI DEZSÖNÉ, „Kosztolányi és...”

³³ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1932. március 24.

³⁴ N. N., „Holland írónő, magyar asszony”, in Madelon Székely-Lulofs kollekción, Hágai Irodalmi Múzeum, L9452.

³⁵ RADNÓTI Miklósné Gyarmati Fanni, *Napló 1935–1946*, 1. köt., szerk. FERENCZ Győző és NAGY Zsejke (Budapest: Jaffa, 2014), 223.

A MŰFORDÍTÓK

A magyar és a holland irodalommal a Székely házaspár műfordítóként is foglalkozott, és ezáltal szintén sok magyar íróval kerültek kapcsolatba. Robbersnek írt 1931. november 26-i levelében Lulofs erről a következőket írja: „Ha lehetséges, akkor Zilahy Lajos egyik könyvével szeretném kezdeni [a fordítást – A szerző kiemelése, P. G.]. Ő itt egy nagyon kedvelt regény- és színdarabíró. Két fantasztikus regényét ismerem, az egyiket, a *Valamit visz a víz*et legszívesebben rögtön lefordítanám.³⁶ Később talán a *Két fogolyt* is.³⁷ [...] Ami nekem még nagyon tetszik, az MórícZ Zsigmondtól a *Gold im Kote*³⁸ ami szerintem szintén jól menne Hollandiában. De ennek már megvan a német fordítása. Ez baj?”³⁹

Lulofs valóban aktívan foglalkozik a fordítás gondolatával. Egy hónappal később már arról ad hírt kiadójának, hogy beszélt Zilahyval: „Zilahy engedélyt adott, hogy hollandra fordítsam a műveit. Levelezésben állok vele, erről nemso-kára írni fogok az Elsevier kiadónak. Zilahy úr azt ajánlotta, hogy a *Két fogollyal* kezdjem, ami nagy siker volt Angliában, Franciaországban és Amerikában is. Ajánlotta még a *Halálos tavaszt* is, amiből több mint egymillió példányt adtak el az *Illustration* mellékleteként.”⁴⁰

Zilahy ekkor már nem volt ismeretlen szerző a holland műértő közönség számára. *A fehérszarvas* és *A tábornok* című darabjainak budapesti bemutatója óta, amelyeket a magyar kritika is lelkesen fogadott,⁴¹ a holland lapok rendszeresen és részletesen beszámoltak Zilahy műveinek magyarországi bemutatásáról.⁴² Mikor 1939-ben Madelon Lulofs fordításában megjelent a *Valamit visz a víz* hollandul,

³⁶ Madelon LULOFS fordítása 1939-ben jelent meg Hollandiában. ZILAHY Lajos, *Wat meedreef met den stroom*, vert. Madelon H. SZÉKELY-LULOFS (Den Haag: Zuid-Hollandsche Uitgevers, [1939]).

³⁷ Ezt a könyvet nem sikerült lefordítania Madelon Lulofsnek.

³⁸ MórícZ Zsigmond *Sárarany* című műve jelent meg ezen a címen Berlinben a Rowohlt kiadónál 1921-ben. Ezt a művet sem fordította le hollandra Lulofs.

³⁹ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1931. november 26.

⁴⁰ Madelon LULOFS levele Herman Robbersnek, 1931. december 28.

⁴¹ Schöpflin Aladár *A fehérszarvas* nem dicsérte, de *A tábornok*ot annál inkább. Ld. SCHÖPFLIN Aladár, „*A fehérszarvas*: Zilahy Lajos drámája a Nemzeti Színházban”, *Nyugat* 20, 7. sz. (1927. április 1.): 591–593; SCHÖPFLIN Aladár, „*A tábornok*: Zilahy Lajos drámája a Nemzeti Színházban”, *Nyugat* 21, 22. sz. (1928. november 16.): 697–700.

⁴² N. N., „*A fehérszarvas*”, *Rotterdamsche Nieuwsblad* 50, 15048. sz. (1927. április 13.): 6; N. N., „Toneel te Boedapest. De Generaal van Lajos Zilahy”, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1928. december 8.): 9.

Zilahy az ottani olvasóközönség számára már ismert regényíró volt. 1934-ben már hollandul is olvashatták a *Halálos tavaszt*.⁴³ A *Valamit visz a víz* jó kritikákat kapott, és a fordítót is dicsérték a kritikusok.⁴⁴

Molnár Ferenc *A zenélő angyal* című 1933-ban kiadott regényét fordította hollandra a házaspár, amely 1934-ben jelent meg Amszterdamban. Molnárt ekkor már jól ismerte a holland olvasóközönség. *Az ördög* című drámája 1915-ben,⁴⁵ *Liliom* című darabja 1916-ban⁴⁶ jelent meg hollandul.

Zilahyval és Molnárral ellentétben Földes Jolánnak nem volt „irodalmi előélete” Hollandiában, mikor 1937-ben a Leopold kiadónál Hágában megjelent *A halászó macska uccája*⁴⁷ (*De straat van de vissende kat*) című regénye, amelyet Madelon Lulofs fordított. Magyarországon és nemzetközileg ekkorra már ismert író lett Földes. 1932-ben itthon Mikszáth-díjat kapott a *Mária jól érett* című regényéért, 1936-ban pedig *A halászó macska uccájával* első díjat nyert a londoni Pinkler kiadó pályázatán. Magyarországon meglehetősen vegyes volt a fogadtatása, és Hollandiában is inkább szidták, mint dicsérték.⁴⁸ Még 1937-ben megjelent egy Földes-regény Madelon Lulofs fordításában *De eerste de beste* címmel.⁴⁹ Ennek eredetije feltehetően a *Férjhez megyek* című regény.⁵⁰ Egy évvel később szintén Madelon Lulofs fordításában jelent meg a *Mária jól érett*, amely szintén nem aratott osztatlan sikert Hollandiában, főleg a katolikus kritikusoknál.⁵¹ 1939-ben ismét megjelent egy Földes-regény Lulofs fordításában, a *Fej vagy írás*, amiről szintén nem sok jót mondtak az (ezúttal szociáldemokrata) kritikusok.⁵² Ennek

⁴³ ZILAHY Lajos, *Dodende lente*, vert. T. TOMASSEK (Zutphen: Thieme, 1934).

⁴⁴ C. J. W. „»Wat meedreef met de stroom« door Lajos Zilahy”, *Zaans Volksblad* 2, 571. sz. (1939. december 19.): 10.

⁴⁵ Franz MOLNÁR, *De duivel: een spel in drie bedrijven*, vert. Adolpha ENGERS (Den Haag: M.M. Couvée, [1915]).

⁴⁶ Franz MOLNÁR, *Liliom*, vert. Adolpha ENGERS (Den Haag: M.M. Couvée, [1916]).

⁴⁷ FÖLDES Jolán, *A halászó macska uccája* (Budapest: Atheneum, 1936).

⁴⁸ GERA Judit, „De Hongaarse, Nederlandse en Vlaamse receptie van *De straat van de vissende kat* van de Hongaarse schrijfster Jolán Földes”, in *Van Eeden tot heden*, red. Kris van HEUKELOM, Dieter De BRUYN en Carl De STRYKER, 199–218 (Gent: Academia Press, 2013), 203–206; HEVESI András, „*A halászó macska uccája*”, *Nyugat* 29, 12.sz. (1936. december – Karácsonyi szám): 459–460, 459.

⁴⁹ FÖLDES Jolán, *De eerste de beste*, vert. A. E. BOUTELJE (Den Haag: Leopold, 1937).

⁵⁰ FÖLDES Jolán, *Férjhez megyek* (Budapest: Palladis Rt., 1935).

⁵¹ L. J. M. FEBER, „Strijd om de persoonlijkheid”, *De Tijd* 93, 30011. sz. (1938. május 13.): 3.

⁵² A. M. de JONG, „»Kruis of munt« van Jolán Földes”, *Zaans Volksblad* 2, 344. sz. (1939. március 25.): 14.

ellenére Földes népszerűségét és a példányszámokat tekintve mindenképpen sikeresnek mondható Hollandiában, hiszen *A halászó macska uccája* eddig 11 kiadást ért meg.

A *Pesti Napló* és a *Nyugat* újságírójának és kritikusának, az egyébként orvos Földi Mihálynak három regényét fordította hollandra Székely László és felesége: a *Kádár Anna lelke* 1935-ben, *A házaspár* 1937-ben, *A század asszonya* pedig 1940-ben jelent meg Amszterdamban. Ezek voltak Földi első és addig utolsó hollandul megjelent regényei. Valószínűleg azért irányult rá a fordítók figyelme, mert Magyarországon irodalmi körökben nagyra értékelték műveit. Kosztolányi⁵³ és a *Nyugat* kritikusai, Szilágyi Géza, Illés Endre és Kárpáti Aurél mind elismerően szólnak Földiről.⁵⁴ A holland kritika is pozitívan tárgyalja Földi regényeit, noha nem mindig értik a művek pszichológiáját.⁵⁵ Földi, annak ellenére, hogy korábban nem jelentek meg művei holland fordításban, nem volt ismeretlen Hollandiában. Már 1931-ben írtak róla a lapok, és a magyar naturalista szerzőkhöz, illetve később a magyar írók „fiatal generációjához” sorolták.⁵⁶ Székely László személyesen is jól ismerte Földit. 1942 márciusában feleségének írt levelében bevallja, lelkiismeretfurdalása van, hogy az utóbbi hónapokban elhanyagolta barátját, pedig azok „mindig nagyon kedvesek voltak hozzá, és segítettek neki »feledtetni magányát«”⁵⁷.

A Magyar PEN Club főtitkárának, a Vígszínház igazgatójának, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagjának, Harsányi Zsoltnak az *Életre halálra* című műve Madelon Lulofs fordításában jelent meg 1951-ben. Harsányinak ez volt az egyetlen regénye, amit Madelon Lulofs fordított, de a magyar szerző ekkor már ismert író volt Hollandiában. A *Magdolna* 1939-ben,⁵⁸ a *Magyar rapsódia*⁵⁹ és

⁵³ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Szahara. Földi Mihály új regénye”, *Nyugat* 13, 11–12. sz. (1920. június): 633–636.

⁵⁴ SZILÁGYI Géza, „Földi Mihály: *A csábító*”, *Nyugat* 21, 10. sz. (1928. május 16.): 758–761; ILLÉS Endre, „*A század asszonya*”, *Nyugat* 30, 1. sz. (1937. január): 32; KÁRPÁTI Aurél, „*A viszony*”, *Nyugat* 31, 1. sz. (1938 január): 53.

⁵⁵ N. N., „Echtgenoten door M. Földi”, in *Bataviaasch Nieuwsblad* (1937. december 1.): 15.

⁵⁶ N. N., „Nieuwe Hongaarse letterkunde”, *Het Vaderland* (1931. május 18.): 9; N. N., „Nieuwe Hongaarsche letterkunde”, *De Sumatra Post* 33. 135 (1931. június 13.): 17; N. N., „Voor de boekenliefhebbers”, *Nieuw Israelietisch Weekblad* 68, 51. sz. (1933. április 28.): 12; Frans SCHNEIDERS, „Hongaarsche literaire portretten. Ferenc Herczeg en Endre Ady”, *Haagsch Maandblad* 36, 3. sz. (1941 szeptember): 160–168, 160.

⁵⁷ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. március 11.

⁵⁸ HARSÁNYI Zsolt, *Magdalena*, vert. J. L. SZOBOTKA-VISSER, 3. kiadás (Utrecht: De Haan, 1950).

⁵⁹ HARSÁNYI Zsolt, *Hongaarsche rapsodie*, vert. Frans SCHNEIDERS (Leiden: Sijthoff, 1941).

a *Mégis mozog a föld*⁶⁰ 1941-ben, az *Élni jó*⁶¹ című könyve pedig két évvel később jelent meg Frans Schneiders, A. M. de Jong, Paul van Deurningen, illetve J. L. Szobotka-Visser fordításában.⁶² A *Mégis mozog a föld*ből Paul van Brederode színdarabot is írt. Harsányi műveit Hollandiában lelkesen fogadták a kritikusok.⁶³ Sikere valószínűleg annak is köszönhető volt, hogy személyesen is népszerűsítette műveit Hollandiában.⁶⁴

Körmendi Ferenc volt az első író, akinek *Budapesti kaland* című regényét a Székely házaspár hollandra fordította 1933-ban. A regény magyarul 1932-ben jelent meg Budapesten, és azért volt különleges, mert az akkor ismeretlen fiatal magyar szerző megnyerte a londoni A. M. Heath és Chapman & Hall, valamint a New York-i William Morrow könyvkiadók által kiírt regénypályázatot. Nemzetközi és hazai sikerei ekkor kezdődtek. A regényt 21 nyelvre fordították le. A *Budapesti kaland* szinte berobbant a holland irodalmi életbe. Körmendi a holland kritikusok szerint az „elsőrangú európai regényírók” közé emelkedett „mesterművével”⁶⁵. A holland sajtó „1933 legnagyobb példányszámban eladott könyvének” nevezte a magyar szerző regényét,⁶⁶ és a fordításról is nagyon elismerően nyilatkozott.⁶⁷ A regény hollandiai sikereihez bizonyára nagyban hozzájárult, hogy Körmendi személyesen is járt Hollandiában, hogy műveit népszerűsítse, előadásokat tartson, és rádióinterjúkat adjon.⁶⁸ Nagy érdeklődés övezte Körmendi, „az ismert magyar regényíró” 1934 novemberi érkezését, akit az amszterdami pályaudvaron újságírók és fotósok vártak.⁶⁹ Emellett Madelon Lulofs is kivette részét Körmendi könyvé-

⁶⁰ HARSÁNYI Zsolt, *Een hemelbestormer: Een roman van Galileis leven*, vert. A. M. de JONG (Amsterdam: Strenght, [1941]).

⁶¹ HARSÁNYI Zsolt, *Dít was leven: Roman van Peter Paul Rubens*, vert. Paul van DEURNINGEN (Amsterdam: Veen, 1941–1943).

⁶² A részleteket ld. a függelékben.

⁶³ Ld. például C. J. W. „Magdalena, roman van de mysterie der vrouwenziel”, *Zaans Volksblad* 2, 269. sz. (1939. december 16.): 12; N. N., „Van de leestafel”, *Limburgsch Dagblad* 24, 204. sz. (1940. augusztus 30.): 10; N. N., „Hongaarse levensromans”, *Het Volk* 43, 17318. sz. (1942. május 13.): 5.

⁶⁴ Például Liszt Ferencről tartott előadásokat a Holland–Magyar Egyesület szervezésében. Ld. N. N., „Nederland-Hongarije. Lezing Zsolt von Harsányi over Liszt”, *De Tijd* 93, 29739. sz. (1937. december 3.): 4.

⁶⁵ J. G. de HAAS, „Erfgenamen”, *Nieuwsblad van het Noorden* 47, 254. sz. (1934. október 27.): 15–16.

⁶⁶ N. N., „Voor de boekenliefhebbers”, *Nieuw Israelietisch Weekblad* (1934. február 2.): 13.

⁶⁷ N. N., „Voor de boekenliefhebbers”, *Nieuw Israelietisch Weekblad* 68, 51. sz. (1933. április 28.): 12.

⁶⁸ Körmendi rádióinterjúja az AVRO adónál 1934. november 12-én 14.00 órakor került sor. Beszélgetőpartnere dr. P. H. RITTER volt. Ld. N. N., „Radionieuws Körmendi”, *Algemeen Handelsblad* 107, 35112. sz. (1934. november 8.): 2.

⁶⁹ N. N., „Radionieuws...”, 13.

nek reklámozásából.⁷⁰ Körmendi kedveltségét az is mutatja, hogy Márai Sándor *Idegen emberek* című regényének 1934-es holland fordításához és Földi Mihály *Kádár Anna lelke* című könyvének 1935-ös holland kiadásához (mindkettőt a Székely házaspár ültette át holland nyelvre) ő írta az előszót.⁷¹ Nem mindenki volt azonban ennyire elragadtatva a magyar írótól. A katolikus lap, a *De Tijd* névtelen kritikusa „középszerű műnek” nevezi a *Budapesti kalandot*, és főleg azon boszszankodik az újság hasábjain, hogy az osztrák származású Gustav Czopp holland színész és rádiókommentátor ezúttal Körmendi impresszáriójaként reklámozza a magyar író, és hogy Madelon Lulofs fordította hollandra a regényt, aki az újságíró szerint, csakúgy mint Körmendi, „gyors de nem túl tartós sikert” aratott az irodalom területén. A kritikus Körmendi november 12-én az amszterdami Carlton Hotelban tartandó előadásáról még búcsúzóul éppen megjegyzi, hogy az előadásnak „nem sok köze lesz ahhoz, amit általában irodalom alatt értünk”⁷². Hogy a kritikus egyáltalán olvasta-e a regényt, a cikkből ki sem derül, mivel érdemben semmit sem ír a szövegről. Az viszont világos, hogy a Körmendi körüli felhajtást főleg Czopp és Lulofs személye miatt figyeli rendkívül skeptikusan a katolikus lap kritikusa, akikkel egyáltalán nem szimpatizál. A sajtó túlnyomó része azonban nagyon pozitívan ír Körmendiről.

1936-ban az is újsághír volt Hollandiában, hogy Körmendit az elhunyt olasz író, Luigi Pirandello helyére a Messinai Akadémia tagjává választották.⁷³ A *Budapesti kaland* mellett a Székely házaspár fordításában került a holland olvasók elé Körmendinek még két regénye, a *Boldog emberöltő* 1934-ben, melyet a sajtó „nagy európai saga”-ként,⁷⁴ „fenomenális műként” méltatott,⁷⁵ és a *Via Bodenbach* 1935-ben. Körmendi a háború után is kedvelt szerző volt Hollandiában, amit az is bizonyít, hogy 1947-ben újabb regényét adták ki, a *Júniusi hétköznapot*, melyet azonban már nem a Székely házaspár, hanem Henriette Lindt fordított.⁷⁶

⁷⁰ Henri BOREL, „Een spannend boek met geweldige rythme”, *Soerabaiasch-Handelsblad* (1933. április 8.): 14.

⁷¹ N. N., „Boekenplank”, *Het Vaderland* (1934. december 1.).

⁷² N. N., „Ferenc Körmendi. Een bezoek aan ons land”, *De Tijd* 90, 27860. sz. (1934. november 7.): 5.

⁷³ N. N., „Ferenc Körmendi”, *Algemeen Handelsblad* 110, 35932. sz. (1937. április 4.): 11. A magyar kultúra hollandiai terjesztéséről tanúskodik az ugyanezen lap 6. oldalán lévő cikk, mely a szokásos magyar hágai kulturális est megrendezéséről szól, ahol magyar filmek, magyaros konyha, valamint diplomaták és főrangú, arisztokrata védnökök garantálták a rendezvény színvonalát.

⁷⁴ N. N., „Binnekort ontvangen wij”, *De Sumatra Post* (1934. május 14.).

⁷⁵ J. G. de HAAS, „Erfgenamen”, *Nieuwsblad van het Noorden* 47, 254. sz. (1934. október 27.): 15–16.

⁷⁶ KÖRMENDI Ferenc, *Een weekdag in juni*, vert. Henriette Lindt (Amsterdam: Becht, 1947).

Márai Sándor és Székely László személyesen is jól ismerték egymást. A személyes barátság mellett Márai hollandiai üzleti ügyeit is intézte a házaspár.⁷⁷ Székely leveleiben rendszeresen beszámol feleségének Máraival való találkozásairól. Meg kell jegyezni, Székely nem volt túl jó véleménnyel Márairól. 1942. február 12-i levelében azt írja: „Márai egy futóbolond. Inkább elkerülöm, noha velem különösen figyelmes szokott lenni. De néha egyszerűen kibírhatatlan a neurotikus viselkedése.”⁷⁸ Viszont egy hónappal később szinte büszkén írja Hollandiába, hogy Márait az MTA (levelező) tagjává választották, ami Magyarországon, különösen az írók körében „különleges dicsőség”⁷⁹. 1942. október 28-i levelében beszámol Madelon Lulofsnak egy Máraival való találkozásról: „Botrányosan összeveszttem Máraival. A »botrányos« nem azt jelenti, hogy botrányosan ordibáltunk egymással, mivel én alig mondtam valamit. De Márai botrányosan viselkedett. Hisztérikus dühkitörései – nem ellenem, hanem azon körök ellen, melyekben mozog, akik felfedezték, szóval Nan és a többiek, a liberális körök ellen – olyan igazságtalanok, vadak és dühödtek voltak, hogy majdnem hánynom kellett. Szörnyű egy ember, aki úgy váltogatja véleményét, mint más az ingét. Attól függően, hogy éppen milyen kedve van, súlyos ítéletet mond dolgokról és emberekről. Igaz, hogy mindez késő este egy kocsmában történt néhány üveg bor elfogyasztása után, és Márairól köztudott, hogy nem bírja az italt, de akkor is... Egy Márai kaliberű ember soha nem beszélhet így! Ő nem akárki, hanem fontos ember, komoly publicista, kinek szavai nagyon is sokat nyomnak a latban. Egy ilyen ember nem beszélhet úgy, amilyen kedve éppen van. Hogy nem tudja kiélni becsvágát, mert egész életében Nan a tenyerén hordozta, és mert most a másik oldalról a szemére vetik, hogy Lolát⁸⁰ vette feleségül, ami miatt ferde szemmel néznek rá, egyáltalán nem fontos. Nan teremtette! Eddig Nan volt az egyetlen, aki felismerte írói nagyságát, Nan csinált belőle valakit. És éppen ezért utálatos dolog, hogy éppen ezekről az emberekről, mint a volt főszerkesztőjéről, aki Nannak rokona, és akinek korábban olyan visszataszítóan hízelgett, most így beszél, lenézi őket, köp rájuk. Noha néhány évvel ezelőtt még annyira nyalt nekik, hogy egy jó ízlésű embernek felfordult tőle a gyomra. Mindenesetre most már tisztában vagyok a helyzettel. Erre az utálatos stréberre rá se nézek többet, mert nem egyenes, nem őszinte, csak egy akarnok. Csak az a kár, hogy olyan jó író.

⁷⁷ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. március 11.

⁷⁸ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. február 12.

⁷⁹ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. március 11.

⁸⁰ Márai Sándor felesége a jómódú zsidó családból származó Matzner Ilona (Lola) volt. Ld. SZÉKELY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor* (Budapest: Akadémia, 1991), 10.

Mert bizony az, noha könyvei néha semmit sem érnek. Úgy értem: Márai tud írni. De amit ír, az gyakran értéktelen. Érted? A stílusa, kifejezőeszközei jobbak, mint bármelyik magyar prózaírónak.”⁸¹

Márai naplójában és visszaemlékezéseiben nem találtam nyomát ennek a találkozásnak, sőt Székely Lászlót és a vele való kapcsolatát sem említi.⁸² Ennek ellenére nem tartom kizártnak, hogy a Székely Lászlóval való ismeretség, illetve művei hatással voltak Máraira. Konkrétan az 1942-ben megjelent *A gyertyák csonkig égnek* című művében lehet erre utaló nyomokat felfedezni. A regényben az ezredes és Konrád beszélgetése alatt (ami inkább az ezredes monológja) Konrád (ha néha szóhoz jut) gyakorlatilag egyfolytában a trópusokon töltött éveiről beszél. A gyilkos klíma, az elfásultság, a fehérek alkoholizmusa, a bennszülött nők, a kulik, a végeláthatatlan esős évszak monoton unalma mind olyan témák, amelyek Székely *Őserdőktől az ültetvényekig* című művében részletesen előkerülnek. Márai regényében Konrád trópusi kalandjai Szingapúrban, illetve a Maláj-félszigeten játszódnak.⁸³ Márai regényéből saját maga által átdolgozott *Parázs* című színdarabjában⁸⁴ Konrád már Szumátrán ültetvényes.

Márai és Székely személyes és munkakapcsolata, az hogy Márai ismerte Székely munkáit (hiszen dedikált példánya volt az *Őserdőktől az ültetvényekig*ből) és a fent említett feltűnő témaegyeztetés a trópusokról írt részekben mind abba az irányba mutatnak, hogy Székely könyve hatással lehetett Máraira Konrád-figurájának megformálásában.

Márai Sándornak a Székely házaspár összesen három regényét fordította hollandra: *Csutora* (1932), *Válás Budán* (1935) és *Idegen emberek* (1930). Először az *Idegen emberek* jelent meg 1934-ben Amszterdamban, és a holland sajtóban jó kritikákat kapott.⁸⁵ Dicsérték Márai regényének pszichológiai mélységeit, „bölcse meglátásait” és „kiváló eleven leírásait”⁸⁶. Sőt, a holland rádióban is beszéltek az *Idegen emberekről*.⁸⁷ Igaz, Jef Last holland író, költő, akkoriban a kommunista napilap, a *De Tribune* erősen baloldali kritikusa egy Magyarország és magyar politikusok elleni heves kirohanásra használja fel cikkét. A fordító Lulofs szemére

⁸¹ SZÉKELY László levele Madelon Lulofshoz, Budapest, 1942. október 28.

⁸² MÁRAI Sándor, *Napló 1943–1944* (Budapest: Helikon, 1998); MÁRAI, *Föld!*

⁸³ MÁRAI Sándor, *A gyertyák csonkig égnek* (Budapest: Akadémiai Kiadó; Helikon, 1990), 46.

⁸⁴ SZEGEDY-MASZÁK, *Márai...*, 58.

⁸⁵ N. N., „Vreemdelingen”, *Nieuwsblad voor het Noorden* (1934. december 4.): 7; N. N., „Boekbespreking”, *Soerabaiasch-Handelsblad* 83, 181. sz. (1935. augusztus 20.): 16.

⁸⁶ N. N., „Sandor Marai Vreemdelingen”, *Nieuw Israelietisch Weekblad* 70, 47. sz. (1935. március 29.), 3.

⁸⁷ Radioprogramma in *De Tijd* 90, 28017. sz. (1935. február 9.): 6.

veti, hogy polgári „nacionalista” magyar írókat fordít hollandra, ahelyett, hogy az „emigráns forradalmi szerzők”, Gábor Andor, Hidas Antal vagy Barta Lajos regényeivel ismertetné meg az olvasóközönséget. Last szerint „mi, kommunisták” azt tanulhatjuk Márai művéből, hogy a „polgárság” milyen „naivan és ártatlanul terjeszti nacionalista mételyét”. Azt azonban ő sem tagadja, hogy a regény „jól megírt,” „kiváló a miliő leírása”, és hogy „pszichológiailag mindenképpen sikeres”⁸⁸. Az 1935-ben megjelent *Válás Budán* és az egy évvel később kiadott *Csutora* is jó kritikákat kaptak.⁸⁹ Kivételt képez a katolikus napilap, a *De Tijd* kritikája, amelyben a névtelen újságíró, szokásához híven elsősorban Madelon Lulofsot és férjét, vagyis a fordítókat támadja. A cikk fele a fordítók sárba tiprásáról szól. A kritikus szerint „a könyv nem éppen kiváló hollandságával tűnik ki, amin azonban senki sem csodálkozhat, aki valaha is olvasta Madelon Székely-Lulofs prózáját”⁹⁰. Az újságíró bírálja a könyvben talált helyesírási hibákat (összesen egyet talált), és Lulofs francia hibáin köszörüli a nyelvét (ebből is egyet említ). A regényről sem mond sok jót. Szerinte „fárasztóan sokat filozofálnak” a történetben, majd végezetül megjegyzi, hogy „hibát követne el, ha ajánlaná a könyvet”, mert az csak „művelt felnőtteknek” lehet hasznos olvasmány.⁹¹ Ebből a megjegyzéséből is nyilvánvaló, hogy a fordítókkal szembeni előítéletekkel teli kritikus cikkéről lerí a rosszindulat. Persze, hogy „művelt felnőtteknek” szól a regény. Nem valószínű, hogy Márai szellemileg visszamaradt gyerekeknek szánta a könyvet.

Márai legnagyobb sikerét azonban nem a háború előtti Hollandiában aratta. 1999 után Hollandiában is valóságos Márai-láz tört ki. 2000 és 2013 között megjelenik hollandul a *Béke Ithakában* (1952, fordította Frans van Nes 2011-ben), a *Gyertyák csonkig égne* (1942, fordította Alföldy Mari 2000-ben), a *Vendégjáték Bolzanóban* (1940, fordította Margreeth Schopenhauer 2004-ben), a *Zendülők* (1930, fordította J. H. A. Kammer 2010-ben), a *Sirály* (1943, fordította Frans van Nes 2009-ben), az *Egy polgár vallomásai* (1935, fordította J. H. A. Kammer 2007-ben), az *igazi* (1941, fordította J. H. A. Kammer 2006-ban), az *Eszter hagyatéka* (1939, fordította Alföldy Mari 2000-ben) és a *Föld, Föld!...* (1972, fordította Alföldy Mari 2002-ben), valamint újra kiadják a *Válás Budánt* is. Hogy milyen népszerű lett Márai Hollandiában a huszonegyedik század elején, azt abból is lemérhetjük, hogy hányszor adták ki a fent említett könyveit az utóbbi 13 évben.

⁸⁸ Jef LAST, „Vreemdelingen door Sándor Márai”, *De Tribune* 29, 33. sz. (1935. november 27.): 3.

⁸⁹ N. N., „Tusschen nacht en dag”, *Nieuwsblad van Friesland* 66, 132. sz. (1939. november 3.): 8; N. N., „De vermetele”, *Soerabaiasch-Handelsblad* 35, 14. sz. (1937. január 19.): 8.

⁹⁰ N. N., „Tusschen dag en nacht”, *De Tijd* 95, 31196. sz. (1940. április 17.): 5.

⁹¹ „Tusschen dag...”, 5.

Az *Eszter hagyatéka* 10, *Az igazi* 13, a *Vendégjáték Bolzanóban* és a *Válás Budán* 7, a *Zendülők* eddig 6, a *Föld, Föld!...* és a *Sirály* 3, az *Egy polgár vallomásai* 4, a *Gyertyák csonkig égnék* pedig 36 kiadást ért meg Hollandiában az utóbbi néhány év alatt. Legutóbb 2016-ban jelent meg a *Rómában történt valami* (1971) című regénye hollandul Amszterdamban a Wereldbibliotheek kiadónál, Rogier van der Wal fordításában, *Er is in Rome iets gebeurd* címmel.⁹²

Kassák Lajos *Angyalföld* című műve 1935-ben jelent meg hollandul. Fordítóként Székely László van feltüntetve, felesége írta az előszót a holland kiadáshoz, azonban itt is egyértelmű, hogy a fordítás közös munka volt. Hollandiában már 1935 előtt ismerték Kassák nevét. A katolikus lap *De Tijd* a Tanácsköztársaság idején *Az igazság a magyarországi bolsevizmusról* (*De waarheid over het Bolchevisme in Hongarije*) címmel közölt híreket bécsi tudósítójának tollából. A konzervatív lap természetesen mélységesen elítéli a kommunista diktatúrát. A tudósító egy füstös kávéházban ülve írja le Rákos Ferencce, a Budapesti Forradalmi Törvényszék 26 éves elnökével folytatott beszélgetését, az időközben megérkező Kun Bélát és feleségét, a vörösgárdistákat és a katonákat. Majd egy asztal körül üldögélő három alakról ír: „Egy másik asztalnál három sötét, hátrafésült, hosszúhajú alak ül. Vonásaik a magyar ázsiai típusra utalnak. Úgy néznek ki, mint a »Fekete Kéz« tagjai. Teljesen fekete ruhát viselnek, de sápadt arcuk misztikus külsőt kölcsönöz nekik. Ez a három nagy ember a bolsevikok literátorai. Kassák Lajos, a korábbi vasmunkás, Máczsa János szabósegéd és Komját Aladár vasesztergályos. Ők voltak az író-szovjet támaszai, a szervezet, melyhez minden szerzőnek csatlakoznia kellett.”⁹³

1933-ban teljesen más kontextusban merül fel Kassák neve a holland sajtóban. Pollák Rudolf tartott előadást Amszterdamban a kortárs magyar irodalomról, és itt Kassákot a naturalista szerzőkhöz sorolta.⁹⁴ Ekkor a Tanácsköztársaság idején betöltött szerepéről már nem esik szó. Mikor két évvel később megjelenik az *Angyalföld* Hollandiában, az 1919-es híradásokra már nem emlékszik a közönség. A sajtófogadtatás elég vegyes. Egyes lapok az egekig magasztalják Kassákot. E. Elias a többi kritikushoz hasonlóan kiemeli, hogy Kassák „munkás, proletár”, és mindenféle előképzettség nélkül kezdett írni, de a könyve „mélyen megható” mű, amely nemcsak a magyar, de „a világirodalom egyik mesterműve”⁹⁵. A *De Gooi- en*

⁹² Az adatot Vesztergom Janinának köszönöm.

⁹³ N. N., „De waarheid over het Bolchevisme in Hongarije”, *De Tijd* 73, 21945. sz. (1919. május 8.): 7.

⁹⁴ N. N., „Hedendaagsche Hongaarsche letterkunde”, *Algemeen Handelsblad* 106, 34792. sz. (1933. december 18.): 13.

⁹⁵ Mr. E. ELIAS, „Achterbuurt”, *Nieuwsblad voor het Noorden* 48, 229. sz. (1935. szeptember 28.): 21.

Eemlander kritikusa Kassák realizmusát méltatja, és „kiváló fordításnak” nevezi a könyvet.⁹⁶ A „Munkások napilapja”, vagyis a Holland Kommunista Párt kiadványa, a *De Tribune* természetesen a munkásmozgalmi, osztályharcos oldalát emeli ki az *Angyalföldnek*, és azzal kezdi a recenzióját, hogy „ezt a könyvet minden munkásnak el kell olvasnia”, mert a könyvet „egy munkás írta munkásoknak, munkásokról”⁹⁷. A fordítást röviden méltatja, és kiemeli, hogy ahhoz képest, hogy nem holland készítette, kiváló munka. Hasonló pozitív kritikát ad a *Nieuw Israelietisch Weekblad* is, mely „az utóbbi időszak egyik legjobb regényének” nevezi Kassák munkáját.⁹⁸

Volt azonban kevésbé pozitív kritika is. A vezető napilap, az *Algemeen Handelsblad* kritikusa a recenziója elején Körmendit idézi, aki szerint Kassák műve „egy igazi mestermű”, de a holland újságíró ezt úgy kommentálja, hogy ez csak „a honfitársnak szánt barátságos biztatás”. A regényben véleménye szerint „nincs lendület”, a „karakterek nem kidolgozottak”, és a fordításban előfordulnak germanizmusok.⁹⁹ Noha a könyvben egyértelműen Székely László van feltüntetve fordítóként, a recensens Madelon Lulofsot emlegeti (és kritizálja) a fordítás miatt.

1936-ban a holland sajtó foglalkozott a Kassáknak odaítélt, majd visszavont Baumgarten-díjjal és az ellene folyó perrel is, amelyet izgatás és nemzetgyalázás miatt indítottak ellene.¹⁰⁰ Ezután Kassákot a holland sajtó csak elvétve említi, nem jelenik meg több műve, kikerül a köztudatból.

Vaszary Gábor *Monpti* (1935) című regénye egy évvel a magyarországi publikáció után, 1936-ban jelent meg Amszterdamban a Székely házaspár fordításában. Ez a könyv hozta meg Vaszarynak az áttörést. Könyvét 28 nyelvre fordították le, színpadra vitték, és meg is filmesítették (1957). Recenziókat a regényről a holland sajtóban sajnos nem találtam. 1939-ben jelent meg hollandul a *Ketten Párizs ellen* (*Twee naar Parijs*) című műve Antwerpenben.

Madelon Székely-Lulofs és Székely László közösen¹⁰¹ tíz magyar szerző húsz művét fordították hollandra.¹⁰² Attól függetlenül, hogy ki van feltüntetve fordítóként a különböző kiadványokban, Székely László vagy a felesége, a fordítások nagy

⁹⁶ N. N., „Nieuwe uitgaven”, *De Gooi- en Eemlander* 64, 280. sz. (1935. november 27.): 9.

⁹⁷ A. T. M., „Ik verheerlijk niet de arbeid, maar de mensch, die de arbeid wil overwinnen”, *De Tribune* 29, 27. sz. (1935. november 20.): 3.

⁹⁸ N. N., „Voor de boekenliefhebbers”, *Nieuw Israelietisch Weekblad* 71, 39. sz. (1936. január 31.): 13.

⁹⁹ N. N., „Achterbuurt”, *Algemeen Handelsblad* 108, 35445. sz. (1935. október 10.): 9.

¹⁰⁰ N. N., „Lajos Kassák en de Baumgarten-prijs”, *Het Vaderland* (1936. február 1.): 9; N. N., „Lajos Kassák”, *Het Vaderland* (1936. május 25.): 10.

¹⁰¹ Madelon LULOFS levele Herman Robbeshez, Budapest, 1932. június 2.

¹⁰² A részletes bibliográfiát ld. a függelékben.

részét 1930 és 1940 között közösen készítették. Ez a közös munka levelezésükből is egyértelművé válik. Madelon Lulofs Herman Robbeshez írt levelében, melyben Körmendi rettenetes mondatairól és azok lefordíthatatlanságáról panaszkodik, így vall: „[...] férjemnek és nekem rengeteget kell gürcölnünk, hogy a fordítást elkészítsük”. Székely László 1942-ben feleségének írt levelében szinte nosztalgiával emlékszik vissza arra az időre, mikor „mi naponta 20 oldalt is lefordítottunk”, de ez most már egyedül nem megy.¹⁰³ A napi 12 óra gépeléstől megfájdul a háta, fizikailag nem bírja a munkát. Ezzel az intenzív kultúraközvetítéssel a harmincas években ők voltak a legtermékenyebb műfordítók, akik a magyar irodalmat megismertették a holland közönséggel, vagy ahogy a holland sajtóban fogalmaztak: „Madelon Székely-Lulofs, kétségkívül férje segítségével, elhozta nekünk a magyar művészetet Hollandiába.”¹⁰⁴ Ez persze nem a magyar kultúra önzetlen terjesztését jelentette. Ahogy a fenti leírásból világossá válik, a Székely házaspár nem csak kultúrmissziót folytatott, mikor magyar szerzők műveit hollandra fordították. Az anyagi megfontolás minden bizonnyal nagy szerepet játszott a döntésben, kinek melyik művét fordítják hollandra. Minden fent említett magyar szerző vagy már ismert és kedvelt volt Hollandiában (például Molnár Ferenc, Zilahy Lajos), vagy valamilyen nagy nemzetközi, illetve hazai sikert ért el (például Földes Jolán, Körmendi Ferenc, Harsányi Zsolt), ami annak volt a záloga, hogy a könyv Hollandiában is eladható lesz. Mindez természetesen nem kisebbíti a házaspár érdemét, hogy Székely László és felesége, „Madelon Székely-Lulofs Hollandiában [...] a magyar kultúra népszerűsítője”¹⁰⁵ volt.

A holland irodalom magyarországi megismertetésében is nagy szerepet játszott a Székely házaspár fordítói tevékenysége. A holland irodalom külföldi ismertsége a háború előtt 1930–39 között éri el csúcspontját. Míg 1890 és 1900 között csupán 26 holland irodalmi művet fordítanak le idegen nyelvre, addig ez a szám 1900 és 1910 között 51. A növekedés az első világháború alatt megtörik. 1910 és 1920 között összesen 28 holland irodalmi művet fordítanak le, de 1920 és 1930 között már 67-et, és ez a szám 1930 és 1939 között 232-re nő. A három legtöbbet fordított holland szerző Johan Fabricius, Madelon Székely-Lulofs és Jo van Ammers-Küller.¹⁰⁶

¹⁰³ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. május 4.

¹⁰⁴ N. N., „Boekbespreking”, *Soerabaiasch-Handelsblad* 83, 181. sz. (1935. augusztus 20.): 16.

¹⁰⁵ Jef LAST, „Vreemdelingen door Sándor Márai”, *De Tribune* 29, 33. sz. (1935. november 27.): 3.

¹⁰⁶ N. N., „Wij en het buitenland. Een tentoonstelling van vertalingen in de Ko. Bibliotheek”, *Het Vaderland* (1939. július 13.): 9. Hollandia és Közép-Európa irodalmi kapcsolatairól ld. bővebben: Marcel CORNIS-POPE and John NEUBAUER, eds., *History of the literary cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (Amsterdam, Philadelphia:

A Székely házaspár is szerepet játszott abban, hogy a holland irodalom külföldi ismertsége jelentősen megugrott az előző évekéhez képest, noha a fent említett leginkább fordított szerzőkkel (Johan Fabricius és Jo van Ammers-Küller) ők nem foglalkoztak.¹⁰⁷ A fordítási tevékenységükben a magyar irodalom hollandra való átültetése fontosabb volt, mint fordítva. A holland szerzőkkel csak a negyvenes években kezdtek foglalkozni. A Magyarországon 1932 és 1945 között megjelent 27 holland irodalmi műből ők hatot fordítottak, ami azt jelenti, hogy az ebben az időben magyarul megjelent holland irodalom több mint 22%-át ők fordították. A hat holland szerző esetében is érvényes az, amit a magyar szerzőkről megállapítottunk: a népszerű, sikeres, jól eladható irodalmat részesítették előnyben. Irodalmi kvalitások, esztétikai érték csak mellékes szerepet játszottak.

Piet Bakker (1897–1960) író, újságíró Hollandiában és külföldön is igen népszerű, tíz nyelvre fordított regényét, a *Ciskét* (*Ciske de Rat*, 1941) 1944-ben fordította magyarra Székely László.

Jan de Hartog (1914–2002) mint regényíró számára az áttörést az 1940-ben megjelent könyve, a *Wandelaar kapitány* (*Hollands glorie*) hozta meg. Székely már 1942 elején elkezdte a fordítást, de nagyon nehéz dolga volt, mert a szöveg tele volt holland tengerészeti szakkifejezéssel. Ezek nagy része a magyarban nem is létezik, mert ahogy írja, „mi nem vagyunk egy tengerész nemzet”¹⁰⁸. Budapesten szerencsére találkozik egy magyar hajóskapitánnyal, aki az első világháború előtt a K.u.K. flottánál szolgált mint tengerésztiszt, majd a Holland Indiákon volt kapitány a K. P. M.-nél.¹⁰⁹ A fordító persze rettenetesen megörült a találkozásnak,

Benjamin, 2004–2006); John NEUBAUER, „Midden-Europese en Nederlandstalige literatuur. Asynchrone affiniteiten en synchrone tegenstellingen”, in *Van Eeden tot beden*, 13–42.

¹⁰⁷ A holland irodalom magyar fordításaival és recepciójával kapcsolatban ld. TÓTH Zsuzsa, „De Nederlandse literatuur in het Tijdschrift Nyugat in de Eerste helft van de 20e eeuw”, in *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Olomouc*, red. Wilken ENGELBRECHT en Bas HAMERS (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2010), 191–200; TÓTH Zsuzsa, „Holland irodalom a Nyugat című folyóiratban”, *Debreceni Szemle* 19, 1. sz. (2011): 34–42; TÓTH Zsuzsa, „Herman Heijermans in de Hongaarse pers in de eerste helft van de twintigste eeuw”, in *Lage Landen, Hoge Heuvels: Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum*, red. Jelica NOVAKOVIĆ-LOPUŠINA et al., 245–256 (Belgrado: Arius, 2012); TÓTH Zsuzsa, „Nederlandse literatuur in het Tijdschrift Nyugat”, in *Acta Neerlandica*, vol. 9 (2012): 155–173; SZABÓ Emese en BEKE Katalin, „Van Guido tot Het geheim: Nederlandse boeken in Hongaarse vertaling”, in *Acta Neerlandica*, vol. 1 (2001): 79–96; SZABÓ Emese, „Nederlandstalige boeken in Hongaarse vertaling vanaf het begin t.e.m. 2005”, in *Amos-ETVN*, vol. 3 (2006. december 4.), hozzáférés: 2013.07.02. <https://comenius.ned.univie.ac.at/node/11405>.

¹⁰⁸ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. március 2.

¹⁰⁹ K. P. M.: Koninklijke Pakketvaart Maatschappij, egy holland hajózási társaság neve. Királyi Tengerészeti Társaság.

hiszen azt remélte, végre valaki megoldja a rejtélyt, és le tudja neki fordítani a tengerészeti szakkifejezéseket. Azonban csalódnia kellett. A hajóskapitány ismert ugyan minden holland szakkifejezést, de a magyar megfelelőket nem tudta.¹¹⁰ A fordítás mégis még abban az évben elkészült. Székely eredetileg *Wandelaar kapitány dicsősége* címmel akarta megjelentetni a regényt,¹¹¹ de végül a kiadó lerövidítette a címet, és *Wandelaar kapitány* lett belőle. A könyv magyarul Budapesten a Szöllőssy kiadónál jelent meg először 1942-ben, majd 1944-ig négy kiadást is megért. A regényt Hollandiában 1976-ban megfilmesítették, és egy évvel később hangjáték is készült belőle. A mű töretlen hollandiai népszerűségét jelzi, hogy 2008-ben jelent meg a 48. kiadása.¹¹²

Ary den Hertog (1889–1958) a holland gyarmati hadsereg (KNIL) katonatisztje és népszerű író *Fehér nőket kér a gyarmat (Vrouwen naar Jacarta)* című, Hollandiában 1934-ben publikált regénye Budapesten 1943-ban jelent meg a Dante kiadó gondozásában. A fordító Székely László volt.

Klaas Norel (1899–1971) holland író, újságíró 1935-ben *Land in zicht* [Föld a láthatáron] című regényével lett népszerű. Hollandiában már 12 regénye megjelent, mikor Magyarországon a *Hajóslegények és urak (Janmaats en sinjeuren, 1940)*¹¹³ című művével 1943-ban bemutatkozott, melyet a Dante adott ki, és Székely fordított.

Antoon Coolen (1897–1961) a holland lektúriróadalom ismert szerzője volt. *A jó gyilkos (De goede moordenaar)* című, igaz történeten alapuló regénye Hollandiában 1931-es megjelenésekor már a szerző tizedik könyve volt. Ezt fordította magyarra Székely László 1942 februárjában.¹¹⁴ A könyv az Athenaeum kiadónál jelent meg Budapesten 1942-ben. Antoon Coolen írói termékenységét mutatja, hogy a magyar kiadás évében jelent meg Hollandiában a 38. regénye.

Hans Martin *Vrijgevochten* [Szabadon] című könyvét 1942-ben Székely László magyarra fordította. Szerinte ez egy „ramaty könyv”¹¹⁵. A magyarországi megjelenés bizonytalannak tűnik. Sehol sem találtam nyomát annak, hogy a holland szerző műve Magyarországon a háború alatt vagy után megjelent volna.

¹¹⁰ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. március 2.

¹¹¹ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. szeptember 28.

¹¹² Jan de HARTOG, *Hollands Glorie* (Amsterdam: Atlas-Contact, 2008).

¹¹³ Klaas NOREL, *Janmaats en sinjeuren* (Leiden: Sijthoff, 1940).

¹¹⁴ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. február 9; Budapest, 1942. február 19.

¹¹⁵ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. június 8.

Figyelemreméltó tény, hogy Madelon Lulofsnak ugyan több regénye is megjelent magyarul, így a *Gumi* (*Rubber*), *Az őserdő rabjai* (*Koelie*), a *Szumátrai őrző* (*De hongertocht*) és *A másik világ* (*De andere wereld*), de csak az *Utolsó kísérlet* (*Het laatste bedrijf*) című, Budapesten játszódó regényét fordította a férje magyarra, 1944-ben, mikor már három éve távol élt családjától.¹¹⁶ Székely László szintén 1944-ben lefordította magyarra feleségének az *Emigranten en andere verhalen* [Emigránsok és más elbeszélések] című elbeszéléskötetét is,¹¹⁷ de ez valószínűleg a háború miatt sosem jelent meg.

A fenti leírásból egyértelmű, hogy a Székely házaspár kultúraközvetítőként kulcsszerepet játszott a magyar irodalom hollandiai népszerűsítésében, illetve a holland irodalom magyarországi megismertetésében. Ezen a területen a harmincas évek legtermékenyebb műfordítóinak tekinthetjük Madelon Lulofst és férjét, Székely Lászlót.

Madelon Lulofs más vonalon is kapcsolódott a magyar irodalmi élethez. 1936 májusában a Magyar Írók Körének meghívására előadást tartott Budapesten,¹¹⁸ a budapesti La Fontaine Irodalmi Társaság¹¹⁹ pedig tagjai közé választotta.¹²⁰

¹¹⁶ Madelon LULOFS, *Gumi*, ford. KOVÁCS György (Budapest: Pantheon, [1935]); Madelon LULOFS, *Gumi*, Pantheon könyvtár 3–4, ford. KOVÁCS György, 2. kiadás (Budapest: Krakauer, [1942]); Madelon LULOFS, *A másik világ*, Jó könyvek 32–33, ford. PINTÉR László (Budapest: Pantheon, [1936]); Madelon LULOFS, *Szumátrai járőr*, ford. PINTÉR László ([Budapest]: Pantheon, [1937]); Madelon LULOFS, *Utolsó kísérlet*, ford. SZÉKELY László (Budapest: Szöllősy, [1944]).

¹¹⁷ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1944. január 23.

¹¹⁸ N. N., „Lezing van mevrouw Szekely-Lulofs”, *Het Vaderland* (1936. május 11.): 13.

¹¹⁹ A La Fontaine Irodalmi Társaság (1920–1949) alapítója és elnöke VIKÁR Béla (1859–1945) volt. Tagjai között ott volt Kosztolányi, Kodály, Bartók és Szabó Lőrinc is. Ld. FÜLÖP László, „Schöpfung Aladár pályaképe”, in *Studia Litteraria* 31, 1. (KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 1993), 19.

¹²⁰ FARAGÓ József (titkár) és VIKÁR Béla (elnök) levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1935. október 10. A levél szerint Madelon Székely-Lulofst a társaság „kültagjává” választották. Ld. Hágai Irodalmi Múzeum [Letterkundig Museum Den Haag], Madelon Székely-Lulofs kollekciója, L. 9452.

ÖSSZEGZÉS

A Székely házaspárnak az irodalmi mezőben betöltött szerepe(i) okán, irodalmi kapcsolatai, neves írókkal kötött barátsága és rendkívül intenzív műfordítói tevékenysége alapján azt gondolhatnánk, hogy a házaspár része volt a magyar irodalmi életnek, és jelentős kulturális tőkét halmozott fel. Ez azonban csak részben és erős megszorításokkal igaz. A Madelon Székely-Lulofs és férje művei iránt mutatott érdeklődés Magyarországon meglehetősen vérszegény volt. Annak ellenére, hogy a holland író nő legsikeresebb regényeit magyarra is lefordították, a házaspár Budapesten lakott, intenzív műfordítói tevékenységet végeztek, és magyar irodalmi körökkel is szoros kapcsolatot tartottak, mégis idegenek maradtak a magyar irodalmi élet számára. Kívül estek a körön, és az irodalmi mező kissé kusza mezsgyéjén kívül kaptak csak helyet.

1938-ban a házaspár kislányukkal az akkor még semleges Hollandiába költözött. Ezután néhány évvel bebizonyosodott, hogy nem voltak túl nagy hatással a magyar irodalmi életre. Az *Esti Magyarország* hasábjain 1942. április 22-én, négy évvel a Székely házaspár távozása után jelent meg egy interjú egy másik holland szerzővel, Jo van Ammers-Küllerrel. Az író nő csupán két hetet töltött akkor Budapesten, de az *Esti Magyarország* riportere kihasználta az alkalmat, és röviden beszélgetett vele a holland irodalomról, írói pályájáról, a holland irodalom magyarországi ismertségéről, illetve a magyar irodalom hollandiai elterjedéséről. Az interjú végén Jo van Ammers-Küller a következőket mondta: „Amszterdamban a Lulofs házaspár foglalkozik újabban holland–magyar fordításokkal. [...] Az asszony magyar származású, Székely Máriának hívják. Kellő tájékoztatás és irányítás mellett bizonyára nagyon segíthetnék a magyar irodalom terjedésének ügyét.”¹²¹ Jo van Ammers-Küller természetesen ismerte Madelon Lulofsot, mégpedig személyesen. Az 1932-es PEN kongresszuson találkoztak Budapesten,¹²² és azt követően is látták egymást irodalmi összejöveteleken Hollandiában.¹²³ 1942-es magyarországi látogatása alatt Van Ammers-Küller találkozott Székely

¹²¹ N. N., „Szeretnénk megismerni az igazi magyar irodalmat – mondja Jo van Ammers-Küller Holland író nő Budapesten”, *Esti Magyarország* 49, 90. sz. (1942. április 22.): 6.

¹²² Erről a találkozásról Lulofs be is számol Robbersnek, Budapesten, 1932. június 2-án kelt levelében: „[...] továbbá megismerkedtem Jo van Ammers Küllerrel, akit emberként nagyon kedvesnek találtam, egyáltalán nem egy sufragette.”

¹²³ Ilyen volt például a Jakob Wassermann tiszteletére a holland PEN Club által rendezett díszvacsora Amszterdamban, melyen Madelon Lulofs és Jo van Ammers-Küller is részt vettek. Ld. N. N. „Wassermann in de P.E.N.-Club”, *Het Vaderland* (1932. október 31.): 9.

Lászlóval is.¹²⁴ A találkozót nem volt túl sikeres. Székely szerint Jo van Ammers-Küller azt hiszi magáról, hogy nagyon okos, de valójában „olyan buta, mint egy tehén hátsója”¹²⁵. Ráadásul a harmincas években valószínűleg nem volt ember a holland irodalmi életben, aki ne ismerte volna Madelon Székely-Lulofs nevét. Van Ammers-Küller tehát nagyon is jól tudta, hogy Madelon Lulofs nő és holland, férje pedig magyar és Székely Lászlónak hívják. Az interjúban megjelent hibás feltételezés, miszerint a Lulofs házaspár férfi tagja lenne a holland és a női tagja a magyar, egyértelműen az újságíró hibája. A baki senkinek sem tűnt fel. Mind az olvasók, mind a szerkesztők átsiklottak felette.¹²⁶

Székely Lászlónak és feleségének irodalmi munkássága Magyarországon nagyon szűk körben volt ismert. Székely 1946-os halálát követően pedig a teljességgel ismeretlen, elfelejtett szerzők közé tartozott és tartozik ma is. A második világháború után semmilyen formában nem jelentek meg új kiadásban az írásai. Összefoglaló munkákban, irodalmi lexikonokban sem találjuk meg a szerzőt. Csupán egyszer fordul elő Székely László neve a *Magyar irodalmi lexikon* 1965-ös kiadásában, de itt is tévesen, ami marginális szerepét csak jobban kiemeli.¹²⁷ Székely László *Rimbu* című regényét egy szintén Székely László nevű kortársának, egy kőszegi plébános költőnek tulajdonítják. A cikkelyben a kőszegi plébános életútjának ismertetését követően a bibliográfiában az istenes versek között hirtelen feltűnik a *Rimbu* című regény, ami egyértelmű tévedés a szerkesztők részéről. Székely László mint író tehát Magyarországon sohasem volt igazán ismert. Halála után pedig végképp a feledés homályába merült, műveit a háború után sosem adták ki. Madelon Lulofs és Székely László íróként mindig idegenek maradtak Magyarországon.

A határokon túl azonban sokkal ismertebb és elismertebb volt Székely munkássága. Első könyve, az *Őserdőktől az ültetvényekig* először olaszul jelent meg 1934-ben.¹²⁸ Egy évvel később, 1935-ben ugyanezt a művét hollandul¹²⁹ és németül

¹²⁴ Székely ki nem állhatja Jo van Ammers-Küllert. Feleségének ezt írja a találkozóról: „Nem bírom ezt a nőt, ezt a ronda, akaratos szipirtyót. Ha valaki megbízhatatlan, akkor ez a perszóna biztosan az. És gyáva! De még mennyire!” SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. május 4.

¹²⁵ SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. május 19.

¹²⁶ Ld. erről bővebben Tóth Suzsanna kötetünkben megjelent tanulmányát.

¹²⁷ BENEDEK Marcell, szerk., *Magyar irodalmi lexikon* (Budapest: Akadémia Kiadó, 1965).

¹²⁸ SZÉKELY László, *Sumatra*, trad. Filippo FABER (Milano: Genio, 1934).

¹²⁹ SZÉKELY László, *Van oerwoud tot plantage*, (Amsterdam: Elsevier, 1935).

is kiadták.¹³⁰ Hollandiában 1935-ben *Van oerwoud tot plantage* címmel jelent meg a könyv, itt 1991-ben adták ki másodszer,¹³¹ majd legutóbb 2010-ben egy antológiában jelentek meg belőle részletek.¹³² Székely László novelláit is kiadták hollandul 2007-ben a KITLV kiadónál.¹³³ *Rimbu* című regényét Hollandiában felesége fordításában 1949-ben ismerhette meg az olvasóközönség.¹³⁴

Németországban Székely első könyvét *Tropenfiebers* címmel adta ki a lipcei Höger kiadó, majd a brémai Carl Schünemann kiadó vette meg a jogokat. Némethonban Székely munkája igen népszerű volt, mert hat kiadást is megért (1935, 1939, 1940, 1950, 1960, 1979), amelyek közül az 1960-as 11.000 példányban készült.¹³⁵ *Rimbu* című regényét is kiadták németül 1950-ben.¹³⁶

Angol nyelvterületen még népszerűbb volt a magyar szerző. Itt *Tropic fever* címen jelent meg az *Őserdőktől az ültetvényekig*. Az angol fordítás a német kiadás alapján készült. 1935 és 1989 között tíz kiadást ért meg a könyv Londontól Szingapúrig, New Yorktól Kuala Lumpurig.¹³⁷ Csehül először valószínűleg 1938-ban

¹³⁰ SZÉKELY László, *Tropenfiebers*, übers. Mirza von SCHÜCHING (Wien; Leipzig: R. A. Höger, 1935).

¹³¹ SZÉKELY László, *Van oerwoud tot plantage, verhaal van een plantersleven*, 2. kiadás (Schoorl: Conserve, 1991).

¹³² Olf PRAAMSTRA en Peter van ZONNEVELD, *Omstreden paradijs: Ooggetuigen van Nederlands-Indië* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 161–163.

¹³³ SZÉKELY László en RADNAI István, *Dit altijd alleen zijn: Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914–1930*, red. Gábor PUSZTAI és Gerard TERMORSHUIZEN (Leiden: KITLV, 2007).

¹³⁴ SZÉKELY László, *Rimboe* vert. Madelon-Székely Lulofs (Amsterdam: Wereldvenster, 1949).

¹³⁵ SZÉKELY László, *Tropenfiebers*, übers. Mirza von SCHÜCHING (Wien; Leipzig: R. A. Höger, 1935); SZÉKELY László, *Tropenfiebers*, übers. Mirza von SCHÜCHING (Bremen; Wien: Schünemann, [1939]); SZÉKELY László, *Tropenfiebers* (Bremen: Schünemann, 1940); SZÉKELY László, *Tropenfiebers* (Bremen: Schünemann, 1950); SZÉKELY László, *Tropenfiebers* (Bremen: Carl Schünemann, 1960); SZÉKELY László, *Tropenfiebers* (Bremen: Carl Schünemann, 1979).

¹³⁶ SZÉKELY László, *Rimbu*, übers. Mirza von SCHÜCHING (Bremen: Carl Schünemann, 1950).

¹³⁷ Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of a planter in Sumatra*, trans. Marion SAUNDERS (London: H. Hamilton, [1936]); Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of a planter in Sumatra*, trans. Marion SAUNDERS (New York; London: Harper & Brothers, 1937); Ladislao SZÉKELY, *Tropic Fever: The Adventures of a Planter in Sumatra*, trans. Marion SAUNDERS (London: Hamish Hamilton, 1939); Ladislao SZÉKELY, *Tropic Fever: The Adventures of a Planter in Sumatra*, trans. Marion SAUNDERS (Singapore: Oxford University Press, 1979–1984); Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of a planter in Sumatra* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1979); Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of a planter in Sumatra* (London: Oxford University Press, 1979); Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of a planter in Sumatra*, trans. Marion SAUNDERS (Melbourne: Oxford University Press Australia, 1980); Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of a planter in Sumatra*, Oxford in Asia Paperbacks (Oxford University Press, 1982); Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of*

adták ki,¹³⁸ amelyet 1946-ban egy második kiadás követett.¹³⁹ Franciául 2001-ben jelent meg Székely műve Genfben.¹⁴⁰

A fentiek alapján tehát kijelenthetjük, hogy a Székely házaspár kultúraközvetítőként Magyarországon sikeres volt ugyan, de ennek ellenére nem került be az irodalmi kánonba. Mindketten többféle szerepet játszottak a kulturális transzfer folyamatában. Amellett, hogy számos saját művet publikáltak, nagyon jelentős volt műfordítói tevékenységük is. Kiterjedt művészeti kapcsolatokkal rendelkeztek, jó viszonyt ápoltak az akkori magyar irodalmi elittel, számos később kanonizált íróval és költővel. Madelon Lulofs Budapesten irodalmi elismerésben is részesült, egy irodalmi társaság tagjai közé választotta. Ennek ellenére azonban a magyar irodalmi élet és főleg a későbbi irodalomtörténet-írás nem fogadta be őket. A magyar irodalmi mező bozótos, kissé elhanyagolt szélén kaptak csak helyet, annak ellenére, hogy külföldön szép sikereket értek el, és nevük ott sokkal ismertebb, mint Magyarországon. Visszatérve tehát Broomans hipotéziséhez megállapíthatjuk, hogy az a Székely házaspár kultúraközvetítő szerepére és irodalmi elfogadottságára vonatkozóan nem helytálló.

a planter in Sumatra, trans. Marion SAUNDERS (Singapore: Oxford University Press, 1984); Ladislao SZÉKELY, *Tropic fever: The adventures of a planter in Sumatra* (Singapore: Oxford University Press, 1989).

¹³⁸ Székely László 1942. február 9-i levelében említi, hogy a holland Elsevier kiadó közölte vele, könyvének cseh kiadása után 128,11 gulden honoráriumot kap. Székely megjegyzése: „Ez talált pénz!” Ld. SZÉKELY László levele Madelon Lulofsnak, Budapest, 1942. február 9.

¹³⁹ Laszlo SZÉKELY, *Veliky Tuvan* (Praha: Práce, 1946).

¹⁴⁰ Laszlo SZÉKELY, *Délire des tropiques: Les aventures d'un planteur à Sumatra*, Collection Objectif terre, trad. Georges COUSIN (Genève: Olizane, 2001).

FÜGGELÉK

Madelon Székely-Lulofs és Székely László szépirodalmi fordításai

Hollandról magyarra

- BAKKER, Piet. *Ciske* (*Ciske de Rat*). Fordította SZÉKELY László. Budapest: Szöllőssy, 1944.
- COOLEN, Anton. *A jó gyilkos* (*De goede moordenaar*). Fordította Madelon LULOFS. Budapest: Athenaeum, 1942.
- HARTOG, Jan de. *Wandelaar kapitány* (*Hollands glorie*). Fordította SZÉKELY László. 1. kiadás. Budapest: Szöllőssy, [1942]; 2. kiadás [1943]; 4. kiadás [1944].
- HERTOG, Ary den. *Febér nőket kér a gyarmat* (*Vrouwen naar Jacarta*). Fordította SZÉKELY László. Budapest: Dante, 1943.
- MARTIN, Hans. *Vrijgevochten*. vert. SZÉKELY László. Den Haag: Leopold, 1937. [A Székely László-féle 1942-es fordítás adatai nem elérhetőek.]
- NOREL, Klaas. *Hajóslegények és urak* (*Janmaats en sinjeuren*). Fordította SZÉKELY László. Budapest: Dante, 1943.
- LULOFS, Madelon. *Utolsó kísérlet* (*Het laatste bedrijf*). Fordította SZÉKELY László. Budapest: Szöllőssy, 1944.

Magyarról hollandra

- FÖLDES Jolán. *Een vrouw voor jou* (*Férjhez megyek*). 's-Gravenhage: Leopold, 1950.
- FÖLDES Jolán. *Kruis of munt* (*Fej vagy írás*). 's-Gravenhage: Leopold, 1939.
- FÖLDES Jolán. *Over de brug* (*Mária jól érett*). 's-Gravenhage: Leopold, 1938.
- FÖLDES Jolán. *De straat van de vissende kat* (*A halászó macska uccája*). 's-Gravenhage: Leopold, 1937.
- FÖLDI Mihály. *Echtgenoten* (*A házaspár*). Amsterdam: Elsevier, 1937.
- FÖLDI Mihály. *De vrouw van deze eeuw* (*A század asszonya*). Amsterdam: Elsevier, 1940.
- FÖLDI Mihály. *De ziel van Anna Kádár* (*Kádár Anna lelke*). Amsterdam: Nederlandsche Keurboekerij, 1935.
- HARSÁNYI Zsolt. *Op leven en dood* (*Életre halálra*). Assen: Born, 1951.
- KASSÁK Lajos. *Achterbuurt* (*Angyalföld*). Amsterdam: Nederlandsche Keurboekerij, 1935.
- KÖRMENDI Ferenc. *Carrière* (*Budapesti kaland*). Amsterdam: Becht, 1933.
- KÖRMENDI Ferenc. *Erfgenamen* (*A boldog emberöltő*). Amsterdam: Becht, 1934.
- KÖRMENDI Ferenc. *Via Bodenbach*. Amsterdam: Becht, 1935.
- MÁRAI Sándor. *De nacht voor de scheiding* (*Válás Budán*). Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2006.
- MÁRAI Sándor. *Tussen nacht en dag* (*Válás Budán*). Haarlem: J.H. Gottmer & CO, 1936.
- MÁRAI Sándor. *De vermete* (*Csutora*). Amsterdam: Nederlandsche Keurboekerij, 1936.
- MÁRAI Sándor. *Vreemdelingen* (*Idegen emberek*). Amsterdam: Nederlandsche Keurboekerij, 1934.
- MOLNÁR Ferenc. *De musicerende engel* (*A zenélő angyal*). Amsterdam: De steenuil, 1934.
- SZÉKELY László. *Rimboe* (*Rimbu*). Amsterdam: Wereldvenster, 1949.
- VASZARY Gábor. *Monpti* (*Monpti*). Amsterdam: Elsevier, 1936.
- ZILAHY Lajos. *Wat meedreef met den stroom* (*Valámit visz a víz*). Den Haag: Zuid-Hollandsche Uitgevers, [1939].

Székely László elbeszélései és zsurnalisztikai írásai

- SZÉKELY László. „Az »Annahat« ültetvény története”. *Debreczeni Újság*, 1932. augusztus 14., 10–12.
- SZÉKELY László. „Asszonyok a maláj szigeteken”. *Ünnep* 2, 1. sz. (1935): 34–35.
- SZÉKELY László. „Chaw A Hjong karrierje”. *Pesti Napló*, 1937. november 7., 35–36.
- SZÉKELY László. „Christoffel kapitány”. *A Földgömb* 4, 1. sz. (1933): 21–24.
- SZÉKELY László. „Csendélet Dél-Bantamban”. *A Földgömb* 2, 2. sz. (1931): 60–64.
- SZÉKELY László. „Der Ungar, Kapitän Christoffel”. *Pester Lloyd*, 1931. április 21., 1.
- SZÉKELY László. „Ember a maláj szigetek rengetegeiben”. *A Földgömb* 8, 7. sz. (1937): 241–250.
- SZÉKELY László. „A feléledt krokodilus”. *A Földgömb* 2, 7. sz. (1931): 247–251.
- SZÉKELY László. „A gumi pályafutása”. *Magyar Nemzet*, 1942. április 11., 9.
- SZÉKELY László. „Holland-India a múlt háborúban”. *Magyar Nemzet*, 1942. május 6., 9.
- SZÉKELY László. „Karácsony egy szumátrai őserdei telepen”. *Ünnep* 1 (1934): 12–13.
- SZÉKELY László. „A kuli”. *Ünnep* 2, 6. sz. (1935): 19–21.
- SZÉKELY László. „A lehetetlenségek országa”. *Tükör* 2, 12. sz. (1934): 31–33.
- SZÉKELY László. „A mocsártól az aszfaltig”. *A Földgömb* 5, 2. sz. (1934): 52–60.
- SZÉKELY László. „Nils”. *Pesti Napló*, 1938. április 10., 31.
- SZÉKELY László. „Őserdei intermezzo”. *Tükör* 6, 3. sz. (1938): 218–220.
- SZÉKELY László. „Az őserdő sötétjében”. *A Földgömb* 5, 8. sz. (1934): 297–305.
- SZÉKELY László. „Pálmák, őserdők, ámokfutók”. *Tükör* 10, 5. sz. (1942): 218–222.
- SZÉKELY László. „Ruki apó szerencséje”. *A Földgömb* 2, 3. sz. (1931): 92–97.
- SZÉKELY László. „Sziám katasztrófái”. *Magyar Nemzet*, 1942. május 30., 4.
- SZÉKELY László. „Szumátrai karácsony”. *Ünnep* 1 (1934): 43–44.
- SZÉKELY László. „Szumátrai románc”. *Új idők* 44, 10. sz. (1938): 346–349.
- SZÉKELY László. „Tizenhét év az egyenlítő alatt”. *A Földgömb* 3, 2. sz. (1932): 62–66.
- SZÉKELY László. „Van den Brink első és utolsó elefántvadászata”. *A Földgömb* 3, 1. sz. (1932): 36–39.

HÁNY ÉLETE VAN EGY MACSKÁNAK?

*Annie M. G. Schmidt Macskák társasága című
regényének magyarországi fogadtatása¹*

BEVEZETÉS: PRODUKTÍV RECEPCIÓ

„Az adaptációk annyira szerves részei a nyugati kultúrának, hogy igazolni látszanak Walter Benjamin meglátását, miszerint »a történetmesélés mindig a történetek elisméltetésének művészete«”², írja Linda Hutcheon kanadai irodalomtudós *A Theory of Adaptation* [Adaptációelmélet] című műve elején.³ Hutcheon szerint az adaptációk népszerűségének oka a „kulturális újrahasznosítás posztmodern korában”⁴ erőteljes intertextuális jellegükben keresendő. Az intertextualitás ezen explicit formája, amely révén „egy egyedi szöveg kapcsolódik más szövegekhez, és e kapcsolat meghatározza a jelentését”⁵, nemcsak az adaptációk központi vonása, hanem a fordításoké is. Octavio Paz úgy vélekedik, hogy minden szöveg a „fordítás fordításának a fordítása”.⁶

¹ Ennek a tanulmánynak egy korábbi verziója eredetileg hollandul jelent meg a következő kötetben: VESZTERGOM Janina, „Hoeveel levens heeft een kat? De Hongaarse adaptatie(s) van Annie M.G. Schmidts *Minoes*”, in *Minoes, Minnie, Minu en andere katse streken. De internationale receptie van Annie M.G. Schmidts Minoes*, red. Jan Van COILLIE en Irena Barbara KALLA, 123–150 (Gent: Academia Press, 2017).

² Az Annie M. G. Schmidt regényéből származó idézetek kivételével a tanulmányban előforduló idézeteket Tálasi Zsófia fordította.

³ Linda HUTCHEON, *A theory of adaptation* (London; New York: Routledge, 2006), 2.

⁴ HUTCHEON, *A theory...*, 3.

⁵ Kiene Brillenburg WURTH en Ann RIGNEY, *Het leven van teksten: Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 100.

⁶ Az idézet innen származik: Belén GONZÁLEZ-CASCALLANA, „Translating cultural intertextuality in children’s literature” in *Children’s literature in translation: Challenges and strategies*, eds. Jan Van COILLIE and Walter P. VERSCHUEREN, 97–110 (London; New York: Routledge, 2006), 99.

1. kép. Annie M. G. Schmidt (1984.
Marcel Antonisse fotója. Nationaal Archief)

Jelen írás azokat a közvetlenül a szöveggel összefüggésbe hozható tényezőket vizsgálja, amelyek magyarázatul szolgálhatnak Annie M. G. Schmidt (1911–1995) *Macskák társasága* (*Minoes*, 1970) című ifjúsági regényének magyarországi népszerűségére. A tanulmány elsősorban kvalitatív jellegű: két olyan kulturális termék elemzése áll a középpontban, amelyek jó példák arra, amit Elke Brems és Sara Ramos Pinto „produktív recepció”-nak aposztrofálnak.⁷ Az egyik ilyen termék Schmidt regényének magyar fordítása, amelyet Damokos Kata készített 2001-ben, a másik pedig egy gyerekközönség számára készült magyar nyelvű színpadi

⁷ Elke BREMS and Sara Ramos PINTO, „Reception and translation”, in *Handbook of translation studies*, vol. 4, eds. Yves GAMBIER and Luc van DOORSLAER, 142–147 (Amsterdam; Philadelphia, Pa.: John Benjamins, 2013), 144.

adaptáció, amelyet Novák János rendezésében mutattak be 2006-ban a budapesti Kolibri Gyermek- és Ifjúsági Színházban.

Tanulmányom első részében az eredeti művet (*Minoes*) és annak magyar fordítását hasonlítom össze. A holland forrásnyelvi és a magyar célnyelvi szöveg összehasonlító elemzése során használt megközelítési mód alapját a gyermekirodalomra alkalmazott fordításelmélet képezi. Írásom fókuszában a fordítás mikroszintjén található elemek vizsgálata áll, olyanoké, mint például a személy- és macskanevek vagy a kulturális utalások.

A holland ifjúsági regény és magyar fordításának összehasonlító elemzése után Annie M. G. Smidt *Minoes*ának színházi adaptációját veszem górcső alá. Vizsgálódásom alapját Hutcheon adaptációelmélete képezi. Ennek megfelelően tanulmányozom mind a verbális, mind a zenei, mind pedig a vizuális reprezentációt, amelyek a színpadi feldolgozás esetében alapvető szerepet játszanak a jelentésalkotás során.

MINOES MACSKÁK TÁRSASÁGÁBAN: A MAGYAR FORDÍTÁS

A *Minoes* magyar fordítása *Macskák társasága* címmel az Andersen-díjas írók sorozatban 2001-ben jelent meg először az Animus Kiadó gondozásában, és eddig összesen három kiadást és két utánnyomást élt meg.⁸ A holland regényt Damokos Kata ültette át magyarra, aki a nyolcvanas és kilencvenes években többek között Thea Beckman holland író nő gyerek- és ifjúsági könyveit fordította magyarra.

Személy- és macskanevek a *Minoes* magyar fordításában

„A nevek szentek és sérthetetlenek, de nem gyerek-könyvek esetében” – írja Jan van Coillie,⁹ aki funkcionális szempontból taglalja a gyerek-könyvekben előforduló nevek fordítását. Van Coillie tíz fordítási stratégiát különböztet meg a személynevek vonatkozásában, és azt vizsgálja, hogy ezek a stratégiák hogyan képesek

⁸ KUKUCSKA Zsófia személyes írásbeli közlése (2015. január 15.).

⁹ Jan van COILLIE, „Vertalen voor kinderen: Hoe anders?”, *Literatuur zonder leeftijd* 19, 67. sz. (2005): 16–39, 19.

a célnyelvi szövegben befolyásolni a nevek funkcióját. A „funkció”-t Van Coillie „lehetséges hatás”-ként definiálja, amelyet különválaszt a szerző szándékától és az olvasók elvárásától: „A »funkció« nem feltétlenül esik egybe kizárólagosan az olvasóra gyakorolt aktuális hatással, sem pedig a szerző (vagy fordító) szándékával. Mivel a funkciókat mindig a szövegbeli elemek adják, ezért az implikált szerző, olvasó vagy fordító szintjén fejtik ki a hatásukat: ezek, mint olyanok, a kutatók konstrukciói.”¹⁰ Van Coillie értelmezésében a nevek – a referenciális funkción kívül – még hat másik funkciót tölthetnek be, ezek pedig az informatív, a formatív, az emocionális, a kreatív, a szórakoztató, valamint az esztétikai funkció.

Damokos Kata fordító a *Minoes* magyar fordításánál többféle fordítási stratégiát is alkalmazott. Ezek szolgálnak alapul a kategóriákhoz, amelyeket a főszereplők nevének elemzésére állítottam fel, és ezek adnak keretet a nevek által betöltött funkció(k)ra irányuló vizsgálódásaimhoz is mind a holland forrásnyelvi, mind pedig a magyar célnyelvi szöveg vonatkozásában – szem előtt tartva a lehetséges etiolódásokat. Az elemzés összefoglalását a 1-es táblázatban találjuk.

Az első kategóriába azok a tulajdonnevek tartoznak, amelyek változtatás nélkül kerültek át a magyar fordításba. A következő nevek szerepelnek ebben a csoportban: Tibbe, Schuld doktor, Mars, Ellemeet, Ellemeet asszony, Van Dam, Van Damné, Willem, Karlos és Bibi.

Elsőként vegyük szemügyre a Tibbe nevet. A referenciális funkción túl informatív funkciót is tulajdoníthatunk ennek a névnek, azaz a holland (gyermek) olvasó részéről potenciális ismeretet feltételez és/vagy szeretné kibővíteni az ismereteit. A Tibbe fríz név ugyanis egy kéttövű germán eredetű név becézett alakja. „Ti” a név első fele, a „Diet-”, „Dit-”, „Thiad-”, „Thid-”, „Tiad-”, „Tid-”, „Tied-”, „Tiet-” eltorzulása, ami „nép”-et jelent. „Be”, a név második fele, a „-bald”, „-bold” („bátor”, „merész”), „-bert” vagy „-pert” („ragyogó”) eltorzult alakja. Így áll össze a Tibbe név mai jelentése: „a nép bátor fia” vagy „kiragyog a népből”¹¹. Bár a történet elején úgy tűnik, hogy a név jelentése nem jellemző a viselőjére, a könyv vége felé azonban kiderül, hogy Tibbe időközben javarészt levetkőzte a bátortalanságát, és végre „olyan cikket” ír, „amiben van valami újság” (7).¹²

¹⁰ Jan van COILLIE, „Character names in translation: A functional approach”, in *Children's literature in translation: Challenges and Strategies*, eds. Jan van COILLIE and W. P. VERSCHUEREN, 123–139 (London/New York: Routledge, 2006), 123.

¹¹ Dries van den AKKER, *Tibbe* (é. n.), hozzáférés: 2015.01.20. <http://www.heiligen.net/namean/T/TIBBE.php>.

¹² A zárójelbe tett oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: Annie M. G. SCHMIDT, *Macskák társasága*, ford. Damokos Kata (Budapest: Animus, 2016).

1. táblázat. A személy- és macskanevek fordítása, valamint az általuk betöltött funkciók a holland forrásnyelvi, illetve a magyar célnyelvi szövegben.

Fordítási stratégia	Forrásnyelvi szöveg	Célnyelvi szöveg	Funkció (forrásnyelvi szöveg)	Funkció (célnyelvi szöveg)
le nem fordítás, reprodukálás, másolás	Tibbe	Tibbe	informatív	Ø
	dokter Schuld	Schuld doktor	informatív	Ø
	Mars	Mars	informatív, emocionális	informatív; emocionális
	Ellemeet	Ellemeet	formatív, emocionális	formatív, emocionális
	mevrouw Ellemeet	Ellemeet asszony	formatív, emocionális	formatív, emocionális
	Van Dam	Van Dam	informatív, formatív	Ø
	mevrouw Van Dam	Van Damné	informatív, formatív	Ø
	Willem	Willem	informatív, formatív	Ø
	Karlos	Karlos	Ø	Ø
	Bibi	Bibi	szórakoztató, esztétikai	szórakoztató, esztétikai
le nem fordítás kiegészítő magyarázattal	meneer Smit	Smit tanító úr	informatív	informatív
fonetikai vagy morfológiai adaptá- ció a célnyelvhez	Minoes Monopoolkat	Minna Monopol [Szálloda- macska]	emocionális informatív, szórakoztató	emocionális, informatív, informatív, szórakoztató
(különös konnota- cióval rendelkező nevek) fordítás(a)	Bakkerskat	Pékmacska	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Deodorantkat	Dezodormacska	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Dokterspoes Annelieze	Annelieze, Orvos- macska	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Gemeentepoes	Önkormányzati Macska	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Kerkpoes Eukeme- entje	[Ø/omschrijving] Ökumenika	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Pompkat	Kutasmacska	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Redactiekat	Szerkesztőségi Macska	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Schoolkat	Iskolamacska	informatív, szórakoztató	informatív, szórakoztató
	Fluf	Bolyhos	informatív, emocionális	informatív, emocionális
	Schele Simon	Kancsal Simon	informatív, szórakoztató, esztétikai	informatív, szórakoztató
más vagy kiegészítő konnotációval rendelkező névvel történő helyettesítés	Jakkepoes	Loncsos	kreatív	informatív
	tante Moortje	Mici néni	informatív, emocionális	emocionális

A tizenharmadik fejezet címe külön is kihangsúlyozza ezt az átalakulást: „Tibbe ír!” (115). Ez arra enged következtetni, hogy Schmidt félig ironikus választása tudatosan esett a Tibbe névre, jóllehet a név jelentése az átlag gyermekolvasóban valószínűleg nemigen tudatosul. A holland nyelvű szöveggel ellentétben a fríz eredetű Tibbe név a magyar fordításban elveszíti az informatív funkcióját: a név csupán referenciális jelentéssel bír.

Ahogy a férfi főszereplő neve is, úgy a doktor Schuld név is informatív funkciót tölt be a forrásszövegben. A „schuld” holland szó hibát, vétességet, bűnösséget, adóságot jelent, tehát olyan jelentéssel bír, amely a büntudatra való asszociáció révén jelen kontextusban a név viselőjének a foglalkozására utal. Bár maga a szó egyetlen egyszer sem szerepel a könyvben, mégis egyértelmű, hogy doktor Schuld pszichológus, vagyis „beszélgetős orvos”, akihez „akkor fordul az ember, ha nehézségei vannak” (77). A magyar nyelvű szövegben nincs lefordítva a név – meghagyták „Schuld doktor”-nak –, ezért a célnyelvi szövegben teljesen elveszíti az informatív funkcióját. Ahogy Van Coillie felhívja rá a figyelmet: „A funkcionalitásban való eltérés akkor a legnagyobb, ha a fordító speciális konnotációval rendelkező neveket [...] hagy lefordíthatlanul. Ha a név egy jellemvonásra vagy az adott személy foglalkozására utal (ahogyan ez gyermekkönyvek esetében gyakran előfordul), az olvasó elméjében felidéződő kép különböző lesz, és előfordulhat, hogy a név nem ugyanazt a [...] hatást gyakorolja.”¹³

Ellemeet kutyájának neve, Mars az informatív funkció mellett emocionális funkcióval is bír. Az előző két névvel, Tibbével és Schulddal ellentétben a Mars név funkciói a magyar fordításban is megőrződnek. A római hadistenre való asszociáció révén mind a forrás-, mind a célnyelvi szövegben kifejezi a kutya harcias természetét. Ezen informatív funkción túl, amely a (gyermek)olvasó részéről előismeretet feltételez, emocionális funkciót is betölt a kutya neve: az olvasó érzelmeit mozgatja meg. A forrás- és a célnyelvi szövegben is annak köszönhetően jön létre ez a funkció, hogy a „mars” szó indulatszóként is használható. Ez a „marcheren” („menetel”, „masíroz”) igéből levezethető felkiáltás katonai parancs a hollandban, ami erősíti a kutya karaktere és a római hadisten jelleme közötti hasonlóságot. A katonai jelentésen kívül a „mars” szót a magyarban gyerekek szokták mondani a „tűnés!”, „takarodj!” enyhébb szinonimájaként. Noha a magyar fordítás megtartja a Mars név eredeti funkcióit, a Damokos által választott fordítási stratégiának van egy vicces vetülete is, amit főleg a felnőtt olvasók értékelnek. Ez a humoros hatás akkor jön létre, amikor a Mars szót

¹³ COILLIE, „Character names...”, 123–139, 125.

olyan mondatszerkezetekben használják, mint például: „Ide, Mars! – hívták a kutyát. – Mars, ide hozzám!” (9). A tartalmilag ellentmondásos mondatot intertextuális utalásnak is felfoghatjuk arra a megoldásra, amelyet Hársing Lajos magyar szinkronfordító alkalmaz a *Horgász a pácban* (*Ni vu, ni connu*, 1958) című francia filmben: Louis de Funès a következő szavakkal hívja a kutyáját: „Gyere ide, Takarodj!”¹⁴

Ahogy a kutya neve, úgy a gazdájának a neve, az Ellemeet is (sőt, kiterjesztve Ellemeet asszonyé is) két különböző funkciót tölt be egyszerre: emocionálisat és formatívát. Ez utóbbi funkció, amely normákkal és értékekkel szembesíti a gyerekolvasót, leginkább a név emocionális konnotációja révén jön létre. Bár Ellemeet egy kis falu neve a holland Zeeland tartományban, nagyon valószínűtlen, hogy az átlag holland (gyermek)olvasó ismeri ezt a földrajzi nevet. Sokkal valószínűbb, hogy a név első tagjának hangzásának köszönhetően, amely az olvasó mentális lexikonjában olyan szavakat aktivál, mint az „ellende” (nyomor[úság], baj), „ellendeling” (hitvány/nyomorult alak) és „ellendig” (nyomorúságos, nyomorult), emocionális hatást gyakorol az olvasóra. Ezen hatás révén azonban formatív funkciót is kap: szembesíti az olvasót a szereplő negatív jellemével. Ez a két egymással összefüggő funkció a magyar fordításban is megmarad. Az Ellemeet név itt ugyanis olyan szavakra történő asszociációnak köszönhetően éri el az emocionális hatást, mint az „ellenség”, „ellenséges” vagy az „ellenszenves”.

Az Ellemeet névvel kapcsolatban felmerült formatív funkciót megtaláljuk a meneer és mevrouw Van Dam neveknél is. Mivel Van Dam az egyik leggyakrabban előforduló családnév Hollandiában, e név hallatán a holland gyerekolvasó azonnal az átlag holland polgárra asszociál. A formatív funkció mellett, amely Van Damék társadalmi helyzetét és életstílusát vetíti elénk, informatív funkciót is betölt ez a név. Mivel a „dam” holland szó „gát”-at jelent, és egy gát hídként is funkcionálhat, szimbolikus töltetet is tulajdoníthatunk ennek a névnek: Van Damék háza köti össze az emberek földi világát a macskák világával a tetőn. A magyar fordításban a Van Dam név elveszíti mind a formatív, mind pedig az informatív funkcióját, így tehát csakis referenciális funkciója van.

Efféle funkcióvesztést láthatunk a Willem név reprodukív fordításában is. Az Ellemeet gyarában dolgozó fiú neve az egyik leggyakrabban előforduló keresztnév Hollandiában, gyakorta asszociálnak róla a hollandok nemzeti hősökre, Willem van Oranijére, azaz Orániai Vilmosra. Ennek az asszociációnak köszönhetően

¹⁴ *Horgász a pácban* (*Ni vu, ni connu*), rend. Yves ROBERT, ford. HÁRSING Lajos (1958, Frankrijk: Champs-Élysées Production). Film.

informatív funkcióhoz jut ez név: arra a nehéz helyzetre utal, amibe a konyhás fiú keveredik: Willem egyfelől igyekszik hűséges maradni a főnökéhez, másfelől hűnek lenni a lelkiismeretéhez, amely előírja számára, hogy mindig igazat mondjon, és ezáltal Killendoorn város népét szolgálja. Mivel a magyar gyermekolvasó nem ismeri a Willem van Oranje nevet, ezért a konyhásfiú neve elveszíti informatív funkcióját a magyar fordításban.

A Bibi névben más funkciók kombinálódnak, mint a Willem névben, ezek pedig a szórakoztató és az esztétikai funkció. Mindkettő a „bi” szótag kettőzött használata révén jön létre. Mivel a név a magyar nyelvben ugyanazt a fonetikai hatást kelti, mint a holland forrásnyelvi szövegben, a Bibi név eredeti két funkciója Damokos fordításában is megmarad.

A második kategória középpontjában a magyar fordításban betű szerint átültetett nevek állnak, pontosabban voltaképpen csak Tibbe korábbi tanítójának, meneer Smitnek a neve tartozik ebbe a kategóriába. A kovácsmesterségre történő asszociációnak köszönhetően, amely foglalkozást a „smid” szóval jelölnek a hollandban, ez a név informatív funkciót tölt be a forrásnyelvi szövegben, és utalhat a tanárok fáradozására, amivel a diákság okítása jár. Tekintve, hogy a név változatlanul került át a magyar fordításba, ez az informatív funkció elvész. Itt azonban a név mindig kiegészül meneer Smit foglalkozásának megjelölésével, azaz a magyar szövegben „Smit tanító úr”-ként szerepel. Csakhogy ennek a stratégiának az alkalmazása ebben az esetben nem a fordító választása, hanem a magyar nyelv pragmatikus konvenciói teszik szükségessé. A magyarban a tanár nevéhez hozzá szokás tenni mind a nemét, mind pedig a pozícióját. Így meneer Smit neve végül is a magyar fordításban is informatív funkcióhoz jut.

A stratégiát, amelyet Damokos a harmadik kategória nevei esetében használ, a célnyelvhez történő fonetikai vagy morfológiai adaptáció, hozzáigazítás jellemzi. Két név található ebben a kategóriában: Minoes és Monopoolkat.

A főszereplő neve fontos szerepet játszik a gyerekkönyvekben, mert a gyerekek leginkább ezzel a szereplővel azonosulnak. Ezért a funkcionális ekvivalencia itt nagyon fontos annak érdekében, hogy a név hasonlóan tudjon funkcionálni a célnyelvben, mint a forrásnyelvben. A Minoes név hangzása révén emocionális funkciót tölt be a holland szövegben. Kontextuálisan az is erősíti ezt az érzelmi töltetet, hogy rímel a holland „poes” (cica) szóra. Hogy a főszereplő neve képes legyen ugyanazt a funkciót betölteni, morfológiailag hozzá kell igazítani, adaptálni kell a magyar célnyelvi szöveghez. Fontos megjegyezni, hogy egy esetleges kizárólagosan fonetikai adaptáció több szempontból is interpretációs problémához vezethetett volna. Ha a magyar gyerekolvasó a magyar írásmódhoz igazított

Minusz szót olvassa, bináris rendszerben kényszerül gondolkodni. Mivel van egy negatív pólus, feltételezne egy pozitív pólust, „plusz”-t. Ráadásul a név fonetikai adaptációja zavart is okozna, mert a latin eredetű „-us” végű személynevek kizárólag férfinevek. Tekintve, hogy az „u” magánhangzó [y] és az „oe” [u] kiejtése különbözik, Minoes neme a holland gyerekolvasó számára azonnal egyértelmű. Elképzelhető, hogy a fordító azért választotta a Minna alakot, hogy elkerülje a kavarodást. Az „-a” végződés a főszereplő nőnemű voltára utal. A morfológiai adaptációnak köszönhetően ez a név a magyar szövegben ugyanazt az emocionális funkciót tudja betölteni, mint a Minoes név a holland forrásnyelvi szövegben. A tejet és tejtermékeket gyártó magyar Minna cégre történő asszociáció révén a Minna név a magyar célnyelvi szövegben informatív funkcióhoz is jut.

A Monopoolkat név – a főszereplő nevével ellentétben – fonetikai adaptáción megy keresztül a téves kiejtés elkerülése érdekében: a magyar szövegben „Monopol”-nak írják. A fonetikai adaptáción túl a fordításból konzekvensen kimarad a Monopoolkat név második tagja, a „kat” (macska) szó, és a név a célnyelvi szövegben csakis a fentebb említett első taggal szerepel. A fordító ezt a kihagyást a macska körülírásával igyekezett kompenzálni, mégpedig úgy, hogy a magyar fordításban egy alternatív tulajdonnevet is használ a Monopol névre: „Szállodamacska”. A „Monopol, a Szállodamacska” alternatív elnevezés olyan összetett szókapcsolat, ahol az első tag a macska nevére utal, a második tag pedig arra a kereskedelmi épületre asszociál, amelynek birtokában megnyerhetjük a világ egyik legismertebb társasjátékát. Ennek a macskának a neve – a „monopólium” szóra és a Monopoly társasjátékra történő asszociáció révén – mind a forrás-, mind pedig a célnyelvi szövegben informatív funkcióval bír: viselőjének a macskatársadalomban betöltött előkelő pozíciójára utal. Továbbá az informatív funkció mellett szórakoztató funkcióval is rendelkezik, amely képes megnevettetni az olvasót.

A negyedik kategória neveit a Monopoolkat nevében megfigyelhető informatív és szórakoztató funkció kombinációja jellemzi. Ezek a konnotációval rendelkező nevek szó szerinti fordításban szerepelnek a magyar szövegben, így megmarad az eredeti funkciójuk. Van Coillie erre hívja fel a figyelmet egy korábbi tanulmányában, amikor azt mondja: „Különös konnotációjú nevek esetében általános gyakorlat ennek a konnotációnak a reprodukálása a célnyelvben [...]. Ilyenkor megőrződnek a funkciók: a nevek elvben megtartják ugyanazt a denotatív és konnotatív jelentést; ugyanazt a képet idézik fel, és céljuk, hogy ugyanazt a humoros vagy emocionális hatást keltsék.”¹⁵

¹⁵ COILLIE, „Character names...”, 127–128.

A következő nevek szerepelnek szó szerinti fordításban a magyar célnyelvi szövegben: Bakkerskat – Pékmacska, Deodorantkat – Dezodormacska, Dokterspoes Annelieze – Annelieze Orvosmacska, Gemeentepoes – Önkormányzati Macska, Kerkpoes Eukemeentje – Ökumenika, Pompkat – Kutasmacska, Redactiekat – Szerkesztőségi Macska, Schoolkat – Iskolamacska, Fluf – Bolyhos és Schele Simon – Kancsal Simon.

A legtöbb macskanév első tagja a társadalmi pozícióra is és a macska-sajtószolgáltatásban betöltött szerepre is utal. A Kerkpoes név magyar fordítása különleges eset ebből a szempontból. A Kerkpoes összetett nevet az Eukemeentje kiegészítő megnevezéseként használják a holland forrásnyelvi szövegben, azaz ez a név mindig együtt fordul elő az önállóan is használt Eukemeentje tulajdonnévvel. Ezzel szemben a Kerkpoesnak megfelelő összetett név („Templommacska”) a magyar fordításból konzekvensen kimarad, ahogy az alábbi példák is mutatják:

„*De Kerkpoes Eukemeentje* kreeg een lel en schoot krijSEND de kerk in, de andere verdwenen her en der, als een zwerm weggespoten horzels.”¹⁶

„*Ökumenika* kapott egyet, és nyervogva berohant a templomba, a többiek meg úgy eltűntek, mint egy csapat bögöly, ha vizet spriccelnek rájuk.” (128, a szerző kiemelése, V. J.)

„Hierop kon men zien hoe meneer Ellemeet bezig was *de Kerkpoes Eukemeentje* te slaan met een hondenzweep. Hij had er veel genoeg in, dat kon men duidelijk zien.”¹⁷

„Ezen azt lehetett látni, amint Ellemeet úr kutyakorbáccsal veri *Ökumenikát*, mégpedig élvezettel.” (134, a szerző kiemelése, V. J.)

A Kerkpoes név kihagyását olykor körülírással kompenzálja a fordító. Az alábbi példákban az Eukemeentje nevet és annak magyar fordítását, Ökumenikát kurziváltam, a Kerkpoes nevet és annak parafrázáló, magyarázó helyettesítését pedig kiemeltem.

„Het was een dochter van de Jakkepoes die met dit bericht was aangekomen. Het was **de Kerkpoes Eukemeentje** geweest.”¹⁸

„Ezt a hírt Loncsos egyik lánya hozta, *Ökumenika*, a lelkész macskája.” (34, a szerző kiemelése, V. J.)

¹⁶ Annie M. G. SCHMIDT, *Minoes* (Amsterdam; Antwerpen: Querido, 2013), 118 (a szerző kiemelése).

¹⁷ SCHMIDT, *Minoes*, 125 (a szerző kiemelése, V. J.).

¹⁸ Uo. 34 (a szerző kiemelése, V. J.).

„*Eukemeentje* was zo wild van vreugde dat ze rauw begon te krijsen, een tikje ongepast voor een **Kerkpoes**.”¹⁹

„*Ökumenika* annyira megvadult az örömtől, hogy éles hangon vernyákol, ami igazán nem illendő, **ha valaki egyházi szolgálatban áll.**” (140, a szerző kiemelése, V. J.)

Kerkpoes nevének magyarázó helyettesítése esetén – ahogy a fenti idézetekből kikövetkeztethető – az eredeti tulajdonnév a magyar célnyelvi szövegben körülírassá redukálódik. Ezt tekinthetjük úgy, mint a Monopoolkat név fordításakor Damokos által használt és korábban már elemzett stratégia ellentétét, illetve annak kompenzációját.

Az Eukemeentje, Fluf és Schele Simon nevek esetében az informatív funkció – az összetett macskanevekkel ellentétben – az olvasó asszociációinak köszönhetően jön létre. Az Eukemeentje név az „oecumene” (ökumené) szóra utal, amely „az egész világot érintő egység”-et jelent. Ezt az utalást a magyar fordításban használt „Ökumenika” név esetében is megtaláljuk. Az informatív funkció mellett ez a név mind a holland forrás-, mind pedig a magyar célnyelvi szövegben szórakoztató funkcióval is bír, amelyet mindkét szövegben a kicsinyítő képző, a „-tje”, illetve a „-ka” használata idéz elő.

A Fluf név és annak magyar fordítása, a Bolyhos egyszerre két funkciót tölt be: az informatív funkció, amely érzékelteti a macska puha, gyapjas külsejét, emocionális hatást is kiválthat az olvasóból. Smit tanító úr macskájának a neve, Schele Simon a holland forrásnyelvi szövegben hármas funkciót lát el egyszerre. Az informatív hatás a „scheel” (kancsal) szóval kapcsolatban felmerülő asszociációnak köszönhetően jön létre: ez a melléknév, amely egyfajta beazonosító ragadványnévként szerepel, a számi fajtájú macskára utal, valamint arra, hogy a számi macskáknál gyakran fordul elő kancsalság. Ez az informatív funkció, amelyhez szórakoztató hatás is társul, megőrződik a név magyar fordításában, a „Kancsal Simon”-ban is. Az esztétikai funkció viszont, amely a holland forrásnyelvi szövegben az alliteráció fonetikai hatása révén alakul ki, elvész a magyar fordításban.

Az utolsó kategóriába Jakkepoes és tante Moortje tartozik. A macskanevek itt olyan nevekkel helyettesítődnek a magyar szövegben, amelyek más vagy kiegészítő konnotációval rendelkeznek. Mivel Jakkepoes Schmidt saját kitalációja, ezért elsősorban kreatív funkciót tölt be; serkenti a holland (gyermek)olvasó képzelőerejét. Ezt a kreatív hatást a név első része váltja ki, amelyről az olvasó a „jakkeren” (száguld, robog) igére vagy a „jakkés” indulatszóra asszociálhat, amit akkor

¹⁹ SCHMIDT, *Minoes*, 30 (a szerző kiemelése, V. J.).

mondanak a hollandok, ha valami gusztustalan vagy kellemetlen. Az asszociációk jogosságát igazolja a kóbor macska jellemzése, aki „annyit grasszál a városban”: „Loncsost azért hívták Loncsosnak, mert koszos és tépett volt, a mancsai sárosak, a farka meg vékony és foszlott. A bal füléből kiharaptak egy darabot” (17, 29). Míg Jakkepoes gondozatlan külsejét a macska holland neve csupán sugallja, addig annak magyar fordítása, a Loncsos explicite ki is fejezi. Mivel „loncsos” létező magyar szó, amely „piszkos”-t, „koszos”-t jelent, a fordításban elveszíti a név az eredeti kreatív funkcióját, és informatív funkciót kap.

A tante Moortje név a forrásnyelvi szövegben kettős funkcióval bír. Az emocionális hatás mellett, amely mind a „tante” ((nagy)néni), mind pedig a „-tje” kicsinyítő képző révén kialakulhat, informatív funkcióval is rendelkezik. Ez utóbbi funkció a „Moor” („mór”, „szerecsen”) szóra történő asszociációnak köszönhetően jön létre, amely a macska fekete színére utal. A forrásnyelvi szövegtől eltérően a „Mici néni” névnek a magyar fordításban csak emocionális funkciója van. A Mici nevet, amely az egyik leggyakoribb macskanév a magyarban, becéző női névként is használják, és az ezáltal keletkező emocionális hatást a „néni” szó hozzátétele is erősíti.

Kulturális utalások a *Minoes* magyar fordításában

A „cultural context adaptation” (kulturális kontextus-adaptáció) kifejezés (Klingberg, 1986) azokra a változtatásokra utal, amelyek révén a fordítási folyamat során a forrásnyelvi szöveget hozzáigazítják a célnyelvi közönség referenciakeretéhez.²⁰ Mivel a fordításokban mind interlingvális, mind pedig interkulturális transzferek (átvitelek) előfordulnak, ezért a kulturális referenciák átalakítását – még ha különböző mértékben is –, de minden fordított szövegben megfigyelhetjük. Tekintve, hogy a gyermekirodalomra aszimmetrikus kommunikáció jellemző, a kulturális kontextus adaptálása sokkal gyakoribb a gyermekkönyvek fordításában, mint a felnőtteknek szóló könyvek esetében.²¹ A gyermekirodalmi alkotások létrehozásakor, ahogyan Klingberg is kifejti, „különösen odafigyelnek a megcélzott olvasóközönség feltételezett érdeklődési körére, igényeire, reakcióira, ismereteire,

²⁰ Ld. Emer O’SULLIVAN, *Comparative children’s literature*, trans. Anthea BELL (London; New York: Routledge, 2005), 80.

²¹ COILLIE, „Vertalen voor...”, 16.

olvasási képességére stb.”²². Mivel a forrásnyelvi szöveg olvasóközönsége kulturális kontextusok tekintetében eltér a célnyelvi szövegtől, ezért a fordító a kulturális ismeretekbeli szakadék áthidalása érdekében különböző fordítási stratégiák alkalmazására kényszerül.²³

Az egyik ilyen stratégia az úgynevezett egzotizálás, amikor is az idegen (vagy legalábbis a célnyelvi kultúra számára szokatlan) forrásnyelvi kultúrából származó elemeket szó szerint ültetik át a fordításba.²⁴ Minthogy a *Minoes*-ban alig találunk olyan kulturális referenciát, amely megnehezítené az átlag magyar gyermekolvasó olvasási folyamatát, így az egész fordításra jellemző ennek a stratégiának a használata: a „haring” szót „hering”-nek fordítják, nem pedig „kolbász”-nak. Minoes (Minna) egy „heringesbódé”-nál („haringstalletje”) veszi meg a kedvenc ételét, nem pedig egy „talponálló”-nál, a jellegzetesen magyar hentesbódénál, ahol már kora reggel meleg és kiadós hústeleket fogyaszthatunk állva. Ennek megfelelően az újságíró Tibbe mentolos cukorkát („pepermunt”-öt) szopogat előszeretettel azért, hogy megjöjjön a munkakedve, nem pedig „tejkaramellát”. Még a guldent, az euró bevezetése előtti holland pénznemet is meghagyták guldennek a magyar fordításban.

Az egzotizáló fordítási stratégia használatát két szempont magyarázhatja: egyrészt a fordító igyekszik olyan hű maradni a forrásnyelvi szöveghez, amennyire csak lehetséges, másrészt törekszik arra is, hogy interkulturális közvetítői szerepet töltsön be, tehát egyik fő céljának tekinti a kulturális ismeretek terjesztését. Van Coillie szavaival élve: „Azok a fordítók, akik az idegen elem megtartása mellett döntenek, gyakran az eredeti szöveg iránti tiszteletből teszik, illetve azzal a szándékkal, hogy egy idegen kultúrával ismertessék meg a gyerekeket, akik ezáltal gyarapodnak.”²⁵ Az imént említett pedagógiai cél az egzotizálás mellett egy másik stratégia használata révén is realizálódik: ez az úgynevezett explikáló (magyarázó) stratégia, amely esetében magyarázással vagy körülírással világítják meg az idegen fogalmat.²⁶ A macska-sajtószolgálat leggyengébb láncszeme a Schoolkat (Iskolamacska), aki, mivel folyton a történelemórakon ül az iskolában, a jelenre

²² Az idézet innen származik: Cecilia ALVSTAD, „Children’s literature and translation”, in *Handbook of translation studies*, vol. 1, eds. Yves Gambier and Luc van Doorslaer, 22–27 (Amsterdam; Philadelphia Pa.: John Benjamins, 2010), 22.

²³ ALVSTAD, „Children’s...”, 22.

²⁴ Vanessa JOOSEN en Katrien VLOEBERGHs, *Uitgelezen jeugdliteratuur: Een ontmoeting met traditie en vernieuwing* (Leuven: LannooCampus, 2008), 225.

²⁵ Jan van COILLIE, *Leesbeesten en boekenfeesten: Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* (Leuven: Davidsfonds, 2007), 39.

²⁶ Ld. JOOSEN en VLOEBERGHs, *Uitgelezen...*, 225.

vonatkozó információk helyett csakis a holland történelemből vett adatokat közöl. Azokat az információit, amelyek a magyar gyermekolvasó számára érthetetlenek, a fordító lábjegyzetekben magyarázza el (lásd 2. táblázat). Igaz, hogy a lábjegyzetek általában edukációs célokat szolgálnak, de esetünkben éppúgy nem érthetők, mint az Iskolamacskának a holland történelemre tett utalásai, mert túl sok háttérismeretet vár el a célnyelvi kultúra gyermekolvasójától. Így a kulturális ismeretek átadása tekintetében a lábjegyzetek inkább akadályt jelentenek a gyerekolvasó számára, mintsem hatékony eszközt.

2. táblázat. Az Iskolamacskának a holland történelemre tett utalásainak fordítása és a fordító, Damokos Kata kiegészítő lábjegyzetei.

Forrásnyelvi szöveg	Célnyelvi szöveg	Lábjegyzet
De Zilvervloot is veroverd. Door Piet Hein. (p. 52)	Piet Hein zsákmánya lett az Ezüstflotta. (54)	1628-ban, az Antillákon foglalta el a spanyol hajókat.
De Geuzen zijn binnen de Poort [...]. (p. 57)	A protestáns lázadók győztek a tengeri csatában [...]. (61)	A spanyolok elleni függetlenségi háborúban (1568–1648).
Leiden is ontzet. (p. 103)	Leiden felszabadult. (111)	1574-ben, a spanyol uralom alól.
Dit is het beste nieuws sinds het Turfschip van Breda [...]. (p. 130)	Ez a legjobb hír [...] mióta Bredát csellel visszafoglalták a spanyolok- tól. (140)	1590-ben a támadók a megszállt városba tüzelőt szállító hajójában a tőzeg alá bújtak el.

A valóságból vett kultúrspecifikus jelenségek mellett az irreáliák világában létező macska-sajtószolgálat is különös kihívást jelent a fordító számára. Az „irrealia” kifejezéssel olyan kitalált elemeket jelölünk, amelyeket a történet fiktív világában valóságosnak ábrázolnak.²⁷ Minoes játékos kijelentése („Kattenpers... het doet me denken aan vruchtenpers”²⁸) a magyar fordításban alkalmazott megoldásra irányítja a figyelmünket. A történetben központi szerepet játszó „kattenpersdienst” kifejezés a magyar szövegben szó szerinti fordításban „Macska Sajtószolgálat”-ként szerepel (39). A „sajtó” szó, amely a holland „pers” szó magyar megfelelője újságírói médium értelemben, az ugor *saj* szóból származik, jelentése „nyom” vagy „présel”, „sajtol”. A szó eredeti jelentését megtalálhatjuk még a *gyümölcsajtoló* (hollandul „vruchtenpers”) mai magyar szóban.²⁹ Az ezek között a szavak között

²⁷ Ritva LEPPihalme, „Realia”, in *Handbook of translation studies*, vol. 2, eds. Yves GAMBIER and Luc van DOORSLAER, 126–130 (Amsterdam, Philadelphia Pa.: John Benjamins, 2011), 126.

²⁸ SCHMIDT, *Minoes*, 38.

²⁹ BENKŐ Loránd, szerk., „Sajtó”, in *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 475–476.

meglévő etimológiai rokonság révén Minoes fenti kijelentésének magyar fordítása – „Macskasajtó. Erről nekem a gyümölcsajtóló jut eszembe” (39) – ugyanazt a humoros hatást váltja ki, mint az eredeti holland mondat.

A MINOES SZÍNPADI ADAPTÁCIÓJA

A forrásnyelvi szöveghez való hűség, amelyre Annie M. G. Schmidt *Minoes*ának magyar fordítása törekszik, a magyar színpadi feldolgozásra is jellemző: „Minden adaptációnak – írja Rachel Carroll – kifejezett szándéka és célja, hogy a szöveggel való »eredeti« találkozáshoz térjen vissza; és így nézve az adaptációk talán a kulturális ismétléskényszernek a jellemző tünetei.”³⁰ Mivel a színpadi feldolgozást egyrészt intralingvális, másrészt pedig interszemiotikus transzfernek tekinthetjük, így a célnyelvi szöveghez való hűség elkerülhetetlenül transzformációkkal jár. Carroll az ismétlésnek és a variációnak ezt az adaptációkra jellemző paradox kettősségét a következőképpen fogalmazza meg: „Úgy tűnhet, hogy az adaptációk létrehozását és felhasználását átható motivációk kifejezett szándéka az ismétlés, közben pedig [...] minden »visszatérés« szükségképpen átalakulást jelent a tárgyához képest.”³¹ Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy az interlingvális és interszemiotikus adaptációs folyamat során hogyan alakul át Annie M. G. Schmidt ifjúsági regényének magyar fordítása, amely alapul szolgált a gyerekeknek szóló színpadi feldolgozás szöveggönyvéhez. Elemzésemben az adaptációnak mind az alaki, mind pedig a tartalmi aspektusát görcső alá veszem.

A *Macskák társasága* című színdarab premierje 2006. február 25-én volt a budapesti Kolibri Gyerme- és Ifjúsági Színházban, és a darab 113 előadást élt meg, mielőtt 2013. január 27-én végleg legördült volna a függöny, és egy másik „macskákról szóló darab”, a *Macska voltam Londonban* című vette volna át a helyét a színház repertoárjában.³² A zenés színjáték szöveggönyvét és a benne előforduló dalok szövegét is Fábri Péter írta. Novák János volt a rendező, valamint a zeneszerző, és a szereplők közül Megyes Melinda alakította Minnát, Szanitter Dávid pedig Tibbét. A díszletet, a jelmezeket és a macskákat megtestesítő bábokat

³⁰ Rachel CARROLL, „Introduction: Textual infidelities”, in *Adaptation in contemporary culture: Textual infidelities*, ed. R. CARROLL, 1–7 (London; New York: Continuum, 2009), 1.

³¹ CARROLL, „Introduction...”, 1.

³² NOVÁK János személyes közlése (2015. január 20.).

Orosz Klaudia készítette. Hutcheon az *A Theory of Adaptation* című művében három különböző, de egymással összefüggő szemszögből megközelítve definiálja „az adaptáció jelenségét”, mégpedig a következőképpen: „Egy felismerhető másik mű vagy művek felvállalt transzpozíciója[;] A tulajdonítás/megmentés kreatív és interpretatív tevékenysége[;] Az adaptált mű iránti kiterjedt intertextuális elköteleződés.”³³ Ahhoz, hogy a közönség egy adaptációt ténylegesen *adaptációként* éljen meg, feltételeznünk kell, hogy tudatában van az imént említett erős intertextualitásnak. Hutcheon szavait idézve: „Ha nem tudjuk, hogy amit éppen tapasztalunk, az voltaképpen adaptáció, vagy ha nem ismerjük jól azt a bizonyos művet, amit adaptál, akkor egyszerűen ugyanúgy éljük meg az adaptációt, mint bármely más művet. Ahhoz tehát, hogy adaptációként éljük meg, fel kell ismer-nünk, hogy adaptációról van szó, és tudnunk kell, melyik szöveget adaptálja, és ennek megfelelően hagyni, hogy ez utóbbi együtt rezonáljon az emlékezetünkben azzal, amit éppen tapasztalunk.”³⁴

A magyar színpadi feldolgozás esetében a könyv és a színdarab közötti kapcsolat azonnal egyértelmű a közönség számára annak köszönhetően, hogy egyezik a címük. A zenés színdarab szövegkönyve – ahogy már a *Macskák társasága* cím is jelzi – Damokos Kata irodalmi fordításán alapul.

Ezt az explicit intertextuális utalást kereskedelmi cél motiválta választásnak is tekinthetjük a feldolgozás készítői részéről, akik olyan közönséget igyekeztek odavonzani a színpadi adaptációval, amely már ismerte Schmidt könyvének magyar fordítását. Az adaptáció palimpszeszt jellege az „ismerő közönség” („knowing audience”)-hez szól,³⁵ mert az adaptált művet nem ismerő közönségtől eltérően ők meg tudják tapasztalni a színpadra vitel során alkalmazott ismétlés és variáció kettősségét. Éppen ez a kettősség az egyik oka annak, hogy az adaptációk olyan nagy népszerűségnek örvendenek. Hutcheon a következőképpen fogalmazza ezt meg: „Ez az élvezet [mármint az adaptációké, a szerző] részben [...] egyszerűen csak a variációkkal történő ismétlésből és a rituálék kényelméből fakad, amelyek kombinálódnak a meglepetés pikantériájával. A felismerés és az emlékezés az adaptáció megtapasztalásával járó élvezet (és kockázat) része; mint ahogyan a változtatás is az.”³⁶

Az adaptáció címének megválasztásakor nemcsak az eredeti művel való kapcsolat játszik fontos szerepet, hanem a célközönség életkora is. Novák János

³³ HUTCHEON, *A theory...*, 7–8.

³⁴ Uo. 120–121.

³⁵ Uo. 121.

³⁶ Uo. 4.

rendezővel és zeneszerzővel készített személyes interjúmból világossá vált, hogy azért választották ezt a címet, mert szerepel benne a „macska” szó, amelynek a gyerekközönség számára vonzó csengése van. A gyerekek, vélekedik Novák, könnyen azonosulnak olyan állatokkal, amelyekbe bele tudnak kapaszkodni, és kivetíthetik rájuk a félelmeiket.³⁷

Ennek az azonosulási folyamatnak az elősegítése azonban eltérő módokon történik Schmidt *Minoes*ának irodalmi fordításában és színpadi feldolgozásában. Hogy megértsük a különbséget, fontos, hogy áttekintsük a Hutcheon által használt „elköteleződési módokat” (modes of engagement). Hutcheon három „elköteleződési módot” különböztet meg, amelyek a feldolgozás készítőjét és a célközönséget három különböző módon vonják be a megjelentetett történetbe: ezek a módok pedig az „elmesélés” (telling), a „megmutatás” (showing) és az „interakció” (interacting).³⁸ Annie M. G. Schmidt *Minoes*át és fordítását elsősorban olvasásra vagy felolvasásra szánták, ennek megfelelően a Hutcheon által használt módok közül a „telling”-re példák, ahol legfőképp az írott szó ereje révén áll össze a jelentés.³⁹ A könyvekkel ellentétben a magyar színpadi feldolgozást Hutcheon egy másik módjára, a „showing”-ra tekinthetjük példaként, ahol vizuális és auditív eszközök segítségével történik a jelentésátvitel.⁴⁰ „A »telling«-ról a »showing«-ra való áttéréskor színpadra kell alkalmazni az előadásra szánt adaptációt: a leírást, a narrációt és a bemutatott gondolatokat beszédre, cselekvésekre, hangokra és vizuális képekre kell átkódolni. A szereplők közötti konfliktusokat és ideológiai különbségeket láthatóvá és hallhatóvá kell tenni.”⁴¹

Érdekes megfigyelni, hogy a „telling mode”-ból a „showing mode”-ra való áttérést eredményező intermodális transzfer során hogyan alakul át Damokos irodalmi fordítása a verbális, zenei és vizuális reprezentáció tekintetében.

Verbális reprezentáció a *Minoes* színpadi adaptációjában

A színpadi feldolgozások elemzésekor a vizuális elemek vizsgálata áll a középpontban. Jóllehet a színpadi adaptációkban a jelentésátvitel valóban elsősorban vizuális eszközök segítségével történik, nem szabad alábecsülni a verbális reprezentációnak

³⁷ NOVÁK János személyes közlése (2015. január 20.).

³⁸ HUTCHEON, *A theory...*, 22.

³⁹ Uo. 23.

⁴⁰ Uo. 39.

⁴¹ Uo. 40.

a jelentésalkotásban betöltött szerepét sem. Tekintve, hogy a verbális megjelenítés teljes körű elemzése a *Minoes* magyar színpadi feldolgozásában kívül esik tanulmányom keretein, elemzésemben a fordítás mikroszintjén található elemek vizsgálatára szorítkozom: a személy- és macskanevekére, valamint az Iskolamacska megjegyzéseire, amelyekhez lábjegyzetekben értelmező magyarázatok tartoznak Damokos fordításában.

A „telling mode”-ból a „showing mode”-ra való áttérést eredményező intermodális transzferrel együtt jár a forrásszöveg radikális lerövidülése. Az a szándék, hogy a színpadi adaptációban narratív lényegre törés valósuljon meg – mint ahogyan a 3. táblázatban látni fogjuk –, legegységértelműbben azoknál a macskaneveknél nyilvánul meg, amelyeknél kimarad, hogy explicite meg legyenek említve: ezeket szerkezetük alapján az [X[macska]] absztrakt formulával írhatjuk le. Ezeknek a neveknek a viselői verbális közléseik révén individualizálódnak a színpadi adaptációban. A verbális megnyilvánulások jelzik a macskáknak a macskatársadalomban betöltött társadalmi pozícióját. (Azokat a neveket, amelyek explicite elhangzanak a színpadi feldolgozásban, „+”-szal jelöltem a táblázatban. Azokat a neveket, amelyek nem hangzanak el az adaptációban, „Ø”-val jelöltem.)

Ellemeet és Ellemeet asszony neve a kimaradt macskanevek viselőitől eltérően tovább individualizálódik a színpadi adaptációban, mégpedig úgy, hogy Illamaatnak és Illamaatnének nevezik a viselőiket. Ezek a beszélő nevek az „illat” szóra történő asszociációnak köszönhetően Ellemeet társadalmi tevékenységéről tájékoztatják a gyerekközösséget.

Ellentétben a nevekkel a lábjegyzeteket mindenképpen el kell hagyni az intermodális adaptációs folyamat során. Mivel a közönség így nem tudná hová tenni az Iskolamacska által említett holland történelmi tényeket, a feldolgozás készítőinek más megoldást kellett kitalálniuk. Ezért az Iskolamacska holland történelmi adatok helyett a világtörténelemből ismert tényeket oszt meg, ahogy ezt az alábbi idézetek is mutatják:

„Ma hallottam a történelemórán, hogy Napóleont legyőzték Waterloonál!”⁴²

„Tegnap hallottam, hogy Kolumbusz arrafelé jártában felfedezte Amerikát!”⁴³

„Lindbergh átrepülte az Atlanti-óceánt!”⁴⁴

⁴² FÁBRI Péter, *Macskák társasága*, publikálatlan szöveggönyv (Budapest: Kolibri Színház, 2006), 26.

⁴³ Uo. 35.

⁴⁴ Uo. 36.

3. táblázat. A személy- és macskanevek fordítása, valamint a színpadi adaptáció szöveggönyvében szereplő névalakok.

Forrásnyelvi szöveg	Célnyelvi szöveg	Adaptáció	
		Szöveggönyv	Előadás
Tibbe	Tibbe	Tibbe	+
dokter Schuld	Schuld doktor	Dr. Schuld	+
Mars	Mars	Mars	+
Ellemeet	Ellemeet	Illamaat	+
mevrouw Ellemeet	Ellemeet asszony	Illamaatné	+
Van Dam	Van Dam	Van Damm	+
mevrouw Van Dam	Van Damné	Van Dammné	+
Willem	Willem	Willem	+
Karlos	Karlos	Ø	Ø
Bibi	Bibi	Bibi	+
meneer Smit	Smit tanító úr	Smit tanító úr	+
Minoes	Minna	Minna	+
Monopoolkat	Monopol [Szállodamacska]	Monopol	Ø
Bakkerskat	Pékmacska	Pékmacska	Ø
Deodorantkat	Dezodormacska	Dezodormacska	Ø
Dokterspoes Annelieze	Annelieze, Orvosmacska	Anneliese	+
Gemeentepoes	Önkormányzati Macska	Ø	Ø
Kerkpoes Eukemeentje	[Ø/körülírás] Ökumenika	Ökumenika	Ø
Pompkat	Kutasmacska	Kutasmacska	+
Redactiekat	Szerkesztőségi Macska	Szerkesztőségi Macska	Ø
Schoolkat	Iskolamacska	Iskolamacska	Ø
Fluf	Bolyhos	Bolyhos	+
Schele Simon	Kancsal Simon	Kancsal Simon	+
Jakkepoes	Loncsos	Loncsos	+
tante Moortje	Mici néni	Mici néni	+

„Díszkíséret! Ilyennel vonult be Caesar Rómába! Ilyennel vonulsz te is, fiam, Brutus!”⁴⁵

Novák szerint nemcsak azért volt szükséges az Iskolamacska megnyilvánulásainak efféle átalakítására, mert másképpen nem lettek volna érthetőek a magyar gyerekközönség számára, hanem azért is, mert a túl sok információ miatt elveszett volna belőlük a humor.⁴⁶

Zenei reprezentáció a *Minoes* színpadi adaptációjában

A dialógusok szintjén megnyilvánuló verbális elemeken túl, amelyek lendületet adnak a színdarabnak, és lendületben is tartják azt, a zenei elemek is alapvető fontossággal bírnak a jelentésalkotás során. Az adaptált mű radikálisan lerövidített változatában narratív töredékeként funkcionálnak a dalszövegek, amelyek különböző szereplők történeteit és érzéseit közvetítik vagy kommentálják.

A dalok narratív szerepe már a színpadi feldolgozás második jelenetében megmutatkozik, amely a fiktív holland városka, Killendoorn utcáin játszódik. Ez a dal – ahogyan a zenés színpadi előadás szöveggönyvében azonosító dalcímként használt *Esődal* jelzi – az éppen uralkodó időjárási körülményekről informálja a gyerekközönséget. Az időjárással kapcsolatos tájékoztatáson túl az elkövetkező történet háttéréről is szolgáltat információt: a kezdőmondatát („Esik,/ ilyenkor sok minden megesik”⁴⁷), amely a dal végén majdnem szó szerint megismétlődik, Novák szerint Tibbe és Minna találkozására vonatkozó flashforwardnak, azaz időbeli előretekintésnek foghatjuk fel.⁴⁸ Az *Esődal*lal ellentétben, amely a jelenetben uralkodó körülményeket érzékelteti, azok a dalok, amelyek betekintést engednek a szereplők belső világába, nemcsak a jelentésalkotásban játszanak alapvető szerepet, hanem az interpretációs folyamat elősegítésében is. Az első példa erre a Tibbe által előadott *Van egy macskám és van egy titkom* című. Ez a dal, amely egy elénekelt monológ, a gyerekközönségre összpontosít, és a titokzatos szereplő, Minna macskakisasszony titkát mutatja be. E közlés révén szimpátia alakul ki a gyerekközönségben, és így könnyebben tudnak azonosulni a férfi főszereplővel. Erre az azonosulási folyamatra rásegít a következő mondat is: „Ez itt egy macskás történet, / (de) egyszerű, mint az élet, / én eljátszom, te

⁴⁵ FÁBRI, *Macskák...*, 63.

⁴⁶ NOVÁK János személyes közlése (2015. január 20.).

⁴⁷ FÁBRI, *Macskák...*, 6.

⁴⁸ NOVÁK János személyes közlése (2015. január 20.).

megnézed, / hát szurkolj nekünk, kérlek!”⁴⁹ Tibbének ezt a mondatát, amely közvetlenül megszólítja a közönséget, és annak támogatását, valamint a bemutatott történetben való aktív részvételét is kéri, metateátrális utalásnak is tekinthetjük, amely a színpadra alkalmazott történet fiktív voltára hívja fel a gyerekközönség figyelmét.

A másik olyan zenei betét, amely valamelyik szereplő belső világával szembesíti a közönséget, az a dal, amelyet Minna énekel el a pszichológus Schuld doktor szobájában. A *Dal a kétlelkűségről* címet viselő betétdal a női főszereplőnek a macska és az ember közötti liminális helyzetével kapcsolatos belső félelmeit, kétségeit és bizonytalanságait érzékelteti. Minna összezavaró ráeszmélése, hogy ő „egyszerre két lény” (81), nemcsak a dal szövegében nyilvánul meg, amely sorra veszi Minna ellentmondásos belső vágyait, hanem a zene dallamában is, amely visszaadja a dal introspektív voltát.

Tibbe és Minna dalai mellett, amelyek az önreflexió emocionális pillanatait fejezik ki, két olyan dal van a színpadi adaptációban, amely a bemutatott történet narratív csúcspontjait fogalmazza meg. Az első csúcspont abban a jelenetben érkezik el, amelyben Smit tanító úr előadást tart a macskákról, és fény derül Illamaat (Ellemeet) stiklijaire. A macskák kórusa által a jelenet végén előadott dalt, ahogy a címe (*Dal a győzelemről*) is jelzi, felfoghatjuk a macska-sajtószolgálat közös sikerét kihangsúlyozó győzelmi dalnak is. A macskák együttműködési szövetsége amúgy már ezt megelőzően a *Dal a hírhálózatról* című betétdalban is hangsúlyt kap. Míg a közösen, kórusban előadott győzelmi dal a társadalmi feszültségek körüli szálát zárja le, addig Tibbe és Minna duettje a valódi identitás köré szövődő szál végére tesz pontot. Mivel Minnát elsősorban a Tibbe iránt érzett gyengéd érzelmei motiválják abban, hogy az emberi létet válassza, ezért duettjükben a két főszereplő szerelmi viszonya áll a középpontban. A könyvtől eltérően, ahol Tibbe és Minna szerelme csak impliciten jelenik meg, a színpadi feldolgozásban előtérbe kerülnek az érzelmi szálak. Ez a fókuszeltolódás a színpadi adaptációban jól illik Hutcheon érvelésébe: „Akárcsak [...] az imitáció, az adaptáció sem szolgai másolás; olyan folyamat, amely során a szerző sajátjává teszi az adaptált anyagot. Mindkettőben az az új, amit a szerző a másik szöveggel tesz.”⁵⁰ Minden adaptáció a feldolgozás készítőjének egyszerre kreatív interpretációja és interpretatív kreációja.

⁴⁹ FÁBRI, *Macskák...*, 23.

⁵⁰ HUTCHEON, *A theory...*, 20.

A narratív részek zenei feldolgozásában erőteljesen nyilvánul meg az adaptációkra jellemző kettősség. A legszemléletesebb példa arra, hogy a forrásszövegből egy leíró részletet „hangokba öntöttek” a színpadi adaptációban, a *Nagy miaaau dal* hangzásának leírása, amely az adaptáció forrásaként szolgáló magyar fordításban a következőképpen történik: „Valami rettenetesen érdes macskanyávogást hallatott [Minna, a szerző], igazi panaszdalt” (30). A regénnyel ellentétben, ahol ez a rész elsősorban a dal által kiváltott auditív hatásokról informálja az olvasót, a színpadi feldolgozásban maga a dal „csendül fel” teljes valójában. A fülbemászó hangutánzó refrén – „miáu és mió”⁵¹ – kihangsúlyozza Minna alapvetően macskaszerű lényét. A forrásszöveg ezáltal „gazdagodik”, ami ellentmond azoknak a véleményeknek, miszerint az adaptáció „redukció” vagy „deriváció”, és a feldolgozás a forrásszöveghez képest mindig másodlagos, ennél fogva silányabb minőségű.

Vizuális reprezentáció a *Minoes* színpadi adaptációjában

„Minden médium, aszerint, hogy milyen módokon hasznosítja, kombinálja és sokszorosítja az »ismert« kifejezési eszközöket – a ritmust, a mozgást, a taglejtést, a zenét, a beszédet, a képet, az írást [...] – minden médium [...] saját kommunikációs energiával bír”⁵² – írja André Gaudreault és Philippe Marion. Minden egyes médium expresszivitását – ahogy a fenti idézetből látszik –, különböző kommunikatív eszközök kombinációja határozza meg. A zenés színpadi előadás médiuma verbális és zenés elemeket is használ, hogy az adaptált történetet kifejezésre juttassa. A vizuális elemek ettől a két kommunikációs eszköztől függetlenül játszanak fontos szerepet a jelentéskalkotásban a színpadi feldolgozás esetén. Sőt, mivel Annie M. G. Schmidt *Minoes*-ának magyar színpadi adaptációja a „telling mode”-ból a „showing mode”-ra való áttérést eredményező intermodális transzferként fogható fel, a vizuális elemeket tekinthetjük a színpadi előadás legfontosabb kommunikációs eszközeinek.

Az egyik legjelentősebb vizuális elem a színpadi feldolgozásban maguk a szereplők, akikkel a gyermekközönség azonosulni tud az interpretációs folyamat során. Amellett, hogy egyik funkciójuk az írott narratív közlések előadása,

⁵¹ FÁBRI, *Macskák...*, 13.

⁵² André GAUDREULT and Philippe MARION, „Transécriture and narrative mediatics: The stakes of intermediality”, in *A companion to literature and film*, eds. Robert STAM and Alessandra RAENGO, 58–70 (Oxford: Blackwell, 2004), 65.

a szereplők mozgásukkal, taglejtéseikkel és jelmezeikkel is hozzájárulnak az adaptált történet megjelenítéséhez. Minnát a regényhez hasonlóan a színdarabban is kosztümös hölgynek ábrázolják, akit felfoghatunk az emberek és a macskák világa közötti közvetítőként. Az egyetlen külső jegy, amelyet a közönség a női főszereplő macskaszzerű lényére vonatkozó lehetséges utalásként értelmezhet, a vörös haja, amelynek színe megegyezik a nővére szőrszínével, akit egy báb jelenít meg a darabban. A Minnában megmutatkozó macskaszzerű tulajdonságok a mozgásában és a testbeszédében nyilvánulnak meg a hozzájuk tartozó hangok kíséretében: kapar és fúj, dörgölődzik és dorombol, és olykor előfordul, hogy nyállal mosakszik. A regénytől eltérően, ahol a gyermekolvasó csak narratív reprezentációt kap a dörgölődzésről, a színpadi adaptációban ezen érzelmi töltésű cselekvés közvetlen vizuális reprezentációja kihangsúlyozza a Tibbe és Minna közötti testi érintkezést. Így a valódi identitásra történő rátalálás szála kezdettől fogva összefonódik a történet szerelmi szálával.

Nemcsak Minna pozitív karakterét jelzik vizuális eszközök segítségével is a színpadi előadás elején, amely mind a macskahölgy külsejében, mind pedig a mozgásában megnyilvánul, hanem Illamaatnak, az antagonistá szereplőnek gonosz karakterét is. A regénnyel és a színpadi feldolgozás későbbi jeleneteivel ellentétben, ahol a társadalom tiszteletreméltó tagjaként ábrázolják a férfit, melegítőruhája és vastag aranylánc az előadás elején egyből felületes karakterére hívja fel a figyelmet: olyan ember, aki mind ruházatával, mind pedig közvetlen viselkedésével csökkenteni igyekszik a távolságot közte és polgártársai között, hogy így próbáljon meg a bizalmukba férközni. Novák szerint fontos, hogy a jellemvonásokat vizuális eszközök segítségével is nyilvánvalóvá tegyék a gyerekek számára, mert ők még nem képesek a komplex szereplők interpretálására.⁵³

A protagonista és antagonistá szereplők, Minna és Illamaat vizuális reprezentációján kívül érdemes megvizsgálnunk a főszerkesztő alakjának ábrázolását is. Schmidt holland nyelvű szövegével ellentétben, ahol a *Killendoornse Courant* (*Killendoorni Harsona*) főszerkesztőjére a hímnemű személyes névmással, a „hij”-jel utalnak, a magyar fordításban Tibbe főnökének neme tisztázatlan marad, mert a magyar nyelv nem ismeri a nyelvtani nemet. Ezt a veszteséget, amelyet Damokos szövegében csak az általában hímnemű egyént jelölő „főnök” szóval kompenzálják, a színpadi adaptációban azzal küszöbölik ki, hogy férfi színész játssza a szerepet. Nemcsak a főszerkesztő neme válik egyértelművé az adaptációban, a színdarab arra is használ vizuális eszközöket, hogy a Tibbe és főnöke közötti hierarchikus

⁵³ NOVÁK János személyes közlése (2015. január 20.).

viszonyt ábrázolja. A színpadi előadás nyitójelenetében, amely a főszerkesztő irodájában játszódik, a főszerkesztő magasított széken ül, és éppen telefonál. A színpad terének ilyen módon történő hasznosítása Tibbe és a főnöke közötti hatalmi viszonyt illusztrálja.

A színházi térnek egy szereplő tulajdonságainak szemléltetésére történő felhasználása az egyik későbbi jelenetben is visszatér, amikor is Van Dammnének Tibbe titkos élete iránti kíváncsiságát a színpad térbeli berendezésének segítségével érzékeltetik. Mind a regényből („Egy szinttel Tibbe alatt Van Dam asszony lakott” (45), mind pedig a színpadi adaptációból („A főbérlőim. Itt laknak egy emelettel lejjebb”⁵⁴) kikövetkeztethetjük, hogy Tibbe padlásszobája Van Dammék lakása felett van.

A színpadon a két lakrészt egymás mellett ábrázolják: Tibbe padlásszobája bal oldalt, Van Dammék lakása pedig a színpad jobb oldalán helyezkedik el. Ez lehetőséget ad arra, hogy Van Dammné kíváncsi karakterét még jobban kihangsúlyozzák: lakása ablakából egy távcső segítségével igyekszik Tibbét meglesni. Kíváncsisága még erőteljesebben kidomborodik a férje révén, aki az asszony kritikus megjegyzéseit Tibbe misztikus titkárnőjével kapcsolatban teljesen figyelmen kívül hagyja.

A színháztérnek az imént említett vertikális és horizontális hasznosítása – attól függetlenül, hogy így bizonyos jellemvonásokat is lehet szimbolikusan szemléltetni – a színpad korlátait mutatja. A feldolgozás készítőinek a kisméretű Kolibri Gyermek- és Ifjúsági Színházban kreatívan kellett bánniuk a térrel. Ezért alapvető jelentőséggel bír, hogy bábokat használnak a történetben a macskák megjelenítésére. A báboknak köszönhetően a színészek macska- és emberszerepet is tudnak alakítani egy előadáson belül. Ennek megfelelően azok a színészek, akik az Iskolamacskát, Minna vörös nővérét, a Kutasmacskát és Mici nénit mozgatják, Smitné, Van Dammné, Van Damm, illetve Illamaatné szerepét is játsszák. Továbbá az interpretációs folyamatban is fontos szerephez jutnak a bábok. Mint a macskák világos vizuális reprezentációi elősegítik a gyermekközönség orientációját a színházi előadás liminális világában. A kisméretű Kolibri Gyermek- és Ifjúsági Színház nem alkalmas mozgalmas jelenetek megformálására. A *Minoes* filmadaptációjával ellentétben, amely egy drámai jelenetben mutatja be, hogyan hajt bele és borítja fel egy autó a heringes bódét, a színpadi adaptáció Illamaat tettét csak egy hangfelvétel formájában adja vissza úgy, hogy a második felvonás elején – még a függöny felgördülése előtt – mentőautó szirénázása hallatszik.

⁵⁴ FÁBRI, *Macskák...*, 28.

2. kép. Tibbe és Minna a *Macskák társasága* színpadi adaptációjában
(Fotó: Szlovák Judit. A Kolibri Gyermek- és Ifjúsági Színház engedélyével.)

Arról, hogy mi történt, a gyermekközönség csak Tibbe és Minna ezt követő párbeszédéből informálódhat. Ebben a döntésben a színháztér korlátain túl a fiatal közönséggel kapcsolatban felmerült megfontolások is szerepet játszottak. Novák szerint a dramatikus események vizuális ábrázolása eltolhatta volna a színpadi feldolgozás fókuszát, mert az erős vizuális ingerek elvonhatták volna a gyermekközönség figyelmét a színpadi előadás által közvetíteni kívánt absztrakt mondanivalóról. A háttérből hallható szuggesztív hangok ráerősítenek az események titokzatos voltára.⁵⁵ A *Minoes* magyar színpadi feldolgozásának népszerűségét igen nagymértékben azzal magyarázhatjuk, hogy Novák e jelenet kreatív adaptációja mellett döntött.

⁵⁵ Novák János személyes közlése (2015. január 20.).

ÖSSZEGZÉS

Mint a személy- és a macskanevek elemzéséből kiderült, a *Minoes* magyar fordítója arra törekedett, hogy olyan közel maradjon a holland nyelvű forrásszöveghez, amennyire csak lehetséges. Azok a nevek is, amelyek változatlanul kerülnek át a magyar nyelvű szövegbe, illetőleg fonológiai/morfológiai adaptáción esnek át, valamint azok is, amelyek lefordítva kerülnek bele a célnyelvi szövegbe, azt a célt szolgálják, hogy Damokos fordítása a lehető leghűbben megőrizze a szereplők nevének funkcióit. Damokos Kata stratégiája a kultúrspecifikus elemek fordításánál azokat a normákat tükrözi, amelyek a személy- és a macskanevek fordítását is vezérik: Annie M. G. Schmidt *Minoes*ának magyar fordítása ezért a holland nyelvű forrásszöveg hű „reflexiójára” tett sikeres kísérletnek tekinthető.

A színpadi feldolgozás vizsgálata a verbális, a zenei és a vizuális reprezentációra összpontosított, amelyek az adaptáció esetében alapvető szerepet játszanak a jelentésalkotásban. Annak érdekében, hogy a színpadi adaptációban a narratív koherencia megmaradjon, a forrásszöveg bizonyos textuális elemeit el kell hagyni az adaptációs folyamat során. Habár a kivett elemeket részben kompenzálják auditív és vizuális eszközökkel (a macskaneveket és a lábjegyzeteket), de más, a rendező által narratív szempontból irrelevánsnak tartott elemeket kompenzáció nélkül hagyják ki a *Minoes* magyar színpadi feldolgozásából. A jelentésalkotás során a zenei elemek is meghatározó fontossággal bírnak a színpadi adaptációban. Az adaptált regény radikálisan lerövidített változatában a dalok narratív töredékeként funkcionálnak, amelyek a különböző történeteket, valamint a szereplők érzéseit közvetítik vagy kommentálják. Ráadásul a narratív részek zenei feldolgozása ellentmond azoknak a véleményeknek, miszerint az adaptációk derivatív (származékos) alkotások, amelyek a forrásszöveghez képest csakis silányabb minőségűek lehetnek. Ahogy az adaptáció elemzéséből egyértelműen kiderült, a vizuális elemek, vagyis a szereplők karakterábrázolása és a színháztér optimális kihasználása, szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a *Minoes* színpadon is népszerű lett Magyarországon.

Hány élete van egy macskának? Nehéz pontos választ adni. Amíg az imitálás és kreativitás Annie M. G. Schmidt *Minoes*ának bármely nyelvre történő fordításában és bármely kultúrában megjelenő adaptációjában egyensúlyban van, a macskaszerűek élete nincs veszélyben. Ez – Mici néni szavaival élve – „minden bölcsesség kezdete és vége” (17).

Tálasi Zsófia fordítása

VARGA ORSOLYA

MAGYAR IRODALOM HOLLANDIÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚTÓL A KÉTEZRES ÉVEK ELEJÉIG

Henry Kammer műfordítói munkássága

*„A műfordító is a világirodalom munkása;
minthogy a méh, ki egyik virágot a másikkal
megtermékenyíti, munkása a virágtenyészetnek,
bár maga nem virág.”¹*

A kulturális transzfer kutatása során a hangsúly egyre inkább a különböző kultúrák közvetítőkre esik – fordítók, kiadók, utazók, könyvkereskedők vagy gyűjtők² –, akikről joggal feltételezhetjük, hogy a kultúrtörténet meghatározó szereplői.³ Fordítás nélkül aligha létezhet kultúra, a fordítás mibenlétét pedig két előfeltevés alapján lehet megközelíteni. Az egyik, hogy a kultúrák nagy vonalakban hasonlítanak egymáshoz. A másik, ha valaki a különbözőséget, viszonylagosságot véli elsődlegesnek a kultúrákban, vagyis összeütközésként is szemléli kölcsönhatásukat.⁴ A fordítás vizsgálható egyfajta stratégiaként, amelyet a kultúrák alakítanak ki, hogy a határaikon kívül eső területekkel foglalkozzanak, miközben fenntartják saját jellegzetességeiket. Eszményi esetben felfoghatjuk akár „két különböző (kon)textus tökéletes házasságának, mely két entitás életét köti

¹ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 395.

² Michel ESPAGNE, „Jenseits der Komparatistik. Zur Methode der Erforschung von Kulturtransfers”, in *Europäische Kulturzeitschriften um 1900 als Medien transnationaler und transdisziplinärer Wahrnehmung*, Hg. Ulrich MÖLK, 13–32 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), 13.

³ Peter BURKE, *Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe* (Wassenaar: NIAS Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences, 2005), 3.

⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Fordítás és kánon”, in *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt és mtsai (Budapest: Anonymus, 1998), 73.

1. kép. Henry Kammer (M. C. Kammer-Heerema fotóját Henry Kammer engedélyével közöljük. Magángyűjtemény)

össze jóban-rosszban”⁵. A kis nyelvekben – lévén elszigeteltek – a kezdetektől fogva prominens szerepet kap a fordítás: a magyarországi első írott nyelvemlék fordítás, és a holland írott hagyomány szintúgy fordításokkal kezdődött. Ma az *UNESCO Index Translationum* adatai szerint az 50 legtöbb fordítással rendelkező országok listáján Hollandia a hatodik, Magyarország a tizenharmadik helyen áll, az 50 leggyakrabban fordított forrásnyelv kategóriában a holland a tizenegyedik, a magyar a tizenkilencedik, valamint az első 50 célnyelv listáján a holland a hatodik, a magyar a tizenötödik helyezést kapta. Ezek megdöbbentő adatok, tekintve, hogy a világon több mint 200 ország és megközelítőleg 6000 nyelv létezik.⁶

Az utóbbi harminc évben legtöbbet fordított magyar író Kertész Imre (242) és Márai Sándor (233). E két írónak több mint 230 különböző nyelvű – tehát nem csak holland – fordítása szerepel a listán. A legtöbb fordítással rendelkező magyar

⁵ Susan BASNETT and André LEFEVERE, „Introduction: Proust’s Grandmother and the Thousand and One Nights: The ‘Cultural Turn’ in Translation Studies”, in *Translation, History and Culture*, eds. BASNETT and LEFEVERE, 1–14 (London; New York: Pinter Publishers, 1990), 11.

⁶ N. N., „Index translationum”, *UNESCO*, hozzáférés: 2018.01.08. <http://www.unesco.org/xtrans/bsstatlist.aspx?lg=o>.

írók egyrészt huszadik századi klasszikusok: Molnár Ferenc (132), Szabó Magda (75), Kosztolányi Dezső (73), másrészt a posztmodern irodalom jeles képviselői: Esterházy Péter (132), Konrád György (110) és Nádas Péter (81).

Jelen tanulmányommal megkísérlem összefoglalni, mely magyar szépirodalmi művek és milyen körülmények között jelentek meg holland fordításban a második világháborútól a kétezres évek elejéig.

Mivel a fordított szöveg éppúgy csak befogadása révén válhat irodalommmá, mint az eredetinek tekintett alkotás, a fordításnak a befogadó kultúrára gyakorolt hatását is meg kell vizsgálnunk.

A kultúráközvetítés szakaszai Broomans alapján:⁷

1. A kultúráközvetítő vagy kultúráközvetítők felfedezik a szerzőt vagy irodalmi szöveget.
2. A kiválasztott szerző művének kiadásához vagy előadásához a kultúráközvetítő próbál publikációs csatornát keresni (könyvkiadó, színtársulat, költőfesztivál stb.).
3. A fordítás a folyamat egyik legfontosabb eseménye, bár amíg nem publikálják, a szöveg légüres térben létezik. Valóban kiadják-e a fordítást? Eléri-e az új olvasóközönséget az átültetett szöveg?
4. A szöveg megjelenése.
5. A fordítás esetleges recepciója, amely az olvasók és a kritikusok kegyeiért folytatott küzdelmet is magában foglalja. Számos tényezőtől függ, mennyit adnak el és olvasnak el belőle. Előfordulhat, hogy a szöveg ugyan eléri az olvasóközönséget, de nem recenzálják. Végző soron a mű ismét légüres térbe kerülhet.
6. Az utolsó szakaszban lezajlik a mű második recepciója, ezúttal a befogadó országban. A recenziókban, cikkekben, előadásokban és könyvekben hivatkozott mű és szerzője így nagyobb kulturális tőkére tehet szert. A sikeres kultúráközvetítést kanonizáció követheti a befogadó országban, ha a mű irodalmi körökben jelentősnek bizonyul.

A fontosabb fordítások bemutatásakor igyekszem szemmel tartani az említett szakaszokat.

⁷ Petra BROOMANS, „Zichtbaar in de canon: Spelregels voor cultuurbemiddelaars”, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 128, 3–4. sz. (2012): 256–275, 263.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚTÓL A HETVENES ÉVEKIG

A holland–magyar kapcsolatok évszázados története ellenére Hollandiában csak a tizenkilencedik század második felétől jelentek meg magyarból – jórészt közvetítő nyelven keresztül – fordított irodalmi művek. *Az ember tragédiája* (1862) holland fordítása 1887-ben jelent meg, a fordító személyéről, A. S. C. Wallisról pedig több tanulmányt olvashatunk Gera Judit tollából, nemcsak ebben a kötetben, hanem másutt is.⁸ Henry Kammer szerint „a századelőn és a két világháború között alig jelent meg valami az értékes kortárs magyar irodalomból”⁹ – az egyetlen pozitív kivétel egy Ady-válogatáskötet – miközben nagy sikert aratott néhány tradicionális-konzervatív beállítottságú lektűríró, köztük Harsányi Zsolt, Földes Jolán és Köröndi Ferenc. Azóta többen árnyalták ezt a felfogást, köztük Gera Judit izgalmas tanulmányában Földes Jolán *A halászó macska uccája* című regényének különböző aspektusairól.¹⁰ Pusztai Gábor pedig több írásában is Madelon Székely-Lulofsnak és Székely Lászlónak a holland–magyar kulturális transzferben betöltött szerepével foglalkozik, akik Márait, Molnár Ferencet, Kassákot is fordítottak a két világháború közötti években.¹¹ Sivirsky Antal 1987-es tanulmányában Molnár Ferencről azt írja, darabjai hatottak a holland drámaírókra: Ary den Hertogot (1889–1958) egyenesen a „holland Molnár”-nak nevezték.¹² Molnár darabjait egyébként a hatvanas évekig színre vitték, és sikerrel játszották Hollandiában.¹³ (*Liliom*, 1947, 1952; *Játék a kastélyban*, 1949; *Olympia*, 1958; *A farkas*, 1964).

A második világháború alatt régebbi könyveket adnak ki újra, első kiadásokat csak a szórakoztató irodalom népszerű szerzői érnek meg, Harsányi Zsolt és Vaszary Gábor. Harsányi áll az élen, ő a korszak legnépszerűbb magyar

⁸ GERA Judit, „Dames in Data: A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer)–1924”, *Maatschappij der Nederlandse letterkunde*, hozzáférés: 2018.01.14. <http://www.mijnedlet.nl/mdnl/?p=2492>.

⁹ Henry KAMMER, „Nádas Péter *Emlékkönyvének* hollandra fordításának problémái és fogadtatása”, in *Előadások a műfordításról*, Workshop Series, szerk. Hans-Henning PAETZKE, 63–72 (Budapest: Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 1996), 64.

¹⁰ GERA Judit, „Földes Jolán *A halászó macska uccája* című regényének magyar, holland és flamand recepciója”, *Filológiai Közöny* 62, 4. sz. (2016): 446–466.

¹¹ Ld. PUSZTAI Gábor jelen kötetben szereplő tanulmányát.

¹² SIVIRSKY Antal, *Vijf eeuwen Hongaars-Nederlandse culturele betrekkingen* (Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken Ambassadeur Internationale Culturele Samenwerking, 1987), 38.

¹³ Agnes de BIE-KERÉKJÁRTÓ, *A magyar irodalom fogadtatása Hollandiában (1945–1983)* (Budapest: Studia Philologica Moderna, 1988), 29.

írója – a „magyar Courths-Mahler” – Hollandiában. Az ötvenes évekre némileg eltolódik a recenzensek irodalmi ízlése, és Harsányi *Életre halálra* című regényét, amelyet Madelon Székely-Lulofs fordított, lesújtó kritikával illetik 1951-ben a *De Nieuwe Eeuw* című folyóiratban,¹⁴ ugyanakkor a *Neerlandia* 1952-ben pozitívan nyilatkozik róla. A recenzens a rövid ismertetőben külön kiemeli a fordító kiemelkedő munkáját. Meglepő, hogy ugyanazon az oldalon, ahol Harsányi regényét dicsérik, Frederik van Eeden holland író *Van de koele meren des doods* (1900) [A halál hűvös tavai] című híres pszichológiai regényéről gúnyos hangú kritikát olvashatunk.¹⁵

Egy ország fordításpolitikája bizonyos korszakokban gyakran szorosan összeköthető aktuális politikai eseményekkel, ezt tapasztalhatjuk Hollandia és Magyarország viszonylatában is. A politikai berendezkedés miatt az ötvenes években korlátozottak a személyes kapcsolatok Magyarországgal. Ez alól kivétel a kommunista nézeteket valló Theun de Vries, aki a magyar kormány meghívására 1948-ban látogat először Magyarországra „irodalmi és kulturális tájékozódás” céljából. Találkozott Illyéssel, Déryvel, Lukács Györggyel. Első benyomása Magyarországról „szívet melengető”, egy ország, nemzet újjászületését látja.¹⁶ 1951-ben újra hivatalos meghívást kap, amikor ismét lenyűgözi „a művészettel, kultúrával való találkozás, az alkotó kezdeményezés és lelkesedés”¹⁷. Útját a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Bizottsága finanszírozta, és nem csinált rossz befektetést, ugyanis De Vries látogatásáról lelkes úti beszámolót írt, melyet szintén a magyar kormány támogatott.¹⁸ Bár a 110 oldalas, illusztrált könyv csupán egyetlen kiadást ért meg, talán azért él tovább, mert W. F. Hermans, az egyik legnagyobb huszadik századi holland író egyik polémiáját ennek szentelte. Hermans szerint az írás propagandabrosúrára hasonlít a hitleri időkből. Érdekes, hogy Hollandiában Hermanson kívül senki nem emelte fel a szavát a kommunista író ellen úgy, mint a harmincas években az NSB – az 1931–1945-ig működő holland nemzetiszocialista párt – tagjai ellen.¹⁹

¹⁴ Agnes de BIE, „De Hongaarse literatuur in Nederland 1945–1986”, *Bzzzzletin* 16, 146. sz. (1987): 72–78, 73.

¹⁵ E. H. B., „Leestafel”, *Neerlandia* Jaargang 56 (1952): 12.

¹⁶ Jos PERRY, *Revolte is leven: Leven en werk van Theun de Vries (1907–2005)* (Amsterdam: Ambo; Anthos, 2013), 144–145.

¹⁷ PERRY, *Revolte is...*, 144–145.

¹⁸ Theun de VRIES, *Levend Hongarije: reisnotities* (Den Haag: Nieuw Hongarije, 1952).

¹⁹ PERRY, *Revolte is...*, 146.

Ebben az időben inkább klasszikus magyar művek fordításai készülnek: Molnár Ferenc regénye, a *Pál utcai fiúk* 1950-ben, Mikszáth Kálmán két regénye²⁰ két évvel később jelenik meg Hollandiában. Mikszáthot egyébként már a század elején fordították hollandra, a *Szent Péter esernyője* H. A. C. Beets-Damsté tolmácsolásában több kiadást is megért, 1956-ban pedig 13.000 eladott példánnyal kiemelkedő pozíciót ért el. Ami a kortárs írókat illeti, elsősorban a külföldön élő magyar Arthur Koestlerre irányult a figyelem. Sőt, Heerikhuizen irodalomtörténetében, amelyben szűk egy oldalt szán a magyar irodalom ismertetésére, egyenesen Koestlert nevezi meg a magyar irodalom egyetlen élő képviselőjének.²¹

„Hogy mennyire összekuszálódhatnak az irodalmi recepció szálai, az bizonyítja, hogyan befolyásolta Koestler önéletrajza az egyik legnagyobb huszadik századi magyar költő, József Attila külföldi ismertségét. Koestler, aki önéletírásában néhány oldalt szentelt a költőnek, ilyen módon hozzájárult József Attila nevének, életművének terjesztéséhez saját hazáján kívül”²² – írja Agnes de Bie 1987-es tanulmányában. Koestler 1954-ben Nagy-Britanniában publikált visszaemlékezése²³ után kezdték fordítani József Attila verseit hollandra különböző folyóiratok és antológiák számára. 1977-ben aztán önálló válogatáskötete jelent meg, jórészt Sivirsky Antal átültetésében.

Az 56-os forradalom kitörésével megváltozott a helyzet: Magyarország hirtelen az érdeklődés középpontjába került, egyúttal a magyar irodalom felé is figyelem irányult. A Nyugat-Európát elárasztó emigránsirodalom hullámával párhuzamosan lassan elkezdődött az ismerkedés a kortárs magyar költőkkel és írókkal. Az 56-os forradalmat követő szakaszt Henry Kammer az emigráns irodalom címével illeti, és felhívja a figyelmet arra, hogy ebben az időszakban szépirodalmi értékkel nemigen rendelkező dokumentarista könyveket fordítanak,²⁴ többek között Méray Tibor és Sebestyén György írásait. 1957-ben mégis megjelenik egy igen jelentős válogatás: a Sivirsky Antal szerkesztette novellagyűjtemény felőleli a magyar klasszikus és kortárs irodalom legjavát Petőfitől Máraiig. A reprezentatív

²⁰ A *Szelistyei asszonyok* (1894, *Szelistje – het dorp zonder mannen*) Urb de Wael és a *Beszterce ost-roma* (1901, *De dolle graaf Pongracz of het beleg van Beszterce*) Urb de Wael és Dirk Wolters fordításában.

²¹ F. W. van HEERIKHUIZEN, *Gestalte der tijden. De wereldletterkunde in hoofdtrekken*, vol. 2 (Leiden: A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., 1956), 303–304, 304.

²² BIE, „De Hongaarse...”, 73. A cikkben minden holland nyelvű forrásból származó szöveg Varga Orsolya fordítása.

²³ ARTHUR KOESTLER, *The Invisible Writing* (London: Collins with Hamish Hamilton Ltd, 1954).

²⁴ HENRY KAMMER, „De Hongaarse literatuur in het Nederlandse taalgebied vanaf de Tweede Wereldoorlog”, in *Het schrijvershuis*, 5–7 (Amsterdam: Stichting Fonds voor de Letteren, 2005), 5.

kötetet már nem övezte hallgatás a kritika részéről. Az *NRC Handelsblad*-ban, Hollandia máig legtekintélyesebb napilapjában a recenziens a magyar elbeszélő hagyomány jellegzetességeit ragadja meg: „Mindenekelőtt az itt tárgyalt magyar elbeszélő művészet általános vonását kell kiemelnünk: annak orális jellegét. A mi elbeszélő művészetünk túlnyomórészt didaktikus hagyományával ellentétben egyértelműen a gyönyörködtetés, szórakoztatás jellemzi, amolyan kandallótűz melletti történetmesélő hangulat lengi be.”²⁵

Mindazonáltal a magyar irodalom kiadásának folyamata Hollandiában a második világháborútól a nyolcvanas évek végéig erősen politikai színezetű. Ez nem is csoda, hiszen magát az irodalmat is átszövi a politika. „Egyrészt aktuális politikai események játszottak meghatározó szerepet a lefordítandó könyvek kiválasztásában, másrészt azonban az olvasóknak is csak akkor keltette fel az érdeklődését a magyar irodalom, ha az ország bizonyos politikai események miatt eleve az érdeklődés középpontjába került, és minden, ami Magyarországgal kapcsolatos volt, hírértéket kapott”²⁶ – foglalja össze De Bie.

Talán nem véletlen, hogy Déry Tibor 56-os – a szabad világ tiltakozását kiváltó – bebörtönzését követően Hollandiában megjelent kisregénye, a *Niki* (ford. Jan van Rhenen, 1958) nagy érdeklődést váltott ki, és különböző fórumokon magasztaló kritikákat kapott. J. Bernlef a Magyarországon regnáló sztálini rezsim finom, intelligens kritikáját értékeli a műben.²⁷ Egy másik recenzió szerint a komoly és megrázó szövegbe ironia vegyül, „valóban olyan könyv, amelyet el kell olvasni, már csak a szöveg finomsága, szelídsége miatt is”²⁸. Még egy női magazin regényajánló rovata is beszámol a műről: „Csodálatos a stílusa, az embersége, és bármennyire egyszerűnek tűnik is, a megfogalmazás módja kis irodalmi emlékművé emeli.”²⁹ Déry kisregényének fordítását négy évvel később egy novellagyűjtemény követi, majd 1964-ben Németh László *Bűn* (1936) című regénye (ford. Margot Bakker) és 1967-ben Fejes Endre *Rozsdatemetője* (1962) (ford. R. Fiddelaar).

Illyés Gyula az *Egy mondat a zsarnokságról* című versével szerzett hírnevet az 1956 utáni időszakban (ford. Antal Sivirsky), tíz évvel később a nemzetközi költészeti napokon a belgiumi Knokkéban nagydíjat kapott. Leghíresebb könyvét,

²⁵ BIE, „De Hongaarse...”, 73.

²⁶ Agnes BIE, „Hongaarse literatuur in Nederland”, *Ablak*, hozzáférés: 2018.01.14. http://www.prospekt-online.nl/prosabl/ablak/artikelen/literatuur_apr.html.

²⁷ BIE, „De Hongaarse...”, 74.

²⁸ Rein VALKHOFF, „Tibor Déry: *Niki*. uitg. Andries Blitz. Laren en Intern. Pers, Antwerpen. 144 blz., f 3,50”, *Het boek van nu* 12 (1958/1959), 180.

²⁹ N. N., „Romans. *Niki*”, *De vrouw en haar huis* 53, 7. sz. (1959): 344.

a *Puszták népe* című szociográfiáját azonban csak 1976-ban fordították hollandra. Az eredetileg 1936-ban napvilágot látott mű egyébként már sokkal korábban megjelent németül, franciául, sőt finnül is. A „mély hatást keltő mű” folytatásaként lehet felfogni a hollandul 1978-ban publikált *Ebéd a kastélyban* című beszámolót. Bár ez az írás „szerényebb szándékú, mint a *Puszták népe*, ebben a szerénységben azonban mégis magas irodalmi színvonalat képvisel”³⁰. Az irodalmi folyóiratnak ugyanebben a számában Sivirsky három magyar önéletrajzi ihletésű munkát ismertet, Szabó Magdát (*Régimódi történet*, 1977), Déryét (*Ítélet nincs*, 1969) és Vágó Mártáét (*József Attila*, 1975).

A hetvenes évek végétől fokozódott a magyar–holland kulturális transzfer intenzivitása. Ez többek között Dedinszky Erika érdeme, aki 1977-ben *A hallgatás tornya* (*De toren van het zwijgen*) címmel egy modern költeményeket tartalmazó gyűjteményt szerkesztett. A válogatáskötet hét kortárs költőt mutat be, köztük Weöres Sándort, Pilinszky Jánost, Csoóri Sándort, Oravecz Imrét és Tolnai Ottót. Ez a kötet új színben tünteti fel a magyar költészetet, jócskán különbözik Sivirsky Antal addigi válogatásaitól. Később Dedinszky önálló Pilinszky- (1984), Csoóri- (1982) és Veress Miklós- (1981) köteteket is fordít – mindhárom költő a Poetry International meghívottja. A holland kritika Pilinszkyt fogadja a legpozitívabban,³¹ amelynek az oka talán abban keresendő, hogy a modern holland költészetben is felismerhető, jelenlévő mozzanat a szikárság, a sallangmentes nyelvhasználat. A kritika értékeli, hogy a költő a lírai kifejezés lehetőségeit a minimumra redukálja, csupán az élmény magját közvetíti – Gerrit Achterberghhez hasonlítják. *Kráter* című kötete 1984-ben jelent meg hollandul Dedinszky Erika fordításában, aki 1981-ben kultúráközvetítői tevékenységéért megkapta a legrangosabb holland fordítói elismerést, a Martinus Nijhoff-díjat. A díjátadáson elmondott beszédében annak a reményének adott hangot, hogy „a magyar könyvek [...] ezentúl nem tűnnek el nyomtalanul egy rövid idő után, hanem eljutnak a címzetekhez: a holland olvasókhoz”, olvasható a zsűri beszámolójában.³²

³⁰ Willem G. WESTSTEIJN, „Signalement over Gyula Illyés”, *Literair Paspoort* 30, 276. sz. (1979): 87–92, 92.

³¹ BIE, „De Hongaarse...”, 75.

³² Lásd: <http://www.h-kammer.nl/werk/symposium/uitnodiging.html>. Hozzáférés: 2018.01.14.

AZ ÁTTÖRÉS: A NYOLCVANAS, KILENCVENES ÉVEK

A változás kezdetét Konrád György debütáló regénye, *A látogató* (1969) fordítása jelenti 1976-ban, német közvetítőnyelv segítségével (ford. Hans Hom). Rob van Gennep kiadója nagy sikerrel vezeti be az író Hollandiába, első regényét hétszer nyomják újra – csakúgy, mint a Van Gennepnél tíz évvel később megjelenő *A cin-kos* (1978) című regényét: a műveket magasztaló kritikák sora fogadja. A *Kerti mulatsággal* (1987) tetőzik Konrád sikere, hat év alatt (1988–1994) tizenhárom kiadást ér meg a mű.³³ Mint említettük, a fordításpolitikai a kis irodalmak esetében még szorosabban összefügg a nagypolitikával, vagyis Konrád elismerése részben annak is köszönhető, hogy a demokratikus ellenzék prominensként Magyarországon 1974–1988-ig betiltott szerző volt, ebben az időszakban külföldön publikált. A holland bestsellerlistára felkerült regénye³⁴ épp abban az időszakban jelent meg, amikor Kelet- és Közép-Európa a politikai változások miatt az érdeklődés homlokterében állt, ráadásul hollandiai sikerének tetőpontján, 1990-től 1993-ig a Nemzetközi PEN Club elnöke volt.

A későbbiekben találunk kevésbé lelkes kritikát is, amely Konrád grandiózus közép-európai regényciklusának negyedik részét, a *Hagyatéket* (1998) illeti – ebben a recenzió a regény töredezettségét, nyelvének nehéz követhetőségét, pontatlanságát és a világos cselekményvezetés hiányát rója fel az írónak, illetve a fordítónak, Alföldy Marinak.³⁵

1981-ben Jan Cremer, a magyar származású, ám magyarul nem beszélő író és festő elhatározta, hogy megismerteti a holland olvasóközönséget a magyar irodalom klasszikusaival, valamint kortárs szerzőivel, és sorozatot indított el a Loeb könyvkiadónál *Hongaars archief* címmel. A sorozat első darabját, Gárdonyi Géza *Egri csillagok* (1901) című regényét Henry Kammer fordította (1981), akinek fordítói munkásságára a későbbiekben részletesen kitérek. A fordító egy előadásában a *Volkskrant* című országos napilapban megjelent elutasító hangú recenzióból idéz, mely túrhetetlenül nacionalista hangvételűnek találta Gárdonyi művét. Hollandiában nem örvendenek népszerűségnek az ilyen tematikájú, illetve hangulatú

³³ Joyce KRAAIVELD, *Politiek op de plank: De privébibliotheek van Rob van Gennep vs. het fonds van zijn uitgeverij* (Delft: Uitgeverij Eburon, 2009), 39.

³⁴ KAMMER, „Nádas Péter...”, 67.

³⁵ Tom van DEEL, „De kronkels van György Konrád”, *Trouw* (1999. október 23.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.trouw.nl/cultuur/de-kronkels-van-gyorgy-konrad~a926a015/>.

művek – nagy megdöbbenést keltene a hír, hogy ez a regény Magyarországon több mint száz éve az általános iskolások kötelező olvasmányainak a listáján szerepel.

Ugyanebben az évben még két kötet jelent meg a sorozatban: Mikszáth *Különös házassága* (1901) (ford. Sivirsky Antal) és Sánta Ferenc *Ötödik pecsét* (1963) című regénye (ford. Marác László és A. H. Heijbroek), amelynek kiválasztásához nyilván hozzájárult, hogy 1977-ben Fábri Zoltán felejthetetlen filmváltozata nyerte a Moszkvai Nemzetközi Filmfesztivál fődíját, valamint a Berlini Arany Medvére is jelölték. A sorozat második, egyben utolsó évében Cremer ismét klasszikusokat választott: Kosztolányi *Édes Anna* (1926), Móricz Zsigmond *A boldog ember* (1935) és Jókai Mór *Az arany ember* (1872) című művei szólaltak meg hollandul. A sorozat sajnálatos módon szinte észrevétlen maradt a holland kritika számára.

A nyolcvanas évek vége felé a rendszerváltozás közeledtével és nem kis mértékben Konrád György 1988-as sikerének köszönhetően egyre nőtt a magyar irodalom iránti érdeklődés. Konrádnak egyébként olyan különleges pozíciót sikerült kivívnia a holland irodalmi életben, hogy a legnevesebb holland nyelvű lapok kérték fel önálló rovat publikálására: ez először történt meg magyar íróval Hollandiában. Baráti kapcsolatot ápolt kiadójával, Rob van Gennepel. Így az *NRC Handelsblad*-ban 1989-től 1995-ig olvashatjuk irodalomról, politikáról és egyéb témákról szóló cikkeit Henry Kammer fordításában. A kilencvenes években Konrád György regényeinek publikálása mellett a Van Gennep Kertész Imre és Nádas Péter művének megjelentetését is zászlajára tűzi. Fontos tényező, hogy Kertész akkorra Németországban már hírnevet szerzett. 1994-ben a *Kaddis egy meg nem született gyermekért* (1990) jelenik meg, majd 1995-ben a *Sorstalanság* (1975). Később a kétezres években számos regényét lefordítják, a *Sorstalanság* pedig a mai napig több mint tíz kiadást ért meg.

Nádas *Egy családregény vége* (1977) című regényét is pozitívan fogadja a kritika, az eladási adatok azonban kedvezőtlenebbek, mivel a szerző holland nyelvetterületen akkor még ismeretlen. Az áttörést az *Emlékiratok könyve* (1986) hozza meg Hollandiában 1993-ban: erre részletesen kitérek a Henry Kammer munkásságával foglalkozó fejezetben.

A KÉTEZRES ÉVEK

Esterházy Péter regényeinek nem megfelelő értékelése Hollandiában Henry Kammer szerint a szerző szövegeit átszövő nagymértékű intertextualitásnak tudható be,³⁶ bár az eredeti megjelenése után két évvel, 2002-ben kiadott *Harmonia Caelestis* (ford. Robert Kellermann) kedvező fogadtatásban részesült. Douwe Draaisma, az emberi emlékezet természetével és működésével foglalkozó holland pszichológusprofesszor kiterjedt tanulmánya elemzi a regény és a 2002-ben írt nem fikciós *Javított kiadás* (ford. Robert Kellermann, 2004) nyomán az emlékezet és az archívum kapcsolatát.³⁷

Márai újrafelfedezése voltaképpen Olaszországban kezdődött, ahol az író és kiadó Roberto Calasso a szinte visszhang nélküli francia megjelenés után a regény 1998-as olaszországi premierje előtt azt mondta, Márai prózája a világirodalmi klasszikusokkal, Thomas Mann és Franz Kafka műveivel vetekszik. Olaszország után Németországban *A gyertyák csonkig égneek* (1942) német fordítása (*Glut*, ford. Christina Viragh, 1999) hónapokig a bestsellerlistákon szerepelt, Marcel Reich-Ranicki a német televízióban abszolút mesterműnek kiáltotta ki. A *Gloed* Hollandiában is – ahol Willem Kuipers elsőként mutatott rá a német kiadás létre és jelentőségére – fél évig folyamatos sikert könyvelhetett el (ford. Alföldy Mari, 2000). Az olvasók örömmel üdvözölték, szívükbe zárták a regényt.³⁸ A szédületes érdeklődést mi sem mutatja jobban, mint hogy a Márait a *The New York Review of Books* egyik számában kritizáló író, J. M. Coetzee maga is kritikát kap egy neves holland napilapban. A cikk szerzője mintegy védelmébe veszi Márait: egyrészt azzal érvel, hogy a kritikusnak hiányos a rálátása az író életművére, másrészt azzal, hogy a recenzált munkát Coetzee németből készített angol fordításban olvasta.³⁹

Mindazonáltal Márai hollandiai kanonizációjának hozadéka, hogy a kiadók foglalkozni kezdenek az író előfutáraival, így megjelennek, illetve újra megjelennek Kosztolányi Dezső és Szerb Antal regényei is.

³⁶ KAMMER, „De Hongaarse...”, 6.

³⁷ Douwe DRAAISMA, „Het geheugen van de Esterházy's: Over archieven en herinneringen”, in *Vergeten van het gebeugen: Studium Generale 2007–2008*, red. Stefan HERTMANS, 59–71 (Gent: Academia Press, 2008).

³⁸ MÉSZÁROS Tibor, „Márai és a siker I”, *Magyar Nemzet* online (2011. december 17.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://mno.hu/korabbipartnereink/marai-es-a-siker-i-1036275>.

³⁹ Willem KUIPERS, „Een spel wordt pijnlijk ernst”, *De Volkskrant* (2001. december 21.): 24.

A *Hongaars Archief* című sorozatban publikált *Édes Anna* (1982) majdnem negyedszázaddal későbbi új kiadása (2004) elragadtatott visszajelzéseket vált ki, egyik kritikusa Kosztolányit egyenesen modern Flaubert-nek nevezi, de hasonlítják Csehovhoz⁴⁰ és a holland Simon Carmiggelthez is, „dandynak álcázva”⁴¹.

Wil Rouleaux a *Trouw*-ban közölt cikkében így méltatja: „Még Márai Sándornál is jobban írt kor- és honfitársa, Kosztolányi Dezső. A nemrég lefordított *Édes Anna* igazi nagy regény [...] Kosztolányi újrafelfedezése nem véletlen: magyar kortársai nemzetközi sikerével függ össze. Ő azonban teljesen más kaliberű író, mint Márai Sándor vagy Szerb Antal. [...] Hozzájuk képest Kosztolányi minden kétséget kizáróan árnyaltabb és rafináltabb, jóllehet ez az eladási mutatókat valószínűleg inkább rontja, mint előremozdítja.”⁴² Ezután a kétezres évek első évtizede körül Kosztolányitól három kötet is megjelenik, köztük két *Esti Kornél* novellafüzér Alföldy Mari fordításában (2008, 2011), melyet a kritika lelkesen fogad. Miriam Rasch szerint „Kosztolányi még a mellékszereplőkkel is kiérdemelteti az Oscar-díjat. [...] ez egyszerre minden, ahogy az irodalom képes minden lenni egyszerre: szellemes és szomorú, barátságos és képmutató, optimista és tragikus, történelmi és aktuális.”⁴³ A Henry Kammer által 2007-ben fordított *Pacsirta* (1924) recenziói szintén Kosztolányi kanonizációját sejtetik. „Kevés író képes az emberi kapcsolatokban rejlő feszültségeket ilyen hihetetlenül pontosan szavakba önteni.”⁴⁴ A *Parool* recenzense megjegyzi, hogy „Kosztolányi korszakalkotó munkájából Márai is profitálhatott”⁴⁵.

⁴⁰ Wil ROULEAUX, „Een huissloofje neemt wraak; De mooiste roman van een groot Hongaars schrijver”, *Trouw* (2005. január 22.): 41.

⁴¹ Riny POLMAN, „In de Hongaarse hemel”, *Polman schrijft*, a Polman könyvkereskedés kiadványa 69 (2007 december), 2.

⁴² ROULEAUX, „Een huissloofje...”

⁴³ Miriam RASCH, „Kornel Esti, de enige held in dit verhaal”, hozzáférés: 2018.01.14. <http://www.miriamrasch.nl/literatuur/kornel-esti-de-enige-held-in-dit-verhaal/>.

⁴⁴ Monica van den BERG, „Leeuwerik weer in nest”, *Nederlands Dagblad* (2008. március 28.): 19.

⁴⁵ Alle LANSU, „Derde vertalde roman van de Hongaar Dezső Kosztolányi. Troosteloze, maar hilarische satire”, *Parool* (2008. január 31.): 35.

HENRY KAMMER MŰFORDÍTÓI MUNKÁSSÁGA

Tanulmányom második részében egy kiválasztott kultúraközvetítő munkásságát vizsgálom meg, és többek között arra a kérdésre keresem a választ, hogy a kanonizáció mennyiben köthető a fordító munkájához, vagy – Petra Broomans szavaival élve – titkos recept kell-e hozzá, amelynek összetevői a kifinomult stratégiák, a megfelelő pillanat, a megfelelő hely (tér) és egy csöppnyi szerencse.⁴⁶

Henry Kammer (1943–) műfordításainak listáján 84 tétel szerepel, ezzel a magyar irodalom legproduktívabb holland fordítójának nevezhetjük.

A magyar nyelvvel érettségi vizsgája után került kapcsolatba a hatvanas években, amikor kelet-európai útra indult. Magyarország többek között egzotikus nyelve miatt is rabul ejtette. Mivel annak idején Magyarországon alig beszéltek nyelveket, ha kommunikálni akart az ember, meg kellett tanulnia magyarul. Később jogot tanult Rotterdamban, mellette pedig beiratkozott a Groningeni Egyetem Finnugor Tanszékének magyar nyelv és irodalom szakára (melyet azóta – 2013-ban – sajnálatos módon megszüntettek). Minduntalan bosszankodott a magyar irodalom holland fordításainak nem megfelelő színvonala miatt, ezen változtatni kívánt. Szabó T. Ádám, a Groningeni Egyetem egykori tanára kapcsolatba hozta kiadókkal, és egy próbafordítás után lehetősége nyílt két klasszikus magyar regény fordítására, melyekről a következő alfejezetben esik szó.⁴⁷

1979-től 2005-ig a Groningeni Egyetem Finnugor nyelvek és kultúrák Tanszékén tanított magyar nyelvtant, irodalmat, történelmet, kultúrát és természetesen fordítást, magyarról hollandra.

1994-ben a Prins Bernhard Alapítvány rangos Martinus Nijhoff-díját vehette át, mely 100 000 gulden összeggel járt. A díjat elsősorban Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című regényének fordításáért (1993) ítélték oda. A zsűri a szélsőségesen bonyolult és terjedelmes mű kiemelkedő fordítását méltatja: „Kammer káprázatosan adja vissza a különböző hangulatokat és stílusokat, ezért a könyv karaktere tökéletesen érvényesül. Sikerül sziporkázón leküzdenie a magyar és a holland nyelv közti óriási különbségekkel járó nehézségeket.”⁴⁸ 1995-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét érdemelte ki a holland–magyar irodalmi

⁴⁶ BROOMANS, „Zichtbaar in...”, 264.

⁴⁷ Idézi Thijs KETTENIS, „C.N”, *Universiteitskrant RuG* (2004. október 27.), hozzáférés: 2018.01.14. http://www.h-kammer.nl/werk/uk/art_uk.htm.

⁴⁸ Lásd: <http://www.h-kammer.nl/werk/symposium/uitnodiging.html>. Hozzáférés: 2018.02.06.

kapcsolatok előmozdításáért végzett kimagasló tevékenységéért. 2000-ben megjelent a magyar Akadémiai Kiadónál kilenc év feszített munkájának gyümölcse, a több mint 44 000 szócikket tartalmazó magyar–holland kéziszótár, amelynek Kammer a társszerkesztője.

2004-ben megkapta a magyar Pro Cultura Hungarica kitüntetést, amely a magyar kultúra értékeinek külhoni megismertetésében és terjesztésében, valamint a magyar nemzet és más nemzetek művelődési kapcsolatainak gazdagításában elévülhetetlen érdemeket szerzett külföldi állampolgárok részére adományozható. A díjat az amszterdami Concertgebouw-ban adták át, a *Hongarije aan zee* [Magyarország a tengernél] című három hónapon át tartó kulturális rendezvény nyitóelőadásán. Henry Kammer egyéb irodalmi díjakat is magáénak tudhat, köztük a magyar Déry-díjat.

Első fordítások

Henry Kammer fordítóként 1981-ben debütált Jan Cremer sorozatának első darabjával, Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényével. A regényről csupán két recenzió jelent meg – a kiadó hiányos sajtókapcsolatai miatt is –, amelyek közül az egyik határozottan elutasító. A kritikus a regény hangnemét tűrhetetlenül nacionalistának találta,⁴⁹ ami nem csoda a politikai korrektségre sokkal érzékenyebb, igen más kultúrájú Hollandiában. Kammer második regényfordítása 1982-ben az *Édes Anna*, ami ebben a sorozatban szintén alig kap visszajelzést, ezzel szemben 2004-es új kiadása óriási sikert arat. Ennek oka nagyrészt az akkoriban tetőfokát elérő európai Márai-láz: Kosztolányi regényének újabb kiadását voltaképpen Máraival „reklámozzák,” a címlapon az áll, hogy ő volt „Márai nagy mestere”. A sikerhez jócskán hozzájárul a kortárs magyar író, Konrád György hollandiai diadala. Kammer a nyolcvanas évek végén Konrád *Kerti mulatságának* fordításával (1988) vált a magyar kultúra első számú közvetítőjévé Hollandiában. Konrádhoz műfordítói pályáján végig „hű” marad, számszerűen a legtöbb írást tőle fordítja.

⁴⁹ KAMMER, „Nádas Péter...”, 66.

Konrád György, Kertész Imre, Márai Sándor, Nádas Péter

Konrád *Kerti mulatsága*, mint a korábbiakban említettem, hónapokig a bestseller-lista előkelő második, harmadik helyén állt – Kammer az eladott példányszámok után még 20 000 gulden royaltyt kapott, ami még Hollandiában is szinte ismeretlen jelenség a fordítók számára. Mivel Kelet-Európa 1989 után óriási rivaldafénybe került, nagy kereslet mutatkozott további fordításokra. Kammer mintegy 20 éven át fordított Konrádot, regényektől kezdve esszéken át a különböző országos lapokban publikált cikkekig. Konrád sokat tartózkodott Amszterdamban, a holland televíziós csatornák gyakori vendége volt. Wim Kayzer újságíró 2010-ben sugárzott többórás, nevezetessé vált televíziós sorozatában többek között Gabriel Garcia Marquezzel és Konrád Györggyel készített interjút.⁵⁰ Elmondhatjuk, hogy Konrád a holland irodalmi élet aktív részesévé vált, így természetesen minden hollandul megjelent munkáját bőséges visszajelzés követte. A recenzensek többek között irodalmi óriásnak, *homo universalis*nek nevezik a szerzőt, páratlannak a műveit.⁵¹ Konrád utolsó Kammer által fordított regénye is pozitív fogadtatásra talál. „A magyar történelemről, az emberiségről és saját sorsáról való melankolikus meditációinak köszönhetően a *Kakasok bánata* (2005) Konrád életművének abszolút csúcspontjává terebélyesedett. Jellegzetes írásmódjával, amely a letargia, az irónia és játékoság között kanyarog, Konrád György lenyűgöző regényt alkotott” – írja recenziójában Erwin Tomissen.⁵²

Találunk azonban kevésbé lelkes kritikát is, amely Konrád regényciklusát (*Kerti mulatság*, 1987; *Melinda és Dragomán*, 1991; *Kőóra*, 1994; *Hagyatéék*, 1998) elsősorban nehezen követhető, ide-oda csapongó elbeszélő stílusa miatt marasztalja el. Tom van Deel szerint „ezekben a regényekben minden magának az írásnak a nyelvi cselekményében játszódik. Így számomra gyakran olyan mondatok, bekezdések és fejezetek is elvesztek a *Hagyatéék*ből, amelyek történetek nehezen megfogható forgatagát tartalmazzák.”⁵³

⁵⁰ „Jorge Semprun”, *VPRO*, hozzáférés: 2018.01.14. https://www.vpro.nl/speel~WO_VPRO_038755~vpro-1989~.html.

⁵¹ Graa BOOMSMA, „Een man met vele eigenschappen”, *De groene Amsterdammer* 120, 26. sz. (1996. június 26.): 44.

⁵² Erwin TOMMISSEN, „György Konrád, ‘Het verdriet van de hanen’: György Konrád mijmert over het leven”, *Cutting Edge*, hozzáférés: 2018.01.14. <http://www.cuttingedge.be/boekenstrips/verdriet-van-de-hanen>.

⁵³ Tom van DEEL, „De kronkels van György Konrád”, *Trouw* (1999. október 23.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.trouw.nl/cultuur/de-kronkels-van-gyorgy-konrad~a926a015/>.

Kammer nyolc kötetet fordít Kertész Imrétől, 1994-től 2005-ig. Hollandiában a *Kaddis a meg nem született gyermekért* után egy évvel, 1995-ben jelent meg a *Sorstalanság*, amikor Kertész Németországban már hírnévnek örvendett. Érdeemes megemlíteni, hogy amikor Kammer hozzáfog a munkához, azonnal a szinte lefordíthatatlan regénycímbe ütközik. Szó szerinti fordítása hollandul – különösen címként – nem cseng jól, irodalmian. Kammer elmondja, hogy a kiadó erőszakosan ragaszkodott az *Onbepaald door het lot* [Sors által meghatározatlanul/bizonytalanul] címhez, ő azonban nem értett egyet a fordítással, mivel azt túl pozitívnak találta. A regény címével kapcsolatos magyarországi felfogások felsorolását követően (a zsidóktól elvették a sorsukat, és halálra szánták őket; a főhőstől elvették a gyerekkorát, és új sorsot, a halált kapta, de végül ez sem teljesült; a főhős olyan sorsot tapasztalt meg, amit nem lett volna szabad; a főhőst a sorsa a zsidósághoz köti, de sem a nyelvet, sem a vallást nem ismeri; a táborbeli zsidók azért közösjük ki a főhőst, mert nem igazi zsidó) saját értelmezését vezeti elő, nevezetesen, hogy a deportálás a főhős valamennyi társadalmi és családi kötelékét elvágta, megfosztotta megszokott környezetétől és reménybeli jövőjétől. Ennek tükrében a fordító a *Beroofd van het lot* [Sorstól megfosztva] címet javasolta, a kiadó azonban nem fogadta el. A mű számos kiadást ért meg a mai napig.

Az *Egy polgár vallomásai* (1934, *Bekentenissen van een burger*, 2007) hét év alatt a nyolcadik hollandul megjelenő Márai-könyv: hármat Henry Kammer fordított a kétezres évek első évtizedében. Egyes kritikák egyenesen élete legkiválóbb művének tekintik a harmincas évek közepén publikált könyvet. „Nemcsak megfigyelései alaposak, következtetései is pontosak és vitathatatlanok” – írja Dandoy Györgyi.⁵⁴ Ha a cikkekben szóba kerül a fordító, róla is szuperlativuszokban beszélnek. Egy keresztény folyóirat recenzense szerint azonban ez a könyv minden erénye ellenére sem éri el az olyan regények erejét, mint *A gyertyák csonkig égnék*.⁵⁵

A Judit... és az utóhang (1941) (*Kentering van een huwelijk*, 2005) nyolc héten át szerepel – az előkelő tizenhatodik hely körül – a Bestseller 60 listán, amelyet 350 holland könyvesbolt eladási adatai alapján állítanak össze. Egyesek monumentálisnak találják a könyvet, és Márait mesternek nevezik az emberi válsághelyzetek megnevezésében és kibogozásában.⁵⁶ Mások némileg árnyaltabban írnak a szerző

⁵⁴ DANDÓY Györgyi, „De nieuwe Sándor Márai”, *NRC next* (2008. január 10.): o. n.

⁵⁵ Paul van TRIGT, „Bekentenissen van een burger” *Wapenveld* 57, 6. sz. (2007. november): 41–42, 41.

⁵⁶ Sofie MESSEMAN, „Sándor Márai/*Kentering van een huwelijk*”, *De Tijd* (2005. augusztus 15.), hozzáférés: 2018.01.29. <https://www.tijd.be/cultuur/algemeen-recensie-boek/S-andor-M-rai-Kentering-van-een-huwelijk/1855570>.

korábbi regényeihez képest kevesebb feszültséggel és drámai konfrontációval rendelkező művéről, amely azonban más értékeket hordoz. Alle Lansu szavaival „nem az a regény, amelynek olvasása közben a cselekmény izgalmas alakulása az embert szinte letaszítja a székről, ám ezt bőségesen ellensúlyozza a bölcs elmélkedések sora általában az emberiségről, és különösen a szerelemről”⁵⁷. A regényből színpadi változat készült – csakúgy, mint korábban *A gyertyák csonkig égnének* című művéből, ami 2003-ban közönségdíjas lett Hollandiában. A kritikus azt veti a második Márai-adaptáció szemére, hogy a szerző emelkedett, irodalmi nyelve nem alkalmas színpadra, a dramaturg pedig sajnos sokszor szó szerint vette át a regény szövegét.⁵⁸ Érdemes megemlíteni, hogy a 2003-ban megjelent *Zendülőket* (1930) a *Gay News*-ban a recenzió a könyv fülfeltáplálása és a homoerotikus utalások kapcsán Musil *Törlesséhez* (1906), Thomas Mann *Halál Velencében-jéhez* (1912) és Stefan Zweig *Érzések zűrzavarához* (1926) hasonlítja.⁵⁹

1988-ban a Van Gennep Kiadó felkérésére Kammer lefordította Nádas Péter *Egy családragény vége* (1977) című regényét, melyet a szerző viszonylagos ismeretlensége ellenére rendkívül kedvezően fogad a kritika. Nádas azonban csak az 1993-ban megjelent regénye, az *Emlékiratok könyve* folytán válik népszerűvé Hollandiában. A fordítót ezután interjúkra kéri, irodalmi beszélgetésekbe, műsorokba hívják el résztvevőnek. A könyv megjelenése után Henry Kammert felterjesztik az Európai Bizottság által az EU-ban működő műfordítók számára alapított Ariszteion-díjra. A legnagyobb országos lapokban és folyóiratokban részletes recenzió jelenik meg, ezek túlnyomórészt igen pozitív hangúak – amelyek kevésbé, az a könyv terjedelmére és humortalanságára panaszkodik. Hadd idézzek néhány jelentős országos napilap kritikájából: „Nádas ebben a könyvben is történeteket mesél, folyton váltakozó stílusokban, ám mindig tökéletességre törekvő mondatokban”⁶⁰ – értékeli Michel Maas a *Volkskrant* lapjain. Az *NRC-Handelsblad* recenziója úgy véli, hogy „magnum opusában Nádas vakmerő barlangásként ereszkedik az emberi lélek földalatti barlangjaiba annak segítségével,

⁵⁷ Alle LANSU, „Testament van gelouterd mens”, *Het Parool* (2005. augusztus 4.): o. n.

⁵⁸ Sara van der KOOI, „Kentering van een huwelijk hoort niet bij de beste” *8Weekly Webmagazine* (2007. szeptember 7.), hozzáférés: 2018.01.14. <http://8weekly.nl/recensie/theater/impresariaat-wallis-kentering-van-een-huwelijk-kentering-van-een-huwelijk-hoort-niet-bij-de-beste/>.

⁵⁹ Gert HEKMA, „Opgroeien in een homo-erotische broeikas”, *Gay News* (2003. szeptember 30.), hozzáférés: 2018.01.14. <http://users.gaynews.nl/artikel/537/Opgroeien-in-een-homo-erotische-broeikas/537>.

⁶⁰ Michel MAAS, „Het is een dwang, een drang; De ontdekkingsreis van Peter Nadas”, *Volkskrant* (1997. május 16.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.volkskrant.nl/boeken/het-is-een-dwang-een-drang-de-ontdekkingsreis-van-peter-nadas~a477524>.

amit ő az érzelmek végtelen lajtorjájának nevez. [...] Ez egy mai korszellemmel szembemenő könyv, mely túllép minden divaton és áramlaton.” Emellett az író Robert Musilhoz hasonlítja, aki „olyan mélységeig vizsgálja az értelmiség érzelmeit, ahogyan Musil kutatta annak modern életérzését. [...] Az ólomsúlyú étket könnyű felfújtaként szolgálja fel. Ezt többek között zseniális központozással, önmaga relativizálásával, a kommunista rendszerrel szembeni nagy adag halálos humorral és a váltakozó stílusokban megírt fejezetekkel éri el.” Van Esterik összegezve kijelenti, hogy az *Emlékiratok könyve* „olyan mestermű, melyben az egész huszadik század láthatóvá válik rémisztő pompájában”⁶¹. A *Trouw* kritikus szerint „a könyv nem tesz engedményt az olvasónak, aki nem szán elég időt rá – heteket töltöttem vele, és magával ragadott részletező alaposága. [...] Ennél érzékibb könyv nehezen elképzelhető. [...] A legjobb, amit az utóbbi években olvastam, és azt gondolom, hogy nemcsak a magyar irodalom mesterműve, hanem az egész világirodalomé.”⁶²

Nemcsak a holland irodalmi élet, az olvasóközönség is kedvező fogadtatásban részesítette a művet, ami az eladási mutatókat illeti: egy év alatt négy kiadás kelt el, pedig a regény – terjedelménél fogva – roppant drága volt. A könyv fogadtatásáról és fordítási problémáiról Henry Kammer tanulmányt írt, amelyből a következők alfejezetben hozok példákat.

Fordításszemlélet, fordítási stratégiák

Ami a fordítás folyamatát illeti, Henry Kammer általában a magyar művek hollandra fordítását a nagyon nehéz kategóriába sorolja. A nehézségek három csoportját említi: pszichológiai és mentalitásbeli különbségek, a két kultúra eltérő történelme, valamint a két nyelv közötti strukturális eltérések. Érdekes, hogy az első kategória folyományaként szerinte a magyar költői szövegek a holland fülnek gyakran túl patetikusan hangzanak, túl komolynak tűnnek, és meggyőződése, hogy a humor, az önirónia a holland irodalomban nagyobb szerepet játszik, mint a magyarban. Ezt ellensúlyozandó a holland fordítónak „egy kicsit el kell venni

⁶¹ Chris van ESTERIK, „Langs de ladder van het gevoel: Roman van Peter Nadas, een encyclopedie van de erotiek”, *NRC Handelsblad* (1993. november 26.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.nrc.nl/nieuws/1993/11/26/langs-de-ladder-van-het-gevoel-roman-van-peter-nadas-7204685-a1197691>.

⁶² Tom van Deel, „Peter Nadas, ‘Het boek der herinneringen’ met een vergrootglas in zijn pen”, *Trouw* (1994. január 6.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.trouw.nl/cultuur/peter-nadas-het-boek-der-herinneringen-met-een-vergrootglas-in-zijn-pen~ac6d1866/>.

az erejét, máskülönben a szöveg hamis, patetikus vagy végletes benyomást tesz az olvasóra, jöllehet az eredeti nyelvben ez egyáltalán nincs így”⁶³. A második csoportba tartozik többek között a szocializmus fogalmi rendszere, terminológiája vagy a népies irodalom: ezek szinte ismeretlenek Hollandiában, így nehezen átültethetőek. A fordítónak résen kell lennie, nehogy a népies elemek használata túlzott egyszerűséget vagy nacionalizmust sugározzon a holland olvasó számára. Kammer szerint a nehézségek harmadik csoportja okozza a legtöbb fejtörést a holland fordítónak: a nyelvtan minden szintjén jelentkező különbségek. A magyar igealakokban rejlő alanyt a holland névmással kénytelen kifejezni, ami nem kívánatos ismétléshez, stilisztikai különbségekhez vezethet. A szórend szerepe a két nyelvben szintén eltérő: a hollandban sokkal kötöttebb, a magyarban viszont minden egyes szórendi változtatás más jelentésárnyalatot eredményez. E szerkezeti különbség miatt a magyar szórend többnyire nem követhető, „ezért különböző trükköket kell alkalmazni, hogy a szöveget megfelelően adjuk vissza”⁶⁴. A toldalékokkal manipuláló nyelvi játékok szintén problémát okoznak. Kammer ezenkívül a magyar nyelv szegényes időrendszerét és a passzívum hiányát tartja alapvető nehézségnek. A fordítónak például minden esetben el kell döntenie, hogy a magyar múlt idő fordítására a hollandban létező három lehetőség közül melyiket válassza. Kammer szerint továbbá a magyar szövegek jóval gyakrabban többértelműek, mint a holland szövegek. Kérdés tehát, hogy a célnyelven is vissza lehet-e adni az ambiguitást, és ha igen, milyen módon?

Kammer akkor tart jónak egy fordítást, ha eredménye olyan, mintha holland anyanyelvű írta volna. Ezzel csatlakozik ahhoz az irányhoz, amely szerint a fordítás sikerének feltétele nem a forrásszöveghez való hűség, hanem az, hogy az átköltés képes-e beilleszkedni a célnyelv hagyományába. Szöveghűség és szabadság viszonyáról a következőket vallja: „Van egy áramlat, amely szerint a lehető legközelebb kell maradni az eredeti szöveghez. Ám akkor folyton azt kellene leírnom, hogy »ik kus uw hand« [csókolom a kezét], ami szokványos köszönés a magyarban, nem szó szerint értendő. Nem teszem ezt: meggyőződése, hogy a szövegnek gördülékenyen olvashatónak kell lennie a közönség – akár egy Assenből származó nő, akár egy Zwollében élő férfi – számára. Ezért szoktam a munkát egy időre félretenni miután elkészült, hogy később még egyszer átnézzem. Olyankor már kissé leülepedett a magyar eredeti, és fokozottabban tudok figyelni a hollandra.”⁶⁵

⁶³ KAMMER, „Nádas Péter...”, 70.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Idézi Thijs KETTENIS, „C.N”, *Universiteitskrant RuG* (2004. október 27.), hozzáférés: 2018.01.14. http://h-kammer.nl/werk/uk/art_uk.htm.

Egy regény átültetéséhez tehát a következő módszerrel fog hozzá: „Mindig kétszer elolvasom a regényt, mielőtt elkezdeném a fordítását.”⁶⁶ Az *Emlékiratok könyvének* fordítására áldozott három év (!) első harmadában Kammer csupán olvassa a művet, jegyzeteket készít, és tájékozódik a szöveggel kapcsolatban: „Először csak a cselekményt próbálom értelmezni, a második olvasás során jegyzeteket készítek, többnyire a margón, megkeresem az ismeretlen szavakat, és szükség esetén kutatást végzek, valamint időnként magyar anyanyelvűektől kérek tanácsot.”⁶⁷

Hosszú kutatás előzte meg például a „kohaniták” szó fordítását, ami Konrád György *Kerti mulatságában* fordul elő. Manapság könnyen megtalálni az interneten a jelentést, „de amikor a könyvet fordítottam, még nem létezett Wikipédia, így hát zsidó enciklopédiákat kellett felkutatnom a groningeni könyvtárban, sőt, még a groningeni rabbitól is tanácsot kértem. Végül kiderült, hogy ezt a szót leginkább a „kohaniem” terminussal lehet lefordítani.”⁶⁸

Kammer jobban kedveli a honosító, mint a magyarázó fordítást. A honosító fordítás példája a magyar „méltóságos uram” megszólítás fordítása Kosztolányi *Édes Anna* című regényében. A címet „hoogedelgestrenghe heer”-nek fordította, ami bár magas rangú tisztviselők létező titulusa, a hollandban azonban kizárólag írásban használják. Mivel a megszólításnak a könyv vonatkozó részében speciális jelentése van – Ficsor házmester ezzel mutatja szolgálalkúságát Vizy felé, és azt kívánja hangsúlyozni, hogy a kommunizmust elutasítja –, nem hagyhatta fordítatlanul még akkor sem, ha valójában nincs holland megfelelője.

Egy másik példa a magyarázó fordítás elkerülésére: az *Édes Anna* fordításában a magyar utcanéveket is lefordította hollandra, mivel egyes nevek vallással kapcsolatos konnotációval rendelkeznek a könyvben, az olvasóhoz pedig nem jutna el ez a jelentésréteg, ha magyarul hagyta volna, vagyis kénytelen lett volna jegyzeteket fűzni hozzá. A nevekből kiolvasható római-katolikus vallás ellentétben áll a Tanácsköztársaság híveinek ateista felfogásával. Kammer azért is érezte magát feljogosítva erre, mert a holland olvasó számára a magyar utcanévek olyannyira egzotikusan hangzanak és kiejthetetlenek, hogy irodalmi-esztétikai szempontból zavaróan hatnának egy holland nyelvű szövegben. A „Szentháromság tér” például a holland szövegben „Plein der Heilige Drievuldigheid”.

⁶⁶ Henry KAMMER személyes írásbeli közlése (2016).

⁶⁷ Ua.

⁶⁸ Ua.

Egyes helyeken azonban kénytelen magyarázatot fűzni a kultúrafüggő szavakhoz. Ugyanebben a könyvben a „hős ludovikások” kifejezést „Ludowikaners”-re hollandosítja, és magyarázatként hozzáfűzi, hogy „a katonai akadémia tanulói”, így nem szükséges a lábjegyzet. „Az, hogy szabadabban fordítok, nem jelenti, hogy könnyebb a dolgom. Megpróbálom a stílust és a hangulatot a lehető legjobban átültetni, ez pedig meglehetősen fejtörést okoz. Egyes szövegeket többféleképp megfogalmazok, aztán kiválasztom a legjobbat, vagyis a folyamat rengeteg időt vesz igénybe. Átlagosan két oldalt fordítok naponta.”⁶⁹

Ha tekintetbe vesszük a Kammer által fordított magyar művek stilisztikai sajátosságait, például hogy Nádas Péter nem ritkán hatvan tagmondatból álló mondatokat használ, nem csodálkozhatunk ezen a tempón, hiszen „[...] előfordult, hogy egy egész délutánon át gondolkoztam egy ilyen mondaton”⁷⁰. Az *Emlékiratok könyvében* előforduló nyelvtani szerkezetszakadások is jelentős kihívás elé állítják a fordítót. Következő példánk szemlélteti, hogy nem minden esetben tudta leküzdeni az akadályokat: „[...] most hát *azzal vigasztalom magam*, miközben kellemetlen őszi náthámat kúrálgatok, s ezért az agyam nem alkalmas semmi másra, de taknyosan is lényeges dolgok körül kószál, *hogy eszembe juttatom* a berlini őszyket”⁷¹ (a szerző kiemelése, V. O.). Ezt a szakaszt Kammer a következőképpen fordítja: „[...] *daar troost ik me dus mee*, terwijl ik de onaangename najarsverkoudheid cureer waardoor mijn hersenen nergens toe in staat zijn, hoewel ze zelfs in deze snotterige toestand voortdurend bezig zijn met essentiële zaken *en mij* de Berlijnse herfstdagen *in gedachten brengen*”⁷² (a szerző kiemelése, V. O.).

Példánkban a forrásszövegben egy sok részmondatból álló mondatban az egyik főmondat és határozói mellékmondata közé három egyéb mellékmondat ékelődött. A holland fordításban a szerkezet megváltozott: míg a főmondatban szereplő utalószó („azzal”) a magyar eredetiben előreutal, a fordításban („daar-mee”) az előző részmondatra utal vissza. Ilyen módon az eredeti logikai szál nem tartja össze a mondatot.

Előfordul, hogy a holland és a magyar nyelvtan szórendi különbségei arra kényszerítik a fordítót, hogy a mondat legvégén megnevezett alanyt előrehozza a mondat elejére. A következő példában az író szándékosan tartja vissza az információt, a célnyelvi szövegben viszont az alany előrehelyezése sajnos a mondat fókuszanak megváltozásával is jár: „Mondjuk elmesélhetném, hogy Kühnertékhez,

⁶⁹ Idézi KETTENIS, „C.N”

⁷⁰ KAMMER, „Nádas Péter...”, 71.

⁷¹ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve* (Pécs: Jelenkor, 1994), 7.

⁷² NÁDAS Péter, *Het boek der herinneringen* (Amsterdam: Van Gennepe, 1993), 11.

a Steffelbauer utcába, Berlin abba a déli kerületébe, melyet Schöneweidének, azaz »szép legelőnek« neveznek, s amely mintegy harminc percre van a város szívéből, az Alexander tértől, vagy ha a mindig pontosan érkező csatlakozást lekési az ember, s az esőben kell várakoznia, akkor negyven percre, egy órára is, *Thea Sandstuhl hozott ki, Thea*.⁷³ (a szerző kiemelése, V. O.)

„Ik zou bijvoorbeeld kunnen vertellen *hoe ik door Thea, Thea Sandstuhl*, naar de Kühnerts in de Steffelbauerstrasse werd gebracht, naar die zuidelijke wijk van Berlijn die Schöneweide – ‘mooie weide’ – wordt genoemd en in een halfuurtje vanuit het centrum van de stad, de Alexanderplatz, te bereiken is, of, als je de altijd punctuele aansluiting mist en in de regen moet wachten, in veertig minuten à een uur.”⁷⁴ (a szerző kiemelése, V. O.)

A szinonimák halmozása meglehetősen idegen az eredeti holland irodalmi szövegektől, ezért átültetésük szintén problémaforrás: „Így appelon álltamban például, ha elfáradtam, s nem nézve: sár van ott vagy pocsolya, egyszerűen csak *belyet foglaltam, lecsücsültem* [...]”⁷⁵ (a szerző kiemelése, V. O.).

Lássuk, mi történt az ismétléssel a holland szövegben: „Als ik bijvoorbeeld op de appèlplaats stond en moe werd, *ging* ik gewoon op de grond *zitten* [...]”⁷⁶ (a szerző kiemelése, V. O.). Más helyütt azonban a fordító talált lehetőséget a célnyelven a bővítmények halmozásának visszaadására, ami Kertész esetében az egyedi stílus egyik fontos jellemzője: „Kijelenthetem, hogy *annyi igyekvés, oly sok hasztalan próba, erőfeszítés* után idővel magam is megtaláltam a békét, nyugalmat, a könnyebbséget”⁷⁷ (a szerző kiemelése, V. O.). „Ik kan zeggen dat ik na *heel veel nutteloze pogingen, proefnemingen en krachtinspanningen* ten slotte in een toestand van innerlijke rust, zielsvrede en zorgeloosheid geraakte”⁷⁸ (a szerző kiemelése, V. O.).

A kultúraátvitel érdekében Kammer sok lábjegyzetet, illetve végjegyzetet alkalmaz – utóbbi kevésbé zavaró a szövegben –, mert meggyőződése, hogy számos olvasó nagyon kevés ismerettel rendelkezik Magyarországról. Magyarázó jegyzetek nélkül véleménye szerint sok minden nem lenne világos a célnyelvi olvasóközönség számára. A *Kakasok bánata* című Konrád-regényhez nem kevesebb mint 87 lábjegyzetet fűz, ami hasznos, ám némileg megakasztja a kellemes

⁷³ NÁDAS, *Emlékiratok...*, 8.

⁷⁴ NÁDAS, *Het boek...*, 12.

⁷⁵ KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság* (Budapest: Századvég, 1993), 138.

⁷⁶ KERTÉSZ Imre, *Onbepaald door het lot* (Amsterdam: Van Gennep, 1995), 158.

⁷⁷ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 138.

⁷⁸ KERTÉSZ, *Onbepaald...*, 158.

olvasásélményt.⁷⁹ Ha például intertextualitás fordul elő a műben, és az utalás ismerete szükséges a célnyelvi szöveg megértéséhez, láb- vagy végjegyzetben tudatja az olvasóval az ismeretet. Az *Édes Annában* olvashatjuk a „csonka Magyarország” kifejezést, amelyről Kammer a következőképpen nyilatkozik: „Ezt a szövegrészletet úgy fordítottam, hogy »verminkte Hongarije«, és magyarázó jegyzetet fűztem hozzá, mert közel nem mindenki tudja Hollandiában, mi történt Magyarország területével az első világháború után. Az irredenta jelmondat szövegét – »Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország« – nem említettem meg a jegyzetben, hiszen az túl messze vezetett volna, ráadásul szükségtelen volt a szöveg helyes értelmezéséhez.”⁸⁰

Konrád György *Kakasok bánata* című regényében található mondata – „Íme, hát meglelte hazáját” – József Attila „Íme, hát megleltem hazámat” kezdetű versére utal. A mondatot Kammer szó szerint fordította: „Kijk eens aan, hij heeft zijn vaderland gevonden”, és a végjegyzetben a vers említésével rámutatott az intertextualitás meglétére. Ha az ismeret a megértéshez nem elengedhetetlen, vagy a szöveg világirodalmi utalást tartalmaz, a fordító nem helyez el lábjegyzetet, hanem a lehető leghorribb esetben marad az eredeti szövegnél.

A jegyzetapparátus használatának szükségességébe vetett hite meglehetősen eltér az általános holland kiadói gyakorlattól, ami a hatvanas évektől kezdve inkább a „lábjegyzet-fóbia” elnevezésre tarthat számot.⁸¹

Arra a kérdésre, mi a véleménye a holland műfordítói gyakorlathoz, tendenciához, normához, azt válaszolja: „Csak a magyar–holland irányú fordításokról merek nyilatkozni. Ezek általában jó minőségűek, de az én ízlésemnek túlságosan szó szerintiek, egzotizálóak, ezért a hollandságuk kissé nehézkes.”⁸²

Mennyire illeszkedtek be, találták meg helyüket a Kammer által fordított magyar szerzők és műveik a holland irodalmi életben? George Steiner nagy formátumú elméleti művében hangsúlyozza, hogy az átvitt szövegek nagyon különbözőképp viselkedhetnek a célnyelvi kultúrában: „Az új szerzemények áthatolásának és beilleszkedésének számtalan fokozata létezik, a teljes asszimilációtól és az olyan megroggyzott otthonosságtól, mint amit a kultúrtörténet például Luther *Bibliájának* vagy North *Plutarkhoszának* tulajdonít egészen addig, hogy

⁷⁹ Thijs van NIMWEGEN, „Existentiële sport: György Konrád – Het verdriet van de hanen”, *8Weekly Webmagazine*, hozzáférés: 2018.01.14. <http://8weekly.nl/recensie/boeken/gya-rgy-konrad-het-verdriet-van-de-hanen-existentia-le-sport/>.

⁸⁰ Henry KAMMER személyes írásbeli közlése (2016).

⁸¹ Vö. Arie POS, „Vertalersvoetnoot”, *Filter* 17, 4. sz. (2010): 75–79, 75.

⁸² Henry KAMMER személyes írásbeli közlése (2016).

egy műalkotás – mint például Nabokov *Anyeginje* – tartósan megőrzi idegenségét és marginalitását.”⁸³

A recenziók és az eladási adatok alapján elmondható, hogy számos Henry Kammer által fordított magyar szerző és műve megtalálta a helyét a holland irodalmi életben, és ezzel együtt olvasóközönségét is.

Megjegyzendő azonban, hogy alig akad recenzió, kritika, mely – esetleg részletebben – kitérne a fordító személyére, és összekötné az író teljesítményét, a mű hatását a kultúrák közvetítő kvalitásaival.

A jelenleg 75 éves fordító kilenc éve határozta el, hogy nem vállal több műfordítást, és más módon tartja karban magyar nyelvtudását. Bő tíz évvel ezelőtti írásában felsorolja, mit szeretne még hollandra lefordítva látni: Petőfi válogatott verseit, Adyt, József Attilát, Móricz Zsigmond regényeit, Németh Lászlót, Kaffka Margitot, Krúdyt, Kosztolányit, aki egyébként kedvenc magyar szerzője. „A modernebb írókról nem merek véleményt mondani, mindenesetre kíváncsún tartanám, ha Krasznahorkai László egy-két regényét kiadnák holland nyelven.”⁸⁴ Örömmel nyugtázhatja, hogy azóta több Kosztolányi-, Kaffka Margit-, Krúdy Gyula-kötet megjelent hollandul, sőt, 2012-ben a *Sátántangó* (1985) is Alföldy Mari fordításában, aki kulturális közvetítőként – joggal állíthatjuk – Henry Kammertől átvette a stafétabotot.

⁸³ George STEINER, *Bábel után: Nyelv és fordítás*, 2. köt. (Budapest: Corvina, 2009), 3.

⁸⁴ KAMMER, „De Hongaarse...”, 7.

A KÖTET SZERZŐI

BOZZAY Réka a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének adjunktusa, kutatási területe a kora újkori magyar–holland kapcsolatok története, egyetem-történet, magyar diákok egyetemjárása a holland egyetemeken. Ladányi Sándorral közösen jelentették meg a magyar diákok kora újkori hollandiai egyetemjárásának adatbázisát (2007), a leideni magyar peregrináció történetéről írt disszertációját (2009) pedig az ELTE Egyetemi Levéltára adta ki önálló kötetben. Számos egyetem-történeti tanulmány szerzője. Az *Acta Neerlandica* néderlandista és a *Gerundium* egyetem-történeti tudományos folyóiratok szerkesztőbizottságának tagja.

GERA Judit 1995-től 2018-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néderlandisztika Tanszékének vezetője, CSc. egyetemi tanár, Martinus Nijhoff-díjas műfordító. Főbb kutatási területei a holland nyelvű irodalom és a holland–flamand festészet párhuzamai, posztkoloniális és gender szempontú kutatások, kultúrákritika, valamint a holland nyelvű irodalom magyarországi és a magyar irodalom hollandiai és flandriai recepciója. Ezekből a témákból számos publikációja és könyve jelent meg magyar, holland és angol nyelven. Legutóbbi monográfiája *Structures of Subjugation in Dutch Literature* címmel jelent meg a cambridge-i Legenda könyvkiadónál 2016-ban. Jelenleg a holland nyelvű irodalom magyar nyelvű történetén dolgozik munkatársaival. A holland Orániai-Nassau lovagrend kitüntetését a holland és a magyar kultúra közvetítése terén végzett munkájáért kapta, az Ürményi József-díjjal pedig több évtizedes oktatói munkáját ismerte el az ELTE.

JUHÁSZ Ildikó egyetemi tanulmányait a Debreceni Egyetem Germanisztika alapszakának Néderlandisztika szakirányán kezdte meg 2008-ban, majd 2012-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néderlandisztika mesterképzésén folytatta. Recepciókutatással foglalkozott, és csatlakozott a nemzetközi CODL-projekthez (An international network studying The Circulation of Dutch Literature, <http://www.codl.nl/>), amelynek keretében Hendrik Conscience (1812–1883) *De Leeuw van Vlaanderen* (1838), *Flandria oroszlánja*

(1924) című regényének magyar fordítását vizsgálta. Diplomamunkájában, amit 2015-ben védett meg, Hendrik Conscience magyarországi recepcióját kutatta az 1850-es években.

Ton van KALMTHOUT holland nyelvet és irodalmat tanult a Nijmegeni Katolikus Egyetemen (ma Nijmegeni Radboud Egyetem), tanulmányait cum laude diplomával zárta. 1998-ban az Amszterdami Egyetemen doktorált, disszertációjában az 1880 és 1914 között működő multidiszciplináris hollandiai művészeti társaságokkal foglalkozott. Gimnáziumi tanárként holland nyelvet és irodalmat tanított, később a Rotterdami Főiskola és a Leideni Egyetem tanárképzése keretében oktatott irodalmat. Egyetemi oktatóként és posztdoktori kutatóként dolgozott a Groningeni Állami Egyetemen, vendégoktatóként pedig a Leuveni Katolikus Egyetem Holland Irodalom kutatócsoportjának munkájában vett részt. 2005 óta a Holland Történelem Huygens Intézetének senior kutatója. A Huygens Intézet a Holland Királyi Tudományos Akadémia (KNAW) kutatóintézete Amszterdamban. Itt folytatott kutatásának a területe az irodalom cirkulációja és recepciója a tizenkilencedik és a huszadik században. Ezeket a kutatásokat többek között olyan projektek keretében végzi, mint a *Circulation of Dutch Literature (CODL)* és az *Eastbound. The Distribution and Reception of Translations and Adaptations of Dutch-language Literature, 1850–1990*. Mindkét projektet Elke Bremsszel és Réthelyi Orsolyával koordinálja.

PUSZTAI Gábor habilitált egyetemi docens, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének vezetője. 1995 óta dolgozik a Debreceni Egyetemen (korábban Kossuth Lajos Tudományegyetem), 2003-ban védte meg PhD dolgozatát, 2015-ben habilitált. 2007 óta vezeti a Néderlandisztika Tanszékét és az azon belül működő Holland–Magyar Kapcsolatok Kutatócsoportot. 2006–2009 között elnöke volt a Közép-európai Néderlandista Szövetségnek (Comenius), 2007 óta a Holland Irodalmi Társaság (Maatschappij der Nederlandse Letterkunde) választott tagja. Kutatási területe a holland–magyar kulturális kapcsolatok és a posztkoloniális irodalom. Három monográfiája van: *An der Grenze* (2007), *Michiel de Ruyter* (2009) és *Menekülés az idegenbe* (2017). Hét szerkesztett kötete jelent meg, amelyek közül a legújabbak: *Magyarország és Németalföld kapcsolata* (2017), *A lehetetlen-ségek országa* (2014) és a *Szumátrától az orosz frontig* (2013). Számos nemzetközi konferencia szervezője és tudományos projektek résztvevője. Rendszeresen oktat külföldi egyetemeken (Amszterdam, Leiden, Bécs, Belgrád, Olmütz), eddig több mint hetven tanulmánya jelent meg itthon és külföldön.

RÉTHELYI Orsolya habilitált egyetemi docens az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néderlandisztika Tanszékén, 2018 májusától megbízott tanszékvezető, régi és modern irodalmat oktat. Emellett 2016–2020 között a Holland Tudományos Akadémia Történelem és Irodalomtudományi Intézetének (Huygens Institute for the History of the Netherlands) az *Eastbound CODL. The Distribution and Reception of Translations and Adaptations of Dutch-language Literature, 1850–1990* projekten dolgozó kutatója. Angol nyelv- és irodalomtudományt, középkortudományt és holland nyelv- és irodalomtudományt tanult, diplomáit az Utrechti Egyetemen és a Közép-európai Egyetemen (CEU) szerezte. Az elmúlt években több nemzetközi irodalomtudományi projekt létrehozásában és vezetésében vett részt (*Beatrijs Internationaal* 2009–2012, *The Circulation of Dutch Literature* 2012–2015, www.codl.nl). Kutatási területei a régi és modern holland nyelvű irodalom történetének és terjedésének vizsgálata, valamint a Németalföld és Kelet-Közép-Európa közötti interkulturális transzfer-, hatás-, fordítás- és adaptációtörténet.

P. SZABÓ Béla CSc. egyetemi tanár, tanszékvezető a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának Jogtörténeti Tanszékén. Miskolci középiskolai tanulmányai után 1986-ban jogász diplomát szerzett a Miskolci Egyetemen. Hosszabb külföldi posztgraduális képzések és kutatómunka (Frankfurt am Main, Róma) után 1993-ban az Állam- és Jogtudományok kandidátusa lett. 2000-től a Miskolci, 2001-től a Debreceni Egyetem egyetemi tanára. 2000 és 2009 között a debreceni jogi kar dékánja. 2010-től a *Gerundium* egyetemtörténeti folyóirat főszerkesztője. Kutatási területe: az erdélyi és szepesi százszok jogtörténete; a *ius commune* Magyarországon (peregrináció- és könyvtártörténet); a jogi oktatás története Magyarországon; a Debreceni Egyetem jogi karának története; jogi kultúrtörténet.

TÁLASI Zsófia az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett skandinavisztika (dán)–néderlandisztika szakon, majd a Leideni Egyetemen doktorált holland nyelvtörténetből. Doktori kutatása során két és fél évet töltött holland nyelvterületen, és több nyelvtörténeti témájú cikket is publikált hollandiai szakfolyóiratokban és egyéb európai néderlandisztikai folyóiratokban. Kultúrtörténeti és irodalmi témájú fordításai is jelentek meg mind holland, mind pedig flamand szerzőktől. Eddigi legjelentősebb műfordítása a Gondolat Kiadó gondozásában két kötetben napvilágot látott Thomas Rosenboom *Közmunkák*

(*Publieke werken*, 1999) című regénye, amelyet Gera Judittal közösen ültetett át magyar nyelvre (2009).

TÓTH Zsuzsa a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének tanársegéde. 2009-ben szerezte meg ugyanítt mesterszakos diplomáját angol–néderlandisztika szakon. Jelenleg PhD-tanulmányokat folytat a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskolájában dr. Pusztai Gábor témavezető irányítása alatt, kutatási területe a holland irodalom magyarországi recepciója a huszadik században. Doktori disszertációjának tervezett címe: *A holland irodalom fogadtatása a magyar sajtóban a 20. század első felében*.

VARGA Orsolya az Eötvös Loránd Tudományegyetem Általános Iskolai Tanárképző Főiskolai Kar orosz–magyar és ugyanezen egyetem Bölcsészettudományi Karának néderlandisztika szakán diplomázott. 1996-tól 2007-ig a Károli Gáspár Református Egyetemen oktatott, 2007-től pedig az ELTE Néderlandisztika Tanszékén tanít nyelvészetet, fordításelméletet és fordítási gyakorlatot. A 2000-ben megjelent *Holland–magyar kéziszótár* második szerkesztője. *Párhuzamos fordítótárak. Műfordítás-szemlélet Magyarországon és Hollandiában a 20. század első felében* című doktori értekezését 2008-ban védte meg a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékén. Rendszeresen készít műfordításokat holland, illetve flamand klasszikus és kortárs szerzőktől. Annie M. G. Schmidt gyermekirodalmi életművének fordítója. Tudományos publikációi a fordítástudomány és a fordítás-történet témakörét érintik.

VESZTERGOM Janina az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néderlandisztika Tanszékének oktatója. Tanulmányait ugyanezen egyetem anglisztika és néderlandisztika szakán végezte. Doktori disszertációjában Julian Barnes kortárs brit író regényeit vizsgálja a felelősség kérdésének szempontjából.

NÉVMUTATÓ

A

Achterberg, Gerrit 266
 Ackersdijck, Adelaïde Catherine 123
 Ackersdijck, Jan 124, 146
 Ackersdijck, Joseph 123
 Aesculapius 40
 Aiszkülosz 162
 Ajtai András 36
 Albisi Csomós Mihály 74–79
 Alciatus, Andreas 78
 Aldegonde, Filips van Marnix van 142, 143
 Alföldy Mari 219, 267, 269, 270, 282
 Alva (Alba) hercege 117, 142
 Amesius, William 25, 27, 28
 Ammers-Küller, Jo van 15, 177, 178, 180,
 181–203, 222, 223, 226, 227
 Ammers, Rudolf van 180
 Anbeek, Ton 185
 Andor József 193
 Anonymus 108, 119, 148
 Antal Géza 14, 99–151
 Apáczai Csere János 27, 30, 31, 32
 Apafi Mihály (I) 29
 Aquinói Tamás 50
 Arany János 90, 140
 Arminius, Jacobus 20, 22, 25
 Assmann, Aleida 172
 Austen, Jane 133
 Avicenna 40

B

Bakker, Margot 265
 Bakker, Piet 16, 223
 Balogh Tamás 11
 Balzac, Honoré de 191
 Bánffy Farkas 73, 75
 Bányai F. István 33
 Barczafalvi Szabó Dávid 40
 Barta Lajos 219
 Basire, Isaac 27
 Bausner, Bartholomaeus 31
 Bayle, Lewis 25
 Beckman, Thea 235
 Beets-Damsté, Hilbertine Anna Cornelia
 264, 112
 Beets, Adriaan 112
 Beets, Nicolaas 111, 112
 Békésy Károly 91
 Beller, Manfred 146
 Benedek András 170
 Benjamin, Walter 233
 Benkő Sámuel 34, 35
 Berde Áron 91
 Berend Miklósné 80, 191
 Berlage, Hendrik Petrus 136
 Berlaymont, Karel van 141
 Bernard, Daniel 133, 134
 Bernard, Sarah 159
 Bernáth István 8

- Bernlef, J. 265
 Bethlen Júlia 37
 Bethlen Mihály 71
 Bie, Agnes de 264, 265
 Birthelius István 36
 Bisterfeld, Johann Heinrich 27
 Bitskey István 38
 Bjørnson, Bjørnstjerne 93, 94
 Böckelman, Johann Friedrich 56
 Bod Péter 112
 Boë, Sylvius Franciscus de le 30, 32
 Boerhaave, Herman 13, 33, 35–42
 Bogaers, Adrianus 100
 Bohn, F. 17
 Bondfield, Margaret 181
 Bordewijk, Ferdinand 182
 Bosboom-Toussaint, Geertruida 110, 116, 120, 127, 128
 Bosboom, Johannes 105, 118, 129, 130
 Boudier-Bakker, Ina 186
 Bourdieu, Pierre 85, 116, 178, 179, 203
 Boven, Erica van 124, 125, 127, 187, 189
 Bozzay Réka 13, 46, 283
 Braak, Menno ter 186, 187–189, 207
 Brandes, Georg 119
 Brederode, Paul van 215
 Brems, Elke 10, 234, 284
 Brewer, Samuel 70
 Bródy Sándor 92
 Bronchorst, Everard 55
 Broomans, Petra 83, 101, 116, 119, 205, 229, 261, 271
 Bruggen, Carry van 185, 189
 Bühler, Charlotte 196
 Buijnsters, Petrus Jacobus 127
 Busken Huet, Conrad 120
 Buzinkai György 34
 Bynkershoek, Cornelis van 50, 78, 82
 C
 Calasso, Roberto 269
 Calis, Piet 185
 Cannegieter, Herman 51
 Cannegieter, Johann 48
 Carmiggelt, Simon 270
 Carré, Michael 158
 Carroll, Rachel 247
 Christie, Agatha 191
 Churchill, Winston 195
 Coccejus, Johannes 28, 29
 Coetzee, John Maxwell 269
 Coillie, Jan van 235, 236, 238, 241, 245
 Colonius, Daniel 62
 Comrie, Alexander 23
 Conscience, Hendrik 11, 14, 83, 89, 93, 94, 96, 97
 Coolen, Anton 16, 224
 Coornhert, Dirck Volkertsz 142
 Courths-Mahler, Hedwig 191
 Craig, Gordon 161
 Cremer, Jan 267, 268, 272
 Cromwell, Oliver 27
 Csanaki Mant Máté 32
 Csehov, Anton Pavlovics 270
 Csepregi Turkovics Ferenc 24
 Csernátóni Pál 29
 Csokonai Vitéz Mihály 39
 Csoóri Sándor 266
 Cujacius (Cujas), Jacques 78
 Czegei Wass Sámuel 78
 Czopp, Gustav 216
 D
 Damokos Kata 16, 234–236, 238, 240, 243, 248–250, 255, 258
 Dandoy Györgyi 274
 Daróczi Anikó 10, 11, 171

- Darvas Lili 165
Dedinszky Erika 266
Deel, Tom van 273
Déry Tibor 265
Descartes, René 19, 31, 32
Deurningen, Paul van 215
Deyssel, Lodewijk van 120
Dézsi Márton 29
Dickens, Charles 191
Dobozi István 72
Domby Sámuel 33, 35
Dominik, Hans 191
Domokos Lajos 74
Dorleijn, Gillis 144
Draaisma, Douwe 269
Draskovich, Leopold 60, 73
Driessen, Anthonius 23
- E
- Eck, Cornelis van 50, 53
Eeden, Frederik van 116, 129, 263
Elias, Eduard 220
Eliot, George 120, 126
Enyedi Gáspár R. 57–60, 63, 64–71
Enyedi Sámuel 31, 36
Eötvös József 132
Espagne, Michel 134
Esterházy Péter 261, 269
Esterik, Chris van 276
Eszterházy Károly 38
Even-Zohar, Itamar 13, 164, 165, 175
- F
- Fabri Péter 247
Fabri Zoltán 268
Fabricius, Johan 222, 223
Fedák Sári 168
Fejes Endre 265
- Ferenczi Sándor 138
Fiddelaar, R. 265
Flaubert, Gustave 270
Földes Jolán 16, 202, 208, 213, 214, 222
Földi Mihály 16, 208, 214, 216
Forgatz, Valentinus 70
Francke, Adam 22
Franckenstein, Clemens Freiherr zu 161
Frank, Anne 8, 185
Freud, Sigmund 138
Fruin, Robert 104, 116, 118
Funès, Louis de 239
- G
- Gábor Andor 219
Galenus, Aelius 30, 40
Gárdonyi Géza 267, 272
Gaudreault, André 254
Geleji Katona István 26
Gennep, Rob van 267, 268
Gera Judit 11, 15, 112, 202, 262, 283
Gigot, Philip 89, 94
Goedegebuure, Jaap 185
Goethe, Johann Wolfgang 110
Gomarus, Franciscus 20
Gonne, Maud 100, 151
Göpferich, Susan 164
Gotzmeister, Colomann 69
Graf, Augusta 117
Greet, Ben 161
Greguss Ágost 96
Grotius, Hugo (Groot, Hugo de) 49, 50, 53, 78, 81
Guiette, Robert 158
Gunesch, Johann 36
- Gy
- Gyalui Farkas 92–95, 97

- H
 Haar, Bernard ter 100
 Haën, Anton de 37
 Halici, Mihail (Halicius, Michel) 72
 Haller, Albrecht 38
 Hantai György 121
 Harsányi Zsolt 10, 199, 214, 215, 222, 262, 263
 Hartman, Jaap 123
 Hartog, Jan de 16, 82, 223
 Harvey, William 30, 31
 Hatvani István 35
 Heereboord, Adrianus 31
 Heerikhuizen, F. W. van 264
 Heijbroek, A. H. 268
 Heinrich Gusztáv 96
 Heisterbach, Caesarius von 159, 160
 Helmont, Johan Baptista van 32
 Hemingway, Ernest 191
 Hennink, Ellen 11
 Hermans, Willem Frederik 263
 Hertog, Ary den 16, 224
 Hevesi Sándor 167
 Hidas Antal 218
 Hippokratész 40
 Hitler, Adolf 181
 Hofmannsthal, Hugo von 15, 153, 161–164, 168, 170, 172 173
 Hofmann, Friedrich 4
 Hom, Hans 267
 Hont Ferenc 167
 Hornius, Georg 59
 Huber, Ulrich 49, 78
 Hudi József 118
 Huizinga, Johan 8, 9, 11, 145, 148
 Hulshoff, Adriaan 183
 Humperdinck, Engelbert 159, 169
 Hunyadi Pál 29
 Huszti Szabó István 31
 Huszti András 24
 Hutcheon, Linda 163, 173, 174, 233, 235, 248, 249
 Huxley, Aldous 191
 I
 Igaz Kálmán 69
 Illés Endre 214
 Illyés Gyula 265
 J
 Jacquin, Nicolaus Joseph 38
 Jakobson, Roman 164, 175
 Jauss, Hans-Robert 12
 Jókai Mór 268
 Jong, Adrianus Michiel de 215
 József Attila 264, 281
 Juhász Ildikó 14, 283
 K
 Kaffka Margit 202, 282
 Kafka, Franz 269
 Kahane, Arthur 161, 162
 Kállay Miklós 165
 Kalmthout, Ton van 10, 115, 284
 Kálvin János 28
 Kammer, Henry 219, 259–282
 Kaposi Juhász Sámuel 22
 Károly (I) 27
 Kárpáti Auré1141
 Kárpáti Péter 171, 175
 Kassák Lajos 16, 208, 220, 221
 Kayzer, Wim 273
 Kecskeméti Miklós 27
 Keessel, Dionysius Godefriedus van der 49
 Keller, Gottfried 169, 191

- Kellermann, Robert 269
 Kemény Zsigmond 132
 Kenyeres Jánosné 194, 196
 Kertész Imre 260, 268, 273, 274, 280
 Keserű Bálint 21
 Kisfalvi Tamás 28
 Kismarjai Verzelin Pál 27
 Kithonich János 78
 Klebelsberg Kunó 193
 Kloos, Willem 120
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 117
 Knuvelde, Gerard 184
 Koelman, Jacobus 25
 Koestler, Arthur 264
 Köleséri Sámuel (ifj.) 34, 36, 37
 Kollontaj, Aleksandra 181
 Kolozsvári Dimjén Pál 31
 Kolumbán Vilmos József 23
 Kolumbusz Kristóf 250
 Komáromi Szvertán István 27
 Komisszarzsevszkaja, Vera Fjodorovna 159
 Komját Aladár 220
 Komjáti Ábrahám 59, 81, 82
 Konrád György 261, 267, 268, 272, 273, 278, 281
 Köpeczi János 32
 Körmendi Ferenc 215, 216, 221, 222
 Körmendi Lajos 208
 Kosáryné Réz Lola 190, 191
 Koster, Annie 194
 Kosztolányi Dezső 208, 209, 210, 211, 214, 261, 268, 269, 270, 272, 282
 Kosztolányi Dezsőné 209
 Kovásznai Péter 27
 Krasznahorkai László 282
 Krist, Gustav 191
 Krúdy Gyula 92, 282
 Kuipers, Willem 269
 Kun Béla 220
 Kuyper, Henriëtte 99
 L
 Ladányi Sándor 44, 46, 63 283
 Lampe, Friedrich Adolf 33
 Lansu, Alle 275
 Last, Jef 218, 219
 Leerssen, Joep 146
 Leeuwenhoek, Antoni van 31, 35
 Lem, Anton van der 17
 Lévai Péter 22
 Lier, Abraham Israëel van 117
 Ligeti Miklós 146
 Lindbergh, Charles 250
 Linné, Karl von 37
 Lobbes, Tessa 100, 151
 Locke, John 74
 Loosjes, Adriaan 128
 Lorántffy Zsuzsánna 26, 27
 Lukács György 263
 Luther Márton 143, 282
 M
 Maas, Michel 275
 Mácza János 220
 Madách Imre 106, 107, 146
 Maeterlinck, Maurice 159, 160, 163, 167, 169
 Makai-Nyirő István 22
 Makfalvi József 24
 Mandele, Egbertha C. van der 187
 Mann, Klaus 191
 Mann, Thomas 269, 275
 Manus, Rosa 196
 Marác László 268
 Márai Sándor 16, 208, 211, 216–219, 260, 262, 264, 269, 270, 272, 273, 274

Marck, Friedrich Adolf van der 51
 Marion, Philippe 254
 Markhot Ferenc 38
 Marquez, Gabriel Garcia 273
 Martin, Hans 16, 224
 Martonfalvi Tóth György 27–29
 Mátray Ernő (Ernst Matray) 167, 168
 Mátyus István 33, 35
 May, Karl 191
 Medgyesi Pál 25, 26, 28
 Meester, Johan de jr. 168
 Megyes Melinda 247
 Meijer, Kees 107
 Mejerhold, Vsevolod 159
 Méray Tibor 264
 Meylaerts, Reine 100, 151
 Miklós Andor 193
 Mikszáth Kálmán 95, 264, 268
 Miliesz József 33
 Mitchell, Margaret 191
 Molnár Ferenc 16, 213, 222, 261, 262, 264
 Móricz Zsigmond 91, 95, 212, 268, 282
 Muller, Pieter Lodewijk 110
 Musil, Robert 275, 276
 Mylius, Johannes Fridericus 37

N

Nabokov, Vladimir 282
 Nadányi János 57, 59, 60, 63–69
 Nádas Péter 261, 268, 271, 273, 275, 279
 Nádudvari K. András 28
 Nádudvari Sámuel 24
 Naeff, Top 185, 189
 Nagy Zsigmond 96, 111, 112, 133
 Nagyar Benedek 27, 28
 Nahon, Alice 185
 Napoleon, Bonaparte 136
 Napoleon, Lodewijk 136, 180

Németh László 265, 282
 Némethi István 36
 Neruda, Jan 93, 94
 Nes, Frans van 219
 Nijhoff, Martinus 188
 Noodt, Gerard 48
 Norel, Klaas 16, 224
 North, Thomas 282
 Nouhuys, Willem Gerard van 100
 Novák János 16, 235, 247, 252, 255, 257

O

O'Neill, Eugene 191
 Opzoomer, Adèle (A. S. C. Wallis) 14,
 15, 17, 99, 102, 105, 109, 111, 113–117,
 121–126, 128–130, 133, 135, 149
 Opzoomer, Cornelis Wilhelmus 102, 103,
 110, 111, 116, 117, 123, 131
 Orániai Vilmos (III) 118, 141, 142
 Orániai Vilmos (Oranje, Willem van) (I)
 239
 Oravec Imre 266
 Orosz Klaudia 248
 Ottlik Géza 190, 191

P

Pálfi Zsigmond 22
 Pápai Páriz Ferenc (id.) 36, 78
 Paracelsus, Theophrastus 30, 32
 Pármai Margit 119, 141
 Pataki István 29
 Pataki Sámuel 36
 Patakyl László 121
 Paz, Octavio 233
 Pécsi Emőke 202
 Perliczy János Dániel 33, 38
 Perron, Edgar Du 186, 189, 207
 Petelei István 91, 92

Petőfi Sándor 108, 113, 121, 123, 132, 140–
143, 151, 164, 282
Petri Pál 108
Pilinszky János 266
Pintér Márta Zsuzsanna 40
Pinto Ramos, Sara 234
Plassche, Edouard Van der 89
Poel, William 161
Pollák Rudolf 220
Pósaázi István 29
Preining, Johannes Andreas 70
P. Szabó Béla 13, 285
Pufendorf, Samuel 53, 78, 79, 81
Püspöki Sylvanus (Szilágyi) János 59–61,
62, 66
Pusztai Gábor 11, 16, 262, 284

R

Rácz Sámuel 39
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 211
Rákóczi Ferenc (I) 109
Rákóczi Ferenc (II) 72
Rákóczi György (I) 26, 32
Rákóczi György (II) 27
Rakovszky Zsuzsa 10, 154, 172
Rameckers, S. J. R. 123, 125, 128–130
Ramus, Pierre 28
Rasch, Miriam 270
Rayger, Ferdinand 73
Raymann, Johannes Adam 36
Rees, Kees van 144
Regius, Henricus 30–32, 36
Reich-Ranicki, Marcel 269
Reinhardt, Max 15, 153–176
Réthelyi Orsolya 10, 11, 171, 284
Réti István 23
Reuter, Michael 70
Révay József 86

Reviczky Antal 35
Rhenen, Jan van 265
Rietveld, Gerrit 137
Ritschl, Giza 100
Robbers, Herman 187, 207–212, 226
Romein-Verschoor, Annie 187
Ronne, Martha 116
Roosenboom, Margaretha 118, 130
Rosenstein, Nils Rosen van 33
Rouleaux, Wil 270
Rouquette, Louis-Frédéric 191
Royaards, Willem 174
Rücker, Johann Conrad 48, 74, 76
Runeberg, Johan Ludwig 119, 120
Rusius, Albert 66
Ruyter, Michiel de 11, 104, 284

S

Said, Edward 133
Salamon Ferenc 88, 89
Salomons, Annie 185, 186
Sand, George 88, 120
Sándor Imre 180, 191, 192
Sánta Ferenc 268
Sanz Roig, Diana 100
Scheltinga, Gerlach 75, 76
Scheltjens, Werner 98
Schiller, Friedrich 105, 110
Schmale, Wolfgang 133
Schmidt, Annie M. G. 16, 233, 234, 238,
243, 247, 248, 249, 254, 255, 258, 286
Schneider-Weller, Lina 117, 120
Schneiders, Frans 215
Schopenhauer, Margreeth 219
Schöpfli Aladár 208, 211
Schröder, Truus 137
Schulting, Antonius 48, 53
Scott, Walter 127

- Sebestyén György 264
 Seghers, Anna 191
 Shakespeare, William 117
 Sheridan, Claire 195
 Sikó János 36
 Sinkó Veronika 169
 Sivirsky Antal 8, 145, 185, 262, 264, 265, 266, 268
 Sleiderink, Remco 10
 Snellen, Johanna 129, 130
 Soto, Domingo de 50
 Spielmann József 30
 Spinoza, Baruch de 8
 Staud Géza 169
 Steiner, George 281
 Stoke, Melis 146, 148
 Störck, Anton 33
 Stryk, Samuel 73
 Supka Géza 192
 Swammerdam, Jan 31
 Swieten, Gerard van 37–39
 Sydenham, Thomas 35
- Sz
- Szabó T. Ádám 271
 Szabó T. Anna 171
 Szabó Imre 85, 86
 Szabó Magda 261, 266
 Szabolcsi Miklós 88
 Szalay Károly 112, 113
 Szalontai Sándor 59, 80
 Szanitter Dávid 247
 Székely-Lulofs, Madelon (Lulofs, Madelon) 16, 178, 185, 186, 189, 200, 205–227
 Székely Ádám 73
 Székely László 16, 200, 205, 206, 208, 214, 217, 218, 220–225, 227, 228, 230, 262
- Szentgyörgyi Beke György 22
 Szentiványi Márkus Dániel 22
 Szerb Antal 269, 270
 Szigethi Gyula István 24
 Szilágyi Tönkö Márton 29
 Szilágyi Ferenc 87, 88
 Szilágyi Géza 214
 Szilvásújfalvi Anderkó Imre 21, 25
 Szirmai Tamás 72
 Szobotka-Visser, J. L. 215
 Szombati Gergely 23
 Szophoklész 117, 162, 173
- T
- Tálas Zsófia 17, 285
 Tarczali Bogdány Péter 28
 Teleki Ádám 80
 Teleki József 80
 Teleki Pál 71
 Teleki Sámuel 80
 Teleki Sándor 37, 59
 Tellér Gyula 169, 170
 Thomasius, Christian 53, 78, 81
 Thury Zoltán 91
 Thury Zsuzsa 180, 191
 Tisza Kálmán 103
 Tiziano 108
 Tofeus Mihály 22, 29
 Tolnai Dali János 25–27
 Tolnai Ottó 266
 Tomissen, Erwin 273
 Tompa Mihály 108, 121
 Tormay Cécile 193
 Tóth Dénes 88, 89
 Tóth Kálmán 108, 121, 140, 151
 Tóth Miklós 171
 Tóth Zsuzsa 15, 286
 Toudouze, George Gustave 191

Twain, Mark 93
Tydeman, Meinard 82

U

Uhl, Ludwig 74
Uri János 59

V

Vágó Márta 266
Ványai János 26
Varga Orsolya 11, 16, 286
Varga Vilmos 86
Váry Dezső 169
Vaszary Gábor 16, 208, 221, 262
Velde, Jacoba van 185
Venema, Hermanus 23, 24
Veress Miklós 266
Verestói György 24
Verkade, Edward 174
Verne, Jules 93
Verwey, Albert 99, 116
Vesztergom Janina 16, 286
Vida Károly 91
Viragh, Christina 269
Viski Károly 108, 121
Vitoria, Francisco de 50
Vitranga 23
Vloten, Martha van 116
Voet, Gisbert 67, 64
Voet, Johann 49
Voet, Paulus 62–66
Voetius, Gijsbrecht 136
Vollmoeller, Karl Gustav 15, 153, 157–160,
162–164, 169

Vondel, Joost van den 9, 111, 112
Vossius, Gerardus 9
Vries, Theun de 263

W

Wagner, Richard 181
Wal, Rogier van der 209, 220
Walterthum, Maria Anna 124
Watenphul, Heinrich 158
Weiss, Andreas 51, 75–78, 80
Wells, Herbert George 191
Weöres Sándor 266
Werbóczy István 78, 79
Werner, Michael 134, 139, 143
Wesseling, Peter 51
Westenberg, Johann Ortwig 50
Wesprémi István 33
Wieling, Abraham 50
Wigeri, Elias 49
Wijnaendts Francken, C. J. 121
Wissenbach, Johann Jacob 61–63, 66, 67
Wit, Augusta de 185, 186
Witt, Johann de 118
Wocquier, Léon 89
Wolf, Christian 53

Z

Zágoni Gábor 35
Zentgraaff, Henri Carel 207
Zilahy Lajos 16, 208, 212, 213, 222
Zimmermann, Bénédicte 139, 143
Zola, Émile 91, 93
Zweig, Arnold 191
Zweig, Stefan 191, 275

Kötetünk két kevésbé ismert nyelv, a holland és a magyar, valamint az ezekhez tartozó három kultúra, a hollandiai holland, a belgiumi flamand és a magyar találkozásairól szól. Mit találtak a magyar értelmiségiek érdekesnek, értékesnek, kölcsönzésre érdemesnek a holland nyelvű kultúrából? A magyar kultúra mely részeiről gondolkodott hasonlóan a holland anyanyelvű értelmiség? Mi módon zajlott a kulturális transzfer 1700 kilométer távolságból a tizenhetedik századtól egészen napjainkig? A téma kapcsán ismertebb talán az a tény, hogy a kora újkorban számos magyar diák tanult a híres németalföldi egyetemeken. Ők elsősorban tudást és könyveket importáltak hazájukba, s gyakran e megszerzett tudást tanárként továbbadták, a könyveket lefordították. Ez a tevékenység elsősorban a teológia, az orvos- és jogtudomány területén hozott megújulást Magyarországon.

Jelen kötet mindenekelőtt a szépirodalmi transzfer kérdéseit járja körül, s ez nem csekély módszertani kihívás elé állította a kötet szerzőit és szerkesztőit. Hogyan lehet egy olyan irodalomról írni, amely a számos fordítás ellenére mind a mai napig javarészt ismeretlen a magyar olvasóközönség és a tudományos köztudat számára? A választ az egyes tanulmányok adják meg, amelyekben a két irodalom közvetítői állnak a középpontban: elsősorban műfordítók, kiadói és lapszerkesztők, utazók, színházi adaptációk készítői és rendezői, olyanok, akik rendszerint kimaradnak az irodalomtörténetekből, és ezért a kulturális emlékezetből is kihullanak.

ISBN 978-963-284-962-1

9 789632 849621